HRVATSKO KOLO

XII

JOSIP RAČIĆ
Akvarel

HRVATSKO KOLO

KNJIŽEVNO-NAUČNI ZBORNIK

UREDILI

B. LIVADIĆ I M. GAVAZZI

KNJIGA XII.

ZAGREB MCMXXXI

IZDALA MATICA HRVATSKA

Tisak Zaklade Tiskare
Narodnih Novina - Zagreb

LJUBO KARAMAN, SPLIT

O POLITICI HRVATSKIH KRALJEVA PREMA HRVATSKOJ NARODNOJ CRKVI

Uvod

Svako doba prošlosti kao i svaki događaj i svaka ličnost u njemu podliježe različnoj ličnoj interpretaciji ovoga ili onoga historika i pisca. Pogotovu se to zbiva u tamnim periodima povijesti, iz kojih su podaci oskudni i nejasni. Dogodilo se to i s istaknutim hrvatskim narodnim vladarima, određivačima i nosiocima historičkog života Hrvata u prvo vrijeme po njihovu doseljenju na jug. Stariji naši istraživači, iz vremena romantičnoga raspoloženja prema našoj narodnoj prošlosti, rado su isticali i veličali vanjski sjaj hrvatskog dvora, broj i snagu hrvatske oružane sile te povećanje teritorija hrvatske države. Historici novijega vremena naprotiv nastoje i vole podvrći kritici smjernice i ciljeve, rezultate i posljedice državne politike. Ovo je posljednje mnogo puta težak i delikatan posao. Današnjem se historiku događa, da i nehotice projicira suvremene težnje, borbe i potrebe svojega naroda u davna vremena i prema tome udešava svoj sud, i ako su u tim dalekim vremenima druge prilike vladale, drugačije se zadaće imale rješavati i drugačije se poteškoće imale svladavati.

Pred par godina, povodom podignuća spomenika Grguru Ninskom u Splitu, upozorio sam u jednoj brošuri na odveć strog i po mojem mišljenju u mnogom pogledu i netočan sud, koji su u novije vrijeme baš naši ponajbolji historici izrekli o politici hrvatskih kraljeva prema narodnoj crkvi u Hrvatskoj. Hrvat-

skim je kraljevima bila naime spočitnuta nevidovitost u pogledu pravih narodnih interesa a istaknuta je herojska osamljenost biskupa Grgura, koji da je u neravnoj borbi s Latinima za narodni jezik i nezavisnost hrvatske crkve podlegao napušten od svojega vladara. Reklo se, da su najjači između hrvatskih kraljeva, Tomislav, a osobito Petar Kresimir, bili odlučni protivnici zdravih narodnih težnja. Neprijateljski stav prema hrvatskoj crkvi ili neshvaćanje njezina značenja od strane ovoga posljednjeg kralja pripisalo se njegovu odgoju u tuđim Mlecima, gdje je odrastao kao sin duždeve kćeri Hicele Orseolo i Stjepana, dugo godina taoca u Mlecima, a potom hrvatskoga kralja. U spomenutoj brošuri iznio sam neka razmatranja i neke činjenice protiv ovaka prosuđivanja politike i rada hrvatskih kraljeva. Povod, da se na ovo ponovno navratim, daje mi natpis o buntovnom hrvatskom pseudobiskupu Sedehu, koji je nedavno u svojem sadržaju i značenju bio otkriven od dra Mihe Barade, a koji baca novo i važno svijetlo na tok borbe za narodnu crkvu kod Hrvata; a uza to i moje sve jače uvjerenje, da smo rodbinsku vezu hrvatskih kraljeva Stjepana i Petra Kresimira sa Orseolima u Mlecima odviše brzo i olako podigli u red historijskih činjenica.

Hrvatska crkva do crkvenih sabora u Splitu

Pretpostavljam kod čitaoca poznavanje glavnih linija i događaja najstarije povijesti Hrvata, pa ću ukratko istaknuti samo važnije momente razvoja crkve u nas u vrijeme narodne dinastije.

Hrvati se prvih decenija VII. vijeka doseliše u rimsku Dalmaciju te prisvojiše svu zemlju do mora i sve otoke. Samo rijetki ostaci rimskog življa, neznatni po svom broju, nađoše zaštite u tvrdim zidinama nekoliko primorskih gradića, što ostadoše i dalje pod vlašću Bizanta (gradovi Krk, Osor i Rab na otocima, Zadar, Trogir i Split, te u južnoj Dalmaciji Dubrovnik i Kotor).

Iza gotovo dva vijeka, provedena u novoj postojbini u neznaboštvu i zbog toga prekrita tamom, došli su Hrvati oko g. 800. u doticaj i sukob s moćnom kršćanskom državom cara Karla Velikoga. To je dovelo dalmatinske Hrvate osvitkom IX. vijeka do okupljanja u tješnje političke organizacije i do napuštanja neznabožačke vjere. Knezovi dalmatinske Hrvatske priznadoše vrhovnu vlast cara Karla, dok franački misionari iz akvilejske patrijaršije privedoše poglavice i narod Hrvata kršćanskoj vjeri. U prvo je vrijeme po krštenju Hrvata šiljao, kako se čini, akvilejski patrijarh u dalmatinsku Hrvatsku pokrajinskoga ili misionarskog biskupa, da propovijeda vjeru, diže crkve i organizira crkvenu upravu i bogoslužje na čitavom etničkom i državnom teritoriju dalmatinskih Hrvata. S vremenom, nekako sredinom IX. vijeka, ustališe ovi hrvatski misionarski biskupi sjedište u Ninu; i tako nastade ninska hrvatska biskupija.

Romanski primorski gradovi Dalmacije i njihovi biskupi, na kojih se negdašnjem teritoriju sve to zbivalo, nijesu mogli, u prvom stoljeću po pokrštenju Hrvata, bitno sudjelovati pri uređenju crkvenih prilika, pogotovu crkvene hijerarhije kod susjednih Hrvata, jer su oni potpadali pod drugu političku i crkvenu vlast nego Hrvati. Ti su gradovi sačinjavali bizantsku carsku pokrajinu Dalmaciju i morali su, po davnoj carskoj odredbi, priznavati carigradskog patrijarha kao svoga vjerskog poglavara. Hrvati su naprotiv bili u prvo vrijeme (od g. 800—878.) zavisni od franačkih vladara i odvajkada su pristajali uz Rim i papu. I tako kada je Ivan Ravenjanin, prvi splitski nadbiskup, negdašnju salonitansku crkvu koncem VIII. vijeka obnovio i prenio u Split, kamo su bili pribjegli preostali žitelji stare Salone, metropolitanski naslov splitskog nadbiskupa bio je u pogledu hrvatskog teritorija puka riječ bez sadržaja. Uistinu, vlast latinskih biskupa dalmatinskih gradova bila je u IX. vijeku ograničena na same te gradove i nužno je svršavala ispred samih gradskih zidina, gdje je stvarno počinjao hrvatski državni teritorij i područje ninskoga hrvatskog biskupa.

Različne su druge prilike pripomogle izgradnji neovisnog položaja hrvatske crkve kroz IX. vijek. Hrvatski su ninski biskupi bili sprva, kako se obično uzima, podložni patrijarhu u Akvileji; nego tokom IX. vijeka oni su se riješili te ovisnosti i potpali izravno pod svetu stolicu u Rimu. Hrvatima je dobro došao i jaz,

koji je pukao između Rima i Carigrada velikim crkvenim raskolom g. 863. Posljedica je toga bilo nastojanje papa, da predobiju na svoju stranu mladi slavenski narod i državu Hrvatâ. I epizoda hrvatskog kneza Zdeslava (g. 868.—879.), koji je za kratko vrijeme Hrvatsku potčinio carigradskom dvoru i carigradskoj crkvi, upućivala je rimske pape na predusretljivo držanje prema Hrvatima. Ono se pokazalo osobito u prijateljskim odnosima pape Ivana VIII. i hrvatskog kneza Branimira, neposrednoga nasljednika Zdeslavova.

U drugoj polovici IX. vijeka nezavinost i nacionalnost hrvatske crkve dobila je jači oslon u prodiranju slavenske službe božje u hrvatske krajeve. Valjda još za života sv. Metodija, oko g. 882., ili svakako po Metodijevoj smrti, g. 885., kada su njegovi učenici, protjerani iz Moravske, pribjegli i u hrvatske strane, uhvatila je slavenska služba božja korijen među širokim masama naroda u ninskoj, hrvatskoj biskupiji. Prvo pokrštenje Hrvatâ, oko g. 800., od strane franačkih misionara bilo je, u prvom redu, akt političke uviđavnosti poglavica hrvatskog naroda. U široke slojeve naroda bit će kršćanska nauka prodirala i kod Hrvata, kao i kod ostalih neznaboških naroda, sporo, uz otpor i više izvanjski. Tako je učenike svete braće zapala zadaća, da široke slojeve hrvatskoga puka priljube novoj vjeri. Pri tome ih je sigurno pomagalo propovijedanje i odsluživanje službe božje u živoj narodnoj riječi.

Sve su to teško podnosili latinski biskupi dalmatinskih gradova, pogođeni u svojim prerogativama, pravima i prihodima. Nije stoga čudo, da splitski nadbiskupi s prvog početka idu za tim, da se negdašnja salonitanska metropolija, prenesena u njihov grad, obnovi u čitavom opsegu prijašnjega teritorija, prava i moći. U darovnici kneza Trpimira splitskom nadbiskupu Petru g. 852. ne zaboravlja ovaj nadbiskup i onda, kada od Trpimira prosi poklona za svoju crkvu, naglasiti, da je solinsko-splitska crkva metropola sve do obale rijeke Dunava i malo ne za čitavu zemlju Hrvatâ.

Nego tek početkom IX. vijeka pružila se splitskom nadbiskupu mogućnost, da oživotvori svoje aspiracije.

Godine 923. uspostavljeno je jedinstvo između rimske i carigradske crkve. Tim je povodom sam patrijarh carigradski prepustio dalmatinske biskupe rimskom papi, dok car predade same gradove u upravu hrvatskom kralju Tomislavu pod naslovom carskoga prokonzula. Tim su latinski biskupi i hrvatski biskup u Ninu došli u jednu crkvu i pod upravu jednoga vladara; tim je, u isto doba, prestao razlog, da Rim mimoilaženjem starijih tradicija, koje je rimska kurija odvajkada po mogućnosti štedjela i uvažavala, pogoduje težnjama Hrvata za crkvenom neovisnosti od bizantskog Splita. To je bila vrlo povoljna prilika, da splitski nadbiskup realizira svoje aspiracije crkvene vlasti u Hrvatskoj i obnovi negdašnje jedinstvo moći, vlasti i liturgičkoga latinskog jezika na čitavom teritoriju bivše salonitanske metropolije od Jadrana do sjeverne granice Hrvatâ.

Crkveni sabor u Splitu g. 925. i 928. i kralj Tomislav

Povodom ovih novih prilika mora da su odmah nastala trvenja i borbe. Da se sporna pitanja riješe i urede, pozove papa Ivan X., g. 925., na izričiti poticaj i želju hrvatskoga kralja Tomislava, zahumskog kneza Mihajla Viševića kao i dalmatinskih biskupa, crkveni sabor u Splitu.

Tu su bili kralj Tomislav, knez Mihajlo, latinski biskupi dalmatinskih primorskih gradova i hrvatski ninski biskup Grgur; a uz to još dva papina legata, koji doniješe sobom papino pismo za hrvatskoga kralja, svećenstvo i narod, te pismo za splitskog nadbiskupa i njegove sufragane. U svojim pismima papa Ivan X. oštro ustaje protiv slavenskog bogoslužja u hrvatskim stranama. U pismu upravljenu kralju Tomislavu i knezu Mihajlu čudi se papa »kako mogu odabrani sinove rimske crkve prinositi bogu žrtve u barbarskom ili slavenskom jeziku«. A u pismu latinskim biskupima prekorava ih papa, što se »uz njihovu šutnju i privolu širi nauka Metodija, kojega ne nalazi među svetim piscima.« Očito je, da je u to doba u rimskoj kuriji vladalo ono isto nepovjerenje i neshvaćanje rada slavenskih apostola, koje je po smrti Metodijevoj g. 885. diktiralo poznate poslanice pape Stjepana VI. protiv slavenskog bogoslužja u Moravskoj.

Na splitskom saboru nije međuto pitanje glagoljice imalo glavnu ulogu. Tim se pitanjem bavi samo deseti članak sabora. U ponešto nejasnoj i valjda okrnjenoj stilizaciji taj članak zabranjuje u buduće ređenje glagoljaša, prepušta ipak mogućnost slavenskog bogoslužja u slučaju nestašice latinskih svećenika, i ako nadležni biskup dobije za to papinu privolu. Glavni predmet rasprave i borbe na saboru bilo je pitanje jurisdikcije splitske crkve i latinskih biskupa nad hrvatskim teritorijem. Za to pitanje nije bilo papinih uputa — bar ih nema u papinim pismima — pa je to žešća bila borba oko toga pitanja. Latini su bili na splitskom saboru u većini; oni su stvorili zaključke, kojima se, bez obzira na nove prilike nastale doseobom Hrvatâ u rimsku Dalmaciju, obnavljaju granice i prava biskupija u latinskim gradovima, kako su bila prije toga doseljenja.

Na čelu zaključaka splitskog sabora stoji članak, koji određuje, da crkva i grad (Split), «u kojemu počivaju svete kosti Dujma, kojega je apostol Petar poslao u staru Salonu, da propovijeda Kristovu vjeru, ima primat i bude metropola nad svim ostalim biskupijama«. Time je davno pravo tradicije pobijedilo pravo živoga naroda. Salonitanska je nadbiskupija obnovljena tim člankom u svojem opsegu i pravima i prenesena u Split; drugi su članci samo eksplikacija i primjena ovoga prvog načelnog zaključka, koji pogađa u srce hrvatsku crkvu u Ninu.

Tako drugi članak, očito ciljajući na ukinuće biskupije u hrvatskom mjestancu Ninu, određuje, da se obnove one biskupije, u kojima je prije bio biskup »jer ne dolikuje, da ugled biskupa strada u malim gradovima i selima«, treći pak članak nadomeće, da treba uspostaviti međaše dalmatinskih biskupija, »kako su bili postavljeni od otaca« (to jest u vrijeme prije nego je hrvatski biskup u Ninu sebi prisvojio čitav državni i etnički teritorij Hrvata).

A konkretnu su sankciju dobili svi ovi načelni zaključci sabora u jedanaestom članku. Taj članak, resko i gotovo sa prizvukom prijetnje, kratko glasi: »neka znade biskup Hrvatâ (to jest Grgur Ninski), da je i on, kao i mi, podložan solinsko-splitskoj metropolitanskoj crkvi«.

Kakvo je bilo pri svemu ovom držanje Hrvata i hrvatskoga kralja? Svijetlo u ovo pitanje donosi dvanaesti članak sabora, koji neposredno slijedi i glasi: »ako bi kralj Hrvatâ i hrvatski poglavice htjeli, da čitav teritorij (negdašnjih) dalmatinskih biskupija bude i dalje pod vlašću njihova, hrvatskog biskupa, neka niko od latinskih biskupa u čitavoj zemlji Hrvatâ ne krsti, niti crkve ni svećenike ne posvećuje; samo u slučaju, da tko iz Hrvatske dođe lično latinskom biskupu u grad, mogu biskupi to činiti. Uostalom hrvatski će kralj i poglavice naroda i njihov biskup odgovarati Bogu za pogubne posljedice takova svog postupka: naša (to jest latinskih biskupa na saboru) savjest je čista«.

Tok i ishod splitskoga sabora g. 925. bio je buran. Grgur je Ninski ustao protiv onih zaključaka saborske latinske većine, koji su bili upereni protiv položaja, prava i granica, što ih je hrvatska crkva dotada imala: on se protiv toga prizvao na papu. I latinski biskupi poslaše u Rim svojega čovjeka, da isposluje od pape potvrdu zaključaka saborske većine. Papa Ivan X. ne htjede prenagliti odlukom. On potvrdi samo one zaključke splitskoga sabora, protiv kojih nije biskup Grgur bio uložio utok. Papa pozove splitskog nadbiskupa i biskupa Grgura k sebi, eda se u Rimu objasne i urede sporna pitanja jurisdikcije u hrvatskim stranama. Upravo iz toga papinog pisma razabiramo buran tok sabora i žestok otpor Grgura Ninskog. Tu je riječ o »prepirci« i o »buci« i izričito se veli, »da se rad sabora nije mogao dovršiti u nastaloj gunguli«.

Nego po svemu izgleda, da do polaska Grgura i splitskog nadbiskupa u Rim nije došlo. Rješenje je spora uopće, zbog nastalih političkih prilika na Balkanu, na neko vrijeme bilo odgođeno. Tek koncem g. 927. ili početkom g. 928. sazove papinski legat Madalbert u Splitu drugi crkveni sabor ili, da se bolje reče, upriliči nastavak nedovršenoga prvog sabora, da se jednom uredi pitanje crkvene organizacije u dalmatinskoj Hrvatskoj. Na tom saboru g. 928. latinska je većina, uz ponovnu nazočnost hrvatskoga kralja, obnovila i potvrdila sporne zaključke prvoga sabora u prilog stanja prije doseljenja Hrvatâ. Utvrđen je ponovo primat splitske crkve; određeno je obnovljenje biskupija

u starim sijelima i s prijašnjim međašima i ukinuta je izričito biskupija u Ninu, jer da tu nije od starine bio biskup, te je Grguru Ninskomu naređeno, da preuzme jednu od biskupija, koje su u prijašnje vrijeme (to jest prije dolaska Hrvatâ) imale svoje biskupe i to u Skradinu ili u Sisku u Duvnu. Nadali su se latinski biskupi, da će tu hrvatski biskup davnom tradicijom biti vezan na određen i skučen teritorij te na podložnost splitsko-solinskom nadbiskupu. Nego i ovoga su se puta predviđale poteškoće sa strane Hrvatâ, pa sabor, kao krajnu koncesiju, ali i uz to očitu primjesu sarkazma, pripušta, da Grgur Ninski pridrži sebi čitav teritorij tih triju biskupija: to će biti, veli se, na propast njegovu i tih biskupija, jer ne će narod zbog veličine teritorija i teškoća putovanja imati dovoljno duhovne službe.

O slavenskom bogoslužju nema govora na ovom drugom saboru. Biskup Grgur je po svoj prilici računao, da će, održi li dotadašnju samostalnost hrvatske crkve, moći također održati i dotadašnju toleranciju za glagoljicu kod Hrvata i mora da nije uložio utoka protiv zaključka o glagoljici. Utok protiv toga zaključka teško bi bio uspio kraj a priori intransigentnoga stajališta pape Ivana X., koje upoznasmo u njegovu pismu; a upravo se na Rim i papu obratio Grgur u obranu samostalnosti hrvatske crkve i odatle je očekivao pomoći i potpore (o vezi glagoljice sa hrvatskom crkvom vidi dalje u ovom članku).

Papin se legat Madalbert složio sa zaključcima ovoga drugog sabora i ponio ih papi u Rim na potvrdu. U Rimu nije zatekao Ivana X. više na životu. Njegov nasljednik Lav VI., zbog razloga i prilika koje izmiču našem znanju i sudu, potvrdi pismom izričito sve zaključke saborske latinske većine; šta više, on pooštri zaključak o Grguru Ninskom naredivši mu pod prijetnjom crkvenog izopćenja, da bude biskup u samoj skradinskoj biskupiji.

Sabori u Splitu, održani u nazočnosti hrvatskoga kralja, svršili su prema tome punom pobjedom latinskih biskupa. Ali svejedno nemamo stvarnih podataka i podloga za tvrdnju, da je kralj Tomislav bio protivnik narodne crkve kao ni za mišljenje, da je opstojala opreka između rada hrvatskoga biskupa Grgura i njegova kralja Tomislava.

Interesovanje za rad sabora i za hrvatsku crkvu pokazao je kralj Tomislav svojom nazočnošću na jednom i drugom saboru u Splitu. Istina je, da nam nije zabilježeno, da bi Tomislav bio učestvovao u saboru i izravno utjecao na stvaranje zaključaka. Ali to nije ni moglo biti. Splitski crkveni sabori pripadaju u tako zvane mješovite sabore, na kojima su uz crkvene dostojanstvenike bili nazočni i svjetovni odličnici; ali su i na takvim saborima pravo glasa i odlučivanja u crkvenim stvarima imali jedino crkveni dostojanstvenici. Kralj je Tomislav prema tome mogao biti samo moralni oslon i zaleđe svojem biskupu u otporu protiv presezanja latinskih biskupa u pitanjima organizacije crkve na hrvatskom državnom teritoriju, a to je Tomislav jamačno i bio. To sigurno naslućujemo po stilizaciji mnogih zaključaka splitskih sabora.

Udara naime u oči jasna i ravna odrešitost saborskih zaključaka, kada rade o uređenju crkve u dalmatinskim gradovima, pokraj nastojanja, da se ne kida sasvim s hrvatskim mogućnicima i s hrvatskim vladarom u onim saborskim člancima, koji se izravno tiču uređenja crkve na hrvatskom teritoriju. Pored kompromisnosti i polovičnosti u rješenju slavenskog bogoslužja, koje je svakako omogućilo dalje životarenje glagoljice, vrlo je značajan već spomenuti dvanaesti članak sabora god. 925., kojim se baš hrvatskom kralju i hrvatskim odličnicima prijeti za slučaj, da oni dalje insistiraju na tome, da njihov biskup zadrži pod svojom crkvenom jurisdikcijom čitav teritorij hrvatske države. U tom će slučaju latinski biskupi u svojim gradskim sijelima smjeti u zaštiti bizantske države — koje su države gradovi još uvijek dio, mada je Tomislav lično imao čast dalmatinskoga carskog prokonzula — bez ikakva obzira rediti svećenike i dijeliti sakramente narodu, koji iz Hrvatske pristupi njima u gradove; ali u isto doba oni se žacaju izravno prkositi Hrvatima i njihovoj zemlji i ne će zalaziti tamo ni dijeliti sakramente ni posjećivati crkve ni svećenike u Hrvatskoj. I zaključci drugog sabora, g. 928., jesu jasni, dosljedni i beskompromisni; samo od-

redba u pogledu biskupa Grgura, kojemu se oduzima biskupija u Ninu i određuje jedna od ispražnjenih bivših biskupija na teritoriju Hrvatske, pripušta, kroz stisnute zube, mogućnost, da biskup Grgur sebi zadrži teritorij sve tri negdašnje prostrane biskupije u Skradinu, Sisku i Duvnu; a to će reći, da se pripušta mogućnost, da Grgur zadrži veliki dio dotadašnje ninske biskupije.

Presudom pape Lava VI. naređeno je, istina, pod prijetnjom izopćenja Grguru, da se zadovolji samom skradinskom biskupijom. Nego, kako pismom ovoga pape svršavaju sačuvana akta splitskih sabora, ne znamo, kako je papinu presudu primio Grgur Ninski, hrvatski narod i hrvatski kralj. Podaci i vijesti o crkvenom životu kod Hrvatâ za vrijeme iza splitskih sabora pa do sredine IX. vijeka uopće su vrlo oskudne. Znamo samo, da ninske biskupije u istinu za dugo vrijeme nestaje (obnovljena je g. 1075.). Hrvati su, prema tome, poslušali naredbu svog vjerskog poglavara. Ali po tome, kakve prilike nalazimo i kako se događaji razvijaju u XI. vijeku, smijemo s pravom zaključiti, da Hrvati i njihovi vladari nijesu naprečac i mahom napustili težnje i borbe za hrvatsku narodnu crkvu. Nije bila oživotvorena u cjelini hrvatska narodna crkva biskupa Grgura ni poslije; ali je sredinom XI. vijeka, sticanjem različnih prilika ali i nastojanjem hrvatskih kraljeva, došlo do uređenja hrvatsko-dalmatinske crkve unutar granica hrvatske države, dok su u isto vrijeme latinski biskupi bili potčinjeni hrvatskom vladaru a hrvatski kler i episkopat dobio mnogo jači udio u hijerarhiji i upravi crkve u hrvatskim stranama. To ću još iznijeti u daljem članku i tim pokazati, da zapravo nema dokaza ni razloga za tvrdnju, da bi se kralj Tomislav iza nikakova ili slabog otpora na splitskim crkvenim saborima bio ravnodušno snašao sa nepovoljnim ispadom tih sabora za hrvatsku crkvu.

Hrvatska crkva u XI. vijeku i kralj Petar Kresimir

Još stroži sud nego o Tomislavu izrečen je o najjačem i najslavnijem hrvatskom vladaru, Petru Kresimiru. U njegovo je doba bio održan u Splitu crkveni sabor (g. 1060.), na kojem je,

po pričanju splitskog historika XIII. vijeka Tome Arciđakona, slavensko bogoslužje bilo zabranjeno pod prijetnjom crkvenog izopćenja. Povodom toga zaključka bile su crkve, brojno rasijane u hrvatskim stranama, u kojima se glagoljalo, zatvorene. To se naravno moglo dogoditi samo uz privolu i pomoć hrvatskoga kralja i hrvatskih vlasti. U redovima hrvatskoga klera, vješta samo slavenskoj liturgiji i odvajkada željna, da ne potpane pod latinske biskupe već izravno pod vlast rimskoga pape, nastala je na to uzbuna, vođena od nekoga stranog svećenika Ulfusa, hrvatskoga pseudo-biskupa Cedede i opata Potepa. Buna je bila silom ugušena. Sve je ovo dalo povoda, da se za Petra Kresimira reklo, da je bio odlučan protivnik zdravih narodnih težnja u pogledu narodne crkve (Šišić). Rus je Smirnov utvrdio odavna, da je Petru Kresimiru, sinu duždeve kćeri Hicele, slavenstvo bilo »tuđe i nepoznato«. Stanojević reče, da je Petar Kresimir pristalica i predstavnik zapadnog, upravo talijanskog ili još bolje mletačkog uticaja u Hrvatskoj. Da vidimo, što je istine u svemu tome.

Početkom g. 1060. održan je u Splitu crkveni sabor. Na tom su saboru bila proglašena načela papinske reforme. Poznat je u historiji veliki pokret papinske reforme, koji je išao za tim, da katoličku crkvu jedinstveno reorganizira, moralno obnovi te oslobodi i nadvisi nad svjetovnu vlast. U splitskom su saboru bili ponovljeni zaključci, stvoreni godinu dana prije na čuvenom lateranskom sinodu (g. 1059.) u pogledu izbora biskupa, zabrane svećeničkog braka, odnosa klera prema svjetovnjacima i svjetovnoj vlasti, o brakovima između rođaka itd. Zabranjeno je usto svećenicima nošenje brade, po kojoj mora da je dio svećenika u hrvatskim stranama svojim vanjskim izgledom bio sličan kleru pravoslavne crkve, s kojom je upravo, malo vremena prije g. 1054., bilo došlo do konačnoga raskola. Napokon, donesen je zaključak, kojim je pod prijetnjom izopćenja iz crkve bilo zabranjeno promovirati na svete redove Slavene (to jest hrvatske svećenike), a k o n i j e s u v j e š t i l a t i n s k o j k n j i z i. Zaključci ovoga splitskog sabora sačuvani su nam u pismu pape Aleksandra II. (g. 1061.—1073.), kojim papa objavljuje hr-

vatskom kralju i dalmatinskim biskupima zaključke splitskoga sabora, kako ih je njegov prethodnik papa Nikola II., kratko pred svoju smrt, bio potvrdio.

Nego splitski kronist Toma Arciđakon zna da nam priča mnogo više. On piše, da je na splitskom saboru između ostaloga bilo zaključeno, da se u buduće nitko ne usudi obavljati bogoslužje u slavenskom jeziku nego samo u latinskom i grčkom, niti da se itko toga jezika promakne u svete redove; govorilo se naime, da su gotska slova pronađena od nekoga heretika Metodija, koji je mnogo lažna napisao u tom slavenskom jeziku protiv katoličke nauke, radi čega je božjim sudom, kako se kaže, naglom smrću bio kažnjen. Po Tomi Arciđakonu je dakle na ovom splitskom saboru slavensko bogoslužje bilo ne samo restringirano crkveno-disciplinskim putem, već je ono kao »heretičko« naprečac i u čitavu opsegu zabranjeno.

Povodom ove zabrane, priča Toma dalje, bile su zatvorene sve crkve, u kojima se glagoljalo. To je izazvalo golemo nezadovoljstvo i uzbunu u redovima hrvatskoga klera i puka. Neki je strani svećenik imenom Ulfo zaveo pače Hrvate na otvoren otpor protiv crkvenih vlasti u Dalmaciji. Ovaj se Ulfo prikazao Hrvatima kao odaslanik pape, koji da navodno shvaća i uvažuje želje Hrvata u pogledu narodnoga jezika u crkvi i nezavisnoga hrvatskog biskupa. Po nagovoru Ulfovu odabraše Hrvati nekoga neukog starca svećenika imenom Cededa, a nevješta latinskom bogoslužju, za svog biskupa. Previjani Ulfo predvede ovoga Cededu i nekog opata Potepu pred papu i tu se, po Tomi, odigra upravo groteskan prizor. Papa spočitne Ulfu, što mu je doveo ovu dvojicu neukih svećenika, da uredi pitanje crkve u hrvatskim stranama, mjesto dvojice biskupa, crkvenih poglavica, i razljućen neobrijanim licem Cedede iščupa mu vlastitom rukom par dlaka iz brade te ga po tome dade odmah propisno obrijati. Na to Ulfo uvjeri naivčinu Cededu, kako je u pape tolika moć, da komegod iščupa par dlaka iz brade, taj je odmah zaređen za biskupa. Veseo Cededa nabavi na to biskupski štap i prsten i vrati se dočekan velikim slavljem od naroda u hrvatske strane. Tu se stade vladati kao pravi biskup,

rediti svećenike, posvećivati crkve; pače, protjera krčkoga biskupa s njegove biskupije i prisvoji je sebi, tobože s privolom papinom. Kada papa za sve ovo dozna, posla svog legata u Hrvatsku, da satre u klici ovu bunu. Papin izaslanik objasni narodu Ulfovu prevaru i izopći iz crkve Cededu i Potepu. A Ulfa, začetnika čitavoga nezadovoljstva odvuče u Split i tu ga išibana, ošišana i u čelo žigosana baci u tamnicu. Buntovnoga i tvrdokornog Cededu, zbog kojega su izbili nemiri u čitavoj hrvatskoj državi, stigne uskoro kazna božja slična onoj bezbožnika Arija, jer ga iznenada spopadoše boli i on u grčevima izbaci iz tijela svu utrobu. Ulfo je tek dvanaest godina po tome bio kao pokajnik pomilovan i izveden iz tamnice (g. 1075.).

Mada je jasno, da je ova Tomina priča iskićena i obojena neprijateljskim stavom Tome prema Hrvatima i hrvatskoj crkvi, naši su historici odvajkada uzimali, da ona sadrži u jezgri historijski istiniti događaj. Natpis Sedeha u zbirci društva »Bihać« u Splitu, nedavno pročitan i objašnjen od Barade, potvrdio je istinitost ovoga događaja, to jest borbe i bune za nezavisnog hrvatskoga biskupa; ali je ujedno utvrdio i to, da se to zbilo nekoliko decenija prije, to jest u vrijeme splitskoga nadbiskupa Pavla (oko g. 1015.—1030.).

U zbirci društva »Bihać«, koja se danas nalazi u arheološkom muzeju u Splitu, čuva se okrugao stup s velikim urezanim križem i natpisom na vrhu. Stup je dao postaviti, vjerojatno kod svoje palače, nadbiskup Pavao u znak sretne pobjede nad odmetnikom Sedehom. Iza uvoda, teško čitljiva zbog slova izlizanih vremenom, u kojem se slavi značenje križa, slijedi historijski dio natpisa, na kojem se jasno čita: VIR APOSTAT SEDEH SIMULA (BAT) ABERE, XPS IN ARCE POLI REGIA MOX EXPULLIT ILLUD, DOMNO PAULUS PRESULUS OFERT VEXILU ISTU(D) — što znači: Odmetnik Sedeh gradio se kao da ima (nadbiskupsku vlast), Krist sa kraljevske nebeske tvrđe uskoro ga istjera, (u to ime) nadbiskup Pavao prikazuje ovaj stijeg (pobjede).

Nije teško u čisto našem imenu Sedeh, koji je prisvojio sebi vlast i bio stoga skoro kažnjen od Boga na radost splitskoga

nadbiskupa Pavla, prepoznati Tomina buntovnog biskupa Cededu. Toma je prema tome prenio Sedehin pokret za par decenija poslije i spojio ga s reformnim pokretom i splitskim saborom g. 1060. Ovo su Baradino tumačenje prihvatili, koliko mi je poznato, naši historici.

Činjenica, da su pokret i uzbuna pseudo-biskupa Sedeha bili na početku XI. vijeka, baca jako svijetlo na tok borbe za hrvatsku crkvu. Ona potvrđuje mišljenje, da Hrvati nijesu jednostavno prignuli šiju pred latinskim biskupima, koji su bili iznijeli punu pobjedu u splitskom saboru g. 928., mada su se oni privremeno pokorili odluci pape. Borba i pokret, za koji su se Hrvati i dalje obraćali papi protiv Latina, trajali su i dalje i doveli su početkom XI. vijeka do teških nereda i sredinom toga vijeka do jačih promjena i uspjeha Hrvatâ u pitanju hrvatske crkve. Sada nam naime mora biti jasno, da su važne promjene, koje su nastale u dalmatinsko-hrvatskoj crkvi sredinom XI. vijeka, a koje sam bio već istakao u svojoj prijašnjoj brošuri, posljedice žilave borbe hrvatskog naroda i klera kao i svijesne politike hrvatskih vladara.

Malo vremena po Sedehinoj buni, koja je jasno pokazala pogibeljno raspoloženje hrvatskih masa, negdje oko g. 1040. osnovana je posebna hrvatska biskupija, koja je s vremenom ustalila svoje sijelo u Kninu. Ona je obuhvatala sjeveroistočni dio hrvatske države i teritorij bivše sisačke biskupije. Evo što o osnutku te biskupije veli splitski srednjovjekovni pisac Toma Arciđakon: Htjedoše i hrvatski kraljevi imati posebnoga biskupa, i zatražiše to od splitskog nadbiskupa, i postaviše biskupa, koji se nazivao hrvatskim sa sijelom u polju kod sv. Marije pokraj grada Knina; ovaj je biskup dobio mnoge župe i imao je zemalja i posjeda gotovo u čitavom kraljevstvu hrvatskom, jer je bio kraljevski biskup i išao je s kraljevskim dvorom, i bio je jedan od dvorskih odličnika, i njegova se jurisdikcija protezala sve do rijeke Drave. Ne trebam, mislim, išta dodati ovim jasnim riječima splitskog latinskog pisca.

Šišić nagađa, da bi otprilike u isto vrijeme bila osnovana i biskupija u Makarskoj. Ona je obuhvatala teritorij negdašnje duvanjske biskupije; a svrha joj je bila, da uređenom crkvenom organizacijom tješnje priljubi hrvatskoj državi neretljansku oblast, koja je tokom XI. vijeka ušla u sklop Hrvatske.

Dok osnutak makarske biskupije u vrijeme hrvatskih narodnih vladara nije još siguran, javlja se prije g. 1060. još jedna biskupija na hrvatskom teritoriju: Biograd na moru. U stvari je, u to doba, kako se obično uzima, u Biograd bilo preneseno sijelo skradinske biskupije, koja je presudom pape Lava VI. još g. 928. bila doznačena — ne znamo s kojim uspjehom — kao sijelo i područje biskupa Grgura Ninskog. »Zadarska biskupija nije imala velik opseg zbog blizine ninske i biogradske biskupije«, kuka Toma Arciđakon. Godine 1075. bila je naime obnovljena također i biskupija u samom Ninu za područje krajne sjeverne Dalmacije i Like. Što više, pet godina poslije (g. 1080.) Nin, koji je u doba splitskih sabora bio navodno nedostojan da bude sijelo biskupa, primio je učesnike provincijskog sabora čitave dalmatinsko-hrvatske crkve. Sredinom XI. vijeka osnovani su i brojni benediktinski samostani na teritoriju hrvatske države. Neki su od njih bili u uskoj vezi s hrvatskim dvorom pa dođoše do velika ugleda i utjecaja (Sv. Bartul kod Knina, Sv. Mojsije u Solinu).

Osnutak hrvatskoga dvorskog biskupa ide u vrijeme kralja Stjepana, kojega je realne političke poglede i političke uspjehe već Hauptmann istakao, te u vrijeme splitskoga nadbiskupa Dobralja. Toma Arciđakon zove ga Dabralis; to je latinski oblik za hrvatsko ime Dobralj. I ujedljivi način, kojim Toma prikazuje nadbiskupov privatni život sa ženom i djecom, koje je vika i plač ispunjala nadbiskupske dvore, utvrđuje me u vjeri, da je Dobralj bio Hrvat. Još jednom je Hrvat, za kratko vrijeme, bio zasio na splitsku nadbiskupsku stolicu: ninski hrvatski biskup Teodozije bio je oko g. 887. izabran za splitskog nadbiskupa. Ovaj prvi, u detalju još neobjašnjen pokušaj, da se sjedine dalmatinska i hrvatska crkva i da se kompromisno riješi sukob latinskog i hrvatskog klera, nije uspio. Stoljeće i pô kasnije splitski

nadbiskup Dobralj, po svoj prilici i sam Hrvat, osnutkom hrvatskog dvorskog biskupa dođe u susret težnjama Hrvatâ i pitanje hrvatske crkve uputi kompromisnom rješenju.

Svakako je osnutkom spomenutih hrvatskih biskupija dobar dio zemlje, koju su zauzimali Hrvati, a biskup Grgur je u svoje doba svojatao za hrvatsku crkvu, došao pod izravnu vlast hrvatskih biskupa. Istina je, da su biskupi dalmatinskih gradova g. 925.—928. bili dobili natrag onaj dio svojih dijeceza, koji je izvan zidina njihova grada bio na hrvatskom teritoriju i da je osobito splitska dijeceza imala prostran teritorij u hrvatskoj zemlji. Negdje prije g. 1000. osnovana je pače nova biskupija u onda još romanskom Trogiru. Ali su se prilike međutim bile bitno promijeile prema doba, kada je Grgur Ninski htio oduzeti iz vlasti romanskih gradova svaki pedalj hrvatske zemlje.

U doba kralja Petra Kresimira (g. 1058.—1074.) postali su naime Split i ostali dalmatinski gradovi integralni dio hrvatske države, a latinski biskupi primorskih gradova podanici hrvatskoga kralja i odličnici u hrvatskoj državi i na kraljevu dvoru. Vjekovno nastojanje Hrvatâ za vlašću nad latinskim gradovima okrunjeno je, iza polovice XI. vijeka punim uspjehom i tim je osnovana jedinstvena kraljevina Hrvatske i Dalmacije. Poznata je tijesna veza kralja Zvonimira i splitskog nadbiskupa Lovre, kojega ovaj kralj u nekoj povelji naziva »svojim duhovnim ocem«. Nije to bilo samo lično prijateljstvo nadbiskupa Splita i kralja. »Omnes enim civitates predictae (sc. inferioris Dalmatiae) ad regnum Croatiae pertinebant«, veli za biskupe donje Dalmacije, to jest za biskupe Krka, Osora, Raba, Zadra i Trogira, Latin po rodu i osjećaju Toma Arciđakon. I uistinu u drugoj polovici XI. vijeka ponovno susretamo latinske biskupe dalmatinskih gradova u pratnji hrvatskih kraljeva. Kod svih državnih svečanosti kao i pri rješavanju državnih poslova i darivanju crkava i samostana: tako pri krunjenju kralja Zvonimira u Solinu (g. 1076.); pri posvećenju katedrale hrvatskog biskupa u Kninu (g. 1078.); pri podjeljivanju kraljevskih sloboština u Šibeniku (g. 1066.). Evo nam na primjer sadržaj Kresimirove povelje iz g. 1066.: na sam dan Božića ostavljaju nadbiskup splitski

i biskupi Zadra, Trogira, Raba i Osora svoje dijeceze i nahodimo ih, uz njihove hrvatske drugove biskupe Knina i Biograda, u kraljevskom gradu Šibeniku, gdje, u pratnji hrvatskoga kralja Kresimira, daju svoj pristanak na podjelu kraljevske slobode samostanu sv. Marije u Zadru (Cresimir rex Croatie et Dalmacie consessione spalatensis archiepiscopi omniumque nostri regni episcoporum do regiam libertatem.«).

U XI. su vijeku slijedile uza to još druge promjene u crkvenoj jurisdikciji na istočnoj obali Jadrana. Zetskim je vladarima uspjelo u drugoj polovici XI. vijeka dobiti u Baru nezavisno crkveno središte za svoju državu, koja je dopirala do Neretve. Već prije toga Kotor je potpao pod južno-italski grad Bari. A i Dubrovnik se u to doba stao s uspjehom otimati vlasti Splita. Posljedica je svega toga, da se područje faktične vlasti splitske nadbiskupije, uglavnom, pokrivalo s teritorijem hrvatske države. Splitski nadbiskup, podanik kralja Hrvatske i Dalmacije, bio je »totius Dalmatiae ac Croatiae archiepiscopus«.

Uočimo li u pravom značenju sve ovo, teško ćemo se složiti sa tvrdnjom, koja je više puta izrečena, da je herojska borba i otpor Grgura Ninskoga zbog neuviđavne politike hrvatskih kraljeva bez traga i ploda propao. Uvidjet ćemo u isto doba, da bi uistinu Sedehin pokret za hrvatskoga biskupa u vrijeme kralja Petra Kresimira bio anahronizam, jer je taj biskup otprije postojao.

Hrvatska crkva i glagoljica

Ostao bi na kralja Petra Kresimira prigovor, da je u njegovo vrijeme bilo silom zabranjeno svako slavensko bogoslužje u hrvatskoj crkvi. Međutim niti je to točno niti smijemo identificirati borbu za hrvatsku crkvu nezavisnu od romanskih i bizantskih gradova sa glagoljaštvom.

Odavna je istaknuto, da glagoljica nije nikada od hrvatskih vladara dobila u hrvatskoj crkvi prednost pred latinskim bogoslužjem niti se glagoljica u hrvatskoj crkvi širila svijesnom akcijom sa hijerarhijskih vrhova te crkve. Šišić je upozorio na

činjenicu, da su svi natpisi na crkvenim građevinama iz vremena hrvatskih narodnih vladara — a ove su crkve dali graditi hrvatski knezovi i kraljevi, župani i dvorski velikaši kao i crkveni visoki dostojanstvenici — na latinskom jeziku. Često ti natpisi sadrže riječi iz crkvene liturgije. To očito govori za uporabu latinskoga jezika u bogoslužju tih crkava. Na latinskom su jeziku i natpisi u onim crkvama, koje su podignute u doba prije nego su splitski sabori uopće ustali protiv porabe glagoljice u Hrvatâ (Branimirov natpis u Ninu, na Muću i u Sopotu kod Benkovca; Mutimirov natpis na Uzdolju kod Knina). Latinski su također svi natpisi u crkvi hrvatskog dvorskog biskupa u Biskupiji kod Nina (XI. v). Osamljena pojava glagoljskog crkvenog natpisa iz vremena kratko po izumrću hrvatske dinastije (oko g. 1110.) u sv. Luciji na otoku Krku — koji je otok po svemu sudeći bio jedno od središta glagoljaša — samo potvrđuje dojam, da je u vrijeme hrvatskih narodnih vladara glagoljica živjela kod Hrvata samo uz latinsko bogoslužje i to u prvom redu kod širih masa puka.

Širenje glagoljice kod Hrvatâ bilo je potpomagano prirodnom privlačnošću žive narodne riječi kod naroda, koji je jedva još bio priljubljen kršćanstvu i priviknut latinskom bogoštovlju. Glagoljica je kod Hrvata od viših crkvenih faktora bila dopuštena, u prvom redu zbog nedostatka dovoljnog broja hrvatskih domaćih svećenika, vještih latinskoj liturgiji. Ova je posljednja činjenica imala sigurno najveći udio u razvitku i održavanju glagoljice kod nas Hrvatâ u starije doba srednjeg vijeka. Papa Ivan X. u svojem pismu, u uskoj vezi s porukom kralju Tomislavu i hrvatskim poglavicama, da napuste slavensko bogoslužje, stavlja im na srce, »da svoju djecu dadu zarana na nauke.« I konkretan oblik, koji su toliko sabor g. 925. koliko onaj g. 1060. dali svojem nastojanju, da se odstrani slavensko bogoslužje, pokazuje to. Nema ni na jednom ni na drugom saboru bezodvlačne i kategorične zabrane glagoljice, već se sabori, uz prijetnju veće ili manje kazne, zadovoljavaju s tim, da zabrane u buduće ređenje svećenika Hrvatâ, koji ne bi bili vješti

latinskoj liturgiji[1]). Stvaranje hrvatskoga svećeničkog podmlatka vješta latinskoj knjizi imalo je postepeno da odstrani svaki razlog toleriranja i daljeg opstanka slavenskog bogoslužja.

Uopće se pretjeruje protivština i borba latinskih biskupa dalmatinskih gradova protiv glagoljice u doba hrvatskih vladara, kao što se pretjeruje značenje i karakter restriktivnih mjera zaključenih na splitskim saborima. Valja nam naime u ovoj stvari više toga dobro razlikovati. Istina je, da se vrlo rano javlja intransigentna struja, koja pitanje slavenskog bogoslužja svodi na dogmatičko polje i smatra ga krivovjerjem, koje treba odmah i bez milosti iskorijeniti. Odraz takvoga raspoloženja ima i u pismima pape Ivana X., koji Metodija ne nalazi među svetim piscima kao i u prije navedenom pričanju Tome Arciđakona o navodnim zaključcima sabora g. 1060. Ali je već Rittig ispravno istakao veliku razliku između strogoga dogmatičkog stajališta, koje je u svojim pismima bio zauzeo papa Ivan X., i zaključka crkveno-disciplinskog karaktera, koji je izglasala saborska većina latinskih biskupa u Splitu. Ne smijemo zaboraviti, da ovaj papa pače prekorava latinske biskupe, da se glagoljica u hrvatskim stranama širi »uz njihovu šutnju i privolu«.

Pa ni sabor 1060. nije usvojio intransigentni dogmatski stav protiv glagoljice, kako to hoće Toma Arciđakon prepričavajući događaje interesirano, da ne rečem tendenciozno, iza puna dva vijeka. Ne može se — pogotovu danas iza otkrića Sedehina natpisa — dati prednost vijesti kronista potonjega doba pred jasnim slovom popisa saborskih kanona, koji su nam sačuvani u pismu pape Aleksandra II. Vidjesmo, da je u papinu pismu govora samo o zabrani »u buduće da se rede hrvatski svećenici, koji ne bi bili vješti latinskoj knjizi«, dok Toma govori o općoj zabrani bogoslužja u svakom drugom jeziku osim latinskog i grčkog, koja da je izazvala bezodvlačno zatvaranje svih glagoljaških

[1]) Sabor g. 952.: Ut nullum episcopus audeat sclavinica lingua promovere; sabor god. 1060.: Sclavos, nisi latinas litteras didicerint ad sacros ordines promoveri sub excomunicationis vinculo omnimodo prohibemus. Poučno je s ovim isporediti kategoričnu zabranu slavenskog bogoslužja u Moravskoj u pismu pape Stjepana VI.

crkava. Rečeno je, da je Toma mogao imati pred očima potpuniji izvještaj toka sabora od navodno fragmetarnoga popisa tih zaključaka u papinu pismu. Ali, da su uistinu prvotni saborski zaključci i glasili, kako Toma hoće, svejedno bi morali više vjerovati pismu pape, koji hrvatskom kralju i dalmatinskim biskupima službeno objavljuje zaključke splitskog sabora onako, kako su ti zaključci, pošto su ponovno pojedinačno bili pretresani na saboru u Rimu, dobili konačni pravno jedino obvezatan oblik povodom papine potvrde. Poznato je, da je papa mogao mijenjati zaključke stvorene na crkvenom saboru i da je on to i činio (na pr. u pitanju dosuđenja skradinske biskupije Grguru Ninskome g. 928.). Nije također bio iznesen nikakav razlog ni dokaz za tvrdnju, da je papino pismo nepotpuno; pogotovu saborski kanon, u kojem je govora o glagoljici, jasan je i na oko potpun. Ako ispitamo razlog dosadašnjem mišljenju i prihvaćanju Tomina prikaza, vidimo, da je zapravo bio jedino taj, što je taj prikaz bolje objašnjavao ono, što se navodno iza sabora dogodilo: naime Sedehinu bunu izazvanu zatvaranjem glagoljaških crkava. Nego, sada znamo, da je ta buna bila mnogo prije sabora g. 1060. pa prema tome otpada i zadnji razlog, da u ovom pitanju slijedimo Tomu. I događaji iza godine 1060. u hrvatskim stranama utvrđuju nas u mišljenju, da kategoričke zabrane i zatvaranja crkava u vrijeme Petra Kresimira nije bilo. Nije nam naime zabilježeno, da je na crkvenom saboru u Splitu g. 1075. i saboru u Ninu g. 1080. bilo govora o glagoljici ili da se što poduzelo protiv nje, mada su političke prilike u Hrvatskoj bile povoljne za takvu akciju i mada je glagoljica i dalje živjela.

Nije dakle u vrijeme hrvatskih vladara glagoljica nikada kategorički zabranjena; u ovoj je činjenici, po mojem mišljenju, jedini ključ za nerješivu »zagonetku glagoljice«. Ne mislim ovim, što sam ovdje iznio, potcijeniti nacionalno značenje borbe oko glagoljice. Ona je kroz vijekove vidljiv znak latentne sile narodnog otpora i raspoloženja u pograničnom ugroženom kraju našega naroda. Ona nam je predmet i razlog opravdanog ponosa kao povlastica, koju su Hrvati, jedini između Slavena,

izvojštili od papinske stolice u katoličkoj crkvi. Ona je, konačno, igrala važnu ulogu i dio je svijesne borbe u narodnom preporodu u Dalmaciji. Zbog svega ovoga glagoljica nam je osobito srcu prirasla; ali to ne može biti razlog, da neispravno gledamo na događaje i prilike iz naše prošlosti.

Je li kralj Petar Kresimir sin duždeve kćeri Hicele?

Odvajkada se uzimalo, da je hrvatski kralj Stjepan II. (g. 1030.—1058.) imao za ženu Hicelu, kćerku mletačkog dužda Petra II. Orseola; iz toga se braka rodio kralj Petar Kresimir IV. (o. 1058.—1074.), vjerojatno i sam rođen i odgojen u Mlecima.

Tako se uzimalo na temelju jednoga pasusa kronike đakona Ivana. God. 1000. mletački dužd Petar II. Orseolo, pošto je uskratio Hrvatima uobičajeni danak, navalio je u pobjedonosnoj vojni na istočnu obalu Jadrana. Pratio ga je pri tome đakon Ivan, koji je zapisao glavne zgode ove vojne, koja je skršila prevlast Hrvatske na Jadranu. On je zabilježio značajnu epizodu, koja se odigrala u Trogiru. Brat hrvatskoga kralja sa nadimkom »Surinja«, kojega je brat varkom bio već prije lišio kraljevske krune, dočekao je u Trogiru slavnoga dužda, poklonio mu se i u znak budućega prijateljstva i vjernosti, pored zakletve, dao i maloljetnog sina Stjepana za taoca. Kada je dječak odrastao, oženio je duždevu kćerku Hicelu. Odvajkada se smatrao sin »Surinje« Stjepan, mladi talac na dvoru Orseola, za jedno isto lice s potonjim hrvatskim kraljem Stjepanom II. (o. 1030.—1058.), mada nigdje ne stoji zapisano, da je mladi talac iz kraljevske hrvatske loze uistinu s vremenom zasio na hrvatsko prijestolje.

Jedini temelj za ovu identifikaciju bila je jednakost imena Stjepana: svakako slab temelj, jer je Stjepan običajno ime, a pogotovu je ono često u lozi hrvatskih vladara Trpimirovića. Pitanje ćemo najprije riješiti utvrdimo li, tko je zapravo bio »Surinja«, otac taoca Stjepana. Mletački nam je kronist zabilježio nažalost samo nadimak »Surinja«. Za »Surinju« dolaze u obzir dva hrvatska vladara, braća Svetoslav (»Surinja«?) i Kresimir

(»Surinja«?), ovaj posljednji otac kralja Stjepana, dotično djed Petra Kresimira IV.

U hrvatskoj državi u normalnim je prilikama bilo pravilo nasljedstva vladarske vlasti po primogenituri vladarske loze, koje je pravilo u srednjem vijeku s vremenom prevladalo na čitavom Zapadu i Evropi. Ali se kod Hrvata — kao i kod ostalih Slavena i kod Franaka merovinškoga i karolinškoga doba — s tim glavnim pravilom katkada sukobljavala praksa i princip skupne vlade braće ili podjele državnog teritorija između braće po očevoj smrti. Zbog toga je dolazilo do smutnja pri vladarevoj smrti. Zbog toga su također nekoji vladari određivali sebi nasljednika još za života. Stjepan Držislav, otac braće Svetislava i Kresimira, odredio je, kako se po svemu čini, još za svoga života, da ga naslijedi samo stariji brat Svetoslav. U kninskom se muzeju čuvaju naime dvije ploče s natpisom: (SUATOS) CLU DUX HROATOR(UM) IN TE(M)PUS DIRZISCLU DUCE(M) MAGNUM(M). Krnje ime dux sa nastavkom na — slav(-clu) odvajkada se čitalo i popunjalo: Svetoslavom; a naziv dux za Svetoslava, u vrijeme dok je još vladao otac mu kralj Držislav, pokazuje nam, da je Svetoslav još za očeva života bio određen za nasljednika prijestolja. Prema tome čini mi se odviše usiljeno uzimati kao prvo i vjerojatnije, da se mlađi brat (Kresimir) dao zavesti na presudan korak izdaje vlastite zemlje smatrajući se povrijeđen i prevaren tim, što je u zemlji, u kojoj je prosječna praksa bila ipak naslijeđe po primogenituri, pravilno zasio na prijestolje stariji brat, koji je uz to još za živa oca bio službeno određen za nasljednika. Bliže nam je nagađati, da se držao povrijeđen u svom pravu i prevaren stariji i već prije za prestolonasljednika određeni brat (Svetoslav), kojega je sa prijestolja makao pokret, koji je imao korijen u tome, što je još jedamput prodr'o stariji princip skupne vlade braće; u istinu se iza Svetoslava spominju kao kraljevi braća Kresimir i Gojslav.

Nego ima još nešto u prilog teze Svetoslava »Surinje«. U Trogiru se »Surinja« poklonio duždu kao raskralj pošto je već bio zbačen sa prijestolja. Đakon Ivan veli jasno, »qui condam regni amiserat diadema« (koji je već prije izgubio kraljevsku

krunu); a sina mu Stjepana naziva »regis filius« (kraljev sin). A mi znamo po jednoj povelji iz god. 1067. nesumnjivi red, kojim su se mijenjali na hrvatskom prijestolju hrvatski vladari: oca Stjepana Držislava naslijedio je najprije Svetoslav pa onda Kresimir. Iz toga slijedi, da je zbačeni raskralj »Surinja«, koji se g. 1000. u Trogiru stavio duždu na raspolaganje, morao biti Svetoslav, dok je u to vrijeme bio na hrvatskom prijestolju Kresimir (i Gojslav).

Konačno još druge činjenice prave vjerojatnijom identifikaciju Svetoslava sa »Surinjom« nego identifikaciju Kresimira sa »Surinjom«. Pristaše teze Kresimira »Surinje« prisiljeni su uzeti, da je taj vladar protjerao brata i sam zasio na hrvatski prijesto pomoću mletačkog dužda još za vrijeme Orseolove vojne ili neposredno iza nje. Kako to, da đakon Ivan, koji potanko opisuje ovu vojnu i vodi kroniku djelovanja i uspjeha svog gospodara Petra Orseola sve do g. 1008., nije ništa zabilježio o ovom događaju, koji bi značio najveći uspjeh vojne? Kako to da je gotovo sve, što znamo o kralju Kresimiru, baš njegov napadaj g. 1018. na dalmatinske primorske gradove u nastojanju, da ih otme iz vlasti onih Orseola, kojima bi se zakletvom i sinom taocem bio obvezao na vjernost i službu; i to u vrijeme, u koje je njegov sin po svoj prilici bio još talac u Mlecima? Obrnuto, sve biva razumljivo u kralja Kresimira, brata Svetoslava »Surinje«, koji ovom kralju na zator šuruje u Mlecima. Kako vidimo, nemamo nedvojbenih podataka, da riješimo pitanje, tko je bio »Surinja«; ali više momenata je u prilog Svetoslava »Surinje«.

Mi ne znamo, što je dalje bilo s njegovim sinom Stjepanom, taocem u Mlecima. Svakako, za hrvatskoga kralja Stjepana (o. 1030.—1058.), oca kralja Petra Kresimira, Šišić je u novije vrijeme dobrim razlozima dokazao, da je bio sin kralja Kresimira, a ne Svetoslava: prema tome, ako je ispravna teza Svetoslava »Surinje«, nije kralj Stjepan isto lice s taocem u Mlecima: bila su u tom slučaju dva Stjepana, djeca braće Svetoslava »Surinje« i Kresimira, koji su obojica

nosili ime zajedničkoga djeda Stjepana Držislava.

Na svaki je način neispravno, ili bar preuranjeno, pozivati se na raskošni život na dvoru Orseolâ, »gdje se jelo zlatnim priborom i gdje se ponosna duždevica prala i kupala samo u jutarnjoj rosi« kao na činjenice, koje su već u mladosti otupile osjećaj za narodne potrebe i hrvatsku crkvu u kralja Stjepana II. i sina mu Petra Kresimira IV.[1])

Hrvatski kraljevi i crkveni reformni pokret

Petar Kresimir nije silom ugušio pokret za posebnoga hrvatskog biskupa, on nije zatvorio crkve glagoljaša i nije, po svoj prilici, bio sin duždeve kćeri. Ostaje samo istina, da je veliki crkveni reformni pokret onoga doba, koji je razdijelio crkvene i svjetovne krugove, narode i države Evrope u dva protivnička tabora, duboko zahvatio i u prilike i život naših strana.

Nije kod nas bilo borbe između cara i protiv cara. Ali se ipak neredovnom nasljedstvu vladara u Hrvatskoj u drugoj polovici XI. vijeka odvajkada nazire naizmjenična prevlast u hrvatskim stranama jedne stranke sklone crkvenoj reformi, u kojoj su bili dalmatinski gradovi, visoki kler i dvorsko visoko plemstvo, i jedne pučke, narodne protivustranke, protivne reformama, koja je okupljala mase puka i nižega klera. Prijatelji reforme i pristalice što užih veza Hrvatske s Rimom i Zapadom bili su Petar Kresimir, Zvonimir i, kako se obično uzima, Stjepan III., dok je narodna reakcija protiv njihove politike iznijela, prema običnom mišljenju, na prijestolje kralja Slavca i zadnjega kralja, Petra.

Nema u nas ni borbe oko investiture. U Hrvatskoj nije naime bilo feudalnoga sistema i vladari nijesu davali biskupima dobra i prava kao državna beneficija. Ali su i u romanskim gradovima i na hrvatskom teritoriju, u crkvi i u privatnom životu klera, vla-

[1]) Još prije i nezavisno od mene, a dijelom na temelju istih argumenata, došao je Barada na ideju dvaju Stjepana, jednoga taoca i sina Svetoslava »Surinje«, a drugoga kralja i sina Kresimira, u članku, koji nije bio još objelodanjen a koji sam imao prigode čitati u rukopisu.

dale prilike protivne ciljevima reforme. Zabrana braka bit će da se i kod nas provela uz bolne proteste i otpor pogođenih. S reformom u crkvi stavlja Barada u vezu dolazak preko reda na biskupske stolice Splita i Trogira dvaju vrsnih i za reformu zanesenih muževa, nadbiskupa splitskog Lovre Dalmatinca (1060.—1099.) i trogirskog biskupa bl. Ivana Ursinija (g. 1064.—1110.) kao što i pokret svećenika Ulfa oko g. 1063. Barada s pravom ističe, da je Tomino pričanje o Sedehu i Ulfu crpeno iz dvaju izvora i da ono sadrži, u jezgri, pomućenu i pomiješanu tradiciju dvaju različitih historičkih događaja: uzbune u hrvatskoj crkvi pseudobiskupa Sedeha početkom XI. vijeka i nekog protivureformnog pokreta u dalmatinsko-hrvatskoj crkvi, kojemu ne znamo za točan cilj i opseg, potaknuta od Ulfa početkom vlade Petra Kresimira. Samo mi je čudo, da se uvijek Ulfo drži za Hrvata imenom Vuk. Toma Arciđakon nema razloga, da bi hrvatskom imenu Vuk dao oblik Ulfus (očito njemačko Wolf). Pogotovu to nije ovdje tako, jer Toma na jednom mjestu izrijekom domeće »Ulfus cui agnomen Golfancus (to jest Wolfang) erat«; a k tome još izričito kaže, da je Ulfo bio stranac (advena), koji je upravo bio došao iz tuđine u hrvatske strane (vjerojatno iz sjeverozapadnog susjedstva Hrvatske t. j. teritorija njemačko-rimskog carstva, u kojem se onda bila borba između pape i protupape).

Nas međutim više interesira utjecaj reformnog pokreta i borba reformi prijateljske i neprijateljske stranke u našim stranama na nutarnju i vanjsku politiku Hrvatske. Djelom protivureformne stranke u Hrvatskoj drži se obično postavljenje na prijestolje kralja Slavca g. 1074. i više ili manje prisilno smještenje u samostan sv. Stjepana »u bore« kod Splita zakonitoga nasljednika iz Trpimirove loze, pobožnog hercega Stjepana, potonjeg kralja Stjepana III. U vezi je s nastojanjem, da se Hrvatska osigura politici sklonoj papi i reformi, naprotiv poziv pape Grgura VII. god. 1075. danskom kralju Swein II. Estridsenu, da dâ svojeg sina za prijestolje hrvatske zemlje, kojom su ovladali »prostački i kukavni heretici« (t. j. protivureformistički pristalice kralja Slavca); a tako i zarobljenje hrvatskoga kralja

Slavca iste godine 1075. sa strane normanskog grofa Amika, pristalice pape Grgura VII. Nastojanje velikoga pobornika papinskih ideja svjetskoga gospodstva, pape Grgura VII., okrunjeno je punim uspjehom Zvonimirovom krunidbenom prisegom god. 1076., kojom je Hrvatska usvojila načela svjetskog poretka, za koja su se pape uporno borili protiv njemačko-rimskih careva. U savezu je s uskim vezama Hrvatske i papinske stolice u vrijeme kralja Zvonimira i vjerojatna tragična smrt kralja Zvonimira na saboru kod Knina, na kojemu je kralj Zvonimir iznio pred narod želju papinu, da Hrvati pođu u vojnu da oslobode sveta mjesta.

O svim se ovim događajima različito sudilo. Dogodilo se i s politikom hrvatskih kraljeva ono, što i s politikom njemačko-rimskih careva u srednjem vijeku. Baš se najjačim i slavom ovjenčanim njemačkim carevima prigovorilo, da su utaman trošili najbolje sile i energije svoga naroda za fantastični ideal svjetske rimske imperije i za vlast u Italiji, koju nikada sebi potpuno ne potčiniše zanemarujući pri tome bliže, čisto njemačke zadaće u domovini i na njezinim granicama. Slično je i politika Petra Kresimira i Zvonimira našla branilaca, koji su istakli, da je preko te politike Hrvatska ušla u tok i kolotečinu evropske političke historije i života; ali i onih, koji su spočitnuli hrvatskim kraljevima, da su odviše popuštali Latinima primorskih gradova i zalagali se za tuđe interese.

U ovom je pitanju bilo i bit će uvijek različnih shvatanja. Ne smijemo samo gubiti s vida, da je rimska crkva u vrijeme Grgura VII. i njegovih neposrednih prethodnika, moralno preporođena i politički ojačana reformističkim pokretom, bila sila, koja je imponirala i kojoj su se priklanjali i moćniji vladari i veće zemlje od hrvatskih krajeva i Hrvatske. Da ne spomenem drugo, podsjetit ću na poznati pokajnički pohod cara Henrika IV. u Canossu. Mada je reformistički pokret tražio žrtvovanje posebnih interesa, i mada je on papama poslužio da utvrde političku premoć crkve nad svjetovnom vlašću, on je svakako nosio različnim zemljama moralnih i kulturnih pobuda (brojni samostani Benediktinaca u našim stranama i njihova umjetnost).

Ne može se s druge strane nijekati, da političke prilike Hrvatske u drugoj polovici XI. vijeka kraj svijetla ne pokazuju i sjena. Borbe, koje se u to doba javljaju u hrvatskim stranama i obično se dovode u svezu sa sukobom jedne reformske i jedne protivreformske stranke, potresle su doboko hrvatsku državu. Ali je sukob papâ i cara bio bacio gotovo čitav svijet u borbu i plamen; pa mi se čini pretjerano proglasiti politiku hrvatskih kraljeva prema reformnom pokretu, pogotovu sukob latinske, dalmatinske i narodne, hrvatske crkve kao glavni uzrok brze propasti hrvatskoga kraljevstva. Ako uopće smijemo kod takva događaja, koji je redovno posljedica kompleksnih prilika i faktora, govoriti o jednom glavnom uzroku, ja bih takvim radije smatrao okolnost, da se Hrvatska našla na putu snažne i ekspanzivne Madžarske, koja je nužno težila k jugu i moru a imala je u svojim kraljevima bliže rođake jednoga od zadnjih hrvatskih kraljeva i to u presudnom času, kad je Hrvatskoj ponestalo zakonitoga nasljednika narodne dinastije. I odnos prema primorskim romanskim gradovima, mislim, da su hrvatski kraljevi konačno, mada uz određene žrtve i kompromise, riješili sebi u prilog: činjenica je svakako da su kraljevinom »Hrvatske i Dalmacije« Petra Kresimira bile postavljene trajne i uske političke veze tih gradova s njihovom hrvatskom okolinom, koje su kroz iduće vijekove dovele do potpunoga etničkog pohrvaćenja tih gradova.

DR. MARIJAN STOJKOVIĆ, ZAGREB

MIHOVIO PAVLINOVIĆ O STOGODIŠNJICI ROĐENJA

Godine 1931. navršilo se sto godina što je ugledao svijetlo svijeta Mihovio Pavlinović, apostol hrvatske misli u Dalmaciji, tijesni prijatelj Strossmayerov, pobratim Botićev i Sundečićev, pjesnik »Ognjišara«, najplodniji pisac i najbolji govornik u Dalmaciji. I ovom se prigodom propustilo, da se temeljito istraži i svestrano ocijeni život i rad toga velikoga Hrvata, kojega bi premnoge stranice mogle ukratko sačinjavati hrvatsko evanđelje za omladinu i cio narod. A ne bi bilo ni lako, dok nema više prethodnih i odjelitih radnja o narodnom preporodu i političkom životu u Dalmaciji, prikazati život i rad čovjeka, koji je za 30 odlučnih političkih godina bio u Dalmaciji duša i srce hrvatskoga preporoda i herojske narodne borbe, a u toj je borbi on bio prvi umni i značajni borac i barjaktar. Nije lako još pisati o čovjeku, koji je kao najjači stup hrvatske obrane imao da odolijeva mnogim narodnim i političkim, ličnim i staleškim protivnicima. Uz političku uplela se od g. 1867. neizbježno i kulturna borba, u kojoj su nikle teške opreke načelne naravi između Pavlinovića i drugih narodnih radnika. U kulturnoj borbi uzeo je Pavlinović za narodnjaka paradoksalan stav, ali opet za svećenika još razumljiv. Po uzoru Prometeja htio je biti ognjišar svojemu narodu, a onamo je bio proti modernoj nauci i filozofiji, proti Rénanu i Virchowu. Slobodnjak je bio i htio biti, a onamo je proti »slobodnjašima«, t. j. liberalcima; nacionalni borac i ustavnjak, ali i konservativac i legitimist; narodnjak, naš čovjek, ali i zastupnik prekogranične (Nijemci bi rekli ultramontane) kulturnovjerske politike; pučki prosvjetitelj, ali u neke opet i proti pučkim učiteljima, koji se nijesu htjeli pokoriti njegovu diktatu; ne da je, Bože sačuvaj, ljubio tmine neznanja i neukosti, nego se od škole bojao za čistoću, plemenitost i naravnost narodne duše; bojao

se, da se ne bi u školi narod pokvario od nove prosvjete, od novih kulturnih načela, koja su i učitelji neizbježno pronosili. Odatle kulturne nesuglasice i načelne borbe između Pavlinovića i drugova, rekoh načelne, jer se ni danas na pr. naprednjaku i čovjeku nezavisne nauke nije moguće složiti s Pavlinovićevim nazorom o svijetu i životu, koji je njemu bio diktiran ne samo smjerom njegove teološke obrazovanosti nego i staleškim dužnostima, kojih se sveto držao. Radi toga koliko cijenjen i štovan od jednih, toliko napadan i nepriznat od drugih, ali ga je i u očima najogorčenijih kako političkih tako i kulturnih protivnika iznosio njegov čist i neokaljan lični i politički značaj, dosljednost, što mu se svakako mora priznati, i neustrašivost u ispovijedanju svojih političkih i kulturnih načela, neporočnost u privatnom, a nesebičnost u političkom životu. Kako će to biti teško i preteško mnogim i mnogima vjerovati dandanas, kad se trguje najsvetijim uvjerenjima i načelima, kad se nesamo za politiku nego i za rodoljublje traži najprije »uhljebljenje«, a zatim doživotno osiguranje sebe samoga, svoje obitelji, bližih i daljih rođaka! Pavlinović se svojim rijetkim vrlinama uza svu intransigentnost kulturnih načela ipak održao, dok je bio na životu, kao vođa političkoga i narodnoga života u Dalmaciji; treba dakle o njegovoj stogodišnjici bar donekle osvježiti uspomenu na njega. Ovaj članak nije namišljen kao iscrpan i opsežan, nego ima biti samo prilog povijesti i ocjeni života i rada Pavlinovića. Treba još dočekati, da se tiska njegov obilni epistolarij, koji mu se nalazi u baštinika, Don Milana, Mije i Ivana u Podgori.

Don Miho (po primorsku Don Mijo) Pavlinović rodio se 28. siječnja 1831. u Podgori, selu primorja makarskoga, od dosta imućne težačke obitelji. Od roda je već bilo svećenika. Njegov djed (očev stric) Don Ivan Pavlinović, arcižakan u Makarskoj, nešto svojom prištednjom, a nešto očevinom, osnovao je zakladu za uzgoj svećenika iz svojega roda. Sinovac Don Ivanov, Mate, imao je tri sina: Ivana, Miju i Šimuna. Mate, imajući gotovu zakladu, odredi sina Ivana u nauk, da bude pop, no budući da su onda škole bile talijanske, Ivan nije mogao uspijevati i otac

ga zadrža kod kuće, a mjesto njega da Miju na nauk. Ali i Miji je kao seljačkom dječaku bila tvrda kost talijanski jezik, pa je prvih godina srednje škole slabo prolazio i često »nel banco degli asini« odsjedio. No njegova željezna volja za naukom, najprije u pučkoj školi u Makarskoj, a zatim u gimnaziji splitskoj, svladala je sve teškoće i u višim je razredima prolazio sa srednjim uspjehom. Što se Mijo u višim godinama nije odlikovao naukom, nije bilo do njegove sposobnosti ili nesposobnosti, već do muke, koja ga je neprestano tištala s druge strane. Upamtio je to i kao zreo mladić upoznao je tešku moru talijanskog jezika za seljačku mladež i u svom mladenačkom poletu tvrdo je začeo, da tu moru treba zgnjaviti.[1]) Otud eto njegovo potonje živo nastojanje, da se hrvatski jezik uvede u škole i javne urede, kojega blagodati današnji mlađi naraštaji uživaju. Ali ako je Mijo od toga vidio spas hrvatske misli u Dalmaciji, u isti se mah i pobrinuo i tko i kako da je provede. Tu tešku zadaću odredi sam sebi. Proučavajući različne govornike tuđih naroda vidio je, da bez vješta govora ne bi mogao uspjeti, pa se zato stao u tome marno pripravljati. Znanja je imao, a bogatstvo narodnog jezika obilato je prikupio neumorno sakupljajući za školskih praznika u narodu riječi, rečenice i poslovice, pa narodne pjesme; još mu se htio i gromovit glas, koji govorniku često donosi mnogo lijepih uspjeha.

Još kao gimnazijalac u Splitu g. 1849. okupio je Pavlinović oko sebe družinu »Regimentu Ne boj se« s načelom »Bog i narod«, a u sjemeništu su se pisale »Djačke novine«. U zadarskoj bogosloviji silno djelovahu na bogoslovce slobodna Srbija i književna djela Vukova. »Po don Ivi Brčiću u Srbiju nas opremao glavom Vuk St. Karadžić svomu prijatelju, možnomu pri financijah Jovanu Gavriloviću« — tako piše Pavlinović, te i on kao i neki mu drugovi, preplašeni god. 1852. Bachovim apsolutizmom, odluče kroz Bosnu u Srbiju. Botić je otišao, drugi ostali. Bogoslovlje je Pavlinović nastavio i dovršio u makarskoj franje-

[1]) Umirat ću, al prokletstvo — Tuđeg slova odbijat ću —
Umirat ću, al na pravdu živog Boga vapijat ću (Pjesme i besjede. Zadar, 1873. s. 185: Zavjet otuđenog rodoljuba).

vačkoj teologiji. Zaređen je za svećenika, god. 1854. postaje župnikom — uvijek je bio glagoljaš[1]) — u Drašnicama tik do Podgore, ali za malo mjeseci (g. 1855) bude premješten u rodnu Podgoru, gdje je služio do 1870., da se zatim sasvim oda političkom i književnom radu. G. 1858. putovao je u Trst, Beč pa natrag u Italiju. Taj je svoj put i opisao (Različiti spisi, 406—427). Za vrijeme apsolutizma nije mogao raditi, ali su ipak našli da ga za krimskog rata zabilježe kao panslavena. Iz toga doba ima i 8 lirskih rodoljubnih pjesama, ispjevanih do god. 1860., koje se kreću između hrvatstva i slovinstva, u želji da vidi zoru boljega dana za narod, da se zagrle braća majke jedne i trojedne, da Hrvat Hrvatom postane, da se držimo narodne riječi i običaja, kola i crven-kape. Ima samo jedna diskretna ljubavna pjesma, »Želja blaženstva«, ali i ta je pri kraju navrnuta »iz tjelesne otruhline na miline, na visine višnjeg žara divotnoga«. Tako je Pavlinović dočekao sasvim pripravan proglašenje ustava god. 1860. te je junački stupio na političku arenu s dvije glavne točke programa: sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i pohrvaćenje škola i ureda u Dalmaciji. Prvi je politički članak napisao u zagrebačkom »Pozoru« god. 1860. A kad se proglasio ustav, obletio je Pavlinović Dalmaciju od Neretve do zadarskih kotara vršeći apostolat narodne misli. U prvim izborima pokrajinskim bude biran za narodnoga zastupnika u krajinama Neretva—Vrgorac—Makarsko primorje, koje je neprestano zastupao do smrti osim par mjeseci g. 1864., kad je bio u istražnom zatvoru. U zadarskom saboru, podupiran od dvanaest drugova narodnih zastupnika, prvi je progovorio hrvatskim jezikom. On je kao i Ljubiša uvijek — osim jednog jedinog puta g. 1867. — govorio u saboru hrvatski.

God. 1864. zajedno s Jovanom Sundečićem, koji je radi »Krvave košulje«, koja vapi za osvetom — a to je u prenesenom smislu sav rod naš tužan, rascijepan i izranjen — izgubio službu, otide na putovanje jedan svećenik zapadne, a drugi istočne crkve, preko Trsta u Ljubljanu, Zagreb, Đakovo, gdje ostaše osam dana

[1]) Kamogod je na put išao, nosio je sa sobom svoj hrvatski (glagoljaški) misal. On je priredio i tiskao »Svete mise, što je pjevaju po hrvatskih župah.« Nazivao se i dičio, da je »hrvatski župnik«.

u gostima u biskupa Strossmayera, pa u Novi Sad, Beograd, gdje su obojica, u narodnoj nošnji, bili primljeni u svečanoj audijenciji kod kneza Mihajla. G. 1865. bude izabran Pavlinović u Đakovu za zastupnika u hrvatskom saboru u Zagrebu, gdje je god. 1866. prvi iz Dalmacije — nakon vijekova u zajedničkom zboru — govorio znameniti govor o cjelokupnosti zemlje. Tada je (g. 1867.) sa suputnikom zemljakom Vickom Milićem, koji je u Banovini ukratko stekao čast i blagostanje, proputovao Hrvatsku. God. 1868. govorio je u zadarskom saboru govor proti školskom zakonu, da se nadzor učionica oduzme crkvi, a preda samoj državi. To spominjem s toga, što je tada očito izbio kulturni sukob između Pavlinovića i drugova svjetovnjaka u narodnoj stranci, sukob, koji se više nije nikada izgladio ni zatomio, nego se sve više oštrio. Samo ugled i neosporno vodstvo Pavlinovićevo u narodnim poslovima održalo je narodnu stranku još na okupu. Tom zgodom — i jedinom u životu — za čas je mislio Pavlinović da osnuje katoličku (klerikalnu) stranku, ali je i poslije branio i isticao svoje katoličko i svećeničko uvjerenje, tako na pr. god. 1869.—70., kada je nadugo pisao članke pod napisom »Viesti i mnenja pred vatikanski sabor«, a god. 1874. vodio je dugu i oštru kulturnovjersku polemiku s V. Milićem i drugima. Kad je Strossmayer g. 1870. izrekao u koncilu vatikanskom čuvene govore protiv novih dogma te se, kako dugo već usmeno saznah, nosio mišlju, da se odbije od Rima i osnuje narodnu crkvu, kažu, da ga je jedini Pavlinović na koljenima klečeći i moleći i zaklinjući odvratio, da ništa već ne poduzme.

Međutim je već pukao razdor u narodnoj stranci zbog nesuglasica, ili hoće li se reći, izdaje narodnog programa. U bečkom »Reichsratu« god. 1872. predlagala zakonska osnova o izravnim izborima »za nevolju« za carevinsko vijeće. Dotada su pokrajinski sabori iz svoje sredine, t. j. iz svoje saborske većine slali u Beč delegaciju, a to je odgovaralo više federalističnom načelu i pogodovalo slavenskim većinama u pokrajinskim saborima. A sad je centralistička bečka vlada tražila izravne narodne izbore za Beč. Petorica bečka, izaslana od narodne većine u zadarskom saboru, Antonietti, Budmani, Danilo, Ljubiša i Đuro Vojnović,

dali su se zavesti vođeni samoupravnim pogledima i koristima zemlje, koje im obećavahu, i tako reći »za zdjelu leće« izdali su narodni program i glasovali su za osnovu protiv ostalih Slavena federalista. Oni su god. 1873. počeli izdavati glasilo »Zemljak«, a njihova se stranka prozvala »zemljaci« i politika »zemljaštvo«. To je prvi rascijep u narodnoj stranci. Budmani se bio doskora pokajao i odstupio, a na njegovo mjesto dođe narodnjak Fontana iz Šibenika. God. 1873. odglasala se u Beču ista zakonska osnova, ali već ne »za nevolju«, nego kao zakon redovnog načina biranja, bez reserve. Posljedica toga zakona o izravnim izborima za Beč bila je ta, da je Dalmacija u izravnim izborima g. 1873. poslala u Beč 5 »autonomaša talijanaša«, 3 »narodnjaka« (Klaića, Montija i Pavlinovića) i 1 »zemljaka« (Ljubišu). Strašan poraz iza sjajne pobjede, koju je iznijela narodna stranka u pokrajinskim izborima g. 1870. nad »talijanašima« dobivši saborsku većinu!

Pavlinović je bio bečki zastupnik od g. 1873. do g. 1879., kada je on, izabran, ipak drage volje i požrtvovno ustupio svoj mandat M. Klaiću, koji nije izabran, jer su Srbi iz Kistanja i Obrovca, ne mogavši se složiti s Klaićem, glasovali za talijanaša G. Ivanića. »Nego o ovom ne može se govoriti, a da se s dubokim počitanjem ne spomene ime Pavlinovića, koji se odriče zastupstva, da mjesto ustupi Klaiću. To je tako krasan prizor, pred kojim rodoljubno srce ne može a da ne ostane ganuto. Stranka koja ima takovih prvaka, mora zaista da je politički zrela, mora da je visoka načela vode, mora da je nadahnuta stegom, koju samo znadu uliti tvrda osvjedočenja«. (»Narodni list« u Zadru, 19. IX. 1879. — u jubilarnom broju »Nar. lista« g. 1912. s. 106.).

God. 1873. bio je od Strossmayera imenovan za prisjednika duhovnoga stola u Đakovu. U tom svojstvu, a i kao duhovni govornik i prijatelj, dođe po Uskrsu 1874. u Đakovo k biskupu, s kojim se već u proljeće u Beču sastao, te ga je pratio na biskupskim pohodima po Slavoniji šaljući putopisne izvještaje »Glasniku đakovačke biskupije«, a iz Slavonije, s potporom biskupovom, nastavio je put preko Bosne u Dalmaciju. Godine 1875. u svibnju opet je pratio biskupa u pohodima po Slavoniji. Zatim je on sam išao iz Đakova do Broda, obašao gradišku krajinu, pa

u Novu Gradišku, Novsku (tu u župnika Luke Ilića), Sisak pa na Primorje. Te je pute Pavlinović poslije opisao i tiskao u »Iskri« zadarskoj god. 1885.—1887.

Godine 1885. bio je po drugi put biran za zastupnika u carevinskom vijeću. O Svisvetim povrati se iz Beča u Podgoru, da zimuje u Primorju sveđer pitomu, a u siječnju 1886. g. vrati se u Beč.

U Beču je g. 1886. počeo bolovati. Bolest je krenula na gore. Iz pisama se razabira, da ga je u politici mučilo pitanje »Landsturma«.

U Podgori je dalje bolovao i više nije ozdravio. Umro je u svojoj kući dne 18. svibnja 1887.

Bio je krupan, visok, naborana čela, mrka pogleda, duga vrata osuta odugom, na dnu kovrčastom kosom, stupao je dugim odmjerenim korakom. Glas jak i zvučan. Ako za ikoga vrijedi ono načelo: čovjek i kraj njegov, to se najviše za njega može reći: kao da si ga u cjelini odvalio od gore biokovske, kao da je hrast, koji je nikao iz krša primorskoga. Takav je bio u svemu: u pojavi, glasu, držanju, u govoru i pismu. Tvrd i opor značaj, s kojim su drugovi i mlađi imali doduše što gristi i gutati, ali se nametnuo ugledom, značajem, radom i zdravim naravnim razumom.

Prije proglašenja ustava g. 1860. spjevao je Pavlinović 8 lirskih pjesmica, od kojih je samo jedna ljubavna, »Iskre«. Bio je odviše aktivan i borben, da bi se i dalje mogao odati subjektivnoj, nježnoj, dokonoj lirskoj poeziji. Sav je njegov potonji rad bio u najtješnjoj vezi s narodnim, političkim i kulturnim, borbama. Za njega je literatura bila sredstvo borbe: jezik i pero bili su mu sablja i buzdovan. Rođen i izvježban govornik, oblijetao je po čitavoj srednjoj i sjevernoj Dalmaciji, da svojim govorom otvori i proslavi osnutak narodnih čitaonica ili koji historijski god: Sv. Ćirila i Metoda (g. 1863. u Splitu), Nikole Šubić-Zrinskoga (1866. u Zadru), sv. Franje (u Sinju), osnutak svetišta u Visovcu, pa u Makarskoj, Metkoviću, Imotskom, Jelsi i dr.

Već je god. 1859. počeo pisati članke i rasprave u novinama: »Pozoru«, »Narodnom Listu« i dr. Prvu je zbirku novinskih članaka turio u svijet s napisom »Različiti Spisi« god. 1859.—1874. (U Zadru, 1875. s. 9—672) sa Strossmayerovim mottom »Sve za vjeru i domovinu« a s posvetom »Dalmatinskoj omladini ove crte na dušu«. U njoj se nalaze osim novinskih članaka povijesni eseji, književni članci i prosude, besjede, poslanice i polemike. G. 1876. izda u Zadru »Pučke spise« (1—533 str.), a u njima: »Starostavne knjige«, t. j. popularno-povijesne rasprave o krajinama i porodicama, i pučki »Razgovori«. U stihu narodne pjesme opjevao je »Izbore u Dalmaciji god. 1873.« Dok ove knjige imaju kulturno-književnu vrijednost, u pravu literaturu pripadaju njegove »Pjesme i besjede«. God. 1860.—72. (U Zadru, 1873.) posvećene Strossmayeru, koji pod zastavu «Sve za vjeru i domovinu« slovom, tvorom i prilogom hrvatski narod okuplja.

Najbolje mu je djelo u toj zbirci pjesma »Ognjišar«, po kojoj je i poznat kao Botić po »Biednoj Mari«, M. Pucić po »Cvijeti«, Kazali po »Zlatki«, Sundečić po »Krvavoj košulji«. Pjesma je spjevana za narodne borbe g. 1864., tiskana u Zadru 1865. s posvetom: »Narodnom umlju (inteligenciji) pripjevano«. Pjesma je na neki način lični dokumenat, pjesnik hoće da prikaže, kako se i zašto u pjesniku začela i razvila misao o njegovu rodoljubnom, narodnom i prosvjetnom poslanstvu. Ognjišar — Prometej — to je on sam slovinski pjesnik na Balkanu (Šari-planini), koji je nastupio na vilinsko kolo, pa hoće da bude svojemu narodu Prometej, narodni apostol. Pod »Ognjišarom« ne oličava Pavlinović narodnu borbu g. 1864. (kako tvrdi Glasnik Matice dalm. II. 170.), nego sebe sama vilenika, pobratima vila, pjesnika naroda svoga, diva narodne borbe.

Pjesnik u duhu prolazi tri razdoblja, tri kulture: helensku, rimsku i kršćansku, napokon se odmara na Balkanu i gleda balkanske narode mučene od krvničke osmanske ruke. Zaspa malo i usni, da je na Crnom moru na argonautskoj lađi, koja ide po zlatno runo, a na pramcu guslar pjeva ljubavne vilen-pjesme, da su izašle na kola djevojke Nerejke. U 6 stihova majstorski mu je a čisti opis ženske ljepote:

Hitro kosam' lice osjenule,
Susretale, obletile lađu,
Zaoblile iz ramena ruke,
Pomolila do pasa ljepota,
Bilaksa se more od milinja:
Kupaju se, igraju se, Leljo!

Kada su došli do Kavkaza, zapjeva guslar pjesmu o mitu Prometeja, veljeg Ognjišara, zemaljskog diva. Pjesnik se prenuo, a pred njim se utvorile dvije vile: Jelenkinja i Slovinkinja, koja ga potiče, da sa Balkana gleda na svoj narod od Crnog do Jadranskoga mora, da pozna braću, propovijeda bratsku slogu, da radi za slobodu i prosvjetu i kupi narodno blago — u pjesmi tako razvijajući program narodnoga rada. Spominje mu i patnje i progone. Pjesnik se posestrimi s vilom Slovinkom i obreče joj raditi za istinu, ljepotu i pravdu roda svoga. Pjesma dakle prema koncu poučno-rodoljubna, u jeziku čisto narodnom, jezgrovitom i snažnom. Prometejski je motiv prikazan po Eshilovoj tragediji, a po modernom naučnom razjašnjenju Alberta Reville-a, koje je Pavlinović u Primjedbama iznio. Zanimljivo je, kako je pohrvatio kulturne riječi: tišme (kaos), sopac (vulkan), tankoumnik (ideolog), utjelova (inkarnacija) uljudnost (civilizacija), žirnjak (realist) ili žirovnjak, uzduhovniti, umišljaj, uzor i t. d. Nego rimskim i grčkim bogovima nadio je — što već nije našao u Kollara (kao Gladoljet) — hrvatska imena: Gladoljet (Saturn), Perun (Zeus), Znavorka (Palada Atena), Šepo Nakovnik (Hefaist, Vulkan), Dobropan, Dobran (Hermes, Merkur), vile (muse), Miljenke (Gracije), Hrelja (Herkul, Heraklo), Ognjišar (Prometej), Nahlepnik (Epimetej), Leljo (Eros, Amor). Takav je eto bio uopće i usve purist. A za mišljenje Pavlinovićevo o civilizaciji navodim ovdje, što će i poslije dosljedno vrijediti za Pavlinovića:

»Civilizacija jest istovetna krasnoimena Pandora, sjajka, veselka, vijoglavka, koja rastapa srce u prsima; ali koliko čemerâ za sobom ostavlja, koliko li jalâ izasiplje ta smamljivi kip sliepljen od gnjile!«

Kad je Stjepan Buzolić u »Narodnom koledaru« Matice Dalmatinske g. 1866. objelodanio pjesmu »Moja ćud«, odazvao mu se Pavlinović dvjema odužim pjesmama Kotari i župnikovanje. (U Zadru, 1867.) S posvetom: Preuzv. J. J. Str. Hrvatskom Biskupu hrvatski župnik P. P. To su dvije pjesme deskriptivno-didaktične s pjesničkim pregledom hrvatske povijesti (hrv. kraljevi, Ugri, Tatari, Mleci, Turci, Uskoci) i s pjesničkom uputom župniku, kako da se vlada s obzirom na narodne običaje i poroke (hajduci, svati, Gospa ninska, crkveni ophodi, dodole i t. d.). Osim »putnih spomenaka« (1864, 1872.) u stihovima treba istaknuti njegove klasične poslanice, od kojih mu je svaka program i ispovijed: Hrvatski prognanik nauč. (dr.) Gjuri Puliću; Vilina poruka Jovanu Sundečiću; Jesa kapetanu N. Dubokoviću; Vjera Vicku Didoliću; Rat francusko-pruski pobratimu Kosti Vojnoviću; Italija Ivanu Nikoliću hrvatskih pjesama pjesniku-prevoditelju talijanskomu. Sve se te pjesme odlikuju divnim jedrim narodnim jezikom, umnim refleksijama i rodoljubnim čuvstvom. Kaže se, da se u poeziji povodio za talijanskim pjesnikom Giacomom Leopardijem, dä, mislim samo u rodoljubnim refleksijama o nesretnoj domovini svojoj, u tihoj sjeti i u odbijanju, osuđivanju sjajne no lažne i štetne kulture — tu je on uvjeren katolik i svećenik —, ali nikad ne u pesimizmu i očaju, što je glavna nota u Leopardija.

Od svojih uzornih besjeda tiskao ih je u spomenutoj zbirci sedam: Sv. Jerolim i sv. Ćiril, Ban Zrinović, O hrvatskom pravu, O nezakonitu izboru zastupnika itd. Poslije, g. 1885., štampao je govor »Na 200-godišnjici oslobođenja Slavonije«, izrečen u crkvi đakovačkoj.

Pavlinović se odlikovao i u dijalozima. Taj je književni oblik izabrao i rado upotrebljavao pišući za puk. Kao grčki mudrac Sokrat svojom dijaloškom vještinom i Pavlinović je puku razvijao pojmove, izvodio sudove, drobio nauku, i stvarao uvjerenja o najpotrebnijim narodnim i političkim poslima: o narodu i narodnosti kao daru Božjem, o samostalnosti, združenju s Hrvatskom, o ustavu, o izborima, o hrvatstvu, jugoslavenstvu i sla-

venstvu. Da prizori budu što sličniji istini i razgovori vjerniji, vješto je znao pisati ne samo u svojem primorskom, nego i u splitskom, dubrovačkom i bokeljskom narječju. »Hrvatski razgovori« izašli su g. 1877. u Zadru u 4. izdanju.

Nitko nije tako umno i jezgrovito pisao o mijenama hrvatske politike godine 1859.—1872.—1884., o hrvatskim strankama, stilom i pogledom jednoga Salustija ili Tacita, kao Pavlinović u knjižici: »Hrvatski razmišljaji« (Zadar 1884., str. 39). Posveta: »Hrvatskoj mladosti na dušu« — vidi se da je mislio najozbiljnije pišući pod mottom narodne poslovice: Dobra je smišljena; bolja razmišljena. Tu su Pavlinovićeve originalne karakteristike političkih ličnosti stranaka: »Biskup Strossmayer, baron Rauch, Ivan Mažuranić i dr. Ante Starčević, bih rekao, da u neku ruku označuju umišljenstvo (idealizam), tvarstvo (materijalizam), razborstvo (prakticizam) te naučanstvo (doktrinarizam) u životu Hrvatske drugom polovicom XIX vijeka.« Na temelju toga razvio je članke: Plima umišljenstva (Strossmayer, g. 1859.—67.), Oseka tvarstva (materializam — Rauch 1868. do 1872.), Tišina razborstva (prakticizam — Mažuranić, 1870. do 1880.), Šćiga plićavi (Ciganije Pejačević—Khuenove g. 1880. do 1884.), Zasukanost naučanstva (Starčević), Hupatanja sljedbe (Starčevićanstvo). Uopće stoji na strani Strossmayerovoj, a protiv Starčevića. Tim se vrlo zamjerio mladim pravašima, koji su njegovu knjižicu nazivali pamfletom, a nijesu mu ni dužni ostali, jer mu skupno više njih odgovoriše knjižicom »Razmišljaji i istina« (izašla je anonimno).

Tadašnjoj se omladini već neodoljivom silom nametnuo Starčevićev stoicizam i anahoretski način življenja.

Iz tadašnjeg je romantičnog rodoljubnog zanosa i Pavlinović mnogo putovao, da upozna narod i ljepote domovine, da na izvoru uči narodni život i upozna mu prirodnu izvornost. Kao romantik je tražio priprost čist nepokvaren narod, ćuti (čuvstva) čisto narodne, otajni, skrovni život duše, osobito kod žena. Je li mu trebalo i u najveću pustoš bosansku, »tko radosniji od mene? Pustoš i narodna čista riječ: eto meni pira!« Putovao je i ostavio nam putopise, putne spomenke i u prozi i u stihovima, štampavši

ih neke u novinama. Za života je pripravljao da nadopuni članke u novinama i sam izda, ali ga smrt u tom spriječi. Tek nakon smrti izda mu uprava i tiskarna »Narodnoga Lista« u Zadru g. 1888. knjigu »Pute« (godine 1867.—75.), namjenjujući čist prihod za spomenik njegov. Ti su »Puti« znameniti ne samo radi čista jezika i obilja narodnih riječi, radi opisa narodnih običaja i života i s primjerima pjesama i rečenica, nego i radi rodoljubnih promatranja i prosvjetnih opažanja iz prošlosti i sadašnjosti. Dvorovi i imanja hrvatskih velikaša, na pr. dvorac trakošćanskih knezova, izazivlju mu rodoljubne spomene iz povijesti, svjedoče mu ime i snagu hrvatsku, bude mu ponos hrvatski. Narodni poroci i mane stužuju ga s narodnog propadanja; od tuđina prekupljena imanja pobuđuju mu tužne razmišljaje zbog narodnog nemara i gubitka, i tako je u tom smjeru sve puno bilježaka, opomena, savjeta u pogledu narodnoga zdravlja i gospodarstva, svijesti i ponosa. Kad putuje, uvijek i svagdje misli i radi o narodnosti i slobodi narodnoj, »svagdje vijući zastavu hrvatske slobode.« Putujući Gornjom Hrvatskom (provincijalnom), kako je zove na razliku prema drugim hrvatskim krajevima, ističe njene ljepote, a pri ljepotama naše domovine on je kao ludo dijete pri jabukama, izdiže ih nad ljepote tuđih, talijanskih, krajeva; on rado i namjerno ističe razlike između zemlje Gornje Hrvatske (osobito hrvatskog Zagorja) i Dalmacije, svoje postojbine: hrvatsko mu je Zagorje perivoj zemaljski, sve cvate, plodi, sve bogato, a Dalmacija krš, goli kamen, puk neuk, sve zapušteno. »Pa će ti se reći, dalmatinska sirotinjo, da se čuvaš gladnih Hrvata!« — On uspoređuje zagrebački trg s onim blagom i obiljem svega, teško da bi vjerovao, tko nije bio van Dalmacije, a trg zadarski siromašan. S jedne strane hrvatska napredna imanja, s druge uboštvo u Dalmaciji, pa porugljivo spominje talijansku »signoriju« i ovu »hrvatsku bogčiju«, kako su talijanaši neprijatelji govorili narodu o prekovelebitskim Hrvatima, samo da ga odbiju od težnje za sjedinjenjem — prosuđujući, istinski ili zlonamjerno Hrvatsku po golim dalmatinskim planinama, po dalmat. Zagorcu i Zagorju (morlacchia, s. 12.). Zato Pavlinović opominje svoje zemljake, ako se hoće svijetom prošetati, neka

prođu Hrvatskom, da se uvjere, kako je to zlokobni Velebit, koji rastavlja braću, a ono iza njega najbolje ogledalo dalmatinskoj sirotinji. Tako je eto Pavlinović radio za sjedinjenje! U Hrvatskoj nalazi svoj gospodarski uzor, narodnoga gospodara; za njega nije gospodin, koji ide u gospodske službe, čovjek, koji je bez svoga kruha i vina, bez svojih imanja, ili onaj koji živi od aršina (trgovac), pera (pisar) ili od zanata, nego kojemu su gospodstvo vinogradi, oranice, livade, sjenokoše, šume, stojne gospodske kuće i vlasteoski dvorovi. On se češće tuži, jer Hrvati najvole ići u gospodske službe, ostavljajući zemlju i svoja ognjišta, koja im onda nadošli stranci otimlju i pritiskaju; tako se lomi snaga hrvatskoga naroda. Banovina mu je izgled uredbe i blagostanja, gospodarstva i napretka, gospodstva i plemstva.

U 1. dijelu »Puta« (Hrvatska) opisuje put po hrv. Zagorju polazeći iz Zagreba, gdje je upravo bio za sabora 1867. god. kao zastupnik. »Kad Hrvat pogleda na sabor, srce mu se širi. Tu sjede zastupnici kraljujućeg naroda! Hrvatska i krnjena je i tlačena, ali svojih prava nije se odrekla, pa i ne će! Tužni narode, koliko si trpio, ali opet, ti nisi propao!« Te mu se misli nameću u hrvatskoj sabornici. Bio je i nazočan kod zadušnica za pok. Jelačića bana. Iz Zagreba je obašao Vinicu, Stubicu, Mariju Bistricu, Sutinsko, Lepoglavu, Trakošćan, Klenovnik, Varaždin i Međumurje. Ne može se dosta nahvaliti gostoljublja hrvatskoga puka, običaja napijanja, neizostavne domaćinove »dobrodošlice« kod svakoga hrvatskog stola.

Slavoniju nam opisa u dopisima, šiljanim »Glasniku đakovačke biskupije«, prošavši je zajedno s biskupom Strossmayerom za biskupskog pohoda od župe do župe; tako je i svjedok i izvjestitelj narodnoga slavlja u počast biskupa i od strane pravoslavnih i muslimana na granici hrvatskoj. On je putovao s biskupom i kao duhovni pomagač biskupov i propovjednik. Svagdje očituje Pavlinović svoj romantični interes za narod: raspituje Slavonce i krajišnike o njihovu žitku, pita za narodne pjesme, sabirući iz usta djevojačkih pjesmice, gatke i pripovijesti, kako su mu ih kazivale ili pjevale snaše i inoče, upoznaje tamošnje zabave, običaje i nazore, skuplja riječi za pokućtvo, rukotvorine i t. d. U

mjestima, gdje Hrvati živu pomiješani sa Srbima, Madžarima i Nijemcima, koji su posljednji mnogo kvara nanijeli, ima zgodnih opažanja i uputa, koje osobito preporučuje župnicima kao narodnim učiteljima i čuvarima a i pučkim učiteljima: neka Hrvati budu kao Madžari odlučni, kao Nijemci radini! Prema svojem vjerskom uvjerenju proniknut hrvatskim rodoljubljem češće ističe upravo u Slavoniji i Srijemu veliko prosvjetno pozvanje i zadaću Hrvata prema istoku, kao naroda svijesna i samostalna, velikim darovima od Boga nadarena. »Božje milosrđe očevidno bdi nad ovim našim narodom, da kroza nj svoje promisalne ciljeve postigne« (str. 33., ispor. još str. 39—40, 60, 67). Takve je misli gajio Pavlinović zajedno s Kostom Vojnovićem, koji je imenovan sveučilišnim rektorom god. 1877. izrekao rektorov govor, »koji je smjerao na ustuk materijalistične pogubne struje i na pozvanje Hrvatske, da vrši svoju misiju na jugoistoku Evrope na podlozi zapadne kršćanske civilizacije.«

Na putu se Pavlinović mnogo zanimao za zadruge, pohađao ih i upoznavao na svoje oči. Na mnogo mjesta imao je da se osvrće na narodne mane, osobito nastale od vojničke granice, krčme i noćno kalašenje, rasipnost i lijenost kod muških, klatarenje po krčmama, nesklonost vjenčanju, nerađanje djece i drugo kod žena, što sve vodi narod u nazadak. U tom je smjeru i sam biskup često u pozdravima i propovijedima upućivao na narodne vrline, na rad i mar, na jedinstvo, ljubav i slogu stranaca s domaćim, na čuvanje čistoće i djevičanstva kod ženskih i t. d.

U 2. dijelu opisuje put po Bosni (1874.—75.), ali taj osta na žalost nedovršen. Otprije već uvijek, a osobito otkad se s Lukom Botićem početkom g. 1850. (ili oko 1850.) zavjetovao da će otići u Bosnu, da upozna narod, da nauči štogod jezika, mislio je na Bosnu. Sastavši se u proljeće god. 1874. u Beču sa Strossmayerom, spomenu mu svoju osnovu, i kad se radilo još samo o brašenici (putnim troškovima), priskrbi mu je gotovu biskup s nadom, da će Pavlinović i za njegov hrvatski muzej što sabrati. U ono doba prije zapreme Bosne nije bilo lako putovati Bosnom, pa ni Pavlinoviću, i ako je bio opskrbljen putnicom i ispravama zastupnika na carevinskom vijeću u Beču; zato pustivši bradu i

brkove, pod fesom i pod turskim pusatom, a s glavom u torbi, bez ikakve štampane knjige (na koje bijaše hajka na granici i u Bosni), samo dobro sakrivši hrvatski misal, kao svećenik, i lisnicu, prijeđe Savu i dođe u Banjaluku. Može se zamisliti, kakvu je Bosnu našao: »Jadni zarobljenici. Svak u svakoga gleda, ali nitko nikomu se ne javlja, niti koga pozdravlja. Ta muklost te prati kroz cijelu Bosnu, jer se ne zna, kad će balija iza grma« (87). Viđao je svagdje krvavu krajinu. On je svagdje putem slušao i pisao narodne pjesme i svakojake riječi, zapisivao je i običaje (turski sprovod, dožetveni vijenac, svadbene običaje i ruho, otmicu djevojaka, pogađanja i kupovanje zaručnice u oca za gotove novce, kako se još povlači po Bosni isto kao kod Beduina u Arabiji i kako su s Turcima arapski običaji ušli u tamošnji narod). Iz Banjaluke je išao u Mariju Zvijezdu, da pohodi trapiste, pa u Ivanjsku, Petričevac, kroz Barakovac goru i Osičku goru u bosanski Kotor i dalje kući iz Bosne.

Pripovijedaju stariji u Podgori, da im je Pavlinović kazivao, kako su ga po Bosni gledali Turci krivim okom, ali ga nisu mogli prepoznati, tko je i što je, jer je hodao u narodnoj nošnji i s brcima, koje je pustio da rastu živući tri mjeseca kod Strossmayera, u čakširama, sa silavom i u njemu malim puškama (revolverima). On je po onim stranama razgledao krajeve i položaje, nagovarao fratre da sazivlju narod i ispituju o klancima i utvrdama, a on bi u drugoj sobi slušao i bilježio, pa tko zna, da je onda te planove predao i vladi. Pripovijedao je — kažu — i to, kako je jednom putujući na konju susreo nekoga bega i s njim se zavrzao u razgovor na dugo i široko, a beg će mu jednom: »Čuli smo, da je ovamo neki Pavlinović, pa majku mu kaursku, ne će odnijeti žive glave, ako ga se dočepamo«, i u znak srdžbe trže nož iza pripašnjače. Don Mijo onda također trže nož govoreći: »Ni ja mu ovim ne bih oprostio!« Na povratku pisa don Mijo ovom begu pismo: taj i taj dan, na putovanju kroz to i to mjesto, grozio si se Pavlinoviću, a on je bio s tobom i pozdravlja te.

Pavlinović je vrlo zaslužan kao sabirač narodnih pjesama, riječi i izraza. Tko se hoće o tom uvjeriti, neka samo pročita, što

je on sve skupio i upleo u članke »K r k a« u »Pučkim spisima« (str. 252.—283.). Za »Maticu dalmatinsku« priredio je II. izdanje »Narodne pjesmarice« (Zadar, 1879.) popratívši izdanje kratkim uvodom i mnogim bilješkama (izdanje VII. u Zagrebu 1912.). I sam ih je mnogo sabirao i objelodanjivao u »Koledarima Mat. dalm.«, a veliku je zbirku predao Matici Hrvatskoj. Sakupio je i obilje riječi narodnih, kojima se već poslužio o. Dragutin Parčić u svojem rječniku hrvatsko-talijanskom, koji u predgovoru k II. izdanju god. 1874. kaže: »Znameniti broj od više tisuća riječi, što mi je ustupio preč. kanonik M. Pavlinović iz vlastite svoje zbirke, sve većinom prostopučkoga izvora, a dosele još ne objelodanjenih, koje će se naći pismenom P. u dotičnih mjestih pobilježene«. Drugu je zbirku predao Jugoslavenskoj akademiji. Pavlinović je najbolji poznavalac narodnog jezika i izraza. Da se o tom svatko uvjeri, dosta je uzeti u ruke i čitati njegovu knjigu: R a d i š u B o g p o m a ž e (»Self-help« od Smilesa, što je on p r e r a d i o i izdao troškom Matice dalmatinske u Zadru g. 1871.), knjigu, koja se svakom učeniku i mladiću najtoplije preporučuje, jer kako je napisana, iskićena hrvatskim narodnim poslovicama i primjerima iz naše povijesti, nitko ne bi za nju rekao da prevedena. Stilist, kakva pored Ante Starčevića (s kojim je bio u protivštini — ali les extrêmes se touchent — što najviše vrijedi za njih dvojicu) ne ćeš naći premca u hrvatskoj književnosti. Bijaše i jezični čistunac, ne gledajući samo na čist duh jezika nego i na čiste riječi, koje je valjda on prvi izmislio i počeo upotrebljavati i malo tko ili nitko više iza njega, na pr. pjeviigra (opera), groznokaz (tragedija), mudrozborište (akademija), umišljaj (apstrakcija) i t. d. Po svem tome i tim još što je pisao rasprave o jeziku i književnosti (P i š i k a k o p u k g o v o r i, M i s l i o p r e v o d i m a, K n j i ž e v n e p r o s u d e, D v i j e k n j i ž e v n o s t i u j e d n o m j e z i k u), može se s pravom reći, da Pavlinović zaslužuje naziv hrvatskog Vuka.

U PREDVEČERJE

Stari crkveni toranj ko svjetionik stoji
iznad krajine modre i zavjesa daljine.
Talas za talasom zemlje u predvečerje gine,
vijugaju se ceste, njive, serpentine,
lepršaju na vjetru nad tratinama staze
i ploče žita po livadama plaze,
a vjetar pod bakrenom kupolom bruji
i dira vjetrokaze.

Zemlja pod nogom starog crkvenog tornja leži i diše.
Sa kvrgavim rilom drvo svako siše
mudrosti više
od blijedih uznemirenih lica,
što sanjaju o letu svetih biblijskih ptica.
Vjetar na rijekama svira ko na harfama bez žica
i daje sebe svima
i golubima i kolutima dima,
o, povrh blata i voda, gnjilih, nesnosnih klima,
vjetar znakove daje da ga na nebu ima;
da vjetrokaz je, zanos, proljeće i plima,
što nosi jedra, lađe, splavi, bijele brodove
i ko zrakoplove, pljesnive crkvene svodove.

Tiho se ljeska sjaj razlivenih voda.
vjetar svira na struni gromovoda.
Sunce se sigra s pramenom krošnje: kao igla sine
iznad krajine modre i zavjesa daljine;
talas za talasom zemlje u modrini gine,
a sve su stvari plave od plave modrine.
Promiču slike: sumraci, vedrine,
otiče vrijeme u proticanju stvari.
Nad horizontom kao svjetionik stari
jabuka crkvenog tornja zablista i sine,
ko blistavi odsjaj nad daljinom pline.

S neba mlazovi modri ko svijetli potoci lopte,
smreka se cijedi, dječaci jabuke tresu.
Jabuke skaču po travi ko crvene lopte
i mirisi se toče po mirisnom mesu.
Mlinovi na vjetru, daleki lavež pasa,
a ovdje na tornju tišina. Iz tamnog poluglasa
crvotočna se pjesma u tramovima glasa
i cvrkut se rastače lakokrile laste.
Modrina zvoni nad tornjem i kao glazba raste.

Na vjetru titra breza,
topola šumi, jablan miče grane.
Lipin med se cijedi na nagnjile rane
sa mirisom loze, bagrena i sljeza
Na tratini u sjeni zelenkastog veza
listovi se miču, svjetlost meka teče,
nad starim tornjem cvate toplo, ljetno veče.

Daljine se gledaju s tornja ko razlistano vrijeme.
Jablanovi šume ko stihovi poeme,
s visine tornja sve su stvari tajanstvene i nijeme.
Sve stvari pod tornjem savladane leže
i zemlja leti ko oblak iznad tjelesne teže:
krunidbena lopta Tvojoj Premudroj Ruci
Nebeski Kneže!
Pogled se ko riba nad oblacima baca
iznad pijuka pačjeg, gusaka, i raca,
iznad krovova starih, gdje prede topla maca,
pogled daleko s tornja nad hridine plovi.
Planine, krošnje, mirisni talasi šuma,
sve to tone u krugu plovećeg Uma
i neznatne ljudske kretnje
i taljigâ škripa povrh mračnoga druma.

Pod tornjem je starinsko groblje: razgovor lubanja.
Plač žalosne vrbe nad mrtvim konjanikom,
koji je umro, na usni sa svoje drage likom,
u grmljavini bitke, galopa i posmrtnih bubanja.

Pod tornjem gnjije gnjili šapat starih vrtova,
gdje venu djevojke u pratnji lijenih hrtova;
šapat jesenje suhe sagnjile krošnje
i čekanja noćna i djevojačke prošnje.

Pod tornjem cvate kult srnine kretnje,
niz drvorede tužne, bezizgledne šetnje.
Tu zvon odbija sate, sjaji luna,
a život gnjije ko spomenar od baršuna,
ko slaboumno dječje sricanje,
ko slatkobolno stvari ticanje,
i ranjavo i pjano klicanje,
i lutanje i vječno skitanje,
pred tkaninama tmine tužno pitanje,
i vječno samo prazno lutanje
u zavjesi zvjezdane putanje.

Pod tornjem cvrče pjesme cvrčaka,
jesenje cvatu boje, dah toplog ženskog krila,
pijanog slijepog srca, krvavoga bila,
pod blagoslovom crkve ljubavna idila:
labuđi meki vrat
i titraj svilen kao svilen vlat.
Koluti tamnjana iz posude dimne,
udari truba, u orguljama himne,
zavičajnog dima okomiti pramen,
kupina na brijegu, na ognjištu plamen,
plač za toplom sobom iz maglene tuđine,
začahureno stanje,
kad vriju vruće sanje,
i kad za noćne bure
tiho cure otkucaji ure.

Oko tornja šuma tiho šuti. U visine stremi.
Svaka pojedina grana znači prodor
tamnih žila k svjetlosti i suncu.
S proplanaka modrih na vrhuncu
modre se stabla kao stupovi nijemi.

Po šumi pužu ljudi blijedi ko otrovne gljive,
odjekuje glas ljudski ko rika tužne životinje,
što cijepa korenje za stvari svoje tužne sirotinje,
gdje se krovovi dime i gdje su izbe sive.
Cijepaju sjekirom ljudi tramove, pragove, škrinje,
za leševe, za platno, za gozbe i za svinje.
Ocalnim nožem šumu razaraju i gule
za vješala i za frule.

Straži nad šumom toranj nad sitnim naporom ljudi
i brončano zvono umorno prastaru pjesmu gudi:
da tečemo i mi i stvari da teku za nas
u razmicanju svega i mi smo pukotina.
U previranju bilja, ruda i životinja,
razlistava se vječnost jučer kao danas.
Mi cvatemo i boje cvatu za nas
i glasovi venu i klokoću vrela,
i biju srca krvava i vrela
pod tornjem božjim,
gdje paučina zvjezdana se sprela.
A sve je slika nebeskog Opijela
i sve je Tijelo Božanskoga Tijela.

Straži toranj nad krajem ko bršljanom ovita kula
nad klokotom voda, nad pjesmom ptica i glazbama frula
Straži toranj ko tvrđa, barokna bijela figura.
Nad talasom šume se oblak smolavi puši:
tmast, neproziran, taman, munjinom trudan ko bura.
To se Nepoznat Netko šahira u duši
i baroknu kulu tornja s tvorničkim dimnjakom ruši.

Dimnjak se puši ko lađa nad talasom modrine,
sirena svira, zmijski remenje plazi.
Dimnjak nad krajinom ko gorostas gazi,
gdje Gospodnje Oko s tornja nepomično pazi
s rimskim mačem u ruci, na vjekovnoj mrtvoj straži:
kakvi to poroci niču i rastu nove laži
i kako se ljudi umorno vuku po stazi?

Nad oranicama i sviralom pastira
dimnjak kao svirač novu pjesmu svira.
Nad crkvenim tornjem, nad svodom od kamena,
pjeva dimnjak napjev plamena:

U nama vrije vrutak vruće lave,
čovjek je topla zvijer pod pojasima neba.
Na našem dlanu cvate topla kora hljeba,
a krv nam je zvjezdana za mlačne noći plave.
U mesu našem ima meteorskog vrutka,
i čovjek je lava, a nije voštana lutka.
Čovjek je sazdan od trideset i tri luka,
ko tetiva je laka svaka naša ruka,
a glava nam je puna snova ko lađama bogata luka.

Čudi se prastari toranj i pali svjetlost od mirisna loja,
oblake dima nanosi vjetar i grmljavinu stroja.
Dosta je varavih slika kakvih ni na nebu nema:
treperenja prsta, srca, duše nemira,
dosta nam je glazbe sfera, svemira!
Već novo jedro raste i nova se plovidba sprema;
nas nosi zanos, izgara nas trema,
i hoćemo dimom da damo putokaze:
to ne će biti cvjetne na oltaru vaze,
ni apokalipsa, ni odsjaj anđeoskog šljema.
Kretnje su stroja svakodnevne i jasne:
stroj gleda na stvari kakve stvari jesu.
Strojevi danas tornja temeljima tresu
i svjetlost voštanica polagano gasne.
Dosta je svetačke krvi, katakomba, riba,
strojeva vjetar danas već nove obraze šiba,
o, dosta je blata, umiranja, gliba,
već kola krv i srce čovjeka se giba
ko lađa u staklenu luku,
na radost umornog tijela i krvavih ljudskih ruku.

Dimnjaci tvornički plove ko predvečernje lađe
sa svrdljajima pare i mračne olovne čađe.
Iznad dolina i polja i umornih tužnih ljudi
dimnjak ko svjetionik gori, sirena budnicu gudi.
Grmljavina stroja povrh krovova pjeva,
kao putokaz novi odvaja desno od lijeva.

Pjeva nam tako dimnjak, čađavo, olovno, mračno,
u predvečerje sivo, oblačno i mlačno,
kad tornjevi zvone peludne sonete
oblačine dima ko olujine prijete.
I dok toranj čuva u grobnici skelete
kovitljaji dima nad tornjevima lete,
ko glečeri rastu i kao požar svijete.

Pjeva nam tako dimnjak nad truležom samotnih šetnja,
nad nemirom intimne vage i nevidljivih smetnja,
nad oklopom sjajnim drvenoga sveca,
nad probodenim srcem što na oltaru jeca,
nad pjesmom zvona i crvotočnog crva,
nad maglama sivim, nad bogom od drva:
kako je predvečerje što će u zvjezdanom plaštu
čovjek presaditi zemlju u staklenu baštu.
Kako je zemlja sestra usjanih meteorita
i kako lebdi ko zvijezda iznad njiva i žita.
U talasu zvjezdanih mijena, Herkula, Škorpijona,
u paučini zlatnoj blistavih eona,
nad pojasima neba, Blizanaca, Vage,
Zemlja zvoni napjev zanosa i snage.
Ko svjetiljka nad mrakom smrti i laži i ljage,
zvjezdana zemlja se kupa u zatonu tihe drage.
U azurnom biljuru neba u modrom moru večeri
blistaju stakla zemlje kao gorući glečeri.
Gasne tkanina dana
iznad našeg nijemog fosfornog meridijana.

M. Krleža

PEJSAŽ U JESENI

Iz knjige »Odrazi«

Nad cestama šumi plava vatra dana.
Sa crvenog tornja križ u zlatu gori.
Svijetle staze niču. Nestaju sa granâ
Mraci, što su noćas snivali u gori.

Sitna voda teče po tišini jarka.
Pram se tanke magle diže s poljskih jama.
Jedan živi oblak — kao zračna barka —
Putuje ususret skorim olujama.

I iz šume miris češera i smole
Hladi noćna čela lepezom od sjenâ.
(Kako su nam oči, što blude i mole,
Pune lijepih snova i čarobnih mrenâ!)

Po travi, u srebru, paukove mreže
Drhte, sve od strave, sa bojama od duge.
I blijede se niti ljuljaju i bježe
U daljine strane i krajeve druge.

Za voćarom stari putevi se dijele,
Putevi što snatre, čekaju i mole;
Skitnice i djeca ova mjesta vole,
Tu cvrkuću laste, što se k jugu sele.

Kad poljima čeznu pjesme u dva glasa,
A živice bruje srebrom ptičjih jata.
Kroz žute se krošnje crven plod talasa
I dim toplog doma krovove omata.

Radosni vidici vandrokaša vabe
Mirisom od masne i vlažne zemne grude.
Komad neba pliva, u vodi sred grabe —
Oživljuju ceste. Bunari se bude.

Nikola Polić

VRAPCI PRED ŽUTOM KUĆOM

Iz knjige »Pjesme sa periferije«

Pred žutom kućom platana pruža
Ruke i gole i duge —
U zimsko se nebo dimnjaci penju
Kroz rujne i modre pruge.

Kakva to kuća u sutonu ćuti?
Od gvožđa su vrata i jaka —
Daleki putniče, stani, jer to je
Dom pjesnika i luđaka.

Tu su, unutri, vjernici vedri
I posljednji optimiste —
Prljave oči kroz rešetke blude,
A duše se njihove čiste.

Oživjela sad je i mrtva platana
Iz teške i tvrde golote —
Po granama skakuću lude priče
I brze, vesele note.

Svi vrapci sa ulica danas su krenuli
Da proslave konac dana —
U žutoj se kući luđaci prenuli
I slušaju muziku s granâ.

U kakve ovo čarobne svirale
Sviraju vrapčja jata?
Skerco je ovo iz svih sinfonija
Krovova i uličnog blata.

Tako se igraju miševi zračni
Kuštravi poput bohema —
Galame silno, smiju se, vrište
— A večer silazi, nijema.

U veseloj gužvi cvrči platana
Ko ribice kad su na žaru —
Tako se raduju vandrokaši
Kad su izmàkli redaru.

A oni, u žutoj kući, ko djeca
Sve oči šire od čuda —
Pa rukama mašu — ko neznana krila —
I čežnja ih hvata luda.

Al' kad je krezubi starac za gòrom
Bacio sunčanu kapu —
Stiša se svirka. Prolazi sumrak
Sa mrkim ćukom na štapu.

Luđaci su tada oborili glave
U samice idu redom —
Mrtva platana prozore gladi
Rukom i hladnom i blijedom.

Ujutro, kad se pijanac vraća
Kući — umoran, zgužvan i siv —
Skakuće vrabac pred njim i pjeva:
— Hosana, pjesniče! Živ! Živ! Živ!!

Nikola Polić

S R C E

I

Neprekinuti lanac srcâ vodi
Od našeg srca u davnu davninu.
Čuješ li grohot? To tvojoj slobodi
Smiju se pređi nestali u tminu.

Njihove strasti, uspavane čežnje,
Neispunjene i zaboravljene,

Bude se snöva u našemu srcu
Svježe, ko dugim snom oporavljene.

Oh, ima tuga, čuvanih u krvi,
Koje vrijeme ne ništi, već jača,
I najedamput nađemo se tako
U grču jednog iskonskoga plača!

Da l' nam se oči mute ili krijese,
Mi smo ko lišće, koje vjetar trese.
Otkuda duva? Da l' s gora il s mora?
To lišće ne zna. Tek tresti se mora.

II

Gle, mojih srcâ u beskrajnom nizu!
Biju i bdiju, svoje tajne kriju,
Ljube i mrze, umiru i gnjiju.
Ta stara srca kako su mi blizu!

Hodočasnici s molitvom ko suza,
Što po tom svijetu lunjaste ko stranci.
Bekrije, lole — gamad moje krvi —
I svi drugi — svi ste moji lanci!

I kad mi riječi mirišu ko tamjan,
One su stigle nekud iz daleka,
I kad mi kletva nagrne na usta,
Ona je neke davne kletve jeka!

O, srce moje! Da li mržnjom goriš
Ili čežnjom jecaš il zanosom sijaš,
Ti svuda vučeš lanac svojih pređa
I ti si samo iskusni robijaš!

Dobriša Cesarić

PJESMA MOG SINA

Spjevao moj nerođeni dječak o meni

Moj je otac neka čudna luda bio.
I nije vjerovao ničem
i nije volio ništa
do mladosti svoje —
i tuđe.

A ljubio je kesten mladi, livade i šume
i vode daleke, nebo i smirenje,
i drugove svoje što nikad ne pisahu pjesme,
i malo nekih djevojčica mladih
koje ga nikad voljele nisu.

I tako je išao pognute glave
i okom tužnim milovao zemlju,
a ljeti je bdio kroz noći i noći
i šutio, šutio zureći u dlan —
da spozna budućnost
koje nema, nigdje nema...

Čudna je luda bio taj otac moj,
i često ga je bilo stid.

Gologlav je lutao kroz rosu
i slušao kako u Pandžabu kiša pada
i gledao kako u Kongu povijuše rastu
I čekao da dođe dama — avantira
s grivnom od zlata i zelenog safira.
Listao je stare moreplovske knjige,
o mojoj zvečki nije vodio brige.

Htio je postati premudri Vrač
i otkriti tajnu Magije Bijele,
a nikad nije saznao ništa.
Pa kada je gorko plakao

i derao neke ispisane papire
— to nitko vidio nije
ni mati moja Velika Zemlja,
s kojom me rodi jeseni jedne,
udahnuvši novom čovjeku dah.

Znao je dugo da gleda u oči moje
i da mi se smiješi sa malo ruga,
a onda mi jednom reče: sve je svejedno, —
poljubi mi kosu, utrne svijeću,
natisne šešir, odmahne rukom
i ode kroz vrata tiho bez šuma,
ode kroz vrata i pođe u noć.
A vani se blistavo bližalo jutro.

O, tako je čudan, čudan bio
taj mladi, mladi otac moj.
A ja u grbu njegove boje nosim
i nije me stid.

Slavko Batušić

NOVAK SIMIĆ, ZAGREB

ZAKONI I OGNJEVI

Noć čarolije

Pas najednom potrča prema Šefkiji. Snažna razvijena životinja, čija se crna duga dlaka svileno prelivala pri svijetlu, golem vučjak, zareža pokazujući jake čeljusti i poče da laje, spremajući se da skoči. Šefkija se sjeti, da je pas naročito noćas pušten da čuva baštu i da će ga lavež izdati, dohvati životinju, kojoj su mu se zubi utiskivali u nogu kao drobeći je, i stisnu oko vrata. Prođe jedan trenutak, u kome se činilo, da mu je noga odgrizena, kad životinja, nemajući daha, gotovo ugušena poče popuštati. On se još više baci na nju stiskajući je sve jače, pobjesnio i sam kao i ona, gotovo režeći, škrgućući zubima u ogromnom naporu snage. Osjeti, kako se ona lagano ispruža, kako tiho prelama očima, i zatim gdje tako nepomično ostaje. Bila je mrtva. Šefkija lagano otre znoj, pogleda oko sebe teško dišući i pođe širokim kao nemarnim korakom prema dnu bašte. Tu ga je već čekala Desa sva usplahirena i kao u nekom posebnom ushićenju.

Ushićenje ovo držalo je Desu cijelo vrijeme, otkad su ih rastavili. Već pomalo počinjući hladnjeti, ova vječito nezadovoljna djevojka, tim što su je htjeli spremiti opet nekuda da zaboravi, ponovo i još više usplamtje i buknu: zapreke roditelja i njen prkos učiniše ono, što ona možda sama po sebi u drugim sticajima prilika sigurno ne bi učinila.

Ona nije mislila, niti se pitala tih dana, što će i kako će poslije biti. Povodeći se lakomisleno za svojim trenutačnim hirima i porivima strasti, ovake se žene »najlakše razočaraju« i najlakše druge »razočaravaju«. Razmažene i ponosne gotovo do nemogućnosti, one su uvijek spremne da urade suprotno, pa makar ih to i upropastilo. To, da će ona uprkos svega sastati Šefkiju i otići za svagda s njime ne brinući se za poslije (držeći, mazna i raskošna, da je svagdje kao i kod njene kuće), nju

je stavljalo u »ushićenje« i držalo u njemu. Nejasne i još neodređene predodžbe u sebi, a šta poslije? ona je brzo preiazila. Kakav će izgledati njen život sa Šefkijom, da li će ona moći izdržati u tom novom životu godinu i po dana dok ne opunoljeti, moći izdržati u siromaštvu, otrgnutosti od svega i samopregorijevanju, kakav će biti kao muž ovaj još poluseljak, nespretan i primitivac, koji je bio divan samo i jedino za ljubavnika, ona nije promišljala niti je željela da promišlja. Bijeg od kuće, prkos, romantika nju je oduševljavalo i ona je išla slijepo predajući se tome.

Tek poslije, ostavši sama, kad se ispunilo sve što je htjela, u sobici, u koju je odvede Šefkija, ona ovako bez udobnosti kućne na pragu novoga i nepoznatoga, koje nije izgledalo ni malo ružičasto, klonu i vijugama joj pojuriše sve njoj do tada (ili što sama nije htjela) sakrivene, zakopane misli, koje su značile dilemu. Možda bi se ona i pomirila s time, da su joj ostavili vremena, možda bi se u njoj desio obrat, kakvi se istina vrlo rijetko dešavaju, ali ipak gdjekada, možda bi se zaprela jedna od onih čudesnih idila, kakve se čitaju samo u knjigama, da se nijesu umiješali vanjski momenti i dogodilo ono, što se po svemu moralo dogoditi, odbacivši pjenu zanosa i intimnih unutrašnjih priželjkivanja i snova (mi uvijek znamo u ostalom, da je to nemogućnost, ali jer smo ljudi, ipak nam je i suviše potrebno da bi se mogli ražalošćavati, radi sebe samih, jer je to osjećaj preugodan, neka vrsta duševne naslade), a tek samo primirisavši grubost zbilje i to u njenom najnedužnijem obliku.

Sada je Desa gledala još opijenim, pretihim očima i Šefkija je blago sa draganjem uze za ruku:

»Hoćemo li?«

Ona se stisnu uz njega: »Mislila sam, da te već ne će biti, da znaš kako samo paze na mene«.

Uski vrhovi mjeseca kupali su se u lišću.

»Krvave su ti ruke,« reče najednom ona nastavljajući razgovor.

»Pas me ugrizao« — i on udari nogom leš psa, pokraj kojeg su upravo prolazili...

Dođoše nečujno do ograde bašte. Šefkija se nekoliko puta obazre, da vidi, ne ide li tko. Onda lagano prenese Desu na drugu stranu, mali kamenčići iskliznuše i otkotrljaše se ispod nogu. Ona sve u »ushitu« posmatrajući ga ravno u oči htjede nešto da mu rekne. On dignu ruku u vis, dajući joj znak da šuti i pođe dalje. Išli su tako krijući se u sjenama kuća i rascvalih jorgovánima bašta, orunjenim ulicama, zastajući na uglovima stalno na oprezu dok ne iziđoše izvan gradića. Cesta prema Rudanci široka i bijela, kao umivena, izniknu im pred očima. On je prema Desinom uvjerenju ne povede njome, nego je brzo prijeđe i povuče i nju za sobom.

»Ne ideš na Rudanku?«

On se osmjehnu: »Ne bismo išli ovako,« zatim razjašnjujući nastavi: »Svađao sam se popodne sa starim«.

Ugleda mu velike, sjajne zube, bijele i zablještale u punoći osmijeha. Govorio je o tome mirno i ravnodušno, i baš za to ona osjeti svu snagu i silinu, kojom se radi nje izlagao sukobima. Tiha zahvalnost joj se orosi u očima iznenadnom ganutošću, da skoro uskliknu:

»Kako si samo dobar.«

Šikara, u koju su bili zašli, visjela je upravo nad Bosnom. Čuli su valjanje i talasanje vode i onaj svjež zadah ilovače i raskvašenosti rasu se prema njima.

Cestom projuri auto i osvijetli svojim ogromnim očima džbunje; zaplamsa tankim mrežicama gipke lijeske i uglatih nezgrapnih trnjina, spletovima trava i širokim listovima paprati njegovo svijetlo u trenutku upi se u predmete prolazom. Voz zapišta u daljini i posija mnoštvo crvenih veselih krijesnica (one su još izlijetale i iz džbuna načičkane njime i pretajinstvene), a Šefkija i Desa uzbuđeni zadrhtaše...

Razmakoše granje mladih vrba tanko i žilavo i izbiše na obalu. Šefkija se isprsi, uvuče zraka i otegnuto žviznu u prste. Odgovori mu s druge strane sličan pisak i zamalo čuše pljeskanje vesla po vodi. Pojavi se kao crna mrlja čamac, posta sve bliži, raspozna se čovjek u njemu.

»Je si li ti to?« upita.

»Ja sam Nusrete.«

Nusret onda izađe i priveza čamac. Čučnu do jednog velikog posmeđelog kamena i huknu u prste: »Hairli nevjesta Šefki-efendiću,« reče posmatrajući Desu. Zapali potom i iz cigarete otpuhnu šuteći nekoliko dimova. Zasmrdi loš duhan, izviše se tamno rumene gusjenice.

»Niste nikoga sreli?«

»Nikoga,« odvrati Šefkija.

»Lijepa noć, aman biće žege.«

Zavesla snažno čamcem cijedeći pokatkad vodu sa vesla, maljav, čupavih prsa, izgorjela lica sa brazgotinama od nekakve tuče. Bosna tamno zelena na mjesečini, crna u sjeni, široko se razlijevala u veliki vir, pjeneći se i stvarajući cvrtke. Šumjele su muklo njene vode, zvijezde se rojile u njenim dubinama i Nusret ih je pokatkad otresao sa vesla. Iskrenuta su nebesa oticala zajedno sa rijekom, u daljini je bučio brzac, a katkad bi se izbacila riba. Utekli balvani izgledali su tamni kao utopljenici, komarci su piskutljivo zujali nevidljivi, osjetljivi tek ubodom svoga igličastog žalca. Vrlo daleko dozivali su se popci. Zrak je vrio protkan mirisima, tmine se kupile. Lijegale su nad vodu, ponova se motale i unjedravale obalama. Blizi humovi obasjani snažno mjesečinom, sa šumama, koje su izgarale pušeći se u sjajnim vitičastim maglicama, izgledali su kao mrki čadori od šuštave pretanke svile razapeti nad njima osjenčanim poljima i rijekom. Oivičene njihove sjenke poput stožina treperile su nemirne i drhtave. Junska je noć izgarala u prelivima boja i tajanstva. Zašuštalo bi katkad u drveću, vjetar bi razapeo krošnje topola, pa su se savijale i klanjale kao povorke tamnih okukuljičenih kaluđera. Srebrn zanos, srebrn san. Ne voze se više čamcem nego vrućim, rumenim mjesečevim vezom rasutim raskošno po njima.

Šefkija se sjećao, tko zna zašto, sjećanje mu je bilo tiho i graničilo s nekim lelujavim, prelivenim opojem, drijemežom:

ogromnih voda Jeniseja, krvavih i zasađenih leševima, dok su u daljinama zapaljena sela gorjela a on otrcan i izgladnio mislio na Bosnu. Sjećanje to po tom pobježe i utonu: u kupanja u ovom istom viru (kojim evo sada prelazi), velike tikve na kojima je učio plivati, i hvatanje klenova i somića, u akšamlučenja nakon kupanja, po ovim ustreptalim, tihim obalama. Rasipao se zatim u ovu dragu vitku priliku žene, naslonjene do njega i stisnute, sa tim zapaljenim tijelom i toplim dlanovima. Milovao je lagano i prevlačio gotovo u neznanju preko lica joj i grudi rukama. Učini mu se više nego ikada da je sretan. Živinskom, punom srećom. Bila je to bezmjerna potreba da krikne, snažno kao mlada presretna zvijer kad nađe ženku i to objavljuje planini.

Ona se već upijena u njega (ova noć uzdizala je kasnije u vlastitim očima) ujednačeno smiješila, sklapajući trepavice, želeći da se ovi časovi nikad ne svrše. Srećilo je sve: glomazna prilika Nusretova u neprekidnom pokretu, voda, noć, sjenke planine, šumovi, mirisi i ovaj čovjek do nje. On najviše. Metala je glavu na njegova koljena, pružala ruke, lješkarila i smijala se, govorila bez smisla, veze, nasumce. (Vlaga i mokrina katkada ih nasvježe.)

Maleni, oni su se zanosili sve više sobom, svojim strastima, prolazni kao vjetar, sni i šum rijeke.

Prispješe na drugu obalu i pijesak zaškripi pod nogama. Nusret upali fenjerčić i pođe pred njima. Prekinuti u draganju (ono nekoliko minuta činilo im se vječnost sreće), oni pogledaše u tamu. Svijetlo je oštrilo i utanjivalo predmete, ginulo zagubljeno u ogromnim redovima vrba i topola izmiješanih i zasutih pijeskom u jednoličnom šuštanju. Ona naježena tek sada osjeti studen i reče: »Hladno je«.

Zatim požuriše šutke, kraticom preko pšenice isklasale i u početku zrenja, istom u žućenju, ogrimižene pogdjegdje makom crvenijim od pijetlove kreste. Desa bi ga otkidala, da mu malo zatim raspe nemarno latice. Iskakalo je čudno, osamljeno stablo staroga čuda sa krošnjom raščešljanom u lepezast grozd i obilježavalo kraj njive. Nadjeveno ptičje strašilo groteskno je domahivalo golim rukama, što su bole kao očerupana krila. Velika

graba ispunjena grmljem odijeli ih od ceste. Crni telefonski stup stršio je kao jarbol iz bjeličavosti, žice su treperile, membrane brujale tihim brujem.

Uputiše se onda preko polja zametnutih kukuruzom, s druge strane prema šumama. U metljikama i klipovima je šumjelo. Cijelim poljem nešto se gibalo, prolazilo u nemirnom pokretu, vilo se pokraj njih hitro prelijećući. Preplaši kakva nagažena zelena žabica ili iznenadi cvrčak. Zaleprša šum i začarano se izgubi. Tišine su se useljavale u Šefkiju i Desu i njih je ponovo obuzimao zanos.

Ćut, ćut. Kako noć tiho izgara u nepomućenom svečanom tkanju. Rascvjetala golema nebesa ne vide se orojena zvijezdama. Trepte one blage kao prijateljski pozdrav, trepte plave (junske) i krupne kao mladi orasi, tamno-crvene od blizih brda, srebrnasto bijele, vrlo daleke i vrlo tihe, sedefasto blijede i tako malene, biserna zrnca, drhte i gore kao mala kandioca, plamsaju u mračnom, potmulom žaru, rasipaju se u nijemom klizanju, lepršaju kao male sjajne ptice i padaju nečujno u lukovima, prosipajući zlatan, orošen prah, iskričavu, mokru pahuljavost, tople i mirisave. Osjećaju se u krvi, u tijelu, kao podzemno strujanje, dragosno golicanje, fizičko prelesno dodirivanje.

Hrastova šuma, nestaje nebesa. Čuješ kako lupa srce, osamljeno i usplahireno. Nešto se gane i makne, niz lišće kaplje svijetlo, zakrckaju trule grančice. Nešto zašušti. Miriše svelo lanjsko lišće, miriše kao uzdah. Miriše ljutić i povijuša. Miriše svježa kora i opali žir. Miriše sjeta, koliko mnoštvo mirisa. Kupe se, prodiru, zasjene i ponovo nestaju. Koliko čudesnih osjećaja. Ostaju kao dah, kao nađen trag, kao lazenje po mekim vrbinim macama u proljeće.

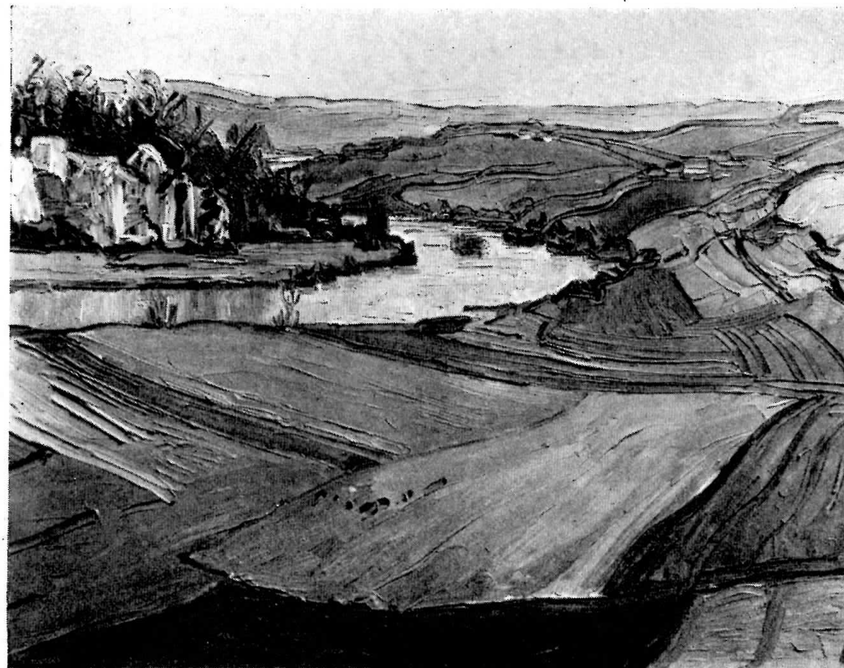
Na trave je polegla rosa u sitnim presjajnim prelivima. Ukazuju se: trošna kućica i pred njom razgranata zrela trešnja. »Došli smo,« reče Nusret, okrenuvši se prvi put za cijeloga hoda prema njima. Udari halkom o kućna vrata i umiri psa. Jedna ženska prilika pokaza se i otvori, zadrhtala od svježine noći. Pri fenjeru lijepo su se vidjeli njeni namazani nokti i u

brzini radi Šefkije prebačena feredža. Provede ih pokraj zapretanog ognjišta, na kome se peče hljeb, ispod začađenih, popucanih greda, u hodničić, a potom u malu čistu sobicu. Cijela je kuća vonjala ugodno na svježu, raspušenu balegu i pjenušavu jomužu tek oteljenih krava. Žena Nusretova premda debela, kretala se vrlo lako tresući se u niskim bokovima. Istom sada, kada ih uvede u sobicu, pozdravi ih dobrodošlicom i izgubi se ponovo da donese ponudu. Zapjevaše po drugi put pijetli i kroz stakla prozora ukaza se na istoku, rumena, prozračena pruga zore.

Svitanje omota predmete svojim poklopljenim svijetlom i čarolija ove noći se izgubi. Desa osjeti tešku umornost i začuđenje. Dođe joj istom sada jasno i neobično jako, da je odbjegla zauvijek od kuće i porodice i da će stanovati u ovoj goloj, neuglednoj sobici. Prođe je drhtaj, sjeti se svoje udobne sobe sa mekim posteljama, s opšivenim svilenim jorganima, šuštavim i prelijepim, sjeti se: toplog lješkarenja, udobnog sanjarenja (lijenog i mačji maznog), jutara šetnja, onoga lagodnog (pod ovim kutom gledanja) i profinjenog, treperavog života, uljepšanog sada i bez mrlja bliskosti. Učini joj se: stoji pred nečim teškim, strašnim, što ona ne može savladati i oćuti gorku strepnju. Kuda ju je odvela samo ova noć. Pogled joj pade na Šefkiju, na umorne njegove podočnjake, na iscrpeno mu usko lice, na cijelu njegovu figuru, koja je izbijala ogromnom ljubavlju prema njoj, pa osjeti nanovo toplu srdačnost u sebi pomiješanu sa sažaljenjem, osjeti pouzdanje i krepkost, misao vodilju; ona nije slaba nego jaka, ona će izdržati sve i podnijeti. Ali tjeskobno ticalo sumnje, njeno nečujno rovanje, potmulo kopkanje, ucrvljivanje, sašlo je bilo zlokobno u nju i plodonosno zrilo.

Šefkija je ujutro ostavi tako zamišljenu, udubenu u se i gotovo neveselu, premda se trudila, da licu poda svijetao nasmiješen izraz. Zamoli ga nježno, da se brzo vrati i isprati ga do vratnica pa u spoznavanju izdaje, najednom zaplaka. On ne obrati pažnje u svom pouzdanju na ovo, na te suze. Nusret je već uprezao volove u jaram, dimio i krupno psovao.

»Stu Peronj, majku ti poganu . . .

Sa Mrežnice — *Ljubo Babić*

Hoš Zek šta si zakjametio...
Hoš, hoš, stu... tako
evala opet ste vi moji.«

Ptice su se javljale u korovima, kokoši su čeprkale i rakolile se, mačka na krovu žmigala i prezala vrapce. Pas se izvuče iz svoje kućice i zalaja u basu.

A divlji golub zaguka tmulo i Šefkija se okrenu najednom, svladan nečim nepoznatim i tamnim. Prislonjena licem uz okna, Desa ga je gledala kako odlazi. Oči su joj bile krupne, vansebne, kao luđačke, da su mu izgledale strane. Bile su tako upijene u njega, tako užasno jako dirajući, da su gotovo boljele, tako neodoljivo i žudno, kao da ga više nikada ne će vidjeti i sada ga zadnji put gleda. Cijelo njeno tijelo izražavalo je kretnju, neko mahanje da ne odlazi, zaustavljanje, a opet otpošiljanje. Šefkija zasta i iz daljine primi je svu u se. Onaj strah, koji je izbio iz nje prijeđe najednom na njega. »Da se vratim,« pomisli neodlučno. »Ali kad ću dobiti onda novce? A šta: Ako...« On prekinu ovo pitanje i zastavi u sebi neko vrijeme odgovor. Zatim se žestoko trgnu: »Ako ona ne će, ne može je niko prisiliti natrag.« Utješen mahnu joj rukom za pozdrav i izgubi je s vida.

Pođe potom sileći se da pjevuši, ali nemir zbit i sakriven vršljao je podmuklo u njemu. Misao jedna lutalica prohuja i blisnu kao munja moždanim vijugama, misao toliko užasna i strašna, da se je on i sam preplaši, jedna od onih misli, kojim se predviđa, predosjeća nešto, i koje nas gone na brzu odluku i strelovitu, misao kao otkrivenje, koja je savladavala i gonila da učini nešto, što je trebalo biti najbolje i najljepše i ako najužasnije, misao, za koju se dugo poslije kajao, što je nije izvršio. Pokušavao je da zatomi, krećući se i sam u nekoj mlakoj groznici, u nekom posebnom bunilu, da bi se gdjekad preumorno nasmiješio. »Treba učiniti, treba«, odmotavalo se nemilosrdno, tukući kao malj u njemu. I u tom dvoumljenju on mnogo poslije već sa dobojske strane, na putu u varošicu, slijedeći neprestan tok ove misli, slijedeći njeno vijuganje i proticanje, njen strašni, tajanstveni poziv, nemogući joj više odoljeti, da je

makar kako utiša, predočujući je neiskrivljenu i jasnu, otvoreno samom sebi, izvadi nož i zabode ga snažno, do drška, u prvo stablo na koje naiđe.

Ognjevi

Metao je Šefkija ruke na tračnice, koje su odnijele Desu, dizao: prolazili su bešćutni vozovi. — Prislanjao uho telegrafskim stupovima, smeđim stupovima po izlokanim bijelim cestama: zujile su žice tihim zujem, govorile drugima ali ne njemu — brujile rosnim mrežama u iskričavom uzduhu. Modra i isprecrtana nebesa providna i ustišala sklapala se nad njim i donosila snove, ali nju ne. Mir i hlapovi lebdjeli po travama i svijetlo se lomilo u pogledu, u sklapanju trepavica priviđenjem, koga nije ugledavao: samo su zaciktali vrapci slijetali sa grana i mrsili misli — samo oni nepotrebni. Ne će se vratiti, znao je dobro, nikad se ne će vratiti. To vrijeme prolazi, to ljudi prolaze: poštanska kola donose glasove — bijelo pismo s poznatim rukopisom — ne će stići. Nju su odveli, nju su oteli. Efendija i njena majka, njih dvoje. I sada ga je zaboravila, zaboravila poludivljeg, kako one već sve zaboravljaju.

Peo se bešćutan u planinu.

— »Nestaće toga sine jednom, kao što svega nestaje. Dođe i prođe, sve to ljudsko: ovo naše. Maleni smo mi i smiješni, a samo je ona velika: zemlja. Ospe lišćem i travama, zazeleni se i požuti, prekrije snijegom i opet vrati ljepša nego prije, slađa nego prije. Prigni se njoj i obnovi — zaboravi ženu. Jer žena je, sine, nečista kao krmak, bolesna kao linjak. Pogan ju je rodila, bolest ishranila. Pomiriši je — smrdi znojem, miluj je, klonulost siđe u tijelo: ne ćeš se lako dići. Voli je i pazi, bez mozga ćeš ostati: jagode siješ, trnje žanješ. Zaboravi sine, trideset godina nisam sišao sa planine, nisam vidio dola, nisam došao dalje od prvih pripaša. Ovce su mi drugovi, one bleje; ne govore. Potoci pjevaju a trave mirišu, ali nekad sam i ja bio mlad kao i ti, i venuo sam kao i ti. Šest sam žena promijenio prije nego sam se popeo ovamo i nije mi bilo dobro, jer je šejtan u njima, nečastivi sam.«

Devedeset se godina treslo u sijedoj bradi pastira Ibrahima i oslanjalo na ljeskov štap. Glas mu je još bio zvonak i stas uspravan, ali Šefkija ga je čuo i ne čuo. Zar sluša što drugi govore onaj, koga more vlastite brige, zar može čuti onaj, kome se mrse misli?

Ali je to starac znao i smješkao se žutim licem voska i meda. Sjajio: »Potoci će odnijeti dane i sjećanja i ti ćeš se vratiti natrag u dolinu.«

»Ja se ne ću nikad vratiti.«

»Vratit ćeš se, sine, još si mlad i krv u tebi vri, a jedna sjenka ne ubija nje. Što je? Nije ti otac dao da se ženiš Vlahinjom, nije njoj mati dala za Turčina, imali su pravo: čemu da se miješa ono, što nije jedno za drugo. Oteli su je, kad si htio s njom da pobjegneš. Kome se to nije dogodilo. Proći će to, za mjesec, dva, za godinu najviše. Samo srcu ne vjeruj, sine, i ne leti za njim.«

Tajanstvo je ticalo iz njegovih riječi, a šumovi su mu spavali u pogledu. Uzalud je Šefkija gledao u te mudre oči, mirnije i sjajnije od očiju zmija, stišanije od očiju riba. Uzalud tražio u njima ljudsko, bile su nedogledne i beskrajno stare: starije od planine, od treperenja lišća, od njihaja granja. Život sam je gledao kroz njih bezmjeran i velik. Planina ga je obnavljala, izvori bistrili. Hod pravilniji od zvjerinjeg gaza vodio samo tišinama. Ja sam zemlja — kao da je govorio — majka svega, živim biljem i rašćem, svim travama i svim zvijerima. U meni dišu svi vjetrovi, žubore sve vode. I sjena starčeva postajala je teška kao u zamršenim, mrkim snovima, rasla sve više u toj groznici stišavanja jedne boli, nikom neznane, padala po svim stvarima, zakriljivala vidike: ja sam i smrt — govorila je — živi i vrati se otkud si i došao.

Zažuborile su prozračno vode, zanjihali se prvi mrazovci, tuga sišla na drveće: prokapala u prvim kišnim kapima. Ovčar nije ništa više govorio, samo su oči pitale, tihe oči sa žutog voštanog lica, lica od saća i meda.

»Babo zbogom!« rekao je Šefkija, kad su doletjele kao lepirovi prve bijele pahuljice, »ja odlazim«.

»Nemir ti je u očima sine — srce ti je nemirno, mržnja je u njemu, mutno je, tko će ga sagledati. Nesreću piše, ksmet ti je valjda takav.«

Možda to nije ni izgovorio ovčar Ibrahim, možda je to on one večeri uoči polaska samo snivao. Ali u pogledu to je virkalo, onim starim trijeznim očima ribe i zmije.

I kao u snu išao je: komušali su se kukuruzi po selima, a u njihovu čardaku u Begovićima bile su potpaljene prve vatre. Otac ga je dočekao kao da ništa nije ni bilo, nije čak ništa naročito ni rekao. Samo je izmećaricama viknuo: Šefkijinu kašiku i činiju donesite odsele za sofru.

I sivi jednolični dani i noći, obučene u smrznute hlapove od ledenica i inja izgarale su u vatrama.

Kroz njih, jesenski golo, bolesnički žuto u njegovoj umrtvljenoj, nemoćnoj svijesti, rastao je stari efendija, otac mu. Lagano i raspršeno uklupčavao se onako uspravan i oštar i poprimao neki neviđeni ali slućeni i kao odavna poznati oblik. Bila je ta njihova kuća, ovaj drveni čardak sur i pocrnio sa vijugastim basamacima, što su škripali pri hodu kao nepodmazana volovska kola, taj čardak, što je značio Šefkijino djetinjstvo: neveselo osluškivanje šumova šestgodišnjeg dječačića iza rešetaka mušebaka, o koje se pripija tužna melanholija jedne blijede i isplakane žene. Majka, — vitka i slomljena grančica u šušketanju svilenih dimija, zveckanju nizova dukata i strukova bisera, rasutih po bijelom i djevičanski nježnom vratu. Na šare ćilima, na vazdušasta i laka tkanja teheranskih serdžada, na podatnu toplinu šilteta, u ružično šerbe ili slatkoću kajsija i bresaka, na skuhane kore cimeta, uavđene ostriške lubenica, dinja i limunova, na čvrsti kroj libadeta i škriputanje malih safijanskih papučica izvezenih srmom, na behare bašta i bistre vode kladenaca na mlade petke; — sve što je značio njen život, zbivanje njenog tijela i radoznalost duha, sve to beznačajno i skupo u isti mah, što je činilo nju samu onakvu, kakva se urezala u glavicu šestgodišnjaka, padala je kao rosa ili predjutarnja kišica, posebna neka bonost izbila iz nje same i šiknula kao istočnik najposlije iz tih svih stvari oko nje, koje su je

sačinjavale. To je bila tuga samotne, neviđene suze, koja se nikom neopazljivo spušta krišom niz obraze. Koliko je samo bilo svjetlosti, oštre i jarke svjetlosti, koja izbija iz napaćenih očiju te žene. A kroz tu patnju šuljao se i opet on — otac.

Još i sada dotitrava i pristiže iz tog već potisnutog ali neutrnutog spomena njegovo suho smješkanje, zvrckanje dječarca po nosu i potpuno nezanimanje ne samo za ženu nego i za prvenca. On je gnjida, sićušna mala uš, što će jednom narasti i pokupiti imutak, a žena rob, noć, izliv požude, ništica za njega. Njegov je glas i tada bio ovako zapovjedan i nesnošljiv, a pogled prodirući rezak: »Što bi htjela, ptičjeg mlijeka možda; a što se ovaj skot dere, žali mater, ha!« I dovode se druge žene, kupuju mlade siromašne djevojke, da se otjeraju kad mine strast i zasiti se požuda. One su se kitile kao i Šefkijina majka niskama dukata i strukovima bisera i pjevale uz harmonike otegnuto kroz nos, krunile latice dragoljuba i karanfila u šerbe. Poslije đinđavog i zvonkog čevrljanja (sličnog kotrljanju bakrenih novčića niz novu kamenu kaldrmu), poslije svježeg smijeha i radosti mladog i neiskusnog stvorenja, koje se oveseljavalo a ujedno i strašilo od novoga — nastupali su dani zamišljenosti, sjete i umora, kolobara sve crnjih, sve krupnijih pod očima. Jer naklonost efendijina nije dugo trajala... petnaest dana, mjesec najviše, a onda bi nastupalo gađenje i zasićenost, ravnodušno odbijanje i surovost prema pažljivoj nježnosti prvih dana. Prama gukavom golubijem tetošenju, raskošnim darovima, draganju jednog očaravajućeg i još mladog čovjeka, kojega je kitilo sve, što može kititi svijetli san djevojčica (jer one su bile djevojčice, četrnaestgodišnje, petnaestgodišnje) suprotstavljala se najednom i bezrazložno, bez ikakvog objašnjenja — a to što nije bilo objašnjenja, što nije bilo baš nikakvog vanjskog povoda, zaplićalo je i peklo najviše jadnice, one su se trgale, kopkale po sebi, tražile nemoćno i skrušeno, prekopavale i najmanje sitnice, obnavljale svoje zbivanje do u najmanje končiće i tančine, od prvih dana dolaska u tu kuću, da bi nekako našle taj umišljeni razlog, radi kojega je nastupalo to neobjašnjivo i nikako moguće, kako su to one sebi tumačile u sebemučenjima —

suprotstavljala se hladnoća, prezirno izbjegavanje i tjeranje. One nisu znale, kad su u suzama i bijesu ostavljale čardak begovićskog efendije — a i kud su mogle znati sa svojim djetinjsko-ženskim ptičjim mozgovima, — da je upravo to, što je bez krivulje, od strasti i milovanja, prelazilo na surovo odbijanje bez riječi, bez glaska, sa takvom strogošću u držanju, da se nijesu smjele usuditi ništa ni upitati, bilo samo jedan od načina mučenja i uživanja efendijinih. Iza tjelesnih uživanja nastupala su ova uživanja ljepša i tananija nekud, uzdušasto trepetljiva gotovo (i ne opažaš ih jasno, ali znaš, da postoje, jer eto golicaju te i rosno škaklju): on dolazi najednom poslije tog mjeseca uživanja i dok mu djevojčica sva sretna i zajapurena (kako joj se samo obraščići crvene), njegove se oči ne pokreću, nego hladno kao čelik sijeku, bodu poput mača i on strogo i zakopčano govori: možeš ići, spremi stvari — i diže ruku pokazujući tri prsta. O, kako je to divan čas, kako samo neobjašnjivo divan: obraščići vidno blijede i kao šaraju se nekim hitrim mrljicama, što se duže, tu je strah, on skakuće zvjeravo po očima, trzaka se u kovitlac, ruke podignute u zagrljaj padaju kao odsječene a tijelo pohrlilo i spremljeno za draganja (što sve nije ona noćas mislila), počinje se tresti i sva ona kao da pita: šta to treba da znači, šta, jel' da je to šala, lakrdijica mala da bude poslije ljepše. Ali to nije ni šala, ni lakrdijica mala, niti će poslije biti ljepše. To efendija uživa, a uživanje ako nije do kraja, nije nikakvo uživanje i zato one moraju ići, ostaviti ovaj suri i mutni čardak, da se poslije kroz čitav život muče, da ruju strasno i neumorno po sebi i da nikad ne dođu do rješenja, do saznanja, što i efendija tanko sluti, pa mu i ta pomisao pojačava zadovoljstvo i upotpunjuje ga tako reći.

Sve to odvođenje i dovođenje žena, sve te tajne terevenke i orgijanja gledala je Šefkijina majka Zilfa, ne smijući prigovarati, kukuljeći se u svoju beznadnost i očaj, rađajući sinove i pomalo stareći i grbeći se. Sva izbrazdana i pognuta hodila je po odajama prenoseći svu nježnost svoga utuljenog života na svoga prvenca ne brinući se najposlije za efendiju, za njegove hladne psovke i te neprestane žene. Ona je omeđivala svoj svijet

sazdan od patnje i ženske umotane topline i njom je grijala dječaka, kroz cijelo njegovo djetinjstvo do rane mladosti, krila ga ispred bijesa očevog, njegovih šamara i gađanja mestvama i firalama podmećući hrabro svoja vlastita leđa sva usukana i slaba. I ova ženska tvrdoglavost, kad je bio po srijedi sin, ovaj otpor te inače pokorne i smjerne ženice, svetački smirene, na kojoj su se još opažali u preranoj starosti tragovi nekad silne ljepote, začuđavala je efendiju. »Čuvaš ga, kujo!« — vikao je — »ali ja ću na tebi istresti ono, što je namijenjeno za njega.« Ipak sve do smrti majčine Šefkija nije osjetio gvozdene šake očeve onako, kako su je osjećala ostala tri mlađa brata, koje nije štitila majčina briga onoliko koliko njega. Zadnjih dana svoga života nestajući neosjetno kao večernje pare ili jesenske izgažene blagom poljane, ona je vraćala efendiji onaj prezir i ravnodušnost, koju je on uvijek prije toga pokazivao prema njoj. Kad bi u velikim razmacima on zavratio u njezine odaje da se raspita, kako joj je, ne što ga je njena bolest brinula, nego reda radi i da se održe običaji, onaj starinski patrijarhalni poredak, koji mu je svojom strogošću i poštivanjem domaćina i glave porodice (kakav bio da bio) i suviše dobro dolazio, služeći mu, da se bar vanjski pred njima opravda a sebe obespokoji i nađe uporište za svoje čine: ona ga je gledala svojim klonulim očima utrnute svjetiljke, ne opažajući ga kao nekako i progledajući kroza nj kao kroz zrak ili onako, kako se gleda kroz prozorska stakla u krajine, što leže pred njima, i govorila slabim glasom, koji se pomalo i izrugivao: »Došao si, da vidiš, jesam li umrla; nisam još, ali skoro ću — za koji dan, ne trebaš se bojati, da ćeš puno čekati«. I ponovo je šuteći ležala zagledajući se u nešto pred sobom, čega nije bilo, ali što se bližilo i nečim samo njoj poznatim i razumljivim najavljivalo svoj nečujni dolazak, ne brinući se ni najmanje za odlazak efendijin ili njegovu dalju nazočnost u odaji. Prezir njen, i suviše jasno ispoljen da ga on ne bi opažao, bio je jedna od onih osveta, koje ljudi ispoljavaju obično prema onima, koji su ih previše i premnogo mučili u životu, a došao je najednom trenutak, kad i oni mogu da uzvrate, Znajući, da je samo kratki tijek vremena dijeli od smrti,

ona, osjećajući sve više lakoću i neku svijetlu blagost, kakvu uvijek osjećaju sušičavi pred kraj, svojom odbjegološću od zemaljskoga, upoznavala je uprkos svih pregrada, strogih običaja, koji su joj nalagali poniznost i poslušnost prema mužu, da je ona sada u te zadnje trenutke jača od njega, da mu može nesmetano i nezamjerljivo pokazati i svoje skriveno, godinama kupljeno mišljenje, otvoreno i jasno ispljunuti mu svoj prezir, gađenje od toga njegovog zemski tjelesnog i griješnog. Dok joj je prije zauvijek ostajao taj čovjek taman i skriven, svojim unutarnjim mrakom nerazjašnjiv i tajanstven, mrzak i voljen ujedno, dalek kao i sve zamršeno i mučno u životu, kao i noći, kojih se samoće strašila, kao i teški sni, kao vračanja i praznovjerice, sad joj je bio jasno vidljiv i blizak i radi te bliskosti i spoznanja beskrajno i strašno gadan. Susprezala se sva, da ne oda to svoje preziranje u njegovu srž i bit, no sve je u njoj pokazivalo i ne hoteći ovo saznanje, koje je lijegalo blijedo na njene tanke i popucale od groznice usnice. Ostao je taj blijedi smiješak, pun toga otkritog saznanja i na odru rugajući se i cerekajući se efendiji potmulo i nekako blago pakosno: zbogom, zbogom, ipak sam te uhvatila i doznala, tko si.

Po smrti njenoj efendija se naglo i najednom postara, ali ćud mu se ne promijeni. Naprotiv sva njegova nenaklonost i nesnošljivost prema Šefkiji šiknu i ukaza se bez koprene golo i surovo. Osamnaestgodišnji mladić tada, Šefkija ne proživi mladosti i ne upozna je onako intenzivno i slatko kao njegovi vršnjaci, nego je zbi u poljske radove ljeti, obaranja drva i prodaju žita zimi ne dižući gotovo glave od poslova, tjeran vječitim nagonjenjem očevim: požuri se, sutra trebaš nadgledati kosidbu, prekosutra žeti, kupiti snopove, poslije donijeti nove košnice za pčele. Sada treba ovo, sada ono ... sve tako dan za danom, sat za satom, minutu za minutom.

Taj neprestani rad međutim, ovo vječito kretanje i žurenje nekud, ne imajući vremena da misli i jadi se sam nad sobom, imao je i neke unutarnje smirenosti, tišine, ispod koje se kupilo i taložilo malo po malo kao pijesak po riječnim koritima ili mulj po virovima očajanje i mržnja. Sa sve višim zrenjem rasla je i

ona dok nije najposlije postala sastavni dio Šefkijin: podmuklost u pogledu, kad bi promatrao oca i izvjesno vješto zatomljeno režanje u glasu. Starac je zapovijedao, razmahivao se zaptom, u koji je utjerao sluge i sinove, uživao u svojoj snazi, užasnoj moći, pred kojom su drhtali ukućani, a sinovi su tekli imutak i besprestance radili — jadniji od samih slugu, nagonjenih na poslove mnogo više od njih: »Vi morate kao gospodari dati primjer, jer kada vide, kako vi radite, ne će moći ni oni da zaostanu,« tumačio je efendija i dani su prolazili s vječnom prignutošću zemlji, radu i žurbi, i na lica mladića mjesto vjetrenjaste lakomislenosti i bezbrižnosti usadila se prerana i kao staračka neka proživljenost i tiha melanholija.

A nad svim, osim ovoga vanjskog, nad unutarnjim, nad onim najintimnijim visio je i nadvirivao se kao zlokobna, strašna sjenka namračeni i strogi lik očev sa prokletstvom u pokretu, uništenjem u pogledu.

Vidio se kao i uvijek:

Stoji pred starcem uoči one večeri, kad je bježao s Desom, usplahiren, uznevjerena pogleda, zagledan nijemo u njegove žute duhanske prste što su lagano savijali cigaretu. Zaokreće se cigar-papir i miješa duhan pod prstima u tuljac, ispada ćoškasta na vrhu cigareta, oko usana efendijinih kupi se sićušna, tanka bora (Šefkija je ne vidi, ali je osjeća):

»Šta je?« — pita efendija neodređeno i kao nehajno.

On muca i zapinje. Riječi mu neizgovorene zastaju kao što zastaju u snovima, u kojima nas netko progoni.

Ali starac zna već, zna i za to neizgovoreno.

— Ne dam ti novaca —

I bora se oko usana kupi sve jače, postaje sve vidnija. Kao da se silio da govori lagano, skupljao je usta i usne su mu rumeno, zjevčući iskakale iz raskuštrane brade.

— »Ima njih trojica mlađih za zemlju, što ću ti onda ja. Ako svojih ne daš, materin čeiz imam, daj mi njega, meni je dosta.«

Starac kao da se smiješio:

»Majka je tvoja bila sirota, donijela je samo košulju i haljine na sebi. Ni tu nema ništa da očekuješ. A tko te tjera da

ideš od kuće. Drugo je tebi, drugo, što kriješ kao zmija noge.« Pa iznenadno odbacivši prikrivenost s malim prizvukom gibanja u glasu žestoko viknu: »Đaurke ne ćeš uzeti sine! Niko od Bahtijarevića nije izmiješao svoju krv sa poganskom, pa ne ćeš ni ti! Valjda misliš, da sam slijep, pa da ništa ne vidim i ne opažam, što radiš u svojoj ćoravosti. Žena ti je pamet popila. Zato zar da ti dam novce. Ne ćeš. Ovuda su ti išli djedovi i pradjedovi. Znali su, kako trave rastu, žita klasaju. I ti na sve to pljuješ radi nekoga, tko nije tvoje krvi i dina. I ja sam živio sa kmetskim ženama i otac moj i djed, ali nikad ni jednom nije palo na pamet, da zaželi postaviti Vlahinju čelo sofre napram sebi kao ti. Radi mene mogao bi raditi, šta hoćeš, ali zakon se ne smije kršiti, tu smo maleni i ja i ti. — Najposlije, reći ću ti i to, da sam govorio s njenom majkom, i ona je sva uplakana pričala, kako cijeli Doboj šuška o Vama dvoma, molila me da spriječim, koliko mogu sa svoje strane, da se šta ne zbude, a ona će djevojku ponova negdje u Zagreb ili Biograd otpremiti, a možda čak i u Beč, da se izliječi od te budalaštine. Pa ti sad od mene išćeš pare, da ti ja pomognem u tome, jesi li ti pri zdravoj svijesti, šta je tebi danas?«

Šefkija se začudi i sam sebi, skoro očajničkoj boji svoga glas:

»O svemu sam promišljao, za mene je a i za tebe najbolje da odem.«

Stari se smirivao, poprimao svoj svakidašnji, zagonetni izgled:

»Ne ćeš otići. — Ja sam učio Veliku Medresu u Stambulu i ljudi, koji su predavali, vidjeli su život, bili mnogo pametniji od sadašnjih. Bez toga, što ti hoćeš da kršiš i što ti je tako smiješno, nema ničega. Adet je ono, što ljude drži na uzdi, ono, što ih pokreće i određuje, kako će živjeti, jer insan je pogan, pojeo bi od mržnje samog sebe. Rušeći ga rušiš i sebe.«

I pogađajući mu dalje misli — da Šefkija zadrhta — nepokretan kao i prije, hladan i mračan, bezživotna maska nastavi: »a mene ako misliš ubiti (ne obaraj očiju, ne odaji se), novaca svejedno ne ćeš naći, niti ćeš ih naslijediti. Pobrinuo sam se za sve i već su mjeseci, kako ja ovo današnje čekam.«

Šefkija mu se pun bijesa unese u lice:

»Svejedno ja ću učiniti svoje i niko me ne će spriječiti.«

»Ne ćeš,« povika efendija, »ne ćeš, a ako kojim čudom učiniš, neka si proklet.«

I podiže svoju suhu, smrežuranu ruku.

A on je ipak otišao i pobjegao te večeri s njom, da je sutra ujutro ostavi brizi Nusretovoj, brizi druga iz ranog djetinjstva. I dok je pozajmljivao od čifta u Doboju novac, da se bar za neko vrijeme obezbijedi, dolepršao jedan lak auto, u kome se pored Desine majke nalazio i efendija i odvezao djevojku. »Ona je i sama pošla, Šefki-efendiću,« razlagao mu je svemu van sebe Nusret. »Nije ovo za nju, vidio sam ja odmah, pokajala se možda onaj trenutak, kad je stupila na prag moje kuće. Gazdinica je to...« i ove riječi, koje su značile ujedno i jednu skrivenu i zatuljivanu Šefkijinu misao, pržile su poput joda po njemu. »Ima pravo, ima pravo,« — ponavljao je ne znajući ni sam, šta radi samom sebi i kao uvjeravajući se o nečem vrlo poznatom, ali neželjenom. »Trebao sam je još tu noć«... i slika stabla, u koje je zabo nož, iskakala je jasno i rujući po njemu i dovršujući ujedno započetu misao.

Sada evo prolazi jesen i bliži se sa snjegovima zima, i ona prolazi, i niču prvi pupovi i skoro će (o skoro opet) juni i godišnjica svega toga, a on kao usahla, mrtva sjenka luta odajama, mrk i šutljiv ne govoreći gotovo ni s kim ni riječi, osjećajući od svega samo oca, njegov oštri malo podignuti, oholi lik, koji je značio svu nesreću i razočaranje njegove mladosti. Razbijeni život njegove majke kucao je i o njega, drmao kao vjetar po smrznutim granama i lomio: svemu, svemu je otac kriv, nitko više nego on. I one male zamjerke, koje je radi malodušnosti predbacivao Desi prelazile su lagano ali čvrsto na starca. Sav jad njegovih očekivanja, uzaludnih i zato nepotrebnih, očekivanja glasova i vijesti od nje (a znao je negdje vrlo tajno u sebi, da ne će stići) išao je opet na efendiju. I čitav boravak u planini nije bio izlječenje nego oduška, spremanje za novu borbu, konačnu i zadnju sa starcem. Desa je blijedjela sve više u njegovim razmišljanjima da utone u tu mržnju na starca, po onom starom pravilu, da uzroci obično poprimaju izgled povoda, tako

da se najposlije na njih (t. j. te uzroke vanjske) i zaboravi. I tako je on zaboravljao nju, upijajući u se kao prepržena ljetna njiva kiše, starca.

»Šefkija,« rekao je mrko stari efendija negdje u proljeće: »našao sam ti nevjestu, valja ti se ženiti, ostala su ti braća sva poženjena, a ti si najstariji, krajnje je vrijeme!« i glas mu je zvučao posebnim hrapavim zvukom, prozuklim i zapovjednim.

Šefkija ga je gledao u bezizrazne oči: pobuna je u njemu tinjala, osjećao je pospanost u trepavicama i umor u udima. Što se to (potpuno sporedno) njega najposlije tiče — stari hoće, neka mu bude, njemu je sve svejedno: vani sipe kiše i raspršta- vaju se žute lokve a glas njegov isto je tako naizgled bezvoljan, prebijen kao i on.

»Kako god ti hoćeš, tvoja je volja.«

»Dobro, isprosit ću ti Fazilagića Hatu.«

Smiješak jedan iza tih riječi, smiješak, kroz koji se provlači oblizivanje i kao neko zadovoljno puckanje jezikom o nepce. Šuškanja slugu za hambarima i štalama, kad sjede sami i mogu razvezati kako hoće jezike, šiknuše odnekud neželjena i nedozvana. »Efendija bome merači i na snahe, kod Hasanove već je jednom i zatečen, slatko nešto joj govori, ne bi se reklo, da je onaj čovjek.« Tu sumnju, što se burka i pjeni, nekako naročito dovedoše u svezu s njegovom ženidbom: način, kako ga je presreo (ovako iznenadno i odsječeno) i taj posebno svoj zvuk riječi. Da to nije sve očevo maslo za sebe, njemu se sviđa Hata i proturava je sebi preko mene?

Čvrsti hod starca utihnu u škripi basamaka a stara mržnja sakrivena iza poslušnog izgleda, iza umornosti, nesna i ravnodušnosti — buknu. Oh, kako je mrzio starca, kako ga je samo podlo, zvjerski mrzio. Kiše se cijede u mlaščićima i slivaju se po jarkovima, klokoću u potoke i potočiće a s njima buja i njegova golema mržnja i odvratnost prema ocu. Nikad se ne će ona stišati, nikad sleći, ta od majke se od djetinjstva najranijeg vuče. Onda ga je već mrzio, to potpuno jasno zna, a sada se samo penje, dolazi do grlića. Korak mu je bio ispretrgan i ispremiješan, a pogled nemiran. Da sve je On, a svi oni ništa. On je

stekao, on sagradio, on skučio čeličnom voljom, a oni su samo malter, kojim se lijepi, materijal, kojim je on zidao, i sva zasluga za bogatstvo kuće i napredak imanja ide njemu, a ne sinovima. A eto, on je samo zapovijedao a oni radili, gazio svuda nemilosrdno i surovo ne obzirući se onuda, kud je prošao, ne pitajući što gazi i kako gazi. Njemu je svejedno, zato što i oni imaju misli i osjećaje, što su i oni od krvi i od mesa, njega se to ni najmanje ne tiče. Oni su kao i blago u štali za njega: moraju da čine, što hoće, a ako ne učine, on već nađe načina da ih opameti. I mračni davni doživljaji, kad je majka plakala a djevojčice se motale po čardaku da ga s kletvama i suzama, odbačene za čas, napuste, vraćaju se u njega i liježu.

Tu je evo sav on u ovoj zapovijedi njemu da se ženi, u tom glasu, koji mu je unaprijed stavljao do znanja, da ne će trpjeti nikakav otpor, u tom hipnotičkom nastupu zmije, koja proždire drhtavu pticu, i tu je tajna njegova: ptica eto može da odleti i taj joj puzavac sa sjajnim, jakim očima, ne bi mogao onda ništa, pa ipak ne odlijeće, nego čeka propast. Tako i on Šefkija čeka propast i ne odliječe, ne bježi, premda može (ta tko mu može zabraniti da nestane iz te proklete kuće). Jednom je pokušao, ali starac je spriječio: otrgnuo ono, što bi ga bilo oslobodilo, odveo natrag Desu, da je onda nestane vozom daleko na sjever u grad, kome ne zna imena i čije ime ne će ni saznati i sad mu je svejedno i za tu ženidbu i za sve, i starac to sluti i ta slutnja, to je onaj zmijinji sjaj, što mu nije dopuštao da se opre. »Neka sve ide do đavola, neka ide do čega hoće, i neka stari radi, šta hoće!« kao da je onda prije par minuta, kad je starac govorio, mislio. Ali nije baš tako, ne nikako nije tako — varaš se oče — mučio se Šefkija koračajući sve brže odajom: »sinovi nisu mašine za rad a njihove žene čanci, iz kojih ćeš ti kusati. Tu ti radost bar ja ne ću pripraviti i tu ćeš se prevariti, opeći žešće nego ikad.« I mržnja te spoznaje, to jasno uočavanje prilika i događaja, smiješano sa svim starim nepravdama, stezalo mu je šake, palilo zlokobnom vatrom pogled.

Smiješak, opet jedan unutarnji, osvjetljavao ga je prezrivo: čemu ta uzbuđenja, to jalovo jarenje iza starčevih leđa, sve te

nerečene prijetnje i bijes pseta, koga je gospodar izbio, a koje će mu ruke polizati, kadgod on ushtjedne. Zar se nije uvijek skučio, pognuo šiju, pokorio starcu. I onda prije, kako podvija i sada. Uzima starac za sebe ženu (ta i na Desu bi on pristao, da se nadao, da će do nje doći — i sva njegova ondašnja pričanja pijesak su u oči), i on to zna i pristat će: ne će smjeti ni glaska pisnuti. Ruganje samome sebi, svom slabićstvu i kukavičluku bolo ga je toliko, da je ječao gotovo od tog osjećanja škripajući jako zubima kroz bezglasnost noći, kroz tamu i tmurost vlastitog zbivanja, o koje su kuckali kao i o drvene rešetke njegovih prozora vlažni, puzavi vjetrovi.

Okopavao se po drugi put kukuruz, kad su s prangijama doveli Hatu a njegove oči bile su mutne od tih prošlih sjećanja, crnih i tmurnih. Gledao je kao stvar, kao neživo biće tu krupnu bijelu djevojku, željnu strasti i milovanja. Dok se svlačila sočeći jedrinom i oblinom prebijelih netaknutih butova, kruškastih divnih dojki, što su bježale jedro svaki čas isklizujući iz košulje, ona suva ruka, koja se pred godinu dana dizala na njega prokletstvom, milila je po njima nesito, starački se tresući. Ovo je njegova žena, nije moja — mislio je. I pjena mu je dolazila na usta, zubi cvokotali, ruke se tresle.

Hata se uvlačila u dušeke trnući svijeću.

»Dođi!« zvala je.

Iza njenog zova krio se starac, oprezno kao zvijer, podmuklo kao rijeka, što izlokava obale. Vidi mu sparušeno tijelo smiješano s njenim, vidi oči, kako pohotno s nje sjaju. Zar nije i danas na svadbi bio naročito veseo, i zar ga nije Šefkija par puta uhvatio kako krijući i s užitkom promatra Hatu, sladeći se njenim strukom i jedrinom, od koje je podrhtavala lako u hodu njišući se u čvrstim i rodnim bokovima. Oh, sve je i suviše poznato i suviše prozirno, a da on to ne bi opazio, ne bi razmotrio. Ne ćeš, starče, ni osjetiti ovih oblina, što mame, ni ovih bokova, što se tresu i strasno pregibaju, ni ovih dojki, što iz košulja slatko bježe, nikada ne ćeš osjetiti! Pao je kao izbezumljen po njoj udarajući je onako požudnu i bijelu, vukući za kose i gazeći nogama. Bio ju je do iznemoglosti, uživajući u plaču, u toj

prestrašenosti, sitnim jecajima, pitanjima, zašto sve to, i što je skrivila. Puštao, da se smiri i ponovo nastavljao sve do zore, dok se nije umorio i zaspao pokraj nje, okrenut leđima, dok je ona poluluda sitno jecala.

Ujutro se mutno zagledao u vidike ne opažajući ništa do to svoje mutnilo, beskrajnu gorčinu, leglu po njemu poput pokrova, poput magle. Jutarnje sunce uvlačilo mu se u zjene i gubilo u njihove dubine vraćajući se kroz trepavice u raspršene sjene po orahovu stablu do zida bašte. Mahnuo bi rukama pokatkad u tom nijemom zagledanju, koga se kasnije nije sjećao, šapućući kao nešto samom sebi. Nije znao, koliko je tu stajao, a kad se okrenuo, Hate više nije bilo. Jedna pokrite glave žena proviri: »Djevere, što ne ideš na ručak?«

Šefkija je ne prepozna.

»Tko si?« upita ne prisjećajući se.

»Smailnica, bolan, zar me se ne sjećaš?«

Feredža se otkri, jedno se sedamnaestgodišnje lice ukaza, malo duguljato lice plavke s mišjim bijelim zubima.

»Doći ću,« reče Šefkija i tko zna zašto, neudovoljena ga požuda od sinoć protrese: »Ah, i ovu je sebi valjda doveo, bludnik!« pomisli. Sjeti se, da mu je najmlađi brat Smajo došao na svadbu iz Ljeskovih Voda, gdje je prikupljao za starca japiju. Ovo mu je dakle najmlađa snaha i dovedena je sigurno, dok je on bio u planini. Spomenu se ponovo onoga nečeg bolesnog u izrazu njena lica, onih mišjih zuba, koji kao da su žudjeli štogod da grickaju.

Ali mržnja ga je nosila od toga, već prekipjela, i kad je večerao, pošao je za njom. Prestrašena je Hata drhtala u odaji, bojažljivo očekujući ono sinoćnje. Ali on je i ne pogleda. Šutio je dugo, a onda se, kad ona zaspa, pridiže i iziđe u noć. Hodao je nasumce ne misleći zapravo ništa, oko čardaka, i kad se stvori u tom hodu pokraj hambara, prisjeti se, da je tu negdje starac u jesen spavao, u sjenici sa dvije sobice.

U tom času lupi nogom o praznu petrolejsku kantu, što ju je netko slučajno bio tu zaboravio ili bacio. Pa kao i obično, kad se na nešto dugo misli i priprema, ali ne izvodi, kad se nešto

želi postići, ali bez jasne i čvrste odluke, bez promišljanja, na kakav bi se način to moglo zbiti, nego je sve maglovito i zbrkano, u hlapovima tankim i nevidnim zapravo, koji nestaju a ne skupljaju se u konkretno: jedna sitnica, kakva slučajnost sretnuta na putu, nepoćudan pogled ili osmijeh, nabasavši na što u mraku, navodi nas na izvođenje toga bez krsmanja, bez oklijevanja, hitro i strelovito. Tako je i ova petrolejska kanta, darnuta nogom na Šefkijinu noćnom lutanju, značila i jednu odluku dolepršalu neumoljivo iz pranutrina njegovih. On uđe u magazu, izvuče jednu punu pretrolejsku kantu, zapravo bez uzbuđenja i misli, miran i mašinski hladan kao da radi najobičniji i najdopušteniji posao (i obavljao je on to kao neki nalog od nekoga, nalog čak nekako i ugodan i predrago zanimljiv), poli petrolej oko sjenice na sve strane, zatim kad opet zaključa magazu, pope se na šljivu i pogleda je li starac unutra.

Zamišljen, efendija je sjedio na dušeku pušeći na nargilu. Lice mu je kao uvijek bilo s mrkim borama i ohološću. Razmišljao je, izgleda, nešto, otpuhujući uravnoteženo dimove i u tom otpuhivanju bilo je one unutarnje mirnoće, koja je sve začuđavala i ujedno pokoravala. Šefkija siđe i slijedeći i dalje onaj iznenadno stvoreni unutrašnji poriv, upali šibicu: plamenovi suknuše jarkim crvenilom. Bježeći on ugleda prve dimove kako nestaju kutljavi i sivi u modrinu nebesku. Kroz njih su lizali rumeni ognjevi plamenim jezicima. Cvrčao je žar, pucketavo praskao, lomile se grede: ljudi usplahireno gledali skupljajući se u crne treperave sjene. Netko je vikao za vodu očajnim, piskutavim glasom a iz grmlja, iz kojega je on gledao visoko rasplamsale i u divne jarko crvene lukove savijene ognjeve, probuđene ptice prestrašeno su izlijetale kao iz praćki zavitlani kamenovi nestajući ponovo u tami.

Zakoni

Nego, starom efendiji nije bilo suđeno da umre u vatri. Nekoliko opekotina po rukama, uništena sjenica i nekoliko nagorjelih hambara, bilo je sve. Lice mu se još jače smrknu a riječi postaše nesnošljive. Strah, kojim se obavijao, još više se uklopi u nj. Sinovi su ga se još više bojali, sluge šutljivo odmahivale

Stara dvorkinja — *Jerolim Miše*

glavom. Odsječenost i narogušena pakost, kojom ih je susretao, neka posebna oštrina u pogledu i držanju, kao da je prijetila: sad će sa nakupljenim bijesom da provali, natjeravala je na sve veću poniznu poslušnost. Smjehuljak, koji mu se ukaza kad prvi put poslije tog događaja presrete Šefkiju (ovome ojasni, da starac dobro zna, da je to on učinio) kao da mu se rugao, onom svojom ozbiljnom ravnodušnošću bezizraznom a ipak nečim prezrivo podsmješljivom. Ipak efendija nije bio ni najmanje komedijaš, naprotiv, kod njega je baš ta ozbiljnost u osmijehu ubijala. Ona je bila nekako posebno teška i mučna. Ovaj je primitivac stvorio tu u samoći, u izbjegavanju dodira sa drugim svoj jedan svijet, okamenjen i mašinski uravnotežen. U njemu se sve kretalo precizno i sračunato, služilo samo jednom bez odstupa i skretanja: njegovu ličnom zadovoljstvu. Taj egoizam nije međutim nikako bio jednostavan i dokučiv kao egoizam malograđanina ili uzvišeno zamršen kao onaj intelektualca. Egoizam efendije Bahtijarevića bio je pomno razmišljen i do u tančine pretresen, neke ruke na svoj način udešeni fatalizam, egoizam azijatski, satrapski, bosanski neuravnotežen i prljav, ali bez nemira, bez previranja, bez onih evropskih vrludanja i unutrašnjih pobuna. »Tako je to oduvijek, muž zapovijeda i radi šta hoće, a žena mora da sluša, otac zapovijeda, sinovi moraju da slušaju.« To je zakon naslijeđen i očeličen vijekovima i to ne može nitko izmijeniti. Isto su radili i djedovi i pradjedovi, do u najdalje daljine i nitko se nije bunio i tako ima da ostane i danas. Kome nije pravo, neka ide, ali tko je u njegovoj kući, ima se toj svemoćnoj volji pokoravati. On nije najposlije samo on, efendija Bahtijarević, on je i ta volja zakona, volja vijekova, što huji u njemu, volja neograničena i božanska. Njom on opravdava sebe, pred svijetom i pred samim sobom. Najposlije ona je mir: ako on voli i dovodi tuđe žene, on ima snagom te volje pravo, ako baca oko na snahe, opet mu taj zakon daje pravo — jer sve što je u kući od stvari, insana i životinje, njegovo je. Poduprt tako tim uvjerenjem, koje su sačinjavali običaji i tradicije patrijarhalne sredine, iz koje je nikao, on se nije ni brinuo za vrijeme, u kome je živio, nije htio da ga vidi, niti da mu se potčinjava.

Prijelaz u novo doba, najvidnije ocrtan svjetskim ratom i vremenom po njemu, koji je zahvatio i bosanske muslimane, begovićskog efendiju nije ni taknuo, on je živio, kako se živjelo prije sto godina, kako se živjelo i prije petsto godina. A sve to stanje održavao je gvozdenom snagom, koju je davala volja zakona, nepisanih, ali zato vjekovnih. Radi toga je on, tom svojom unutarnjom okosnicom, uvjerenjem ovim, i bio jači od svojih sinova, zbunjenih mijenama i raspršenošću, svim tim nemirom vremena, u kome su živjeli. Moguće mu je ta nejednaka borba sa svim, što ga je okružavalo, pomalo i dosađivala, moguće je on postajao sve umorniji, ali ipak iza te vanjske umornosti, iza te tišine, burkalo se to unutrašnje, to nepredviđeno i strašno.

Zato i u tom trenutku, kad se nađe sa Šefkijom poslije paleža (silom prilika, onim nenaslućenim, što nas često navede na nešto, što nismo nikako željeli i od čega evo na sve moguće načine bježimo i uklanjamo mu se, a to što ga zovemo slučaj ili sudbina, postavi nas lice u lice: iznenadnim zavijutkom puta, kojim bezbrižno koračamo, zagledavši vidike, ili trenutačnom zamišljenošću — onaj koga ne ćemo da sretnemo, stvori se eto nasuprot, pa su sva ta bježanja i izmicanja u potonjim sjećanjima smiješna i stidna) izlazeći jedan sa čardaka, drugi iz hambara, starac mu se učini: sa svojom valovitom bijelom bradom i rumenim, gotovo mladolikim licem sa sitnim borama i boricama, nečim vrlo lukavim i sličnim ujedno lasicama kad pretrče put, kojim prelazimo i kurjaku, što gladno iz čestara vreba. Nikad Šefkija nije saznavao jasno, što se iza toga starca krije, toga starca, koji mu je uvijek ulivao samo mržnju i strah, jednak strahu djece od čudovišta u pričama: pohlepnih aždaja, surovih zmajeva i zlobnih džinova. Najposlije on i mora biti nešto kao i oni, kad mu ništa ne škodi, ni smrt, koju mu je spremio, ni život, koji je tako obilno iskorištavao. Zar je moguće, da je to moj otac, moj poistinski otac, čiju krv nosim u svojim žilama — pitao se Šefkija i taj put kao i svih ostalih, ali odgovora nije bilo nikada, pa ni sada. Strah ga je sapinjao, kad mu starac priđe, nemajući kuda izmaknuti, a u grkljanu su se sušile riječi.

»Mora da je netko pušio pred hambarima, šta ti veliš Šefkija?«

Šefkija se je već tresao od bojazni, te nevoljkosti i skakutanja kao kod uhvaćene divljači pred čuvarom, što se grozi bičem.

»Možda su momci pušili, a možda se i sijeno od vrućine užeglo, pa se zapalilo od vatri.«

»Momci su, sigurnije je.«

Smiješak se neosjetno kupio oko usana, sličan onome kao kad mu je iskao novce.

Suha se ruka tresla:

»Kogod je, zlo će svršiti.«

»Bogu hvala, kad si ostao živ.«

»Da živ sam, mnogo više nego što se misli.«

I starac se, kako mu se činilo, već cerekao, cerekao mahnito nekim svojim unutarnjim smijehom, smijehom, koji mu je raspinjao sve tijelo, tjerao još jače rumen u obraze. Ali iza toga slućenog cerekanja gladak i oštar pogled zabadao se kao nož u njega i daleke obrise Krnjina.

Zna i muči me — mutno se prisjećao Šefkija svoje malopređašnje bojazni, ne usuđujući se da podigne oči: iščekujući ono strašno, tihim očekivanjem, u kom je čuo svoje vlastito srce, gdje lupa od tog zvjerskog poigravanja mačke s mišem, osjećajući u svemu te šiljaste i oštre šape, kako ga stežu.

»Sine,« nastavljao je efendija dalje otkrivajući se i ne susprežući se »netko je mlad izgledom, ali srcem star i misli njim mjesto glavom, a to ne valja. Onaj, koji je palio, pa makar to bio i vjetar, bio je nevješt i vrlo mlad, razuma nije bilo ni koliko zrnce. Ja se tome smijem, pa i od žiški od vatri, ako su u prepeklo sijeno pale, kako ti to kažeš, nije pala žiža kako treba. Ona je trebala pasti ravno i najedamput, ondje gdje je najispečenije sijeno, da bukne odmah, a vjetar je trebao biti istočnjak vijugav i hitar, da sve najednom odnese. Tu je pogreška — srce. Ono zanese, ne razmišlja. I šta onda izađe: izgorjela sjenica, dva tri plasta sijena i jedan hambar upola. Ali tebi sigurno nije do besposlenih razgovora a i meni se žuri — nastavit

ćemo drugi put.« Zatim doda: »Valja znati, kakve momke imamo. I sijeno kakvo imamo, to je čak najvažnije.«

I odbrza prema polju.

A sudbina, koja nije dopustila da ga odnesu sinovljevi ognjevi, odlučila je drugojačije, nešto svoje. Naišla je u pojavi mršavog, žućkastog pseta s upalim rebrima, koja su se ocrtavala na zategnutoj koži trupa kao zupci golema seljačkog češlja. Išao efendija kroz ranu jesensku maglu s puškom o ramenu da obiđe momke, promicao polako raskaljanim seoskim drumom kroz mali hrastov gajić, koji je sam prije par desetljeća zasadio, kad je ono naišlo bezazleno, u krivudavu trku. U tom susretu, malo isplažena jezika, izgledalo mu je obično kao i sva seoska paščad. Ništa nije odavalo nju, koja mu se približavala. Ni neosjetno zakrvavljene oči, ni kasavi trk sa povijenim repom, ni tišina toga jutra, umotana u vlažna isparivanja i žućenje lišća... Skočilo je međutim na njega pri mimoilazu nagrizavši mu kroz zategnute čakšire članak na desnoj nozi, nastavivši i dalje svoj trk u nepoznato. Desilo se sve takom hitrinom, da je u trenutku, kad je on skinuo dvocijevku da opali na nj, ono već bilo nestalo u zaokretu ceste za hrastovima.

Nije ništa, mislio je, i kod kuće je povio nogu ovlaš mokrom krpom ne osjećajući nikakve boli od sitna, crvenkastog ujeda, zaboravivši ga za par dana. A kad ga je za dvije nedjelje spopao prvi napadaj: onaj osjećaj straha i jeze, želje za nekim bijegom i groze od vlažnoga i vodenoga u mučnini, što mu se pela u grlo, — sve ono što je označavalo ugriz bijesnoga pseta, — on nije potražio ljekara ne vjerujući kao i svi samosvijesni stari ljudi u hećime i prezirući ih, nego je otišao do dobojskoga travara.

Travar odmahnu glavom, čim mu efendija ispriča, šta bi moglo biti.

»Isplazi jezik,« reče.

Efendija isplazi jezik. Bio je rumenkast prelazeći po krajevima u žutilo.

»Metnut ću ti pijavice.«

Kad ih je skinuo i pritisnuo palcem i kažiprstom, odmahnu ponovo glavom.

»Ne valja,« puknuo je zaprepašteno jezikom, »krv je rumena.«

»Da nisam prekasno došao.«

»Izgleda.«

Na efendijinu se licu ne pokrenu ni žilica.

Ono, što se poslije dogodilo, nitko nije znao točno ispričati. Jedni su govorili, da je lajao i skakao na sluge i sinove da ih ugrize, a drugi, da je u kutu svoje sobe režao mrko i pakosno, kakav je uvijek i bio. I dalje, — da je liječnik, koga su mu sinovi pozvali, vadio ispod jezika kusave žute psiće, malene kao palac. Točno je od svega toga bilo samo jedno, da u njegovu sobu nitko nije ulazio osim doktora i starog sluge Trampe, što ga je posluživao.

Upravo na dan uoči njegove smrti Šefkija je bio otišao u Ostrožnju do Malkontijeve pilane radi nekakvih pregovora o šumi, i kad su mu javili, da je umro, on se vraćao od Malkontija. Nalazilo se upravo pred Bogdanovom birtijom na Rudanci i kroz nahuknuta okna od vlage razduživalo se pjano lice Ananije Zuzka. Šefkija zavrati u krčmu, da se okrijepi od iznenadne žalosti, reče momku, što mu je došao s viješću.

»Zdravo efendijica,« podviknu mu Ananija.

»Plati za upokoj duše babine!«

»Kome se to ti u žalosti izruguješ.«

»Nikome, ja saučešćavam« (ali rugao se ipak podlac).

»A ti da kušuješ pseto«, okrenu se Zuzku, »jer inače ne ćeš piti.«

Bilo ga je strah i htio je taj strah popiti. I čekao je kao nešto. Nekoga sa smiješkom i tajnom. Sjekiru će možda imati, pa će ga klapnuti — »to ti je za onu potpaljenu sjenicu«, reći će. Pio je sve i dalje, sve uznemireniji, ali se nije događalo ništa. Kolima su ga potpuno besvijesna vratila braća na čardak. Efendija je bio pokopan i na livadi više Velike Brane bijelio se kameni nišan na svježem mezaru. Ostavio je sve sinovima, da se ne dijele, i da najstariji upravlja.

Sjedio je Šefkija godinu dana poslije na čardaku u gornjim odajama, u kojima se prije zadržavao starac. Poslije kišna dana

nebo se zračilo i bistrilo u oticanju sumraka i paljenju prvih zvijezda. Kao uvijek, Šefkija je bio prazan i umoran. Radost, kojoj se nadao, da će ga ispuniti, zadovoljstvo tereta, koji je skinut sa grbače, sve ono bezbrižno i ospokojavajuće, što je mislio da mu donosi smrt očeva, nije dolazilo. Naprotiv, nikad viši umor i bezvoljnost nije pala po njemu kao čitavo to vrijeme po smrti efendijinoj. Mržnja na starca ispunjavala mu je do sada život, davala mu neku svrhu i zanimljivost, međutim eto starca više nema i mržnje više nema i sva ona unutarnja energija, koja se trošila na oca, ležala je nepotrebno i gnjilila je. Ličio je tako prenapunjenim i naglo prslim balonima, što poslije leta smrskani leže u izgubljenim travama. A tišina soba, kojima je prolazio, poštovanje slugu, pa čak i pokornost mlađe braće, koju su mu odavali kao najstarijemu i domaćinu više ga je uznemirivala nego hrabrila i čvrstila. Činilo mu se, da sve više postaje zatvoreniji, mrkiji i oštriji, da se zakukuljuje, otuđuje od svega dotadašnjeg i unosi u nešto novo, neku beskrajnu golu pustoš, kojom sam i odaljen korača, hrleći nečemu, za što dobro zna da ne će stići.

Hatu je bio pustio, i dvorio ga je stari Trampa, a gdjekada i žena najmlađega brata Smaila, koji je upravo tih dana otišao da služi vojsku. I te večeri, kao i drugih, ona se neosjetno, najednom pojavi pokraj njega s kavenim ibrikom i fildžanima.

»Donijela sam ti kave, da ne sjediš tako sam.«

Odisala je svježinom i zdravljem. Dva mišja šiljata zubića vragoljasto su virila.

»Hasan je otišao u Doboj, a Ismet u Pločnik.«

Da li mu je to saopćavala da su sami na čardaku, i da li to njeno naginjanje nad njega ima šta da znači, ovi nehotični dodiri, otkrivanje golih lakata i zatezanje dimija ili je posve slučajno i nehotično, briga snaje za šuru.

»Hvala ti na kavi. — Ti se baš brineš za me.«

»Pa i Hasan i Ismet imaju hanume.«

Pogleda ga potom nekako posebno, i kao naginjući se dohvati ibrik, da su ga pomilovale vitice njenih plavih kosa a vreo i opojan dah spržio mu lice:

»A ti si bez žene djevere, a ja bez muža.«

Šefkija sav pocrveni i oznoji se gotovo, praveći se, da ne razumije smisao tih riječi, napregnut i uznesen, i stavi kao posve slučajno svoju ruku na njenu.

Ona je ne trže.

Šutao je dugo, ne usuđujući se išta da progovori, dok je ona u očekivanju usplahireno i strasno disala. Gledao ju je užagrenim pogledom i jedna davna sličnost javljala se u njemu: ima nečega od Dese, od one Vlahinje, od njene zmijavosti i strasnog predavanja. Oštro joj je i lice kao i njeno i preklopljen struk i noć je ponovo padala na njega u ovom sumraku, što je potpuno prelazio u nju crnu i opojnu, zvjezdanu.

Stegnuo je snahu u svetogrdnom strahu i ona se nemoćno i meko pustila.

Mjesečina, zelenkasta nekako i presvijetla, prodrije kroz okna i pade po njenom bijelom i čvrstom tijelu. Noć ona, noć čarolije i čuda, onoga bijega preko Bosne...

Ćut, ćut. Kako samo tiho izgara sve u nepomućenom svečanom tkanju. Rascvjetala, golema nebesa ne vide se orojena zvijezdama. Trepte one blage kao prijateljski pozdrav, trepte plave (junske) i krupne kao mladi orasi, tamno crvene od blizih brda, srebrnasto bijele, vrlo daleke i vrlo tihe, sedefasto blijede i tako malene, biserna zrnca, drhte i gore kao mala kandioca, plamsaju u mračnom, potmulom žaru, rasipaju se u nijemom klizenju, lepršaju kao male sjajne ptice i padaju nečujno u lukovima, prosipajući zlatan orošen prah, iskričavu, mokru pahuljavost, tople i mirisave. Osjećaju se u krvi, u tijelu, kao podzemno strujanje, dragosno golicanje, fizičko prelesno dodirivanje.

Ali to nije, nije ona. Kroz kapke kaplje ta zelena mjesečina i miješa se s rosnim i prebijelim tijelom. To nije ono tijelo, to je tijelo njegove snahe i ovo, što on čini, to je grijeh. Razumije li on težinu i veličinu toga grijeha? Bratova žena. Da, zubi su njeni mišji vragoljasti a lice sladostrasno, a tu u mjesečini prelijeva se raskošno njeno tijelo. O razumije li, razumije li i to itko?

Žensko tijelo u slapu mjesečine. Tijelo dvadesetgodišnje, devetnaestgodišnje, tek dozrelo, tek mirisno nabujalo. Drhti u

slapu toga zelenkastog, čudesnog svijetla, pregiblje se u udovima. Plave su kose pale i zakrilile zarumenjelo lice i kroza nj se modre oči sklapaju. Vrat prebijel i mek izvija se i grlo podatno treperi. Tu su i dojke raspršene i rođačkom rukom milovane, djeverovom rukom. Male, čvrste dojke s velikim prslim bradavicama strasnih žena. I grudni koš saliven u trokut i meki pregibi slabina. A među njima je okrugao trbuh, s kožom preglatkom i čvrstom, trbuh elastičan poput bubnja, opojan poput divljih karanfila po brdskim ispašama. I butovi bludno tvrdi i golicavi, koljena malo i neosjetno šiljata, listovi nožni gipki i okrugli.

Žensko tijelo u slapu mjesečine. Od njega miri odaja, miri i izgara kao tamjan u hramovima krv, miriše i opija razbludno i ta raskošna, zelena mjesečina. Izgleda kao oltar, na kome se pričinja žrtva, kao svetilište, što se puši od jutarnjih šuma, kao svete riječi dalekih i tajanstvenih vračeva, kao san u večernjim rosama.

I zar se može oprijeti njemu Šefkija Bahtijarević, sin bludnog starog efendije, zar se može itko oprijeti njemu, pa makar bilo i bratovo? Ono izgara, tu u mjesečini, i omagljava mozak, odnosi savjest i mir. Ono je tu vladar, u ovoj noći, što teče i liježe po njemu čarobno i tajinstveno. I tko tu može šta, tko može?

Je li to Zakon, da onaj, tko se protiv nekoga bori, u buri svojih ognjeva želeći ga uništiti, postaje i sam onakav kao i ono, protiv čega se borio, kad zasjedne na njegovo mjesto ili dođe u iste prilike. I da je sin kao otac. To Šefkija nije te večeri ni slutio ni mislio, on se opajao.

Ali kad se jednom malo pridigao od užitka, pogled mu je pao kroz prozor: ugledao je jedan velik, bijel nišan, sličan otrgnutoj ruci, kako mu maše i zove ga. Ili mu se samo to činilo. Strah je silazio na njega. Očev nišan, stari efendija možda se šulja eto ovom odajom, možda tiče i taj divan na kome leži podatno ispružena bratova žena.

Jedna lepirica, probuđena mjesečinom, zaleprša tada o okna i njeno tiho jedva čujno lupkanje, struganje i klizanje kriocima silno ga je smetalo.

ANDRIJA KOVAČEVIĆ, ZAGREB

SKOČIMIŠ

POVIJEST JEDNE KARIJERICE ILI: PINGVINIJADA JEDNOGA PINGVINA (1924)

L I C A:

Mijo Vrećica, s nadimkom Miškina, činovnik, rodom Podravac
Jedan njegov drug
Odsječni šef, Madžar i šekspiroman
Lumbarda, stari penzionirac i madžaron
Crni Gavrilo, Kucovlah i žurnalist
Prvi načelnik odjeljenja
Drugi načelnik odjeljenja
Gos'n Aca, inspektor ministarstva

Čovjek je onakav, kakvim ga je Bog stvorio; a često i gori.
Sancho Pansa

I

ROĐENJE POD BANKOM I PRVA MLADOST

Mijo Vrećica. — Miškina...

Rodio se pred četrdest i nekoliko godina u jednom selu bogate i ravne Podravine. Na slami pod bánkom, kako je nekoć bio običaj na selu. I — stojeći.

Kod poroda ni zadrečao nije, vesela mu podravska majka, kao druga djeca što obično dreče, kad prvi put ugledaju ovaj čudni svijet, što pred njihovim očima — u potpunom skladu s optičkim zakonima — naglavce stoji.

On je naprotiv odmah razmotrio novu svoju situaciju i posve hladno utvrdio ovo troje: prvo, da bi takva dreka mogla samo da naudi nejakim njegovim plućicama; drugo, da u onoj žurbi i gužvi, što se taj čas razvila oko njega, nikakvom drekom ne bi z a s e b e ništa osobita postigao; i treće, da bi tako drskim i

nepristojnim ponašanjem mogao izazvati samo gnjev i srdžbu novih svojih gospodara.

A ti novi gospodari, koji su ga sad okretali, prebacivali i ogledali sa svih strana, — bili su strašni.

Kao dozrio krastavac sa plota pao je najprije u babičine ruke, — ogromne ručetine, koje su ga odmah bacile u nekakvo korito kraj bánka. Kao nadjeven kulen. Ogromna je bila i njezina glava, što se znojna i crvena nadvila i raskesila nad njim kao silan crveni planet, a dah joj iz debelih usta i kruškasta nosa kao vulkan.

Isto tako strašne i ogromne bile su i one druge dvije prikaze: njegova mati, što sad već nije stajala, nego je ležala na slami pod bánkom, i još jedna žena, što se kao babičina pomoćnica bavila i vrzla oko njega, — te se on onako sitan i malešan, a gubav i nagrešpan kao krastavac osjećao među njima kao mali Guliver među divovima.

Zato se eto i bojao da drekne.

Umjesto toga on se samo slatko i ponizno nasmiješi, kao da se ulaguje i milost nekakvu prosi. A onda sklopi sitne, mesnate očice i pritaji se kao mrtav. Pa sad, — što Bog da.

Lecnuo se i progledao tek onda, kad ga je nešto žacnulo na trbuščiću. No kad je vidio, da su mu samo zavezali i odrezali pupak, on je odahnuo čisto sretan i blažen, što mu je zatvoren i taj jedini otvor, kroz koji bi mogla da mu se vidi diskretna i prava sadržina.

Tako se eto rodio mali Miškina.

Poslije toga odmah je zaspao u grubim pelenama od oštra konopljana platna. A nad korito, koje mu je služilo umjesto kolijevke, nadvila se i veselo zakliktala bijela vila. No bila je valjda Tatarkinja, jer je taj budući filozof u koritu, mališan Miškina, izgledao nekud čudno i neobično: pravo pravcato Tatarče.

Jer čudna i vijoglava mati priroda ne samo da ga nije obdarila ljepotom, nego se s njim još tako nesmiljeno i kruto našalila, te mu nije podarila ni one posebne i nježne miline, što obično prosijeva od male djece, ma i ne bila inače lijepa. Glavica odebela i nekako četverouglasta, a vrat kratak; trupić mu nerazmjerno dug, a nožice prema trupu i suviše kratke. Isto tako i ručice. Kao zakržljala krilašca u ptice pingvina.

I tako se Miškina, Tatarčić mali, onako bucmast i ružan, a gubav kao krastavac, već u kolijevci činio kao živi, migoljivi protestić protiv sve ostale djece.

Protest?... O, ne, nipošto ne! To je možda bila samo optička varka. Jer u sitnoj duši maloga Tatarčića nije bilo nijednoga kubičnog milimetra prostora za bilo kakve proteste.

Ta kome su protesti još ikad koristili?!... To su posve nerentabilne stvari, koje situaciju redovno zaoštruju i samo još kvare. A pored toga znaju biti ponekad i vrlo, vrlo opasni... Ne, ne, — daleko im kuća i protestima!

I taj ga je mudri nagon poveo kroz život.

Škole je svršio dosta teško, ali uglavnom dobro.

Najviše jada, muke i znoja zadali su mu oni prokleti grčki nepravilni glagoli. — Ta kako li je samo onaj odurni »pasho« (trpim) mogao da se u prošlosti prevrgne u — »peponta« (trpio sam), »lambano« (uzeti) u — »eilefa«, a »treho« (trčim) u — »dedrameka« (trčao sam)?! itd. itd. Jer ima ih — kao stjenica... Pa zar se ne bi mogli prevrgavati svi na isti kalup, ili bar na dvije, tri forme? Te naučiš jedan i odmah znaš desetak drugih. A ovako?... Uh, prokleti glagoli! A prokleti i oni ludi Grci svi od reda: od Solona i Likurga, pa do Sokrata i Perikla!

Jednoga svog druga, koji je za okladu od tri ćuške sve te glagole naučio u cigla tri dana, — do groba je zamrzio.

— Oh, oh, zašto i ja ne mogu tako?!... I kako li ću se ja protući kroz život s ovako tvrdom tikvom? — očajava i uzdiše Vrećica. — Nema druge, nego — dušu pod želudac, oprez na oči, a račun u glavu...

No prošlo je i to. Prošla je i matura, te on stao pomalo griskati Baronove rimske institucije i Maurovićevu germansku pravnu povijest. Jurista... Gospodičić. I još kakav gospodičić!

Hranio se doduše kao i druga đačka sirotinja ponajviše u pučkoj kuhinji, ma da njemu to i nije bilo baš od nužde. A jedini razlog bio je taj, da štedi, pa da mu što više ostane — za

odjeću. Jer kolikogod ga to činilo još neuglednijim i smješnijim, on se uvijek odijevao i nosio po posljednjoj modi.

— Treba da čovjek bude — savremen. I... »net«. Jer dobro uglađene hlače i po »šiku« svezana kravata, — hohooo, mnogo to vrijedi u životu!

Smetalo mu i ljutilo ga samo — ime. Da se bar zove Otmar, Artur, Rikard lavljega srca... Ili bar — Zvonimir, ili Milan... A ovako — Miško, Miškina... Seljačina... Pa tek prezime: Vrećica!...

I dugo se zanosio mišlju, da bar to nesretno prezime promijeni, kad već krsnoga imena ne može. Ta punoljetan je već i lako bi platio pišljivu krunicu takse na molbenicu. Ali se tome protivi — stari »vujec« u Americi, po čijem su nagovoru njega i dali na visoke škole.

Jer taj ga se vujec i sad ponekad sjeća i svakome pismu prilaže po dolarić. A stari je neženja, pa danas sutra, — Bog zna...

Ništa na svijetu ne ide bez računa.

II

CARSKI DŽEP I PRVI STRATEŠKI POTEZI

Čim je svršio škole, odmah je »turio dva prsta u carski džep«, t. j. pošao u državnu službu.

On bi doduše bio najvolio, da u taj džep odmah turi čitavu šaku. No filozofija života brzo ga naučila, a čitao je nekoć i u Divkovićevoj sintaksi, da s vremenom i sa slamom mušmule zrenu.

Glavno je dakle, brate moj mili, da se za taj džep nekako prikvačiš. Za prvi početak makar samo i jednim prstom. S vremenom će već pridoći i drugi i treći prst, a onda sve pomalo i čitava šaka. Zatim ćeš se tako sitan i malešan možda i sav savcat zavući i uvaliti u taj džep, pa samo da sisaš, sisaš...

Sisanje!... Eh, da, i to je umjetnost i vještina. Treba to znati, umjeti i razumjeti.

A on to umije već od prirode. Jer ta vijoglava mati, koja mu je talenat, ljepotu i druge tobožnje vrline ljudi pozemljara

gotovo sasvim uskratila, tom ga je vještinom obilato odštetila. Znao je on to već od prvoga časa, pa ga mati nije trebala ni učiti, ni draškati sisom oko usta, kako se to obično s drugom djecom radi. On se i bez toga draškanja odmah pricvrljio uz bujnu sisu materinu. Kao mali šklopac ili krpelj, što se pod samu kožu upija i zavlači, sisajući krv. Još nije imao ni zubića, a već bi tu sisu znao tako stisnuti i mrcvariti, te bi mu mati ponekad jauknula od bola i silom odrinula maloga sisavca. On bi tada zameketao kao jare i ispupčenim ustima iznova potražio slatku bradavicu. A onda bi ju još jače stisnuo i rukama i trbuščićem i kratkim nožicama, pa žmireći kao máce i ritmično stenjajući od užitka lakomo pio i sisao dalje. Kao malo gološavo prase.

Sudbina ga bacila u t. zv. zajedničku službu. Tu je on doduše kao i toliki drugi mogao da prođe i bez madžarskog jezika.

No već je prvih dana razabrao, da bi mu znanje toga jezika moglo biti od velike koristi.

I na nemalo iznenađenje svojih drugova, ali zato na veliku radost starješina on je odmah sâm zatražio — premještaj u Madžarsku.

I — hop: Kecskemét!... Slavna varoš, daleko je hvale.

Čisto madžarsko mjesto. Ali ništa zato. Tako ćemo lakše i brže naučiti madžarski.

I odmah je počeo. No — šta je to?...

— Engedelmeskedni... Gyönyörködni... Összetörhetetlen... Kako strašan jezik! Kakve užasne riječi!... Baš kao i one grčke. Pa još i strašnije!

Tako se on mučio i znojio kao mali Tantal pune dvije godine dana. I vratio se natrag u Zagreb s vrlo slabim rezultatom. No kolikogod ga muke stajalo, on je ipak i bez obzira na glasovitu nagodbu uredovao i pisao — madžarski.

— Miško, šta ti to zaboga radiš?! — uplašili se ostali drugovi, koji nisu znali ni slovca madžarski. — Ta to je upereno direktno protiv nas: sve će nas pobacati onamo prijeko, da učimo madžarski. A onda, — i nagodba je tu. Zakon...

— Hja, — sliježe on ramenima, — niti sam ja nagodbu stvarao, niti sam zvan, da je branim. Zato su drugi tu... A vi

— kako znate... Pa — na kraju krajeva — zašto da i ne pođete malo u ravnu Ungariju? Ništa vam ne će biti. Lijepa je to i bogata zemlja. Fino se ondje jede i pije. I jeftino.

— A naša djeca? Imamo mi djece...

— Ni njima se radi toga ne će ništa dogoditi. Uostalom, tko vam je rekao, da gradite djecu? Nema toga nigdje u našim propisima...

Već time, a pogotovu kad je njegovo ime prilikom prvih saborskih izbora osvanulo javno u novinama i na plakatima među onima, koji su kandidirali poznatu jednu madžaronsku »mješinu«, — postao je Vrećica za svoje drugove u neku ruku pravi strah i trepet. No kod svojih starješina stekao je time još veće simpatije i priznanje. A naročito kod svoga neposrednog starješine i odsječnog šefa Madžara. Nego taj šef, čudak i čovjek vrlo slabih živaca, ipak se neprestano spoticao o njegove gramatičke pogreške i ustrajno mu objašnjavao, kad se kaže »tudom«, a kada »tudok«.

No sve je bilo zaludu. I ništa nije koristilo, što su ga oni laskavci u Kecskemétu već osmi dan po njegovu dolasku onako živo uvjeravali i upravo se divili, kako on već »sjajno« govori madžarski. Što više, prijetila je ozbiljna opasnost, da Vrećica kod toga »luckastog« šefa Madžara posve ispane iz milosti. No onda... onda odjednom pukim je slučajem doznao, da taj ludi čovjek i nervozni čudak »formalno luduje« za nekim nesretnim — Viljemom Šekspirom.

— Šekspir!... Šekspir!... A nije li to možda onaj crni Shakespeare, kojega je on jednoć — davno je to bilo! — vidio u kazalištu, kako na pozornici izaziva duhove i onda se s nekom propalicom floretira? Floretira se i ko prava luda — pogiba od floreta!...

Da, da to će biti taj Šekspir. Shakespeare se piše.

I sad već stane da ga se bolje sjeća. U šestom razredu gimnazije morao je da pročita ex privata diligentia i njegovu dramu »Koriolan«. No pročitao je samo naslov, te se nekako provukao i bez toga.

A sad eto možda mu se taj prokleti Šekspir upravo radi toga osvećuje!

I radi toga istog Šekspira sad se njegovo nisko i mesnato čelo strahovito smrklo i nabralo. A to je znak, da se teško zamislio.

Prokunja on tako zamišljen dosta dugo, a onda odjednom skoči na noge lagane, pa ravno u knjižaru. Tu pokupuje sve prijevode Šekspira, što ih je mogao da dobije, ponese ih kući, pa sjedne i uzdahne:

— Shakespeare! Shakespeare!... Ti li si mi dakle taj delija, što se floretira, a floretirati ne umije?!

Zatim se nagne nada nj i stane ga najprije oglédati i onjuškavati, pa onda griskati i griskati kao miš uredske akte u njegovoj sobi, i napokon lakomo proždirati kao gladna hijena.

— Gospodin perovođa, — govori mu šef smrknut i ljut kao gromovnik Jupiter, a pred njim na stolu jedan Miškinin izrađeni spis, posve razgolićen, razvaljen i raskomadan, sav razbacan i nervoznim šefovim prstima ispreturan na sve strane. — Gospodin perovođa, ovdje ste opet napisali »látom«, umjesto »latok«. Ta je li moguće, da vi te goleme razlike zaista još uvijek ne kapirate?!

— Kapiram, magnifice, — odgovara on skromno i ponizno se smiješi, a uglačani pantaloni samo trepere na njemu. — Ta kako ne bih! No eto — desilo se opet tako... lázas sietségben (u grozničavoj žurbi). A onda... Možda me malo smutio i — Macbeth...

— Štooo?... Mac-beth? — zine šef u čudu. — Otkud vama... to?

— Pa tako, magnifice ,— procul negotiis... U dokonici.

— Procul negotiis! Ah, pa to je sjajno! — raširi se šefovo lice. — Zaista ne bih toga od vas očekivao. Sve prije, nego to. Ali eto — deceperunt me oculi mei (prevariše me oči moje). Sjajno. Izvolite sjesti, prijatelju. Tako. A znate li možda engleski?

— Nažalost... ne znam, — procijedi Vrećica tužno, te obori oči i pocrveni kao grešna cura na ispovijedi.

Taj čas dao bi on za stotinu engleskih riječi sve carevo blago. A nešto malo pridao bi možda i od svoje vlastite uštednje.

No i bez toga je dobro prošlo. Jer tim se časom otpočeše beskrajni šekspirski razgovori, a jezične i stilističke zamjerke šefa Madžara sasvim umuknuše.

Nego iz toga se za Miškinu izrodi druga nevolja. Jer taj bi neobični i nastrani šef svako popodne znao sate i sate lunjati po gradu kao izgubljen, postajkivati kod svakoga izloga i zaglédati u svaki termometar i barometar. Ili se vozati na biciklu, pri čemu bi njegova suha i komična figura postajala još smješnijom.

A sad je na te šetnje i Vrećica morao s njime.

Isprva mu je to vanredno godilo i laskalo. Ne možda radi Šekspira, već radi toga, što su ga i stariji i mlađi drugovi neprestano viđali sa šefom, kojemu se nitko od njih nije usudio ni pristupiti bez izvjesna straha.

No ubrzo je on te šetnje i razgovore počeo sve teže podnositi. A već za desetak dana stao ga pod težinom toga šekspiromana i njegove »gnjavaže« i znoj oblijevati.

A tome prokletom Šekspiru kao da nikad ne će biti kraja ni konca. Pa kad se već činilo, da se to čitanje i beskrajno objašnjavanje originala ipak primiče kraju, onda se na njegovu nesreću ispostavilo, da taj čudni šef, što kod njegovih akata traži dlaku u jajetu, pa često zahtijeva i neke osobite jurističke i stilističke finese, — da taj »ludi čovjek« isto tako dobro poznaje i Dantea, i Göthea, i Virgilija...

A Vrećica je kod te žalosne i strašne konstatacije očajno uzvinuo oči prema nebu i sumorno uzdahnuo:

— Oh, jadan li sam ti ja, milostivi Bože moj, i beskrajna će biti muka moja!... U ruke tvoje predajem duh svoj, Gospode, ali ipak — odvrati od mene ovu gorku čašu. Ili, ako već drukčije ne ide, a ti mi barem nekako skrati muku ovu. Kako sâm znaš i umiješ... Jer ako ovo još dugo potraje, ja bih ti mogao teško zgriješiti: ubiti se, pa doći u pakao i samo još više pojačati bojne redove ljutoga tvog protivnika Lucifera...

III

SVJETSKI RAT I DOMAĆA BATRAHOMIOMAHIJA

I bio je kao zarobljen kénjac na uzici.

No zato i nije trebao da se bilo na što žali u službi kao ostali drugovi, već se po svojoj magarećoj ljestvici lijepo i brzo uspinjao sve više i više. A u onom džepu bila je već gotovo cijela njegova mala i mesnata šaka.

I ništa ga ne bi bilo pokolebalo i smelo u tome zadovoljstvu i miru, da nije došao onaj strašni i nesretni rat. Sam rat nije mu doduše zadavao nikakve brige. Jer on je kao »nenadoknadiv« bio dobro i sigurno spremljen. A drugi, — hja, Bože moj, neka se svatko sâm brine za svoju kožu. No smetalo mu i uznemirivalo ga nešto drugo. Svaki čas mu dolazili i salijetali ga drugovi, pa mu sumnjičavo i nazlobno koješta došaptavali. Osobito jedan. Stari njegov drug još iz školskih klupa.

— Miško, pobijedit će antanta...

— Glupost! A Belgija pregažena! A Srbija smrvljena! Lako za to...

No ipak on obara glavu i zamišlja se malo. Pa onda opet:

— Znaš li, Miškina, da je Przemyśl pao? Noćas...

— P-pao?

— Bome pao. A baćuška već ide na Peštu.

— P-pešta... Idi, — ti!

— Dobro, dobro. Samo ne znam, što ćemo onda... s madžaronima?

A njemu se sad već i taman oblak navlači na nisko i mesnato čelo.

— Đavo će ih znati i te naše vojskovođe, — misli on i sumnjičavo pògleda oko sebe, nije li ta misao možda suviše glasna. Naši ratni izvještaji uvijek su tako povoljni, napredovanje silno, a naše pobjede tako česte, velike i odlučne, te bi rat po tomu već davno i davno morao biti gotov. A on ipak i dalje traje... Pa da centralne vlasti na kraju ipak podlegnu?... A onda? Onda?...

I on potajno »traži veze«, krišom se začlanjuje u organizaciju hrvatsko-srpske koalicije i — dobiva legitimaciju...

A uto dolazi i burna jesen 1918.

— Miško, probita je solunska fronta...

— Zar zbilja?

— Bogami, probita.

— Hohooo!... Živjeli Srbi!

— I Hindenburgova linija ode k vragu. Nijemci traže mir.

— Živjeli Francuzi! Abcug Madžari! Doljeee!... klikće on iza glasa kao mali orlić i vitla šeširom po zraku nasred ulice u po bijela dana.

A stari drug samo zinuo i lijevom se rukom krsti od čuda.

— Pa ti, stari madžaron?!...

— Kakav madžaron? Pazi, što govoriš, — opominje ga Vrećica uvrijeđen.

— Pa da, madžaron.

— Nema više madžarona... A što je ovo?

I on diskretno vadi iz džepa — legitimaciju hrvatsko-srpske koalicije.

No svršeni rat kao da je sad istom buknuo u neposrednoj njegovoj blizini. Jer isto kao nekoć iza grčko-trojanskog rata, — tako je i sad logika ratnih događaja parodirala samu sebe.

Šefovi Madžari raspršili se kao pljeva na vjetru i odmah se stvorio nekakav »odbor«, što neprestano vijeća baš u susjednoj sobi do njegove.

Tu se prave veliki planovi, dijele se položaji, proskribiraju »izdajice«. Pojedinačne želje i željice rastu do neba visoko, smišljaju se različne podvale i smicalice među takmacima, a sve se to maskira sladunjavim šaputanjem i povjerljivim smiješkom.

Prava pravcata batrahomiomahija — boj žaba i miševa.

— Miško, zar ti ne ćeš s nama? — pita ga stari drug.

— Dosta žalosno i sramotno, što me ni pozvali niste, — odgovara on uvrijeđen i tužan.

— Nema tu pozivanja. Svatko i sam ide onamo, kamo spada.

— A ti bar dobro znaš, da sam...

— Slabo će ti to koristiti, kad tebe ipak onamo nema. Bit ćeš po svoj prilici — proskribiran...

— Pro-skri-bi-ran?! Što, — zar ja?!

— Bogami ti.

— A moja... legitimacija?

— Slabo će ti pomoći i ona, kad su svi protiv tebe. Baš svi.

— Svi protiv mene? A zašto? Kome sam ja što zla učinio? Hm... Pa — što da se radi?

— Najbolje bi bilo, da se odmah digneš i pođeš onamo.

— Onamo? Ja? Pa... kako?

— Ne boj se. Ja ću te uvesti.

I Vrećica skida izanđali svoj uredski kaput i stare uguživane hlače, oblači žaket i nove pantalone, pa dostojanstveno ulazi.

No ušao je baš u nezgodan čas.

Govorilo se upravo o tom, kako bi na kormilo njihova nadleštva po dobivenim informacijama imao da dođe jedan stari, isluženi penzionirac, kojega je temperamentni govornik sine ira et studio, bez ikakva srama i stida nazvao naprosto »ispucanom i starom madžaronskom lumbardom«. A to treba svakako spriječiti.

Vrećica se odmah sjeti prošlosti i karijere, velike lukavosti i još većih veza lumbardinih, pa se na te drske i besramne riječi strahovito lecne i naglo se uhvati objema rukama za trbuh.

— Što ti je, Miško? Što si odjednom tako problijedio?

— Ah, nešto me tako strašno zašarafilo u crijevima...

I naglo on ispane iz te urotničke i buntovničke sobe, da se u nju nikad više ne povrati.

Nije međutim ni trebao da se vraća. Jer po mudroj odredbi velikih državnika iz »narodnog« vijeća na Markovu trgu madžaronska je »lumbarda« zaista već treći dan iza toga došla i preuzela kormilo nadleštva u svoje iskusne ruke.

Žabe i miševi pokunjeno se razbježali, a Vrećica je i dalje ostao u svome kutu, odano i ponizno zirkajući na lumbardu, staroga svog znanca i prijatelja.

Malo zatim lumbarda se otkotrljala u Beograd. Ministarstvu. Kao centralni šef.

A za njim je, — žustro prebirući kratkim nožicama i živahno mašući zakržljalim ručicama uz nerazmjerno dugačko i zaista vrećasto tijelo, — uskoro doskakutao i Vrećica. Doskakutak kao mali, dobro ugojeni pingvin.

IV

BEOGRAD I NJEGOVI ČARI

— Hop!... Eto nas i u ministarstvu. Načelnik... Doduše malo nezgodan naziv, no to ti je, bratac moj mili, isto, što i — Ministerialrat. Ili — miniszteri tanácsos... Hohooo, — vidi, vidi!

I Vrećica se ko mali Liliputanac i spretan žongler jednim zamahom sav savcat presomitio u onaj carski džep.

Samo mu jedna brižica zasjenjivala čelo.

Ćirilica, — ta nesretna ćirilica!... Otkad je ostavio srednju školu, nikad je nije čitao. A pisao još manje.

— Odmah će nas prepoznati, — strepi on. — Kao pticu po perju...

No brzo je našao utjehu. Već na putu do Beograda upoznao se sa žurnalistom Gavrilom i odmah je s njime sklopio debelo prijateljstvo.

Garav mladić, crn kao Arapin, s bujnom i valovitom kosom, a lukavim i drskim kucovlaškim očima.

— Lako ćemo mi to, — tješi ga on.

— Mislite?

— Pa dabome, amo dok malo upoznate tamošnji naš svet. Stoka je to, brate moj. Stoka u Beogradu, baš kao i kod vas u Zagrebu. Pa ako vam kada do nevolje dođe, a vi se samo obratite na me. Poznam ja njih dobro i za svakoga imam po nešto u rezervi. Do potrebe... A imam i veza.

No već putem do Beograda ipak je Vrećica kradom, da ne vidi Gavrilo, zavirkivao u nekakav stari bukvar, što ga je teškom mukom u Zagrebu nabavio.

A došavši u Beograd, odmah se on zašančio u jednom hoteliću trećega reda, iz kojega nije izlazio puna tri dana i tri noći tavne.

Lumbarda je već bio u brizi i dao pitati za nj. No on samo kvrči u svojoj hotelskoj sobici, a pred njim i oko njega čitava gomila — ćirilicom ispisana papira.

Piše on neumorno, vježba dan i noć, a gomila postaje sve veća. Nekoliko tabaka hartije ispisao je samo svojim imenom: Mihajlo P. Vrećica, — Mihajlo P. Vrećica...

Te je tri riječi napisao toliko puta, te već svaki komad namještaja oko njega u maloj i prljavoj hotelskoj sobici: — i šepavi stol i dvije klimave stolice, i sušičavi ormar i udubeni krevet, i od muha upljuvani prozor i pljesnive stijene, i podbuhle jelove podnice, što na svaki korak protestiraju reskom škripom, i reškasta izlinjala vrata, što se od neprestane trke po hodnicima tresu kao u groznici, a kod svakog otvaranja upravo strahovito cvile, kao da očajno zazivaju pomoć, — sve to sad već cvrkuće i viče bez ikakva obzira i stida, bez ikakva reda i discipline:

— Mȉhajloo! Mȉhajloo!...

— Vrȅćicaa! Vrȅćicaa!...

Tako su nekoć sitne proljetne ptičice u velikoj Rusiji vikale na onoga nesretnika Čičikova i na njegov tarantas. No Vrećica ne šuti kao Čičikov, nego smjelo i prkosno odgovara:

— Mihàjlo, Mihàjlo. A da što drugo, nego Mihajlo?

I kako bi to sad lijepo bilo, — umuje on dalje, — da može i prezime ovako zgodno i jednostavno »adaptirati«, pa da se zove, recimo, — Jovanović, ili tako nešto... Ah, prokleti onaj vujec, što još uvijek nije umro!... No i to ćemo mi već nekako. Po redu se ježi ježe.

U ministarstvu je na veliko svoje zaprepaštenje odmah primijetio, da se svi ti njegovi novi drugovi, pa i podčinjeni »organi«, naveliko bave politikom, te su svi i partijski opredijeljeni. I ne samo uz visoku vladu, nego — horribile dictu! — i protiv nje. I to javno i posve otvoreno, a ne samo krišom i tajno kao u Zagrebu.

— To li je dakle ta toliko slavljena... sloboda?! — čudi se on. — Da, to je... sloboda.

No ipak mu ta sloboda nikako nije išla u glavu. Ni sloboda, ni partijska politika njegovih drugova. I pokuša on isprva, da lavira među njima. Da bude neutralan. Svačiji i ničiji... No to nije nikako išlo. Što više, čini se, da je to baš ono najgore.

Jer divnim svojim instinktom ubrzo on nanjuši, da bi upravo na taj način uskoro mogla da ga zapane samo — uloga lopte na nogometnom trkalištu. A to bi bilo, — oslobodi, Bože! — strašno...

No kako da se tu orijentiraš, kad je tih partija sva sila. Nisu tu samo koalicionaši, frankovci i madžaroni kao u Zagrebu, nego im je legija ime: bijeli, crni, crveni, žuti, modri, zeleni, — čitav spektrum. A svi se jednako isprsuju, galame i viču. Kojemu dakle da privoliš carstvu?

Pa ipak!... U toj strašnoj neizvjesnosti i mraku, a u neposrednoj njegovoj blizini kočio se visok i solidno građen svjetionik: lumbarda...

U lumbarde je vanredan nos, koji nikad ne vara. Bolji od ikakva barometra. A dobar nos, — silna je to stvar.

Lumbarda je dakle — crni. Kao i ministar. No kao crni »simpatiše« on momentano i s bijelima. A sutra će možda i s crvenima. Treba dakle za njim...

Ipak se on, Mihajlo P. Vrećica, — radi veće sigurnosti, — obrati i Gavrilu.

— A koje vam je farbe ministar? — pita Gavrilo.

— E pa onda? Šta tu ima da se još misli i prebira?

— Crni.

I — hop!... Vrećica se upisao među crne.

No i to je on učinio — diskretno. Jer to su znali samo oni, koji treba da znaju. Na veliko zvono mudar čovjek toga ne vješa.

Zato se on svojom mudrošću i pomoću Gavrilovom sretno provukao i onda, kad su se ministri iznenada izmijenili, pa mjesto crnoga došao žuti. Lumbarda je pala i razbila se, no on je ostao.

A kad se već za nekoliko mjeseci opet vratio isti onaj crni ministar, njegova se pozicija nije nimalo pokolebala, nego se još više učvrstila.

Ovo se ministarsko prebacivanje i kopitanje ponovilo još nekoliko puta, i od toga su jakarenja redovno pucale i veće i manje činovničke glave. No on se već toliko udomio i snašao u onome džepu, te je svaki put i umio i dospio, da se još na vrijeme ukloni iz onoga kuta, kojemu se spremao jauk i lelek, i jednostavno presaldumi (preskoči) na drugu stranu. U drugi kut...

Tako je dakle Vrećica u Beogradu provodio svoje sretne dane.

No vrijeme prolazi, a s vremenom — kako to već obično biva, — i on se dobra zasitio.

I negdje na dnu duše, ispod onoga ježa, što se tu kao nagon samoodržanja silan i golem zacario, stala mu se javljati jedna nova željica. Ta je željica najprije stidljivo proklijala kao plava ljubica pod grmom. Onda se ljubica prometnula u nekakvu crnu pticu, što mu ko vran gavran bez prestanka kljuje jadno prometejsko srce. No već za nekoliko dana i taj se vrani gavran izvrgao i prometnuo u nešto treće i još strašnije: u gladnu hijenu, što u sav glas urla i zavija u pustinji.

— Beograd! Beograd! Hm... Neka kaže, tko šta hoće, — lijepa je to i velika varoš. Ali... ali... Zagreb je ipak — Zagreb... Tamo smo svoju karijericu započeli. Pa kako bi bilo, da je ondje i završimo? Kao... di-rek-tor, — stidljivo on šapće sam sebi. — Libentius in Hyspania primus, quam Romae secundus (radije u selu gazda, nego u gradu sluga)... No kako bi to? Kako?...

Tu mu i opet priskoči crni Gavrilo.

Isprva on samo sluša i promatra ga ispod oka. Kao da ga ocjenjuje i važe.

— Eh da, i ja ću skoro u Zagreb, — uzdahne onda Gavrilo i čini se tobože nevješt, a drsko mu se unosi u sitne i mesnate očice. — Idem onamo kao stalan dopisnik svojih novina. Ni ja

vam, znate, ne mogu dugo da ostanem na istome mjestu. A Zagreb je lijepa i vesela varoš. Pa ćemo zajedno...

— Lako vama, gospodine Gavrilo, — uzdiše i Vrećica. — No kako ću ja, — kako?

— Eh kako!... A ne biste li vi... ovaj... onako... nešto i — žrtvovali za to?

— Kako ne?! — veselo prihvaća Vrećica. — Nemajte brige. Ja sam džentelmen.

— Džentelmen... Hm. Za to Vam se, znate, kod nas ne dobije ni flaša bukovičke kisele vode. — Konkretno!

I podugo se sad šaptalo, šaptalo, pa se i došaptalo. Pala je i neka mala akontacija...

— Tako, — reče Gavrilo, gužvajući u šaci nove novcate novčanice i nemarno ih spremajući u desni džep prsluka. — Juh, što ćemo fino da to izvedemo! Juh, što će samo da se praši!...

I nije dugo vrijeme potrajalo, a jedne beogradske novine strahovito zatelale na jedno zagrebačko nadleštvo. Kao na leglo ljutica guja i rasadište najkužnijih bacila.

— Treba da onamo dođe jaka i pouzdana ruka. Željezna. Neprikosnovena. I — koja pozna tamošnje prilike...

V

DIREKTORIJA I CRNI GAVRILO

— Hop!... Evo nas opet u Zagrebu. Zasad doduše još ne kao direktor, već samo kao privremeni upravitelj. No — lako ćemo mi to. I Gavrilo je ovdje.

Obilazi Vrećica sobama i razgleda. Dođe i u onu, gdje je nekoć kao mlad perovođa počeo da radi. Isti stol i stolica, isti ormar i stelaža, — sve isto kao i nekoć.

I on se raznježi. I raznježi i stuži.

— Do đavola! Zar zaista već starimo?

Dođe i u sobu nekadanjeg svoga šefa Madžara. Onoga šekspiromana. I tu sve isto. Samo je kožna klub-garnitura otputovala nekud. No sve je drugo ostalo, pa i stol. Za tim stolom sjedio je šef, a on, gospodin perovođa, ovdje je stajao, nikako ne

dokučujući razlike između »tudom« i »tudok«, a na njemu su treperili uglačani pantaloni. A sada? Heheee!...

Dođe i u direktorovu sobu, sada svoju. Za tim je stolom sjedio nekoć madžaron lumbarda. Tu je primao posjete i referate, odatle je izdavao uputstva i naređenja. A sada će to činiti on, — Mihajlo P. Vrećica.

— Vidi, vidi! — smješka se on. — Tko bi još pred par godina mogao da samo i pomisli na to?! No eto, — kolo sreće naokoli... Uostalom, — i zaslužili smo. Multa tulit fecitque puer, sudavit et alsit (mnogo li podnese mladić i prepati gladan i žedan)!

Ne prođe iza toga ni mjesec dana, a jedne žute zagrebačke novine strahovito napanu novog upravitelja, beogradskog službenika, prodanu mješinu itd.

— Miško, jesi li čitao? — pita ga stari drug, držeći novine u ruci.

— Čitao, — odgovara on mirno.

— Pa što kažeš na to? Hoćeš li dati ispravak?

— Ne ću da dajem ispravku. Neka drljaju, što hoće. Izvestiću ministra.

— Kamo ćeš ga izvèsti, da od Boga nađeš?!

— Izvéstiti.

— Aa, tako. Onda si trebao reći: izvéstiću. Ne valja ti akcenat... No kako ti to, brate, preskoči u ekavce i u taj akademijski futur?

— Oduvek sam bio ekavac. Podravac sam. Pa ekavština je i lepša i jednostavnija. Ne praviš grešaka u pisanju. A futur?... Piši, kako izgovaraš.

— Dakako, dakako. Zajedno se izgovara, pa neka se zajedno i piše. Tako radi ponekad i naša akademija u Zagrebu. Samo ne razumijem, zašto onda i u perfektu ne pišeš: izvestiosam, kad se i to zajedno izgovara. Pa i druge enklitike, a ne samo pomoćni glagol. I to baš u futuru i samo u futuru!

— Enklitike!... klikne Vrećica i mesnato mu se čelo namršti. — To ti je ostalo još od onih prokletih Grka iz pete gimnazije...

— Da, Miško. Pa mi se čini, kao da si i ti sav savcat samo jedna posve obična enklitika. Na svu sreću — posve mala, sitna i neznatna...

I stari drug maše glavom, te odlazi.

Zatim mu dolazi Gavrilo.

— Jeste li zadovoljni, gos'n direktore?

— Vrlo dobro. Ovo ste fino napisali. Baš kucovlaški, — smješka se Vrećica. — Molim vas, izrežite mi to. A za osam dana gledajte da opet nešto proturite. Bilo gdje. Samo da je što oštrije i... lažnije.

Za desetak dana zaista iziđe opet u istim novinama napadaj, no sad već tako okrutan i prostački, te je i sam Vrećica, pročitavši ga, odskočio sa stolca. Kao lopta.

— Miško, jesi li čitao? Zaboga!

— Jesam, prijatelju dragi. To ti je, vidiš, — položaj... Eh da, teško je, teško biti na položaju, — odgovara on zamišljeno i tužno, no opet se sjeti Divkovićeve sintakse: »Tko se dima ne nadimi, taj se vatre ne nagrije«.

Stari drug odlazi, a on odmah uzima onaj člančić, pa sjeda s njime za pisaći stroj. Jer ovakvih izvještaja ne povjerava on tipkačicama, nego ih sam i sastavlja i tipka.

»Gospodine Ministre! — Čast mi je predložiti Vam u prilogu pod... itd. Čekam Vaše odredbe. A dotle stojim svakome na biljezi i vršim svoju tešku dužnost. — Najponizniji: Mihajlo P. Vrećica, privremeni upravitelj«.

Već nekoliko takvih i sličnih izvještaja podnio je on gospodinu ministru i u svakome naročito istaknuo i podcrtao one dvije posljednje riječi. No živo željkovani odgovor u obliku ukaza nikako ne dolazi. Jer on je još uvijek samo — privremeni upravitelj.

I stužio se on jako, razmišljajući o nemiloj sudbini savjesna i revna činovnika. No onda odjednom, kao da je otkrio novu Ameriku, poskoči i klikne:

— Hop! A što bi bilo s time?...

Stalo se govorkati, a i novine su donijele vijest, da sva ministarstva spremaju redukciju.

Odmah on uzme status svoga personala, te ga stane ogledati, listati i proučavati. I što dalje, bucmasto mu se lice sve zadovoljnije širi.

— Pedeset činovnika! Stotinu poslužnika i radnika!...

I ma da još u tome pogledu nije od ministarstva dobio nikakve odredbe, ipak on odmah odredi sve, što treba. I već za tri dana bio je prijedlog na nadležnom mjestu. Ovaj put zacijelo ni odgovor izostati ne će...

I zaista. Desetak dana iza toga zazvoni telefon. Beograd!... Šef kabineta!...

— Gos'n direktore, redukcija vaša odobrena. Ukaz vaš juče potpisan. Čestitam...

Vrećica skoči sa stolca i gojno mu se tatarsko lice raširi. I brzim, sitnim koracima ušeta se on po velikoj svojoj sobi poskakujući od radosti i blaženstva. A pingvinskim ručicama živo maše uz vrećasto tijelce, pa odjednom stane u taktu silne koračnice veselo cvrkutati kao mali češljugar:

Naprijed sinci domovine,
Naše slave svanu dan...

Drugi dan opet izađe napadaj u novinama. No on ga više i ne pogleda, već samo nervozno trgne glavom ispljune daleko u jedan kut.

Malo zatim uđe i Gavrilo.

— Dragi prijatelju, — govori mu Vrećica s visoka, a smrknut i hladan, — obustavite pisanje. Nema to smisla. A meni se ta vaša ideja i onako već od prvoga kraja nije dopala.

— Štaaa, nije vam se ideja dopala? — začudi se Gavrilo.

— Nikako.

— Pa lepo, gos'n direktore, — uledeni se sad odmah i Gavrilo. — Onda treba da obračunamo. Već je i onako vreme.

— Kakav obračun, čovječe božji? — čudi se Vrećica.

— Pa taako, — odgovara garonja miran i hladan kao led. — Valjda ne mislite, gos'n direktore, da je ta stvar među nama okončana s ono par stotina dinara?

— I suviše je za tih nekoliko pamfletskih napadaja, — naruga se Vrećica. — Pa kako da nije okončano?

— Posve prosto, gos'n direktore. Moja kalkulacija kod toga posla bila je, — priznat ćete i sami, — vrlo skromna i solidna: deset hiljada dinara.

— Ohooo! Gospodine, zaista ste skromni, — nasmije se Vrećica.

— Da. A pošto vi ugovor — to je vaša prečanska reč! — prekidate...

— Kakav ugovor, čovječe?! Čitajte o. g. z. (opći građanski zakon) i pandekta Egersdorferova. Jer o tomu nemate ni pojma.

— ... potražujem od vas, — nastavlja Gavrilo, kao da ništa ne čuje, — na ime izmakle dobiti samo još... pet hiljada.

— Pet hiljada! — opet se Vrećica naruga i nasmije. — Vi očito ne znate, da mi sutra dolazi ukaz. Već je potpisan.

— Tako? — đavolski se naceri Gavrilo, ali se odmah snađe u novoj situaciji. — Znači, da me više ne trebate? I onda — pravo džentelmenski — nogom u tur!

Vrećica se sladunjavo nasmiješi, pa samo slegne ramenima i lagano stane protirati šake kao mali Pilat. A garonja se digne, dohvati šešir i mirno pođe prema vratima. No tu se zaustavi i okrene.

I kao da je s njega jednim mahom pala odjeća najmodernijega francuskog kroja sve do košulje, a s njome i sva šminka zapadnjačke kulture, odjednom se on isprsi, pljune za vrata i stane da mu govori »ti«.

— No da znaš, džukelo, ni ukaz ti ne će ništa pomoći. Jer već sutra — bit ćeš... mrtav!

— Mr - tav?... trgne se Vrećica i ledeni žmarci podiđu ga ispod kože.

— Da. Raskrinkan. A to je — koliko i mrtav... Adieu, Monsieur le Directeur.

— Ras - krin - kan...

Vrećica stoji kao ledeni stup. Lice mu se otegnulo, oči se smutile. I pričini mu se, kao da ga vuku na vješala. I to usred Beograda. Baš pred samim ministarstvom. Na onome »placu«... A vuče ga ovaj crn dušmanin, Kucovlah. Vuče ga nesmiljeno i

grubo kao pravi krvnik. A za njim se valja čitava vojska reduciranih, te u sav glas urliču i viču:

— Udri toga — Mihajla P. Vrećicu! Udriii! I raspni ga! Raspniii!...

On bi htio da se brani, da se bar ritne i bilo koga da udari, htio bi da proplače i zamoli milost, — no svi su mu udovi ukočeni i mrtvi. Pa ni glasa u njega nema. Zamro je. Sve je zamrlo u njemu.

Istom kad je kvaka na vratima pod Gavrilovom šakom škljocnula, osvijesti se on.

— Gospodine Gavrilo, — propenta plačnim glasom i suznim očima pogleda prema njemu, — zar bi Vi zaista mogli da uništite, da ubijete čovjeka? Pa i ovakvu bijedu, kao što sam ja?

— Zašto ne? — odgovara Gavrilo kratko i ledeno, još uvijek držeći kvaku u ruci. — Takav dripac! Quel coquin!

— Gospodine Gavrilo, ta Vama su poznate moje prilike, pa biste mogli da se zadovoljite i... jednom hiljadicom.

— Coquin!

— Dat ću Vam dvije...

— Coquin!

— Tri...

— Coquin. Tjeraj cara do duvara!

Videći da Gavrilo baš nikako ne popušta, ipak on konačno otvori svoju priručnu blagajnu, te mu izbroji svih pet hiljada, — pet lijepih gizdavih, posve novih i uglađenih novčanica. A sa svakom od njih kao da mu taj crni dušmanin izvlači iz laloke po pet najzdravijih zubi.

Pošto Gavrilo primi pare, te ih nervozno zgužva i strpa u džep, odjednom se široko raskorači pred njim, demonski se isceri i prkosno digne glavu. A rukama se poduhvati u bokovima i reče:

— Tako valja, džukelo. A sad ćemo tek da se ponesemo. I sad ću tek da te farbam kod ministra. A možda i javno. U novinama... Pa da znaš i zapamtiš, stoko, kad si Gavrila hteo da magarčiš, milu ti majku! Mršš!

I naglo on zalupi vratima, te ode.

A Vrećica se sav ukoči kao gromom ošinut, pa užasnut i zaprepašten raskolači oči i klone na stolac.

VI

KATASTROFA

Kad se po Gavrilovu odlasku opet osvijestio, prva mu je misao bila, da ga iznova potraži, da pane preda nj na koljena i saspe mu pred noge makar i svu svoju uštednju od ono par desetaka hiljada dinara. Sve do posljednje pare. Samo da ga poštopoto udobrostivi...

I tražio ga nekoliko dana zaredom po gradu, raspitkivao se po redakcijama i kod pojedinih novinara, no Gavrilu nigdje ni traga, ni glasa.

Napokon dozna kod prijavnog ureda za njegov stan i kao bez duše pojuri onamo. A tu se jedva održao na koljenima, kad je od njegove krezube stanodavke čuo, da je Gavrilo već pred nekoliko dana otišao u Beograd... I da se više valjda vratiti ne će, jer je stan otkazao.

— Propao sam!... P-prop-pao! — cvokoće on zubima kao u groznici.

Sad treba čekati samo ministrova izaslanika, inspektora Acu. Da dođe i provede istragu, da ga suspendira i... i... Bruka. Uništenje. Propast. Nirvana.

Vrećici izbiju na mesnato čelo krupne kapi znoja.

I od toga strašnog dana sav se promijenio. Seljački široko i gospodski ugojeno lice nekud mu se otromboljilo i oteglo, oči se smutile i koža se oko njih starački nabrala, a četinjasta kosa još se više nakostrušila i kao da se preko noći posrebrila.

U tih nekoliko dana za deset se godina postarao. I slabo se ćuti kao nemoćan starac i pravi bolesnik, apatičan i zagrižljiv.

I liječnika je pitao za savjet. A liječnik kao liječnik ogledao, lijevo i desno prokuckao, nešto učeno i nerazumljivo progunđao, pa svoju mudrost sasuo na komadić papira: pilule, prašci, medicina...

— Što je to s tobom, Miško? — pita ga stari drug.

— Nije dobro, brate. Teško sam bolestan. Spavati ne mogu, na srdašcu neke neprijatne senzacije, jetra nabrekla, pa žučni

kanal, pa ovo, pa ono. Ujutro pilule, opodne prašci, naveče medicina. A sve to ništa ne pomaže. — Nego ti, koji uvijek čitaš nekakve knjige mudrice i čini se da znaš svakoga vraga, — ne bi li ti znao možda kakav kućni lijek?

— Dakako: penzija... Od penzije ljepše službe nema. Ni službe, ni lijeka.

— Eh, kad bi samo to! Kad ne bi samo što drugo i gore! — zagonetno uzdiše Vrećica i sav se strese kod pomisli na prokletoga Kucovlaha.

— I onda, kažu, da je najbolji lijek za takve bolesti — smijeh.

— Kako to misliš? Smijeh? Pa kako?

— Tako. Da se što više smiješ. I to punim plućima, čitavim tijelom i dušom. A ne samo da se tako čemerno kèsûljiš.

— Dakle... fiziologijsko dejstvo? Hm. A kako bi to? Kako ćeš da se smiješ, kad ti duša plače?!

— Pa da čitaš nešto šaljivo. Na primjer — Nušića. Ili...

— Ha,... Nušić! — Čitao sam već nešto od njega u Beogradu. Radi ekavštine. Dao mi Gav... t. j. — ne. I najviše mi se dopala ona dječja demonstracija u školi, kako se zemlja vrti oko svoje osi, mjesec oko zemlje, a oboje oko sunca. Ono je vrlo zgodno.

— Da. Samo nije originalno.

— Štooo? Dakle — plagijat?

— Ne kažem. No tu je sliku gosp. Brana posudio iz Arcibaševljevih »Milijuna«. Ili ju je posudio možda Arcibašev od Nušića, — tko će to znati?! Nego taj ti Brana ima i drugih stvari, originalnih i dobrih. Pa onda — Gogolj. Pa Čehov...

— Kako to reče? Čekaj, da pribilježim: Go-golj, Če-hov... To su Rusi?... A meni je nekoć rečeno, da jedan Šekspir vrijedi više, nego svi ti ruski mudrijaši... No baš ti hvala. Pokušat ću.

A ipak nije dospio da pokuša. Jer poslovi su prvi. A ima ih preko glave.

— Gospodine direktore, — govori mu jedan načelnik odjeljenja, — u Lici bi trebalo...

— Ah, dragi kolega, znate i sami, da nema kredita. Pa baš — Lika! . . . A što je m e n i Lika?!

Ulazi drugi načelnik.

— Gospodine direktore, došla je naredba za redukciju . .

— Znam. Deset po sto.

— No mi smo tu redukciju motu proprio već proveli. Po vašemu prijedlogu. I to u većem opsegu, nego se ovdje traži. Bit će dakle, da se ova naredba nas ne tiče, nego je samo pomutnjom i nama dostavljena. Trebalo bi da u tom smislu pitamo ministarstvo za objašnjenje.

— Naređenje je jasno i u njemu nema ni govora o kakvoj pomutnji. Nema dakle što da se pita, nego — provesti.

— Gospodine direktore, personal se već i sad tuži. Sve će zapeti . . .

— Personal se tuži! . . . A ne pitate, dragi kolega, kako je meni?

Čekajući istragu i gotovu svoju propast, njemu je zaista bilo neizdržljivo i strašno.

I svaki bogovetni dan poziva on pod bilo kakvom izlikom šefa kabineta na telefonu, pa zapitkuje i ovo i ono, i peto i deseto, samo ništa o sebi i Gavrilu. Ta razabrat će on i po šefovu glasu, da li ga je Gavrilo već «ofarbao«, ili nije. A onda će tek možda i o tom štogod pripitati.

No šef odgovara uvijek jednako susretljivo i ljubazno. Znači, da još ništa nema. A . . . možda i ne će biti. Konačno, kakva mu od toga korist? Tome prokletom Gavrilu. Silan je doduše inadžija, ali ipak, ipak . . . Pare je i onako dobio, pa što će još više? I onda, — onda . . . kakav je bećar, lakouman i rastrošan, zar ne bi mogao da se i vrati, pa da još koju hiljadicu od njega izmuze? . . . Oh, da samo hoće!

I taj slabi tračak nade opet ga malo osvježi.

No samo na čas. Jer u isto vrijeme dogodi se još nešto: crni su nenadano poispadali iz vlade. Kao žohari iz lonca. Istisnuli ih bijeli. A ti ne poznaju šale . . .

I već na sve strane ide šapat od usta do usta:

— Gotov je Vrećica! Pokojni!

Autoportret *Ferdo Quiquerez*

— Ako već sutra ne uskoči u drugu rupu, — odgovaraju drugi. — Među bijele... U tomu je on majstor. Pravi — skočimiš.

— A šta mu je to — skočimiš?

— Glodavac neki iz roda zečeva. Životinjica sa zečjim srcem i klokanovim nogama. Pa i ne trči kao zec, nego skače kao klokan.

Dolazi taj šapat i do Vrećice, pa on iznova pada u očaj. I sjedi tako utučen i tužan, pa misli i premeće misli svakojake. A onda odjednom — bljesne mu nešto u glavi... Da, istina je, da bijeli ne poznaju šale. Ali je istina i to, da oni svoga čovjeka pod svaku cijenu štite i ni u kakvoj ga nevolji ne zapuštaju.

— Pa što? Da presaldumiš, bre? A Kucovlah neka onda slobodno svira!... Da, da, onemogućiti ga pošto-poto! Presaldumiti makar i naglàvce!...

Odmah on dakle stane da fino i oprezno pipka oko bijelih. Oko njihove organizacije...

I — hop!... Nisu li tu neki podnesci i molbe neke, što već davno i davno čekaju na rješenje? A za njih se ne interesira nitko manji, već glavom — Dr. Jovan Trkulja, advokat i predsjednik bijele organizacije?

Odmah on pozove šefa arhive i zatraži te akte. A međutim misli na toga advokata i predsjednika Jovana Trkulju. Trgovački sin. I otac mu je bio Jovan. No još u vrijeme rata, — sjeća se Vrećica, — vidio je on u jednoj provincijskoj varošici njegovu firmu, pisanu posve drukčijom ortografijom: Johann Terkulia...

Šef arhive donosi tražene akte i odlazi. No odmah za njim ulazi — bez ikakve prijave, pa i bez kucanja! — gospodin Aca, inspektor ministarstva... Ulazi i sladunjavo se smiješi gora od čovjeka.

A Vrećica samo razvali oči i usta.

— Dobar dan, gos'n direktore, dobar dan.

Vrećica se samo zaljulja i bez riječi klone na stolac.

— Imam naređenje, gos'n direktore, da provjerim jednu tužbu protivu vas. Pisanija neka po novinama. Nevjerovatna i upravo nemoguća stvar. No ako je ipak istina, onda je zaista — kolosalna. Ko-lo-salna, hahaha!

Vrećica samo šuti i staklenim očima bulji u goru od čovjeka.

— Šta, pozlilo vam, gos'n direktore?

Vrećica se bez riječi digne, duboko se i nijemo pokloni gospodinu Aci, pa tromim i teškim korakom iziđe iz sobe.

I zaputi kući.

Kad stigne u svoju sobu kod debele udovice Berte, stane on i zagleda se u starinsku sliku o zidu, što predstavlja staroga Jehovu na oblacima, sa nekakvom loptom u lijevoj, a izlinjalim žezlom u desnoj ruci.

I podugo on gleda u tu sliku i sve se koleba na nogama. A onda odjednom stane govoriti tome starcu Jehovi otresito i drsko, kako i drugi činovnici vrlo često razgovaraju s nebeskim, ali nipošto i nikad sa zemaljskim svojim šefovima:

— Ili si me ti ovakvim stvorio, ili nisi. Ako jesi, onda si samo ti kriv svemu i ti si odgovoran za sve. Ako me pak nisi ti stvorio, onda te uopće nema. Ili barem nisi ono, čim se gradiš. No onda uopće ničega nema. Dakle ni krivnje, ni odgovornosti. A ni svrhe. Ni smisla. Pa zašto onda sve to i čemu — Bože moj dragi?!...

Ova čudna i njemu dosad nepoznata filozofija, što je sa svojom još čudnijom logikom i neobičnim silogizmima sad odjednom kao zloduh neki sišla nada nj, kolikogod bila i drska i glupa, čini se, da je ipak jača od njegova salom degenerirana srca i posve rastrojenih živaca. Jer oni samo trepeću, kidaju se i lome. Kao zarđale žice na istruloj tamburi bugariji.

Od toga trepetanja Mihajla P. Vrećicu odjednom obliju gorke suze, te on jadan zaplače iza glasa.

Onda ga nešto ispod lijeve sise iznenada stegne i ugrize tako, te mu se smrači pred očima. I zaglavinja on prema divanu, pa tu — kao onaj Čehovljev činovnik, što je u kazalištu kihnuo i svome šefu, sjedeći iza njega, poprskao ugojenu šiju, — legne, još se dva tri puta trgne i — umre.

ANTONIJA K. CVIJIĆ, ZAGREB

FERDO QUIQUEREZ

(* 17. III. 1845. † 12. I. 1893.)

Živio je neki hrvatski slikar — tužne mu uspomene — kojemu je sav život kružio izvan utrte staze. Njegova se psiha uzdigla do visoke mete ljudskih spoznanja, a njegov se karakter usprkos najnepovoljnijih vanjskih utjecaja i ljudske zavisti isklesao u čvrstim, plemenitim linijama. Njegov se pak umjetnički talent pod pritiskom stalne bijede razvijao u nesređenim skokovima, tako da pokraj majstorskih djela nalazimo često i slabija, stvorena neveselo, zarad čega je vrijednost tih plodova vrlo različita. Taj sretni nesretnik, koji je vazda živio u vlastitom svijetu umnosti i zanosa, bio je Ferdo Quiquerez, kojega današnji kritici umjetnosti stavljaju kao osnivača narodnoga slikarstva u hrvatskom duhu i u historičkoj tradiciji.

Slikarski se rad Ferde Quiquereza zaista ne smije ocjenjivati po tome, što su mu glad i nevolja utisnuli u ruku koji put preoštar kist i paletu neizrađenih, tvrdih tonova, kad je trebalo raditi hitro, da se što prije unovči zamišljena ideja. Na ovaj je način nastalo na hiljade reproduciranih Quiquerezovih patriotskih oleografija, pravih »Massenartikela«, koji su stvaraocu originala povrh vlastitog nezadovoljstva pribavili još i odij kritičnog foruma. Oveći dio ostalih mnogo savršenijih crteža i slika nalazi se — osim u muzejima i galeriji slika — izvan dohvata za šire općinstvo u privatnom posjedu, a to su portreti rođaka i istaknutih ličnosti, krajobrazi te čitava epopeja junačkoga narodnog života.

Po svojoj ideologiji pripada Quiquerez onoj elitnoj skupini ljudi, koji su u posljednjim decenijima 19. vijeka pod vodstvom Strossmayera, odnosno Ante Starčevića, gradili stalne temelje, pomno odabranim sredstvima budeći narodnu svijest u Hrvata. U tom je okviru Quiquerez bio znamenit ne samo kao narodni slikar žarke mašte, nego i kao zaseban mislilac i čovjek kristalno

čiste savjesnosti. Skup tih svojstava bio je zacijelo baština markantno istaknutih pređa, od kojih slikar potječe. Ovi potječu naime od prastaroga francuskog plemstva (XI. vijeka). Iz toga je korijena izrastao bujan cvat što književnika, vojskovođa po kopnu i po moru, a što crkvenih dostojanstvenika, od kojih je jedan biskup nad rakom Ljudevita XIV. recitirao vlastito ispjevanu »Oraison funèbre«. Možda je ovo impozantno rodoslovlje poticalo Ferdu, da u feudalnoj dekadenci još jednom osvježi svu snagu otmjene krvi, pa da junačkim instinktima i fantazijama, što su bujali u krvi ovog potomka, izražava herojske sujete.

Ova se francuska krv, presađena u naše krajeve, stala miješati sa slovenskom i hrvatskom. Ferdinand Franjo Quiquerez (* 1800. † 1854.), doctor med. univ., sin emigranta Pierre-a I., rođena u Pragu, bio se nastanio u Slov. Bistrici kao veliki posjednik, gdje se po drugi put oženio punokrvnom Slovenkom Marijom Kerschel, zapravo Kršel, koja mu je rodila sinove: Ferdu, našeg slikara (17. marta 1845.), Alfreda, natporučnika 6. ulanske pukovnije (1846.—1872.) i Ivana Krstitelja, doktora filozofije i sveučilišnog profesora u Zagrebu (1852.—1913.) te dvije kćeri Lujzu i Emiliju, koja je posljednja pošla za viteza Rostocka na njegovo imanje Gornja Bistra pod Sljemenom, gdje je i zakopana. Time se Ferdina porodica sve više primicala metropolitanskom Zagrebu. Sam naš slikar pukim se slučajem rodio u Budimu. Otac mu je naime kao austrijski vojnički liječnik počešće morao da promijeni boravište. Sad bi porodica stanovala u Mariboru, sad u Budimu, Dubrovniku, ali najvećma je voljela Slov. Bistricu.

U ove su djece bili šaroliki talenti, a napose u Ferde zasebna mašta povezana uz stvaralačku snagu duha. Oko toga dječarca kupila bi se u Slov. Bistrici sva okolna djeca, kojoj bi mališ pričao čudesne bajke pune nevjerojatnih događaja, što bi ih na školskoj pločici smjesta ilustrirao fantastičnim crtežima. Po plemenskoj tradiciji morade Ferdo s mlađim bratom Alfredom zarana u vojničko odgojilište u Hall. Tamo se dječarac ubrzo snašao, zavolio naročito viteške igre i natjecanja, mačevanje, plivanje i laku atletiku. A štogod bi čitao, pa mu zaneslo dušu,

to se odmah prelilo u vlastito proživljavanje i krilate invencije. To se zapažalo i u malenom zavodskom kazalištu, gdje je Ferdo po vlastitoj zamisli naslikao zavjesu i kulise tako vješto i ukusno, da su se časnici čudili, odakle mališu te zrele ideje.

Tek jedno je kadetskog pitomca teretilo. Usprkos neobične fizičke snage, elasticiteta i neustrašivosti nikada nije dostigao propisane visine tijela, radi čega je morao da napusti vojničku školu, pa da se vrati u roditeljski dom. Tamo je našao obudovjelu majku Mariju, teško zabrinutu radi njegove promašene karijere i besplatnoga uzgoja. Još tamo naime od emigracije potkraj 18. vijeka ova se nekoć vrlo imućna rodbina našla u čednim imovinskim prilikama. Radi toga, kao i radi novoga duha vremena i demokratskih nazora mlađih svojih članova — gotovo samih filozofa i idealista — napustila je svoje plemićke naslove. Napokon se majka odluči, da se s djecom iz Slov. Bistrice preseli u Zagreb, gdje joj je sestra Mali (Magdalena) bila udata za odvjetnika Rojca, pa je kod to dvoje ljudi našla uporišta kraj neznatne svoje mirovine i časničke kaucije. Ovdje strpaše Ferdu mimo njegove volje u gimnaziju, gde se školovao uz starijega brata Ivana te uz bratiće Milana i Antuna Rojca, sretno prebrodio maturu, premda je tik pred konačne ispite bio obolio od crnih kozica.

Kraj tih pozitivnih odlika u momačkoj je duši Ferdinoj sve nadvladao neki bolno osjećajni ponos. Kad je bio navršio 15. godinu, poslaše ga nekoga dana u dućan s forintom, da nabavi sitnice. Kako je dječak vazda bio nehajan i zamišljen, negdje je taj novac zametnuo. Da ga od toga nemara izliječe, sakriše ukućani tu forintu i okriviše Ferdu, da je novac potajno potrošio za slatkiše. Duboko povrijeđen radi neopravdane sumnje, pobjegao je dječak bez novaca i opreme još isti dan prema Gorskom kotaru sve do Rijeke. Na tom beskrajnom putovanju kroz šume i gore patio je strahovito od gladi, umora i poderane obuće. Kad su mu se na cipelama potplati naprosto mrvili, trgao je s omorike žilavu koru te je trakovima od razderanih gaća privezao za okrvavljene tabane, a onda junački nastavio put. No prispjevši napokon do Rijeke i ugledavši prvi put modro, uzbibano more, u

čas je zaboravio sve patnje i na obali u božanstvenom ushitu od sreće zaplakao. Uto spazi na zemlji novčić, podigne ga zahvalnim srcem kao da je dar božji i kupi za nj kuhana boba, da se za nuždu nasiti. A čekao ga je i bolji zalogaj. Prolazeći kroz usku ulicu staroga grada, začu odjednom ljutu svađu između muža i žene, zašto kroz prozor izleti zdjela skuhane palente, što se rasu po kaldrmi. Ferdo poče kao gladan vuk da pobire omašne komade, lakomo ih pojede, a onda odjuri do obale, da se napije slane vode i zahvali Bogu, koji ga je nahranio kao »ljiljane na polju«. Međutim je riječko redarstvo iz Zagreba primilo nalog, da traži zalutalo momče, a kako je ovo usprkos čudnoga pohabanog odijela odavalo fizionomiju djeteta iz »boljeg društva«, uhvatiše ga i otpremiše »per šub« u Zagreb.

Iza mature odredi mu rodbinsko vijeće da studira pravo, a u isto doba da radi u Rojčevoj odvjet. pisarni. Ferdo se nevoljko pokori i toj želji, položi po vremenu tri rigoroza ali se zatim neodoljivom čežnjom baci u vrtlog umjetničkih ambicija. Za ono se vrijeme upoznao s porodicom slikara Mücke-a, čija se temperamentna kći Marijana, nadarena znatnim slikarskim talentom, ludo zaljubi u toga apartnog mladića. Otac J. F. Mücke bio je Nijemac, rodom iz Pečuha, dotada je stanovao u Osijeku, pa se napokon bio preselio u Zagreb i ovdje na prvoj izložbi umjetničko-obrtnoj iznesao svoje svetačke i historičke prikaze, portrete, za koje je protekcijom grofice Pejačević iz Našica našao posla u višim zagrebačkim krugovima. Ferdu su u Mücke-ovu atelieru najviše zanimale njegove historičke serije, a ujedno mu je bila želja, da se ovdje upozna s tehničkom stranom uljenoga slikanja, miješanjem boja itd. Tankim je svojim instinktom osjetio i to, da od Mücke-a inače ne bi mogao da nauči ono, za čime teži. A s Marijanom je započela prva mladićeva ljubavna idila, ali se radi djevojčine nevjere naskoro izvrgla u oporu disonancu. Taj se romančić nastavio tek iza nekoliko godina, kad je Marijana kao mlada udovica Jakaffy iznova presjekla Ferdinu stazu te ga gotovo primorala na sasvim vulgaran odnošaj. Mladićevi su ljubavni osjećaji zacijelo bili mnogo idealniji, budući da je poslije Marijanu odabrao za model za oltarsku

sliku, navodno u crkvi sv. Marije u Zagrebu, (premda je prof. Szabó tamo nije mogao da otkrije).

Predajući se posve svom jakom umjetničkom instinktu, koji ga nikada ne bi prevario, te upoznavši u gimnaziji dio narodne epike, Ferdo se kao autodidakt lati preteška posla — kao obično početnici — i naslika svoj prvenac »Banović Strahinja«, oveću uljenu sliku, što ju je 1868. izložio u Zagrebu zajedno s dvije slike Ise Kršnjavoga. Otada je neki nesretni fatum svezao ova dva sasvim oprečna čovjeka sve do Ferdine rane smrti. Već za godinu dana opažao se znatan porast u njegovoj slikarskoj rutini, kad je iznosio pred svijet sliku »Dolazak Hrvata na obale sinjega mora« (3 $\times$ 2 m, original kod gdje Mire Zoričić). U toj slici nalazimo prvi put Ferdino duboko rodoljublje, za koje ga je nadahnula Šenoina pjesma istoga naslova, koja je zanesla i maestra Zajca, da komponira veliku kantatu za muški zbor a capella. Kad je taj pokušaj pobudio neobičnu pažnju, Ferdo se začuđen ispričavao: »Ja sam te divne stihove naprosto ilustrirao«. Neki habsburški nadvojvoda, koji se dešavao u Zagrebu, zastao je u izložbi pred tom slikom i uskliknuo: »To će jednom biti velik umjetnik!« Za sada mu je slika pribavila bar vladin stipendij od 300 for. na godinu za akademiju u Münchenu, ali je »Sloga« od 19. X. 1870. primijetila: »Želit bi bilo, da je visoka vlada, uzev u obzir darovitost mladoga slikara, znatnijim mu stipendijem u pomoć pritekla, da se u borbi za materijalni opstanak tako lijepi darovi ne zataru ili od svoje djelatnosti ne izgube«.

Navršivši već 25. svoju godinu, napusti Ferdo definitivno pravnički studij te se jeseni 1870. otputi u München na slikarsku akademiju (legitimacija je sačuvana), gdje mu se otvoriše dveri znamenitoga majstora Piloty-a, koji je po fotografskoj snimci »Dolaska Hrvata« smjesta prosudio kvalitete novoga đaka. Bilo je u doba, kad je Piloty bio u zenitu svoje slave, predstavnik novoga realističkog smjera i neposrednog imitiranja prirode bez ikakvih retuša. Ferdinoj slobodnjačkoj ćudi napose je ondje prijalo, što majstor svakom pitomcu pušta maha, da se individualno razvije, pa su iz njegove škole izašli budući majstori

posebnih svojih manira kano Hans Makart, Grützner, Lenbach, Gabriel Max i dr.

U isto je vrijeme Ferdo učio risati kod prof. Raaba, u kojega je jednim »na veliko shvaćenim« crtežem pobudio pažnju. Tamo se po drugi put sastao s Kršnjavim, koji je učio slikanje i grafiku, a pridošao i Nikola Mašić u školu Wagnerovu. O tome kaže Kršnjavi u svojoj velikoj studiji »Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba« (»Kolo« Matice Hrvatske 1905.): »Quiquerez je brzo napredovao, pa se pokazalo, da je vrlo darovit. Kad bi mogao ostati u Münchenu i pravilno proći sva godišta na akademiji, s i g u r n o b i s e u z v i n u o d o s a v r š e n s t v a«. No radi nepovoljnih materijalnih prilika morade Ferdo da iza dvije godine ode iz Münchena (1872.).

To je bila golema nevolja. Mladić je ondje od gladi sasvim obnemogao, odijelo i obuća su se na njemu doista raspadali, svaki mu je čas ponestajalo najnužnijega slikarskog materijala, a napokon je pao u trbušni tifus. Majka i braća teško su se zabrinuli zbog njega i zbog promašenog mu života. Kad je biskup Strossmayer začuo za bijedu nadarenoga mladića, mjesto da ga novčano podupre, pozove ga k sebi u Đakovo, da tamo radi i neka se okoristi obilnom zbirkom slikarskih umjetnina. No Ferdo je kraj silno razvijena ponosa mrzio zavisnost, koja uvjetuje da čovjek bude vazda zahvalan i pun ropskih obzira prema dobrotvoru. Stoga je preko dr. Račkoga biskupovu ponudu sa zahvalom otklonio, a pouzdavajući se u eventualno povišeni stipendij vlade, snovao je i kovao, kako bi bar na kratko vrijeme pošao u Italiju. Bilo bi zacijelo i za nj potpore, da nije bio vatren »stekliš«, koji je javno istakao svoj politički Credo, ne bojeći se ni zatvora ni progona, premda je bio na indeksu madžarona.

Prispjevši o praznicima 1872. u Zagreb, sav iscrpen kao Lazar, našao je svu porodicu na okupu oko stare majke, koja je dirljivom brigom tetošila svako odraslo dijete, da mu što bolje ugodi. Koliko li se trudila, gdje i kako da u tijesnom mračnom stanu za svoga sinka slikara stvori atelier »s refleksnim zidom«, a u prvom redu kako da toga vječnog gladuša nahrani. A on bi rano jutrom krišom pošao na Kaptol, da kupi kukuruznog kruha,

što ga je radi specifične težine jedino moglo da dostatno nasiti. Tamo bi sreo i dr. Račkoga, koji mu je obećavao, da će mu naći radnu sobu u narodnom muzeju, ali se to nikada nije ostvarilo.

Kad se Ferdo u oktobru 1872. velikom nestrpljivošću bio uputio u Italiju, zateče ga užasna vijest, da mu je brat Alfred, najotmjeniji tip provansalskih pređa, u Uj-Péscu pao u dvoboju s grofom Heininger d'Eryswil, dok je bio zaručen s Matildom, kćerkom oberstara Bayrhamma, a protivnik, začuvši za golemi jad, što ga je zadao porodici, sam je sebi sudio hicem u srce. Kao da je Alfred, lirski pjesnik, slutio skoru smrt, uputio je sestri posljednju svoju pjesmu »Vielleicht mein Schwanengesang«, a Ferdi je pisao: »Wenn ich in meinem heutigen Duelle fallen sollte, so bewahre mir ein freundliches Andenken, und wenn Du vielleicht nach Jahren ein reicher Mann bist, so lasse meinen Leichnahm nicht in diesem gehassten Lande ruhen! Addio!« Očajna zaručnica tražila je poslije od Quiquerezovih, da joj svaki član pošalje svoju fotografiju. Čudno je, da ni u žene i majke ni u najljućoj boli sasvim ne popušta estetski osjećaj, pa je majka savjetovala Ferdi, kako da se slika: »Molim Te, počešljaj se ženijalno, pogled neka ti bude prijazan, idi do fotografa, kad si dobro ispavan, jer to vrlo poljepšava (»es embelliert«), ali svakako bez šešira i sa crnom kravatom«.

Za prvi boravak u Italiji odabrao je Ferdo čarnu Veneciju s njezinim bogatim galerijama, a nastanio se na Ponte Martini. Zamalo je došao za njim Kršnjavi. Ferdo je bio nakanio, da ondje proboravi bar godinu dana, i to zbog opravdane nade, da ga hrvatska vlada sasvim ne će zapustiti. Zato ga silno preplašilo pismo brata Ivana, tadašnjega stud. phil.: »Ne će Ti biti mila vijest, da Ti molbenica nije povoljno riješena. Slučajno saznah po nekom činovniku, da je Halper doduše bio kod vlade, pa da je podban Vakanović radi Tvojih političkih nazora napisao na spis »ne primam« (krepao!). Škodilo Ti je, što si narodnjak, i što si poznat kao takov.« — No zbog potonjega toplog zagovora Mirka Halpera i Mate Mrazovića ipak je Ferdu dopala bar tolika »pripomoć«, da nije umro od gladi. On se zaista za

svakoga svog boravka u Zagrebu mnogo družio s opozicionalcima i s njihovim vođama, i to kao apsolutni poštenjačina.

Kratko doba nauka u risanju u Münchenu kod Raaba nije bilo dostatno, ali mladićev kritični duh smjesta je opazio, da ni prof. Molmenti u Veneciji, kojega su mu bili preporučili, nije kadar, da taj nedostatak u đaka usavrši. Taj se majstor pred biskupom Strossmayerom izgovarao: »Quiquerezu fali gramatika!« dakle temelj. Treba se zato čuditi, kako su neke omanje slike iz onoga doba, marine i ribarske barke (25 × 23 cm) ipak lijepo uspjele te po sudu stručnjaka pokazivale mogućnosti, koje bi se pod vrsnim učiteljem sjajno razvile. Usput je Ferdo pokušao da portretira sebe (prvi mali autoportret) i brata Alfreda po sjećanju, što je zadovoljilo i porodicu u Zagrebu, jedino što je majka primijetila: »In Wirklichkeit hast Du doch ein lebhafteres Aussehen!«

Glavno vrelo prihoda u Italiji bilo je za Ferdu kopiranje starih majstora — najvećma je volio Tintoretta, Paola Veronese i Van Dyka. Te su kopije bivale sve dotjeranije i nalazile su prođu, pa i u Zagrebu, gdje je mladić našao odlična prijatelja i mentora u Bečaninu Ruppertshofen-Bollu, poznatom njemačkom konservatoru i preprodavaocu antike. Za njega bi Ferdo koji put nabavljao starinske slike kod starinara, pa mu je taj gospodin pisao 16. augusta 1873.: »Ich bezweifle nicht, dass das Bild »Nackte weibliche Figur in Wolken« recht gut ist, da es Ihnen sofort in die Augen gestochen und Sie jetzt schon mit Kennerblick die Kunstsachen sehen und prüfen«. S ostalim nabavljenim slikama poslao je Ferdo Ruppertshofenu u Zagreb svoju veliku kopiju »Otmica Evrope« po Paolu Veronese, našto mu je majka javila: »Rupp. ist über Deine Kopie vor Entzücken und Lobeserhebungen überströmt. Er schrieb aus Warazd. Töplitz: »Ich gönne das Bild dem hiesigen prof. B., Esel und Knicker, nicht, am besten wäre es jetzt nach Wien zu schicken, wo es wohl gut anzubringen wäre.« Međutim se Ferdin prijatelj i koji put mecen, Lacko Mrazović, sin Matin, pobrinuo, da slika ostane u Hrvatskoj, pa ju je za 100 for. kupio trgovac Gašari u Pakracu, poznati ljubitelj kazališta i umjetnina.

Tada je Ferdo iznenadio prijatelje u Zagrebu ilustracijom iz narodne poezije: »Jovan i 70 divova« (polag crnogorske pjesme) (vidi Vuk II.). »Vijenac« od g. 1874. br. 585. tada piše, da je to zapravo prvi slikarski pokušaj u duhu narodnoga pjesništva i da je »slikar Quiquerez crtao naravski, okanivši se svakoga kazališnog efekta. Želimo od srca, da slike po narodnim pjesmama nastavlja te bi se mogle izdati knjige o odabranim pjesmama sa slikama«. Usput je Ferdo naslikao i svoj drugi mali autoportret i to na drvu. Izgled mu je tada bio vrlo inteligentan, oduhovljen, pun životne radosti i očekivanja budućih uspjeha na osamljenu putu slikanja narodno-patriotskih motiva. Lijepim svojim očima, iz kojih su izbijale munje zanosa, fascinirao je svoju okolinu, dok bi se kod svakog radosnoga smiješka ukazala dva reda ovećih pravilnih zubi kao u plemenite mlade zvijeri. On je doduše jezikom malo zapletao, ali to nije smetalo kraj tolikog esprita. Tada je već govorio pet jezika: hrvatski, slovenski, njemački, francuski, ponešto ruski, a i poljski. Ipak nije imao mnogo sreće kod žena, nije bio onaj tip, koji ih lako osvaja. Zacijelo se nije ni mnogo oko njih trudio, dok je vazda bio tjelesno iscrpen od nedostatne hrane i oskudice svake ruke. Jedina bi ga Marijana proganjala i dalje svojom strašću, slijedila ga u Veneciju, Firenzu i Rim, kuda bi pošla na slikarske studije. Koji put bi Ferdo primio parfimirano ružičasto pisamce pod pseudonimom koje grofice ili barunice, koja ga zove na diskretni sastanak. No kad tamo, ispod guste talijanske koprene krila bi se Marijana, koja nije više bila kadra, da njegovu krv raspali.

Pod jesen 1873. pošao je Ferdo preko Firenze u Rim, gdje je boravio pune dvije godine. Ovdje se po četvrti put sastao s Isom Kršnjavim, koji se međutim bio oženio sestrom svoga prijatelja, Fröschela, poslije vrlo uvažena slikara među Nijemcima, a njihov je otac davao Isi sredstva za dalji slikarski studij. Naročito se Ferdo radovao dolasku Henrika Siemiradzkoga, bivšega mu druga iz Piloty-jeve škole. Taj je potonji čuveni slikar ondje bio melanholik, očajavajući radi polagana razvitka svoga talenta, iz čega ga je Ferdo svojim lakomislenim optimizmom i helenskom vedrinom izbavio i oteo samoubilačkim nakanama.

Poslije je o tom pisao Ferdo bratu Ivanu: »Za moga boravljenja u Rimu življah skoro isključivo u društvu poljskih umjetnika, slikara i kipara, u grčkoj kavani Greis. Možda zvuči čudno, da sam u svetom gradu naučio poljski jezik. Ali ne žalim, jer su bili vrsni umjetnici, kao Siemiradzki, Kotarbjenski i drugi. Mi se razgovarasmo živahno o svačem, no dakako najviše o našoj krasnoj umjetnosti. Činilo nam se, kao da je Bog stvorio svijet samo za to, da ga čovjek gleda i bojama reproducira, a život čovjeka-neslikara da je izgubljen, isprazan. Tu nam je dobar slikar više imponirao, nego li Garibaldi ili Bismarck...«

Ali vidjevši da ga ovo društvo odviše zaokuplja, on se odjednom povuče u potpunu samoću, u svoj atelier bez najamnine u visokom tornju palače austro-ugarskog poslanstva, gdje je davno prije njega živio i radio nesretni karlovački slikar Vjekoslav Karas. Uhvativši neke večeri bijelu sovu (albino), našao je sebi »mudroga druga«, kojega je zavolio i mazio i svuda ga sobom nosio, čak i u kavanu. O tome je rekao neki uvaženi stranac: »Der Mann haust mit seiner Eule in diesem Turm und geht an seiner Einsamkeit zugrunde«.

Ipak nije bilo sasvim tako. U toj tišini dozrijevale su odluke, podbadane po Lacku Mrazoviću u dugačkim pismima i u ličnim posjetima u Rimu i Napulju. Tamo je nastao i bakropis »Faun, kojemu dječak toči vino« (reproduciran u »Umjetnosti« g. 1927.). Ferdo je naime u državnoj papinskoj Calcografiji nastavljao svoj pokušaj crtanja na bakru, čime je već bio pobudio pozornost Raabovu u Münchenu. No kako je vazda bio nestrpljiv i smion, nije crtež kalkirao na želatinskoj ploči, a tek onda ga prenio na bakar, već poput gotova umjetnika-grafičara kompoziciju nacrtao izravno na bakrenoj ploči, što mu je začudo potpuno uspjelo te odavalo ženijalnost i sigurnost ruke.

Iste zime g. 1874. nalazio se u Rimu biskup Strossmayer, koji bi kod mladih hrvatskih slikara naručivao slike, a kod Ferde oveću uljenu radnju iz prvog doba kršćanstva »Car Tiberije« (originalna uljena skica kod savjetnika I. Quiquereza u Grazu). Sve su te narudžbe bile nekako u vezi s biskupovom nakanom, da cijelu svoju golemu zbirku pokloni Jugoslavenskoj akademiji

u Zagrebu. O tome piše Lacko Mrazović 1. jula 1874. Kršnjavomu (pismo u Quiq. ostavštini):

»Prva bi nam bila briga, da gradimo galeriju za zbirku Strossmayerovu. To bi onda bila matica oko koje bi se prikupljali ljudi, koji imadu smisla i koji će ga još više imati. To opet zapinje o novcu, no mislim, da ćemo nakon izložbe zimus s uspjehom učiniti proglas, da se kupe novci. Neki imadu osnovu, da se u Narodnom domu, sadašnjoj jugoslav. akademiji i arheološkom društvu (Opatička ulica 18) podigne drugi kat sa staklenim krovom. Ovo bi jamačno najmanje koštalo, pa bi bilo za prvi mah dovoljno prostora. No ja imam drugu misao, ako budemo mogli sakupiti novac, a to na Zrinskom trgu. Prizemno bi se mogla sagraditi loggia i prostori za gips-muzeum, a prvi kat bi bio za slike. Sve bi to bilo na uskom prostoru uz židovski hram, koji se za kuće i onako ne može upotrebiti. Galerija bi onda bila sigurno jamstvo, da će se ustrojiti stolica za povijest umjetnosti, barem docentura. Prvo nam nastojanje budi, sagraditi prostorije. Ovo je tim nužnije, što ne znamo, kako će dugo biskup živjeti, a tko nam garantira, hoćemo li po smrti njegovoj polovicu i to goru, spasiti. Znate, kako se razgrabi popovsko blago! — Quiquerez je možda već kod Vas u Sorrentu. Bojim se, da će ondje morati odviše trošiti. Svakako mu idite na ruku po mogućnosti, znate, kako je stidljiv, a bome on ne može s Vama trošiti. Nagovarao sam ga, da kopira Schiavona u napuljskoj galeriji i jednog malog Clovia, ako ga bude mogao naći. Ja sam mu pribavio, kako znate, od grada Zagreba malu potporu od 150 for., da bude mogao putovati, naročito u Dalmaciju. Njegovu molbu za produženje štipendija sam predao, pak sam se i zauzeo kod kompetentnih osoba, i druge sam nahuškao, da se zauzmu, ne dvojim da će mu produljiti...«

To je zaista Mrazoviću uspjelo, pa javlja Ferdi, kad se s Kršnjavim bio otputio u Napulj, Capri, Sorrent, da snima najčarnija mjesta:

»Javljam ti radosnu vijest, da Ti je vlada produljila na jednu godinu stipendij, no bez putnog troška za Paris. Ti ćeš dakle dok se vratiš iz Dalmacije poći u Francusku.«

Zatim ga Mrazović upućuje u tančine, kako će preko Ancone putovati u Dalmaciju i u Crnu Goru, putem skicirajući najznamenitije stare građevine, crkvene interieure i slike, narodne nošnje i običaje uzduž obale po Zadru, Šibeniku, Splitu, Solinu, Kaštelima i Trogiru, Klisu, Omišu, Hvaru i Dubrovniku, Kotoru, pješke po cijeloj Boci, u Crnu Goru, a na povratku u Sinj i Vrliku, u Knin, na Kosovo, i preko Benkovca opet u Zadar.

Neka svuda načini više sličica, pogleda, predjela, uličica, što će poslije sve lako prodati u Parizu, a svršava:

»Ja ću nastojati, da Ti od akademije pribavim besplatnu kartu na parobrodu počam od Trsta. Ti bi se u tu svrhu mogao obvezati, da ćeš nešto za akademiju naslikati na pr. sasma malen snimak unutrašnjosti šibenke crkve, trogirska vrata i portal, Bellini-jevu sličicu ili dr., da možeš bez prevare reći, da si izaslanik akademije. Tvoju kopiju »Otmica Evrope« vidio je biskup Strossmayer i Voršak, vrlo su s njome zadovoljni. Jamačno ne će Tvoja kopija Van Dyka, koja je sigurno već na putu u Zagreb, biti slabija.«

Brižni taj prijatelj priložio je još množinu preporuka, upravljenih odličnim ličnostima po Dalmaciji — kao na Kostu Vojnovića, Budmanija, Pucića i dr., da mladome slikaru po mogućnosti poravnaju putove.

Kad se Ferdo u julu 1875. zaustavio u Zadru, svagdje su mu Lackova pisma otvarala vrata, bio je od svakoga prijateljski primljen, po narudžbi portretira Simu Ljubića, pisca i arheologa, još nekoliko tamošnjih učenjaka, pa i dvije odlične Zadranke, te radi izvrsno ocijenjeno »Porta Terra Ferma«, uljenu sliku (u Narodnom muzeju). A onda odmah zakrene u unutrašnju Dalmaciju, kuda ga je vukla živa želja, da prouči folklor i da ilustrira Mažuranićev ep »Smrt Smail-age Čengića«. No prilike nisu nikad bile povoljne, da tu veliku zamisao potpuno izvede. Nažalost nisu nam sačuvani detalji o tom važnom dalmatinskom putovanju. Znamo jedino, da je Ferdo usprkos silnoj srpanjskoj žegi, često gladan i žedan hitao od mjesta do mjesta, zanoseći se vrelom dušom za neviđenim prirodnim i umjetničkim čudesima. Ponajčešće bi putovao pješke, po vrelom, oštrom kršu, crtao, slikao, pjevao i klicao sve do Dubrovnika, gdje je do krajnosti zadivljen zastao. Prije no što je otišao iz Rima, zateče ga tamo ljubazan poziv majčina brata Richarda iz Slovenije, malteškog viteza i državnoga savjetnika, da napusti ta bohemska vrludanja, pa da se kod njih doživotno nastani, da provede pristojan život kraj obezbijeđenog slikarskog rada. No Ferdo se zgražao — kaže njegov sin Branimir, srednjoškolski profesor u Brodu na Savi — od same pomisli na taj sređeni život među »Hofratima«, što je također bila jedna osjetljiva značajka Ferdine demokratske ćudi.

Na svom putovanju kroz Liku, Hercegovinu i Crnu Goru svom se dušom zanosio za narodom, uz koji ga je vezalo hiljadu spona, srcem, duhom i jezikom. Napose su ga zanimali Crnogorci, kruto poniženi, ponešto primitivni i barbarski, otimajući se kroz stoljeća ispod turskog ropstva, o čemu kaže vojvoda Ivan Crnojević: »Bila nas je šaka jada, mali nepismeni i siromašni narod, pa i mi vojvode i državnici, kad smo na tom kamenu postavili svoju državicu.« Ferdo ih je zatekao u času najheroičnije epohe borbe za bitak, borbe na život i smrt, da se sačuva ugroženo njihovo pleme. U slobodnjačkoj mladićevoj duši uskršavala je silna ljubav za tu rođenu braću van monarhijskih granica, smatrao ih je organičnim dijelom cjeline južnoslavenskih naroda, pa odluči da uskrisi hrvatsku tradiciju i narodnu pjesmu kistom i olovkom.

O Ferdinu radu putem kroz Dalmaciju kaže Lj. Babić u »Obzoru« (8. VIII. 1927.): »Neke malene skice iz Rima nisu toliko značajne, koliko su važne slikarski i dokumentarno one sličice, koje je Quiquerez izrađivao, kad se povratio iz Italije, diljem naše morske obale. Jedna od najljepših je svakako ona iz Zadra (40 x 35 cm), fina u sivom tonu, koloristična, sa barkama i drvenim mostom. Taj slični srebrni ton imadu i one slike iz Kotor-grada (30 x 39) i obala sa kućama (34 x 24). Nešto gotovo Corotovskoga imadu te male profinjene slikarije... Njegov put po Lici urodio je cijelim nizom uspjelih skica i slika. Mali »nature morte« (27 x 19) upravo je dragocjen, a jedna od rijetkih stvari u cijeloj našoj umjetnosti su mu »Konji na Vratniku« (vlasništvo g. Brunšmida).«

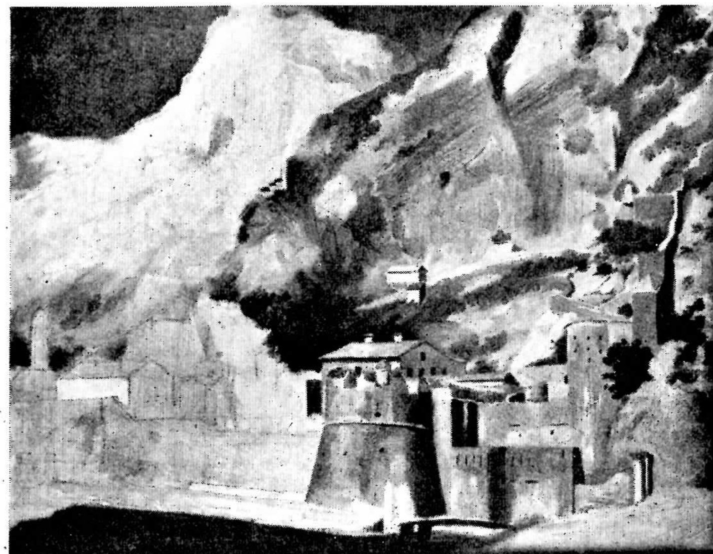
1. augusta 1875. javio je »Glas Crnogorca«, da je onamo prispio hrvatski slikar Ferdo Quiquerez. On se tamo upoznao s potonjim svojim drugom na hercegovačko-crnogorskom bojnom polju, Jozefom Holečkom, ratnim izvjestiteljem »Národních Listů« u Pragu i bivšim odgojiteljem Stj. pl. Miletića, hrvatskoga književnika i intendanta zagrebačkoga kazališta. U svom izvrsnom opsežnom djelu »Za svobodu« knj. I. »Černohorské tažení do Hercegoviny proti Turkům r. 1876.« (v Praze 1909.) opisuje Holeček, kako mu je mladi kipar Rendić prikazivao Quiquereza:

»Rendić mi je doveo malena čovjeka, koji je na kratkim nogama činio vrlo duge korake. Taj je čovjek upr'o u mene svoj pronicavi pogled gorućim sarkazmom. Svaka je njegova riječ ujedala. Imao je širok, zgnječen šešir,

crnogorske hlače i opanke, činio se vrlo zdrav i silne mišićne snage. To je bio Ferdo Quiquerez, mladi hrvatski slikar, koji se osobito zanimao za hercegovačke i crnogorske bitke, uopće za život junačke fizionomije Crnogoraca, koje je vrlo dobro portretirao. Prema mojim i Rendićevim skicama stajao je visoko nad nama. Omilio je tamo svima radi svoga zgodnog humora. Imao je modre oči, gledao u svijet radosno i s hiljadu nada. Kraj njega je tihi Rendić sasvim izblijedio. Ovaj mi je znao reći: »Ah, da mi je Quiquerčev jezik! Ali tko bi mogao da ima Quiquerčev jezik?!« Rendić naime nije bio pokretan, jezik mu je bio težak, pogled plah, a po ćudi nije se mogao nikako da zanosi za Crnu Goru. Quiquerez je bio već lane pozvan na Cetinje od knjaza Nikole I. Njegoša, da snimi potomke slavnih Crnogoraca, koji su god. 1702. i 1703. učinili zavjeru pod Vladikom Danilom (prvim crnogor. vladarom od dinastije Petrović Njegoš) protiv domaćih Turaka i poturčenjaka, kojih je tada u Crnoj Gori bilo vrlo mnogo. Oni su ih u noći po božićnim svecima potukli sve do jednoga, pa je palo 20.000 Turaka prama 700 Crnogoraca. Na taj se način zemlja oprostila za uvijek turskog nasilja. Sve je to bilo ovjekovječeno u epopeji »Gorski vijenac« ispjevanoj od Petra I. Njegoša. A tipove ove velepjesmi je knjaz Nikola predao Quiquerezu da ih ovjekovječi u slikama potomaka onih junaka, koji se tamo spominju.«

Nacrti za ilustracije »Gorskoga vijenca« vrlo su Ferdi uspjeli, jer ih je zamišljao razbuđenom pjesničkom fantazijom, pa ih je kanio izložiti u Beču. Nažalost se kasnije morao okoristiti prilikom da ih proda austro-ugarskom konzulu za londonski »Illustrated News«, dok su kopije ukradene s ostalim skupocjenim umjetničkim radovima na povratku kroz Dalmaciju. Uvjerivši se knjaz, da Quiquerez po idejama i kompozicijama sasvim odgovara vlastitim njegovim intencijama, imenovao ga je svojim dvorskim slikarom, dodijelio mu atelier u starom dvoru nazvanom »biljarda« (Ferdina slika te zgrade u Narodnom muzeju u Zagrebu). Između staroga i novog dvorca (i od ovoga također Ferdina slika u Narodnom muzeju) stajao je golem historički brijest, pod koji bi knjaz sio na niski stolčić, patrijarhalno se pravdao s narodom i sudio mu »na život i smrt«. Stoga je do danas ostala krilatica: »Pazi, da ne dođeš pod brijest!« — Knjaz bi po Ferdinoj želji vazda pribavljao potrebne modele, dašto da su samo muški bili pristupni, dok od ženskih jedino neka raspuštena Hercegovka.

U toj napola orijentalnoj okolini, dnevno inspiriran prezanimljivim događajima, stvarao je Ferdo vrlo karakteristične

Kotor — *Ferdo Quiquerez*

Stari grad na Cetinju — *Ferdo Quiquerez*

tipove, čitav niz malih remek-djela, u detaljima majstorski uhvaćenih, u kompoziciji harmoničnih, pa su danas važni spomenici iz prošlosti. Amo pripadaju portreti petnaestorice odličnih Crnogoraca — plaćeni po 4 napoleondora — u prvom redu knjaževe porodice, zatim svih vojskovođa, cio niz osobitih dnevnih životnih prizora i ratnih događaja o tadašnjem ustanku za narodno oslobođenje. Jedini, koji se opirao slikanju, budući da ne bi odgovaralo njegovu dostojanstvu, bio je stari Novica Cerović, neustrašivi vojvoda i senator crnogorski. Napokon je Ferdi uspjelo milom i šalom, da i toga junaka predobije, a dok ga je slikao, Novica je živo kritizirao Mažuranićev ep »Smrt Smail-age Čengića« ističući: »Drago mi je, što me je opjevao, ali žalim, što me učinio poturicom, koji je zaglavio, dok mi eto hrvatski slikar malja živu glavu.« Tada je Ferdo tri puta portretirao Novicu, jedna velika slika visi u galeriji (dvorana 9.), a dvije manje, proglašene još boljima, u Narodnom muzeju u Zagrebu.

Svaki je gotovo crnogorski vojvoda za Ferdu značio sujet za junačku legendu, što je poslije — premda sasvim trijezno — sastavio A. Pajević u svom djelu »Iz Crne Gore i Hercegovine g. 1876.« (Novi Sad 1891.). A svaki je htio da bude naslikan rukom na handžaru, na dnu slike zemlja da bude poprskana krvlju, da nijedan ne izgleda manji junak od drugoga. Kad je Ferdo slikao »Kulu begova Ljubovića« Crnogorci su sjeli ispred kule, svaki se okitio ružom a taj momenat opisao Pajević govorom tih junaka: »Tu naš Kiko (Quiquerez) uzede u ruke svoje bojno oružje, koje vazda uza se nosaše, meku olovku, list bele artije, te sedeć u hladovini pod onim grmom, verno snimi i nacrta tvrde kuće. I tako ovom rabotom sebi steče naše priznanje i nama lep spomen sačuva.« Na taj se način Ferdine slike i nacrti raznesoše po svoj zemlji, pa mu ime i slavu pronesoše do granica Makedonije. Ondje je skicirao i svoju vrlo uspjelu sliku »Borba oko barjaka«, koja se po sudu današnjih stručnjaka može da mjeri sa sličnim sujetima Francuza Delacroixa, nekoć romantičnog ratnog slikara-prvaka.

Kad je buknuo rat ljeti 1876., pođe Ferdo s vojskom da sudjeluje u svakom kreševu, ne mareći da mu svaki korak može

da bude sudbonosan. Kako se kroz cijeli njegov život kao crvena nit vukla sklonost k pustolovinama, to je za njega junaštvo u tim svetim časovima vrijedilo isto toliko koliko i umjetnički njegov poziv. Uz knjaza, koji je u blistavoj opremi sjedio na svom bijelcu »Labudu«, jahao bi Ferdo na malenom hitrom konju, pun obijesne smionosti. Jednom se čak ušuljao u neprijateljski tabor, da na vatri sebi pripali cigaretu. Bilo ga je čudno vidjeti u »ratnoj opremi«, s puškom o ramenu, a velikom mapom punom skica pod remenom o boku. Oči bi šibale na sve strane, dok bi brza ruka uhvatila karakteristične momente mahnitoga ratnog gibanja. Tamo se opajao mišlju, da samo onaj narod može da ostane živ, koji je kadar da čini ovakova čudesa, da se dovine do ukrsnuća iza strahovitog kosovskog sumraka. Zato su mu bili ponajbolji prizori (bar u kompoziciji) koje bi većim dijelom slao »Vijencu« kao malene crteže: »Hercegovački ustanak«, »Ustaše u zasjedi«, »Smrt vojvode Trifka«, »Bijeg hercegovačke porodice«, znamenita »Bitka kod Podgorice« i dr. Još su bolje bile sitne skice za ilustracije narodnih junačkih pjesama (većina je ukradena u Dalmaciji) u maniri Doré-ovih ilustracija Dante-a.

Neki su kritični momenti dokazali, da se Ferdo među Crnogorcima usprkos svog velikog populariteta ipak ne može smatrati sasvim »njihovim čovjekom«. Kod neke oklade u trčanju bio je pred drugima napredovao za nekoliko pušaka. Tad mu poruči knjaz, neka se tobože spotakne i neka padne, budući da bi se takmac kruto osvetio, ako stranac odnese pobjedu. Još je bilo opasnije, kad je Ferdo bio zaveo ljubav s crnogorskom priprostom djevojkom, koje ga braća htjedoše prisiliti na ženidbu s prijetnjom da će ga inače »zaklati«. To je bio jedan od razloga, te je nakanio što prije da se vrati kući, gdje su ga iza višegodišnjeg izostanka željno očekivali. On se teško dijelio od onoga fantastičnog ambijenta, u kojem je našao svu silu pobuda, pa je neko vrijeme čak bio nakanio da se tamo zavazda udomi. Ali je nadbila prirođena kultura misaonog čovjeka, premda je sam sebi priznao, da je boravak u Crnoj Gori bilo njegovo najsretnije i jedino doba, kad je živio ljudskim dostojanstvom bez bogaljske neimaštine i neprestanog ponizivanja. Sada se pouzdano nadao, da će poslije tolikog umjetničkog rada u domovini steći pristojan položaj i izdašan hljeb.

U rujnu 1876. krenuše Rendić i Quiquerez sa Cetinja preko Lovćena u Kotor, prvi u Firenzu, da u mramoru iskleše naručeni spomenik za književnika Ivana Perkovca u Samoboru, a zatim da se za mnogo godina nastani u Zagreb, ponijevši sobom skice za radnje u kamenu po nekim Sundečićevim pjesmama kao »Krvava košulja«, »Osveta Crnogorca«, »Junak Marko Marinović, koji je smaknuo 70 Turaka«. Ferdo je pak pun čežnje hrlio u Zagreb, u Jurjevsku ulicu 180, u majčin naručaj, gdje je bio malen bohemski Montmartre. Prostrana ta prizemnica (potonja Reiznerova) imala je naime u potkrovlju nekoliko ovećih soba s divnim izgledom na Tuškanac, od kojih je dvije sobe s kuhinjom zapremala majka s kćerkama, do nje đak Rudolf Strohal, potonji istraživač glagoljice, a na kraju Fran Kurelac, učenjak-čudak, koji je potkraj života radi političkih demonstracija izgubio profesorski kruh, te pod zadnje gladan i nemoćan pisao prijatelju biskupu Marušiću u Senj: »Evo pismo od onog Frane, što bje nečim, a sad je ničim« (priča Strohal). Među taj mali bohemski svijet upade nekoga dana mala senzacija. Quiquerez je bio poznat i preko granica kao povjerljiv i nepodmitljiv Hrvat, u koga se svaki Slaven može da pouzda. Kad je Petar Mrkonjić, potonji kralj Petar I. od Obrenovića bio prognan iz Srbije, boravio je ponajčešće u Švajcarskoj, ali ga je po koji put vukla silna nostalgija prema domovini, pa bi se gdjekada inkognito pojavio i u Zagrebu, Sisku, Kostajnici i dr. Jedne ga večeri dovedoše prijatelji do Ferde, dotično do stana njegove majke, da ga ondje potajno ukonače, znajući, da mu ovdje ne prijeti nikakva pogibao od izdajstva ni od podmukle smrti. Tu je epizodu pričao Ferdo iskrenim ponosom svojoj porodici i rodbini.

Od ukradenoga slikarskog blaga spasio je Ferdo ipak toliko, da je u potkrovlju mogao da priredi kolektivnu malu izložbu dojakošnjega svog rada iz Venecije, Napulja, Rima, Dalmacije, Like i Crne Gore. Ovu su izložbu s velikim zanimanjem razgledali ban Mažuranić s odjelnim predstojnicima, general-

komandir Mollinary, koji je naručio portret svoj i svoje žene, saborski predsjednik Krestić, kojega je Ferdo poslije portretirao, neki biskupi i kanonici s Kaptola, te svi oni, koji su se trsili, da se u Zagrebu, kao u centru za svekoliku umjetnost po Hrvatskoj, osnuje »Društvo umjetnosti«. Trebalo je dobrano čekati, pa se naum izveo tek god. 1879. pod predsjednikom conte Burattijem, dok su u odbor izabrani među drugima i Kršnjavi, Rendić i Quiquerez. To je bilo u vrijeme, kad su bili reprezentanti hrvatske umjetnosti Quiquerez i Mašić kao slikari, Rendić kao kipar, dok domaćega arhitekta uopće još nije bilo.

Otada se pred Ferdom iznova kočila Kalvarija briga i gladovanja, prekinuta jedino crnogorskom epizodom, ali tada još strašnija i nesavladnija. Kad je »Vijenac« jeseni 1876. javio, da se Quiquerez povratio kući te da prima narudžbe svake ruke, navlastito za portrete, tješio se slikar, da je to »mučni početak«, iza kojeg će ući u normalnu kolotečinu priznata djelovanja. To nisu bile puke fraze. Treba se sjetiti prilika u 80-im i 90-im godinama prošloga stoljeća i apsolutne važnosti i potrebe, da se narod osvijesti i da se jača za nove narodne borbe, koje su ga čekale nepripravna pod Khuenom. Doba i pojava Quiquerezova još nam je preblizu, da bi se mogle ocijeniti po historičko-kulturnom i umjetničkom značenju. S današnjega daleko uznapredovalog stajališta mnogo se prigovara školama pretprošle generacije. Drugi mladi narodi, kao Česi, žrtvuju mnogo, da svoje kulturne tradicije predoče i proslave. Kod nas je obrnuto. Mi rušimo, što je nekad stvoreno, omalovažavamo pojave, koje su mnogo vrijedile za svoje doba. Dašto da djela nijednoga umjetnika nisu jednako vrijedna. Ali i Quiquerez je za svoje doba bio majstor. Treba razgledati njegove knjige skicâ, njegove studije po naravi, koje tek današnji stručnjaci uporeduju s Corotom, neke s Courbetom, a mnogi njegovi dotjerani portreti prikazuju visok kvalitet i majstorsku ruku. Tako sude danas naši umjetnici-prvaci Becić, Kerdić, Babić i kritik dr. A. Schneider, dok je Ivan Meštrović god. 1929. za izložbu u Londonu odabrao dva Quiquerezova pejsaža »Novi dvor na Cetinju« i »Porta Terra ferma u Zadru«. Dašto, historički aroma »staromodnih« slika stiče tek poslije 50 godina vrijednost tadašnjega stila. Stoga se tek sada u našem umjetničkom krugu pripravlja stručno-kritična ocjena o radu Ferde Quiquereza. Uz to treba imati na umu nepovoljne prilike i nedostatno školovanje, premda umjetnika ne odgaja škola kao profesora ili suca. No kao kulturni misionar i prosvjetitelj bio je Quiquerez prvak u svom narodu, praktični propagator Strossmayerove ideje u smislu idealnoga jugoslavenstva, duševnoga veza između sviju slavenskih zemalja na Balkanu.

Poznate oleografije prikazuju Quiquerezovu umjetnost vrlo rđavo. To su jeftini efekti industrije, što su ih okretni poduzetnici servirali narodu uz cijenu od 25 forinti, s pozlaćenim okvirom 28 for. Po njima je original često iskrivljen, iznakažen, tehnički i u bojama sasvim nedotjeran pa je ostala samo naglašena svrha, didaktično - patriotska. Pred umjetničkim forumom ove su produkcije uništavale slikarev renomé, dok su njegove kulturne pobude, što ih je davao okolini, ostale gotovo sakrivene među zidinama otmjenog starog Zagreba, gdje su se smještale i najvrsnije, neumnožavane njegove slike. Quiquerez je dakle bio žrtva svoje misije. Te su naime narudžbe u svrhu umnožavanja dolazile uvijek uz kratko odmjeren rok, po prenaglo izvedenim nacrtima bez modela i bez korektura. Ferdo ih je u velikoj materijalnoj nuždi morao da »lifruje« za nagradu od 100—200 for., a kadgod bi koji takav rad predao, da se pošalje u Beč u nakladu za reproduciranje, u njemu se počela buniti savjest, stidio se, očajavao, htio bi da spriječi dalji tok izradbe i strepio, kakva će se vratiti kao oleografija. A kad bi onda novine dobrohotno javile, da je posao uspio i da odgovara svrsi, tad bi ga jedino tješilo to, što sav narod na jugu čak i preko Bugarske i Makedonije svoje domove tim slikama resi, a starci pričaju mlađima o junaštvu i požrtvovnom rodoljublju, kojim se spasava malen narod, da mu ime i rod ne izginu.

Prvu oleografiju »Prijelaz austrijske vojske kod Broda« izdala je »Umjetnička dvorana« E. F. Bothea kao i »Smrt Matije Gupca«, a istodobno je 13. maja g. 1878. iznijelo hrvatsko narodno kazalište Bogovićevu tragediju »Matija Gubec«. Zatim je

u nakladi Bothe-ovoj, poslije Nikolićevoj i Kočondinoj slijedila duga serija »Posljednji dani bana Petra Zrinskoga i Krste Frankapana«, »Kraljević Marko i konj mu Šarac«, »Dolazak Hrvata«, »Slijepac guslar«, »Ženidba cara Dušana«, »Kosovka djevojka«, »Krunisanje Zvonimira«, »Smrt Matije Gupca«, »Smrt bana Petra Zrinskoga i Krste Frankapana«, »Krunisanje Tomislava za prvoga hrvatskog kralja«, portreti Gundulića i Preradovića i dr. Od historičkih slika po sudu stručnjaka najbolje je uspio »Ispad Nikole Zrinskoga iz Sigeta« (uljena slika u Narodnom muzeju, gdje se čuvaju od Ferdinih slika: 7 portreta i veliki autoportret, 7 pejsaža i 4 slike životinja), o čemu piše Kršnjavi u »Agramer Zeitungu« od 13. novembra 1886.:

»Seine neuesten Bilder sind eine Aufforderung an uns, ein Urteil auszusprechen über einen Lebenslauf, denn es ist anzunehmen, dass Quiquerez mit denselben die ihm erreichbare Höhe künstlerischen Könnens erklommen hat. Hätten wir zu entscheiden gehabt, so wäre nur das Bild »Der Ausfall Zrinskis« ausgestellt worden. Wir wollen auch nur dieses besprechen. In der richtigen Erkenntnis der Grenzen des Talentes hat der Künstler schon eine Bedingung des Erfolges gewonnen. Das erwähnte Bild Zrinskis und seiner Getreuen ist eine lebendige Komposition mit gut gemalten, recht ausdrucksvollen Köpfen, richtig in der Bewegung, geschickt angeordnet, und, was besonders zu betonen ist, es pulsiert Leben in dem Bilde, es ist empfunden. Das Kolorit steht nicht auf der Höhe des Bistricaer Bildes (vidi dalje), welches eine wirklich erfreuliche Leistung ist, ein unter den ungünstigsten Umständen, in hartem Kampf errungener Erfolg.«

Iz te naoko dobrohotne kritike izbija nešto, što je jasno jedino onima, kojima je bio poznat odnošaj Kršnjavoga spram ostalih hrvatskih mlađih umjetnika njegova doba, dok je bio moćan kritik i diktator, superioran i samovoljan. Vlad. Lunaček, koji se nikada nije žacao da iznese istinu, pa bila deplasirana po vremenu i nužnim obzirima, piše u »Obzoru« od 6. II. 1927. nekrolog Kršnjavome, što je zapravo karakterni njegov portret, u žestokim ničim ne ublaženim nijansama. Tu je po srijedi, što ni Quiquerezova jasna bezazlena duša nikad nije mogla da pojmi, kako »ambiciozni duh Kršnjavijev ide za konkretiziranjem svojih zamišljaja, razara mnogo, što je htio dobro i lijepo... njegov temperamenat ostavlja debele brazde, kojim se prolazi za

velikim ciljevima... Kršnjavi je mnogo radio, učio, pisao, intrigirao, a podupirao dobro i zlo. Ali što je u drugima bilo preveliko, a nije bilo na krivudastoj stazi njegove personalne perspektive, to je moralo da se makne, jer je u ovima vidio konkurente svoga autoriteta. A taj mu se autoritet činio snažnijim i prečim od produkata i producenata umjetnosti. Kršnjavi tada ne bi birao sredstava, kao što nije poznavao nuzljudi...« (Lunaček).

Ti su momenti bili glavni razlog neprestanih ličnih trzavica, pa i u »Društvu umjetnosti«, gdje su se mladi umjetnici konačno odbili od svoga predsjednika i osnovali kao secesiju »Društvo hrvatskih umjetnika«. Teško je izreći osudu o ličnosti, kojoj Hrvatska duguje čitavo svoje moderno školstvo, osobito stručno i fakultetsko. Povrh toga da nije bilo Kršnjavoga kao predstojnika školstva (1891.—1896.) i njegova aktivnog snažnog duha, koji je znao od vlade da iznudi obilna sredstva za unapređenje prosvjetno i umjetničko, još i danas bismo bili bez mnogih tekovina i vrsnih umjetnika, bivših vladinih stipendista. Veliki ljudi bacaju i velike sjene, a ta riječ neka opravda mnoga zla.

Otkad je Kršnjavi zasio na stolicu za historiju umjetnosti na hrvatskom sveučilištu kao zaista najspremniji (1878.), ostavio je zajednički svoj atelier s Ferdom u Preradovićevoj ulici (srednja porušena fronta, u kući gostione Kašner). Već je onda bio daleko odmaknuo drugim smjerom k umjetničkom kriticizmu, pravoj svojoj domeni, a u politici se približavao sve više madžaronima. Svi pak ostali mladi umjetnici bili su gorljivi opozicionalci, pa se do kraja razbilo i prijateljstvo s Ferdom, pogotovu kad je ovaj upravo ženijalno stao karikirati madžaronske ličnosti napose Khuena u domaćim humorističnim revijama i stvarao ilustracije za »Dom i svijet«, a u »Kvaku«, veselom domu odličnih starijih Zagrepčana po zidovima čitave serije humorističkih scena.

U svojoj autobiografiji Kršnjavi je Ferdu sasvim prešutio, iz svoga života ga naprosto izbrisao, premda su tolike godine zajedno drugovali i učili, pa mu je izbliza bio poznat sav muče-

nički život toga preidealnog čovjeka uz najviše njegove etičke ciljeve. Međutim u svom »Pogledu na razvitak hrvatske umjetnosti« (»Kolo« Matice Hrvatske 1905.) iznosi o svom bivšem drugu neke netočne momente, koje treba radi historičke istine ispraviti. Kršnjavi nije Ferdi pribavio mjesto za učitelja risanja na zagrebačkoj velikoj realci, već je naprotiv učinio sve i sva, premda uzalud, da se to imenovanje spriječi. Tu je naime bila jaka protuteža u Lacku Mrazoviću, koji je Ferdine sposobnosti visoko cijenio i isposlovao kod bana Mažuranića namještenje. Bilo je to u novembru 1878., uz malenu nagradu od 45 for. na mjes., a budući da je »narodna vlada« pala već 1880., a madžarska odavna bila na pomolu, to je Ferdo naskoro kruto osjetio, kako se opozicionalci sistematski progone. On je ostao vječni suplent do rane smrti, nikad mu se jadna plaćica nije povisila (a porodica poslije primala mirovinu od ciglih 18 for.), nikad nije dobio dopusta ni radi slaba zdravlja ni u svrhu studija u pokrajinama, da nastavi započeti ciklus ilustracija po narodnoj pjesmi, što ga je bio započeo u mladosti sa »Banovićem Strahinjom«, svojim slikarskim prvencem, a nastavio sa »Ženidbom cara Dušana« i »Kosovkom djevojkom«, dok nije pod nepovoljnim prilikama sasvim zapeo. Ne odgovara dalje istini, da je Kršnjavi »što je naučio kod Lindenschmidta, pokazivao Ferdi«. Nije ni istinito, da ga je inspirirao za nacrt vrlo slikovite radnje »Krunisanje Tomislava za prvoga hrvatskog kralja na duvanjskom polju«, već tada nazočni ljudi potvrđuju, da je Kršnjavi začuđen zastao pred gotovim uljenim nacrtom i rekao: »Ferdo, odakle tebi ova ideja?« — Napokon treba istini za volju spomenuti još i to, da se Kršnjavi mnogo mučio sa svojim slikarijama, pa da su mu kojiput i ispravljali prijatelji, među njima i Ferdo. Taj se sada u mreži neprestanoga sapinjanja trzao i otimao i često se tužio pred prijateljima: »Da nije Kršnjavoga kako bi meni bilo dobro!«, budući da je svaka nova Ferdina slika, pa i najbolji portreti, pred glasnom kritikom »svemoćnoga« vrlo slabo prošla.

I bez toga je bilo za Ferdu više muka, no što čovjek profinjenog sentimenta može da izdrži, pogotovu kraj slaba zdravlja. On na primjer nije nikada nasmagao sredstava, da plati model,

već je i dalje morao da radi po pamćenju i intuiciji. Gdjekada bi mu poslužili prijatelji za karakterne glave, pa na slici »Tomislavovo krunisanje« vidimo kao prvoga vojskovođu Eugena Kumičića, a trgovca Kočondu kao Pavla Orlovića, ranjena junaka, kojega napaja »Kosovka djevojka«. Za vilinski obraz djevojke zapelo je Ferdino oko o pojavu otmjene Zagrepčanke, gđe Goriczay, rođ. Hut, žene konjaničkog pukovnika. Tada morade prijatelj Kumičić svakoga jutra s Ferdom da šeće pred stanom gospođe, a kad bi ona — ništa ne sluteći — mimo njih prolazila, slikar bi svu tu skladnu pojavu gutao očima i memorijom, da je upamti. Zatim bi je, zastavši u veži, nabrzo skicirao i odjurio kući, da je prenese u ulje na platno (original »Kosovke djevojke« u porodici Kočonda). U reprodukciji se vazda gube finese svakoga umotvora, a kamoli u oleografiji. To su dokučila i gospoda oko »Vijenca« veleći: »Što izradba Quiquerezovih slika nije uvijek onakva, kako pravedna i nepravedna kritika traži, nije toliko kriv sam slikar, koliko hrvatska golotinja naša, koja ne smaže toliko, da bi i jedan slikar mogao mirno i dokolicom stvarati, da bi mu djela izašla, kako on to sam želi... Ovih je dana izložio portret begovskog pjevača Mehmed Kolak Kolakovića, umjetnički izrađen, čim je slikar opet dokazao, koliko je vrstan za portretiranje. Ovom će slikom Matica Hrvatska okititi svoje nove dvore, koji su već pod krovom.« Gdjegod nije bila nužna hitna materijalizacija, tamo jasno iskače duboka osjećajnost slikarova u kompoziciji kao i u tonovima, u svladavanju i u lakoći izradbe. Tek tu i tamo se opaža nedovršeno školovanje i još nedostignuta meta.

Prije stečenoga imenovanja na kr. velikoj realci u Zagrebu Quiquerez se isticao svojim crkvenim slikarijama. To su u prvom redu bili medaljoni u crkvi sv. Marka, male suptilne freske, koje bi danas imale — kako tvrde kritici — i te kakvu vrijednost, ali su preslikani Kljakovićevim golemim prikazima. Te su male freske upozorile pok. Žerjavića, župnika i mecenu u Mariji Bistrici, da imamo u Zagrebu domaćeg slikara, koji će mu crkvu ukrasiti po njegovu istanjenu ukusu. A zaista je Quiquerezu oltarska slika »Isus među pismoznancima« sjajno uspjela, pa je

»Agramer Zeitung« pisala: »Das Bild in Marija Bistrica zeichnet sich durch treffliche Karakteristik und tüchtige technische Behandlung aus. Stünde es (među Ferdinim izloženim slikama) allein, wäre es ein giltiger Teil für das günstigste Urteil über den Künstler, der es geschaffen.« Krš. — A neki domaći kritik kaže: »Jednako su mu u istoj crkvi uspjeli veliki freski, koji spadaju među najbolje Quiquerezove radnje. Kompozicije su najvećeg kalibra, posvema dozrelog i harmonički zaokruženog i u tehnici dotjeranog načina, ali su kasnije kod obnovljenja crkve pod kistom Čeha Zadnika mnogo stradali, kad ih je ovaj nemilosrdno »popravljao«. Isto su tako preslikane i pokvarene improvizacije u otvorenim arkadama hodnika oko Bistričke crkve, koje su odisale tolikom fantazijom, iz njih izbijao toliki talenat, da ih je svatko morao ubrojiti među uvaženja vrijedne spomenike hrvatske umjetnosti.« Vrlo su lijepe slike za katoličke i pravoslavne crkve kao »Izgubljeni sin«, »Sv. Magdalena« za crkvu u Kapeli kraj Bjelovara, naručeno od potonjega posvećenog biskupa Kristijanovića, zatim »Abraham žrtvuje svoga sina« a naročito je vrijedna oltarna slika u Dolenščaku kraj Ptuja«.

O praznicima 1878. našao je Ferdo ugodna druga za folklorsko studijsko putovanje po Slavoniji i Srijemu, duhovitoga Francuza Victora Tissota, publicista, koji je opisao mnoge pokrajine monarhije, a kod nas radio pod pseudonimom »Ljudevit Prijatelj«, izdavši djelo »Trois mois en Croatie« i »Voyage aux pays annexées«. Putem su zastali kod arhimandrita Ruvarca u manastiru Grgetegu, pa je značajno, što o Ferdinu patriotizmu spominje popularni »Čika Stevo«, St. V. Popović, Banaćanin, u pismu od 12. oktobra 1878.: »Učeni arhimandrita Grgetečki Ilarion Ruvarac, spominjao mi veselo, da Vas je tri dana u Grgeteku zanimao disputom o Srpstvu i Hrvatstvu, a veli, da ste »Hrvat comme il faut«. Nadam se, da je ta prepirka bila u prijateljskoj šali po navadi vesele naravi istoga gospodina.«

Ona je godina 1878. urodila još jednim omašnim djelom, po kojem su nam još za vremena sačuvane potresom uništene prekrasne freske u bivšem samostanu Pavlina, sada kaznionici u Lepoglavi. O tome piše prof. Đuro Szabó u »Vjesniku hrvatskoga

arheološkog društva« (svez. XIV. 1915.—1919.) pod natpisom »Spomenici kotara Ivanec itd.«:

»Pavlini su imali dva refektorija, zimski i ljetni, karakteristične osebine 18. vijeka, uz neobično razvijenu ljubav k umjetnosti, napose slikarstvu. God. 1878. predlagalo je ravnateljstvo kaznione, da se freski ljetnog refektorija skinu i prenesu u Zagreb. Na predlog dr. Kršnjavoga od toga se odustalo, pa je Quiquerez po narudžbi vlade preslikao samo neke komade, a od drugih načinio skice olovkom. (Vidi »Mitteilungen der k. k. Central-Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale« 1856. str. 236.). Nakon dvije godine je došao golemi potres, srušio se strop toga ljetnog refektorija, i tako je većina freska nestalo.«

Zatim slijede u spomenutom »Arheološkom vjesniku« izvrsni otisci Quiquerezovih još nekih kopija lepoglavskih freska i to: br. 24. »Svadba u Kani galilejskoj«, br. 25. »Posljednja večera«, br. 26. »Prizor sa neke gozbe« (sve originalne kopije Quiquerezove sačuvane u Narodnom muzeju), kao što i dalje »Sv. Antun dolazi u pustinju«, »Anđeo ukazuje se sv. Antunu«, »Sv. Antuna napastuje kentaur«, zatim fresko-vijenac sa slikom kneza celjskoga te velike slike sa stropa 6 m dugačke 2 m široke, od kojih danas nema ništa do Quiquerezovih skica. (Szabó). — Za čistu, najvišu umjetnost stekao je Quiquerez time neprolazne zasluge, što mu je posvjedočila i njemačka štampa, kad je te kopije izlagao na internacionalnoj izložbi u Münchenu g. 1879. Naprotiv, koliko li su tada bile maljušne naše domaće prilike (1878.), kad je kod kuće izlagao sliku »Boj Crnogoraca s arbanaskim Turcima«, a »Vijenac« tada pisao: » Budući da nemamo još izložbenih prostorija, to se gornja slika Quiquerezova morala izložiti u jednoj trgovini usred košulja i korzeta, a druga »Sv. Magdalena« u pobočnoj lađi prvostolne crkve, u velikim dimenzijama opredijeljene.« — Tek 1879. mogao je izlagati iste slike i kopije na zagrebačkoj izložbi »Društva umjetnosti«.

Za Ferdin nemirni duh uz tjelesnu slaboću poslije toliko godina avanturističkog bohemskog života bilo je namještenje na kr. velikoj realci donekle spas. On nije stečeno mjesto smatrao nagradom ni sinekurom, već se velikom ljubavlju posvetio intenzivnom radu među mladeži, i profesorima, koji su ga naskoro zavoljeli. A to je bio cvijet naših pedagoga; počevši od ravna-

telja Krbeka, profesori Oton Kučera, Stanko Miholić, Rudolf Šega, dr. Segen, dr. Mijo Kišpatić, dr. Đ. Šurmin, dr. Jul. Domac, dr. J. Florschütz, Fr. Šandor, Ivan Jamnicki i bivši Ferdin đak dr. Varićak. Ovaj ga karakterizira kao pedagoga: »Quiquerez nije bio profesionalni tip učitelja, već čista umjetnička narav. Njegovi su odnosi spram inteligentnijih đaka bili zapravo neobični. On bi im davao mnogo od sebe, od svoje duševne ljepote, svojih pogleda i nazora, rodoljubnih kao i umjetničkih, što je mladež duboko i zahvalno osjetila.« Isto potvrđuje i njegov đak u realci, akademski slikar Robert Auer. U tom novom ambijentu Ferdo se osjećao voljko, smirio se, preporodio se i njegov pecavi humor, pa je naskoro postao vrlo omiljeli gost u kavani na Promenadi, gdje je bilo žarište intelektualnih i političkih zagrebačkih ličnosti. Kavanar se njegovu dolasku uvijek radovao, jer je Ferdina vesela narav privlačila čitav krug, koji bi se napajao duhovitim šalama i doskočicama. Vazda bi uzeo na nišan ljudske slaboće i mane, ne bi štedio nikoga, ali ni uvrijedio. Budući da je već i sam pomalo oćelavio, znao je braniti ćelavce: »Tjemena vulkanska bivaju gola!« ili »Na najvišim gorama ne rastu biljke!« a onda bi mudrovao: »Prvi čovjek bio je obrastao od glave do pete. Što se on više udaljuje od svoga primitivnog prastanja, to biva ćelaviji, čistiji! Odajte zato poštu ćelavcima!«

Računajući s tim, da će po vremenu ojačati a uz to se materijalno podići, budući da je još uvijek vjerovao u ljudsku pravdu, odluči Ferdo god. 1884. da se oženi. Njegova je čežnja za vlastitim domom sve više rasla, otkada se upoznao s porodicom Hadrovićevom od Bribira i Vinodola, s majkom udovicom, žarkom Ilirkinjom (»Portret stare gospođe« od Quiquereza u galeriji slika, dvorana 9), koja je inteligencijom i srcem živo potsjećala na tip onih Zagrepčanka, koje su pod banom Jelačićem bile agilne njegove pomagačice. A sasvim je Ferdu očarala kćerka Gizela, plavokosa, tiha, požrtvovna duša, koja je, premda poslije očeve smrti i sama siromašna, bila pripravna da s umjetnikom dijeli njegovo mučeništvo. Za onih osam godina braka on je ženu vazda jednako obožavao, a ona, kolikogod je bilo moguće, pred njim krila, kako je teško povezati kraj s krajem u toj vječnoj neimaštini i u ljubavi, da milenom drugu stvori prijatan dom. Ferdo je vazda ostao idealista, malo je vidio, što se oko njega zbiva, ni što u kući svega nema. Nije vidio ni otrcanih ženinih haljina, ni blijeda zabrinuta joj lica, dok se njemu šuteći smješkalo. On je i dalje propagirao socijalne i političke napredne reforme, čitao moderne filozofe, debatirao o njihovim načelima, bavio se novom svjetskom literaturom. U takve žive razgovore, u kojima je bio majstor, trošio bi svu svoju slabu snagu. U šestoj godini braka rodio im se jedinac Branimir, sadanji profesor na realnoj gimnaziji u Slavon. Brodu, a tim je nužda postala još osjetljivija. Ferdo je tada upro pojačanu snagu, stvorio opet nekoliko portreta, tako Ninicu Dolovčak-Zajčevu, Mariju Rorauer-Tomašićevu, premda mu ženski portreti nikad nisu išli za rukom toliko, koliko muški, zatim Antu Starčevića, Milana baruna Živkovića, ravn. Prav. Krbeka, i neke druge. Jedna od posljednjih historičkih slika bila je »Miloš ubija Murata«. Najradije bi se pak bavio onim finim malim crtežima perom za ilustriranje narodnih pjesama, za koje nitko nije imao interesa, pa se činilo, da mu je to jalov trud. U doba kad mu je u kući vladala krajna bijeda!

Narudžbe su priticale sve rjeđe. U ljetu g. 1888. bio je pozvan u Štajersku i to u Poljane kod Možganca, da zidove nove župne crkve uresi slikama u tempera-bojama (ne al fresko, kako je Kršnjavi napisao), što mu je vrlo lijepo uspjelo. U istim praznicima pošao je po narudžbi Nikolića i Kočonde u Celje, da pribere studije za sliku »Ustoličenje kneza celjskoga na Zollfeldu«, pa su mu za originalnu sliku platili 80 for. Čim je zašao u Sloveniju, u njemu je uskrsavala silna ljubav za rođenim krajem, za slovenskom pjesmom, za fantima i dekletima, za drevnom kulturom, premda donekle tuđom, ali solidno izgrađenom. Osjećajući, da je fizički preslab, da te krajeve još jednom prođe, pozvao je svoga bivšeg učenika u slikanju, mladoga suca i muzičara dra. Antuna Gogliu, da ga prati. Tada su putovali i radili, skicirali pejsaže na Bledu, na Bohinjskom jezeru, sve do izvora Save i po Prešernovoj pjesmi »Krst na Savici«, onda preko

Vrpskog jezera u Celovac te indirektnim putem kući. To je bila Ferdina posljednja umjetnička ekskurzija, a bio je sretan, raspojasan, obijestan, duša mu se širila u slobodi i momentanoj bezbrizi, pa je putem pjevao ljupke slovenske pjesme, davno već zaboravljene, kojima ga je dadilja nekoć odnjihala. Ujedno je odlučio, da će odsada svake godine zatražiti dopust, ali će u buduće krenuti na istok i jug, da napokon nastavi ilustriranje narodnih pjesama.

Taj dopust za umjetničke svrhe nikada nije dočekao, budući da je kod vlade predstojnik za školstvo već bio Kršnjavi. Neko mu se vrijeme ovaj pomalo približio, kao da ga tereti savjest, odredio je pače da ga Ferdo portretira, i obećavao mu i druge radnje, a lakovjerni je optimist držao, da je od srca, pa je čak bio zahvalan, što mu se kruti neprijatelj obratio. O tome piše Ferdo 25. IV. god. 1892. (njegovo posljednje pismo) iz Zagreba svome bratu Ivanu u Leipzig, dok je ovaj kao lektor na zagrebačkom sveučilištu ondje polagao doktorat:

»Dragi Ivane! Evo sam ipak došao do toga, da Ti pišem. Ja sam prilično zdrav, te mi je bolje nego zadnje godine. Tvoja kao što moja obitelj živi dobro, kako nam naše oskudne novčane prilike dopuštaju, nu zdravi su...... Na realci ide sve svojim redovitim tokom, tek da jalni konkurenti Krbekovi potiho proti ovomu ruju, ma bez eklata i uspjeha. Najbolje je tebi, te se možeš mirno učiti i svoj duh kao i svoje nazore širiti i bistriti. Upotrebi ovu priliku, ne će Ti se više takova pružiti u životu. Gledaj, da te skoro kao dr. Quiquereza pozdravimo. Harambašić je položio doktorat. Ja nastavljam maljati svoje skice. Kršnjavijev portret je gotov, i visi u ravnateljstvu realke. Od skica se Kršnjavomu najbolje dopala »Hrvatska, braniteljica zapadne kulture«. On mi je opetovano obećao posla u prostorijama ureda za bogoštovlje i nastavu. Tamo se već u velike radi i gradi. Sale će biti u pompejanskom ukusu dekorirane, a slike u sredini svakog zida maljat ću ja uljenim bojama. (Ivan kasnije olovkom dodao »do toga nije nikad došlo«). Osim toga bit će i freska... Zvali su me ovih dana na Platzkommando. Tamo mi kaže kapetan, da će se u svibnju stvoriti zakon u Reichsratu u Beču, te će udove umrlih vojničkih časnika dobiti penziju. Majka bi dobila 350 for. od 1. siječnja 1893. počamši i kako sirota ima Pech može joj se dogoditi da umre par dana prije nego što digne prvu penziju. Dakako da bi u slučaju, da taj zakon prođe, izgubila Gnadengabe od cara od 100 fr. Čini mi se, da se hoće taj trošak natovariti na narod i riješiti cara te brige. Zbogom, dragi brate, piši mi, a ja ću Ti odgovoriti. Bog! Ivan.«

Ferdo je u ono doba sa svojom malom porodicom kuburio u jednoj jedinoj sobi s kuhinjom bez sunca i svijetla u dvorištu stare Jelačićeve kuće na Promenadi kraj drevnog tornja Habernika. Tamo je htio da uredi svoju privatnu risarsku školu, ali se, naravno, nije našlo učenika. Kad već nije smagao stanarine, kad je mužu i ženi služio jedan jedini par cipela, da su samo izmjenice mogli da izlaze, tad im je porodica Rorauer-Tomašić u svojoj kući u Mesničkoj ulici br. 4, odstupila malen stan, a zagrebačke gospođe, naročito barunica Kušlan, slala im ručak.

Jadnik je tada naglo propadao, uza to se podao morfiju, da stiša nesnosne boli. Premda je u posljednjem pismu javio Ivanu, da je zdraviji no posljednjih godina, to je bila puka obmana, da se brat za nj ne zabrinjuje, dok se pripravlja za doktorat. Omršavio do skeleta, jedva se još otimao konačnoj katastrofi, koje na sreću nije slutio. Nije to bila sušica, kako se pogrešno pisalo, već krajna obnemoglost od nedostatne hrane i od silnih bolova u crijevima, kao posljedice druge navale tifusa, što ga je prebolio u Zagrebu. Kadgod bi popuštali grčevi, Ferdo bi se pridigao, uspinjao se na Grič, u dragu svoju školu, koje nije htio nikako da zanemari, budući da je ljubio svoje drugove profesore, jednako kao i svoje đake u kojima je štovao buduće ljude čestita značaja. A kad bi mu došli u pohode starica majka i Ivanova žena Wally, rođ. barunica Aichelburg, dobri genij njihove bijede, i s njima dijelila od svoje sirotinje, tad bi Ferdo na mahove našao svoj stari bohemski humor. Opet bi sobama zaorio smijeh i časovito veselje, opet bi bolesnik dvogodišnjem svom sinčiću pričao fantastične zgodice, kao nekoć u djetinstvu svojoj dječjoj okolini, a opet bi bodrio ženu, neka još malo vremena s njime izdrži, doći će vrijeme, kad će toliko ojačati, da izvede lijepe slike, što mu u besnenim noćima obuzimaju svu dušu.

U takvu raspoloženju našao ga je Kršnjavi, kad ga je pohodio. Našao čovuljka od 47 godina, šaku jada, ali još uvijek plemenita, idealističnoga, bez čemera, bez prigovora »presvijetlomu«, što mu ni iza 15 godina službovanja nije povisio prvotne plaće od 45 for., niti mu osigurao definitivu, niti ga imenovao

profesorom unatoč akademskim svjedodžbama, dok su se neki srednjoškolski profesori bez osobite kvalifikacije popeli do stolica na sveučilištu, niti mu ikada podijelio dopusta, da opet ide u narod, da pribere studije za nastavak slikanja po narodnim baladama, što nikako nije mogao da pregori.

Izrazite, napola ugasle oči, još jednom su zakrijesile u raspretanoj vatri, kad je Ferdo šapnuo došljaku: »Sada tekar osjećam snagu u sebi, da stvorim nešto veliko i savršeno!« Kršnjavi odvrati: »Vjerujem!« Umirući slikar ga pogleda malo nepouzdano: »Ne, ne, Ti ne vjeruješ! Ali ćeš vidjeti!« Dva dana iza toga posljednjeg susretaja sa svojim nemilim udesom, Ferdo Quiquerez 12. januara 1893. ostavi ovaj svijet, što ga je toliko volio.

14. januara bio je vrlo studen dan, kad su jednoga, tek danas priznatoga hrvatskog slikara legli u grob. Kraj rake zastala je samo najbliža rodbina i nekoliko prijatelja, a smrznute grude, što su ih samilosno bacali u grob, nekako su muklo ozvanjale o jeftine daske priprostoga lijesa. Nije bilo ni kolega-profesora ni đaka zbog službene odredbe, da »radi studeni ne smiju prisustvovati pogrebu, već se mora obdržavati školska obuka«. Zapravo je trebalo izbjeći eventualnim govorima kolega i učenika, koji bi pokojnom mučeniku zacijelo bar u tom času glasno bili priznali, što je vrijedio kao čestit čovjek i kao misionar za svoj rod i dom. Ali nije šutjela štampa. Ona je izrekla otvoreno i jasno, što je svatko nazočan u srcu osjetio: duboku povredu i nezahvalnost.

SIROMASI

Pjesnici to su, jer trpe od nerečenih riječi.
Oni su veliki, jer su sitni kao slamka,
ti kojih sudbinu nitko ne liječi,
ti kojima svaki dan nova je zamka.

Najveće zlo je život od kojega se šuti.
Vidim ih kako bespomoćno sjede
u kući gdje se u mirisu raspadanje sluti.
Što može suza moja pred bezdanom bijede?

Oni imaju samo umorna tijela,
te mrske kosti koje sunce vuče
u život dalje do groba i raspela,
jedinog znaka da su bili juče.

Imaju mnogo tužnih stvari
u stanu velikoga mraka,
ognjišta praznog tihi čuvari,
vlasnici bezimenih raka.

Imahu nekad srce čisto.
Sad pogled im je mržnjom ovit.
Imaju vrijeme, uvijek isto,
jednoliko kô dan kišovit.

Nekada su želja imali
za srećom izvan skromnog plota;
Od dana svog su slike primali,
gdje život sija kô ljepota.

A sada odavno vrijeme stoji
za njih, kô kamenje mnogih cesta,
taj hladni grad u sivoj boji,
gdje nada u radost davno presta.

Samoća s njima vječno raste
iz danâ kad su mjesto cvijeća,
u sjeni neke kuće tmaste,
gledali dvorište puno smeća.

Samoća s njima uvijek bdije,
kô spomen djetinjih bolesti,
kad nitko kraj njih sjedio nije,
dok strah je hodô po noćnoj cesti.

Za njih je vrijeme davno stalo,
jer bijeda jedno doba ima;
i smisao svijeta nije znalo
srce što gleda nju i u snima.

Bijeda, tragedija uzvišenija
od svega; pred njom sve knjige nestaju,

kad duša postaje sve ledenija
u zlima što ne prestaju.

Čini se: vrijeme teško stoji
kô ruglo iznošenih halja
na tijelu, što se sebe boji
zbog gladi duh što kalja.

Rasijane im oči kažu
nemoć čežnje bez uporišta.
Izlozi, palače u njih slažu
prizore što ih mrve u ništa.

Predveče, kada okna velika
u suncu plamte, tad tumaraju.
Oboriv glavu, kô od čelika,
sa sobom tmurno razgovaraju.

Misle zašto su izabrani,
da budu žigosani bijedom,
dok kraj njih sretni ljudi strani
šetaju bučnim drvoredom.

Sa licem punim tvrdih dobâ,
dok kiša mrski pločnik bije,
sanjaju gozbe sred sjajnih soba,
a vjetar im kroz kosti vije.

Vuku se uz stabla koja listaju,
il uza zid, u plinskom žaru;
minu kraj konja koji blistaju
mokri na crnom trotoaru.

Minu kraj konja vrlo bijednih,
kraj nijemog stradanja živina.
Gube se beskrajem cesta lednih,
žudeć opojstvo groznih vina.

Uvijek ih vidim kako idu
s ogromnim jadom u daljinu,
tajanstvene povorke u stidu,
pognutih glava u pomrčinu.

Uvijek ih čujem kako kroče.
U njima stupa srce grada,
a vjetri cvile, kiše toče
u žljebovima mrkih zgrada.

Kroz sva vremena tako će lutat,
rođeni s patnjom da u njoj osijede.
To im je udes. Uvijek će ćutat.
Šta može itko pred vječnošću bijede?

Frano Alfirević

POZIV

Kod nas u zemlji Evropi nikom ne cvatu lovori.
Svijet je prekrio tugom zapad istočnog sunca.
Visoko zuji aeroplan,
i Radio pjeva i govori:

na sivom horizontu nema nijednog vrhunca.

Mȁ pjesnik pjevao pjesmu, mȁ prosjak napeo gusle,
mȁ djevojče zabolo oko u srce, mȁ čije, duboko —
uzalud strastan pokret, uzalud smijeh i želje,
sve se porađa mrtvo:
bol, veselje.

Čuješ li, daleki druže, jesenska trava šušti,
noge se same dižu: htjele bi ići.
Na hladnom vjetru šumi
ritam toploga srca —
Požuri, još prije zime moramo stići.

Ja ne znam, gdje si. Ja sam zalutao u životu,
životu teškom, pustom — ko dijete u sred šume;
mnogoput sreo sam himbu, a nikada dobrotu;
ko u sve tako boli ucjepljuju se i u me.

Konačno glavno je da nas razara vrući plamen
vječitog traženja stvari, kojih na svijetu nema.
Svejedno da li je tvrdi prehistorijski kamen
ili današnja sućut — svejedno je posvema.

Požuri i otkrij zemlju, gdje nema zlobe ni zime;
podigni šator na otoku, zapali oganj svijetli.
Pa kada stignem i ja, moj dolazak i ime
najavit će ti gromko proljetni crveni pijetli.

Na hladnom vjetru šumi ritam željnoga srca.
Požuri! Još prije zime moramo stići.
Čuješ li? Mâmi i opojno
jesenska trava šušti —

Noge se same dižu: htjele bi ići.

Miroslav Feldman

KAD ZAŠUŠTI PO VRHOVIMA OD DUDOVA

. . . i mislim na lišće zove,
na ljubičice, koje brah u šumi
kao dječak s čeznućem na srcu.
Al drukčije šumi klasje danas u mome uhu!
Drukčije lete lastavičja krila nad glavom!
Protutnjiše dani skitački:
mladićstvo je u tamu zavito.
Oko pasa ne ću vodir nositi, i u njem oštrilicu,
ne ću spavat na tuđim sjenicima.
Vruća krv se, eto, stišala. Ja sam bolesnik, ja sam samotnik.
Potonule moje kombinacije
kao bijelost snova djetinjih.
Gle! ja čujem vjetar gdje šušti u krošnjama:
s tugom ću leći u grob, na brdu, kod svetoga Vida.
Sve će obaviti noć, sve će politi dažd,
o, sve će postati trulež. I crvotočina.
Kleknite u dolini, koji se plašite.

S O B A

U pročelju
međ žućkastim ogledalima
Isus raspet na križu:
za nj je zataknut
struk svelih klasova.
Kreveti visoki, visoki:
na njima ponjave od vune, zelene,
šareno izvezene.
Na davno okrečenom zidu
dvije tri jeftine slike:
Srce Isusovo, Srce Marijino,
Sveti Juraj kopljem ubija zmaja.
Ukraj prozora ura starinska:
na dva
tanka
duga
lanca
od žice
vise
utezi.
Iz ugla, od peći, u prvi sumrak
čuje se domaći šturak: zri, zri.

Dragutin Tadijanović

ŽENI NA STARINSKOJ SLICI

Ja ne znam,
da li si bila žena, zaručnica ili ljubovca
i da li si ikada
ikome svoje stidljive tajne odala;
a ipak, kad plane veče i zvijezde rone iz neba,
ja slutim:
Ti si se, kao i druge, nekad nekome podala
i kao i druge
pala mu oko vrata
i sve svoje tople i stidljive ženske tajne mu dala
u crvenoj muzici davnog i dalekog večernjeg sata.

A sada? —
Sada je sve to davno, davno prošlo
i Ti si mrtva lijepa ženo sa zlatnouokvirene starinske slike
i Tvoje su tijelo,
nekad zamamno, toplo i bijelo,
izgrizli crvi
i isto tako, kao i Ti, mrtav je onaj,
koji Te je nekad na rukama nosio i ljubio prvi.

Sve prolazi —
Ostaje samo žalost
i večer i tajna Tvoja,
koja mi srce uze — —

U predvečerju, dok mene muči Tvoja vječno na slici ukleta mladost,
meni se čini:
u očima Tvojim da rastu i blistaju suze.

P O G R E B

Svećenik je stari pjevao tiho
psalme o samrtnim mukama:
na lišću srca suze zanjiho
kad lijes iznesoše rukama.

Na smrt je svoju mislio svako
sa suzom za drugog u očima
i kako će nemir od sada polako
ko školjka da šumi u noćima.

Uzalud, kad se umrijeti mora,
jer smrt je u srcu i venama.
S groblja se ide koraka spora
natrag i vinu i ženama.

Svećenik je stari pjevao tiho
psalme o samrtnim mukama,
a vjetar je jezike svijeća zanjiho
i rupčiće crne u rukama.

Vladimir Kovačić

PONOĆNA SABLAST

Tiho, tiho, sasvim nečujno
kraj mene kliznu trenutak vječnosti,
okusih ga:
mlako,
bez tečnosti;
lebde, lebde nošeni povjetarcem snova
trenuci vječnosti...

A ima život da ti se krv u žilama sledi!
Orkanom stvarnosti bacani usudi krhki
sanjaju sanje...
staneš,
zamisliš se da ti žile po čelu iskoče:
teče, teče, odmata se traka života
okrutno jasno,
vidiš:
u magli tapkaju obrazi beznadno blijedi.

A tamo negdje u daljini ori tutanj,
vjetrovi se nose vrhuncima,
krv juri žilama u propanj —
da vrisneš
pomamno,
bezumno...
da dereš, da kršiš, da urlaš
od pomisli
nad životom jednim
zakršljalim.

Ivo Frol

KIŠNO POPODNE

U sobi je polutama
I zadah vlage muči, muči
Mene sama
U velikoj gradskoj kući.

Na krovu u cijevi kiša curi,
Kiša škraplje.
Ko vlak soba u noć juri,
Tmina kaplje.

Marijan Matijašević

PIŠEM DJEVOJCI

Što zapravo da pišem, da te iznenadim,
Da sam poeta, momak sasvim mlad,
Ili da sam počeo da radim
Zanimljivi neki dramski rad?

Ti sve znaš, ali si mi rekla,
Da ti pismo — pisat moram,
Pa kako bi ga ipak jednom stekla
Mislim, mislim, mislim, čelo boram.

Pa eto: kod nas (ne počinje se tako)
Vije vjetar. Jesen. Blata gvalje.
Noćas mi je netko pod prozorom plako,
A onda opet otišao dalje.

Marijan Matijašević

VITEZOVI MORA

Opaljeni od sunca, posvećeni su trudu,
krepki, od vjetrova samih sazdani i tkani,
vječno vuku mreže svoje po morskome prudu,
navikli oluji — vitezovi odabrani.

U piru i slavlju neverâ ih krsti more,
sunce im pali mrka, navorana čela,
valovi silni oplakuju njihove dvore,
uz obalu morsku se njihova nižu sela.

Domovi im iz hridi surih sablasno strše,
svud goleti sive začarano nebo krune,
u neimaštini ribari svoje ruke krše,
golema snaga u preteškoj bijedi trune.

Niz žale se morske i škrape ribari veru,
vječna ih borba nikad ne ostavlja u miru.
U suncu svеđer i vjetru sebi pokrov steru,
udesi ih lome u svome muklome viru.

Milostisav Bartulica

DR BOŽIDAR ŠIROLA, ZAGREB

FOLKLOR I MUZIČKA UMJETNOST

Pučka je popijevka zacijelo najsnažniji izraz bogate duševnosti hrvatskoga naroda.

U svečanom brujanju staroslavenskoga korala slušamo molitvu cijelog puka, koji upravo tim svojim zbornim pjevom postaje sudionik svetog obreda, pjeva u zanosu predane pobožnosti, jer proživljava svečanost čina kao u pradavno doba prvih kršćanskih općina znajući, da je pjev dvostruka molitva. U obrednim popijevkama — koledama, jurjevskim, ivanjskim popijevkama, prporuškim, dodolskim, ladaričkim i sl. — kao da su do nas doprli nepisani spomenici pradavnih obreda još iz neznabožačkog doba makar i izmijenjeni pronicanjem kršćanskog naziranja u samu sadržinu teksta, makar i izglađeni dugom evolucijom u usmenoj predaji mnogih pokoljenja.

Zato i popijevke uz običaje dnevnoga ili sezonskog rada — pastirske, žetelačke, vinogradarske i veslačke popijevke — ne otkucavaju samo ritmikom svojom odmjereno pokretanje rada većem skupu marnih ruku, koje se mnogo puta moraju u zajedničkom naprezanju upravljati upravo ritmikom pjeva, nego se tim i takvim zbornim pjevanjem zanosi duša, pa zaboravlja velik fizički napor i zadržava svoju vedrinu.

Drugim će se popijevkama pučkim iskititi mnogi i lijepi običaji svadbeni. Dobar će stari svat zapjevati i predvoditi pjevanje kićenih svatova ne samo dok svadbena povorka kreće od doma mladoženjina kroz selo i dalje putem prema domu nevjestinu, već će i nevjesticu razdragati, da učasu, kada ostavlja roditeljski dom, kad se dijeli od stare majke i u sretnoj strepnji polazi u crkvu, da se zavjeri za sav život svoj, da u tom času radost i nada prožme sve njezino biće. Veselje svatovsko neka bude mladencima jasnim znakom duboke privrženosti cijele svojte njihove i izrazom mnogih toplih želja na novom putu životnom.

Ta životna radost, koja traži odaha prebujalim osjećajima pune duše, ono gomilanje životne energije mora izbiti i u igri, u plesu. I tu onda pučka popijevka ili pučka svirka ne će samo upravljati kretanjem kola ili mnogih parova, hitrih i vitkih, već se u njoj upravo iživljavaju sve zapretane čežnje i sva prpošna obijest.

No iživljavanje nagomilanih i zapretanih životnih energija ne mora vazda biti vezano o pokret tijelom, ono će u vedrom ugođaju dugih večeri na prelu ili sjediljci navesti jogunastu mladež da zapjeva rugalicu ili zaprede razgovor u šali i zagonetkama i drugoj zabavi i igri; da u času tmurnijem posluša i guslarovo pričanje o prošlim stradanjima i junačkim podvizima.

A djevojačka pjesma, koja se izvija iz mladih grla u neodređenoj čežnji za milovanjem, naći će svoj odgovor u širokim lirizmima premnogih i neobično lijepih kantilena u ljubavnim popijevkama, što ih mome u kasnu večer u skupinama pjevaju iz pune duše, a snažni će pjev njihov u širokom prostorju pod zvjezdanim nebeskim svodom odjekivati i gorom i dolom. No dok to u jednom kraju, u jednom mjestu bude pjev mekan, ponekad i tugaljiv, druguda će navirati iz prevrele i neutažene strasti.

I majka će čedo svoje nihati u krilu pjevajući mu uspavanku, a kada se odbije od njezina skuta, učit će ga, da uz drugove svoje zapjeva nježno i nestašno u igri i veselju dražesne dječje popijevke.

Pa kada i žalost zađe u kuću, kada neumolni udes prekine nit života kojega domara, uza nj je svojta njegova, rođaci njegovi i prijatelji, koji će zaplakati i naricati u pjesmi i popijevci, a u naricaljkama svojim naći će oduška boli i žalosti svojoj.

Svaku duševnu emociju, svaki zanos svoj i tešku patnju, sve to iživljava narod naš u pjesmi i popijevci. Veliku radost i ljutu bol, sve on zaodijeva u kićeni govor, u rominjanje stihova, u gipki i lijepi napjev, a neiscrpna tvorna snaga omogućuje bezimenom tvorcu stvaranje velikoga i neobično raznolikog mnoštva pjevnih oblika. Možda je u pjevanju, u muzici svojoj naš narod dao najsnažnije dokaze vanrednoga svog lirskog talenta.

I kad naučnjak ili umjetnik pristupa k toj bogatoj riznici narodne lirike i čudeći se pita, tko je to stvarao? — samo je jedan odgovor na to pitanje i taj je posve neodređen: narod. Zar ono mnogoglavo mnoštvo, koje poslije doista zna i umije pjevati, pa i pjeva pučku popijevku? Lako se razbira, da to ne može biti; jasno je, da je prvi tvorac svake pučke popijevke samo jedno biće, koje u času ushitnom daje spontano svojem doživljaju, svojem duševnom proživljavanju tog doživljaja izražajni oblik formirajući ga u pjesmu i popijevku, u stih i melodiju. No ta njegova spontana improvizacija još nije gotova tvorba, koju će odmah zapamtiti njegovi vršnjaci, sve njegovo selo. Ima u njenoj sadržini, ima na njezinoj formi još neuglađenosti, što će ih od usta do usta predaja pokoljenjima odstranjivati — i pjesmu i popijevku će pokoljenja pjevajući izgrađivati sve dotle, dok ne dobije jedinstvo, sažet i svršen oblik; takva se onda predaje u naslijeđe, ali se i zaboravlja, ako u njoj nema životnosti, ako se na njoj ne dadu prvotne neuglađenosti ukloniti, ako se popijevka ne da dotjerati. U toj evoluciji prvotne zamisli pjevom u generacijama postaje doista sav narod tvorac svoje popijevke.

A tko ga je naučio stvarati? U prvi čas — zagledajući i pretpostavljajući samoniklu intuitivnu snagu darovitih pojedinca, koji u času stvaranja ne misleći ni na kakvu stegu, ni na kakvu zakonitost, traže ispravni izražaj prebujalom osjećanju svome, — u prvi čas rekao bi tkogod, da je ta tvorba doista sasvim samonikla, da je tvorba bogodanog izabranika, koji ne poznaje svoje sposobnosti, koji ne zna svoga talenta i ne pita za priznanje i hvalu za svoju tvorbu. Kao da je on sam iz sebe zamišljajući popijevku ujedno našao i shemu, u kojoj će namah i izraziti svoju — isprva nejasnu zamisao. Kao da je po čudesnoj inspiraciji odmah našao formu adekvatnu zamišljenoj sadržini. Taj je tvorni proces i suviše zamršen, da bi se mogla pretpostaviti tolika genijalna samoniklost priprostog pjesnika-kompozitora makar i sasvim jednostavne, ali u svojoj svršenosti ipak skladne pučke popijevke.

I tvorac pučke popijevke je učio. Obrazovao je duh svoj, talenat svoj, sposobnosti svoje slušajući još kao dijete pjevanje starijih, pjevajući poslije i sam s drugovima u najrazličnijim prilikama. On je shvatio duh popijevke, njezine oblike i odlike on je i nesvijesno potpuno usvojio. Svoje muzičko pojimanje proniknuo je duhom popijevke onoga roda i kraja, u kome živi. Svu svoju fantaziju, dä, svu dušu svoju prožeo je — pjevajući dug niz godina i sam mnoge popijevke — muzičkom tradicijom svoga roda i kraja i ta je tradicija osnova njegovu stvaranju. On je osjetio živo bilo ritmike pučkoga pjevanja, pa kako u svom pjesmotvoru upotrebljava mnoge pjesničke figure, predavane u baštinu mnogim generacijama prije njega u pučkoj poeziji, tako i u muzici, u popijevci svojoj formira svoju zamisao na osnovima melodike, harmonike i ritmike, koji su osnova svega muzičkog izražavanja njegova roda i koljena. Ta je tradicija imanentna muzičkom pojimanju i to u tolikoj mjeri, da i onda, kada prenosi gotov napjev iz drugoga kraja u svoje selo — iz jednog područja muzičkog folklora u drugo — da i onda proniče takav uneseni napjev svojom tradicijom i pjeva ga — promijenivši ne samo njegovu ritmiku, već upravo i njegovu harmonsku strukturu. Tvorac pučke popijevke stvara u duhu tradicije, koju su čitava pokoljenja izgrađivala i zato stvara lagašno i nebrižno; ne mari za svoje djelo, ono će samo svojom unutarnjom skladnošću utvrditi svoje pravo na bitak i samo u tom povoljnom slučaju ostati trajna tekovina tvorčevih drugova, njegovih rođaka i prijatelja, njegovih suseljana, a pomalo i svojina cijeloga kraja, koji ima istu folklornu muzičku tradiciju, pače u izuzetnim slučajevima i cijeloga naroda. (Pri prijelazu u drugo folklorno područje napjev će se koji taj put i promijeniti, kako je bilo rečeno).

Nije ovdje mjesto, da se raspravi veoma zamršeno, pače i najteže pitanje muzičke etnografije: pitanje postanka tradicije nekoga folklornog muzičkog područja. Čak smo i danas još, kada se naša muzička etnografija lijepo razvila iza početnih i osnovnih radova Kuhačevih, daleko još od toga da bismo to pitanje uopće mogli potpuno i konačno razriješiti.

Muzičku je tradiciju nekoga kraja stvarao niz pokoljenja stoljećima, ona je nastajala postepeno i razvijala se veoma sporo. U nestašici pisanih spomenika iz davnine i pradavnine danas je veoma teško utvrditi razvitak muzičke tradicije pojedinoga područja muzičkog folklora. Gotovo je sasvim nemoguće fiksirati bilo kako postanak ove ili one značajne pojave našega muzičkog folklora; pa i u onim krajevima, u kojima se stara tradicija sačuvala sve do današnjice, gdje danas u istom muzičko-etnografskom području postoji po nekoliko tipova pučkih popijevaka, gdje se pjeva u raznolikim i raznorodnim tonusima, starijim, mlađim i najmlađima, moguće je tek po analogiji s općenim razvitkom muzičkoga pojimanja — kako ga je utvrdila nauka i to poglavito povijest muzičkih teorijskih disciplina — gonetati slijed tipova, a nikako se ne može utvrditi približna vremenska granica između tih tipova; nikako se ne daju postaviti vremenske oznake za postanak određene pojave muzičkog folklora. Takva je pojava kod nas — na primjer — postanak dvopjeva, uopće dvoglasja, koju bismo prema utvrđenim pogledima u općeniti razvoj muzike morali staviti nekako na prekret prvoga i drugoga tisućljeća, a ipak se dvopjev javlja i u takvim tipovima popijevaka, koje su po svoj prilici i starije od toga doba ili bar potječe njihov prvotni oblik iz toga veoma starog doba — mislim u prvom redu na obredne popijevke. Je li tu novija tekovina prodrla u stariji tip muzičkog izražaja ili je u našem muzičkom folkloru opstojalo dvoglasje još i prije vremenske granice, koju je postavila općenita povijest muzike?

Na tu veoma polaganim postupkom razvijanu i razvijenu tradiciju utjecali su dakako mnogi unutarnji i vanjski utjecaji. Mislim tu u prvom redu na djelatnost sposobnih pojedinaca, jer je razumljivo, da će generacija, u kojoj nema takvih nadarenih pojedinaca, moći tek da održi neokrnjenom tradiciju, koju je primila u baštinu i da je tako sačuvanu preda u naslijeđe daljoj generaciji, a da sama ne će nimalo prinijeti razvitku popijevke. Tako može pomalo nastati i zastoj u razvitku muzičke tradicije — u slučaju, da se izređa i nekoliko pokoljenja, u kojima nema darovitih pojedinaca — i taj zastoj u razvitku u posebnim će

prilikama potrajati i dulje vrijeme, pa će se ovakva ustajala tradicija predavati redom nekolikim pokoljenjima, možda i mnogim pokoljenjima. Neizbježna je posljedica toga događanja neke vrste ukrućenost; usmenom predajom prenošene popijevke nose u sebi biljege stareži i upravo su određene za to, da ih melograf zapiše i spremi u arhiv našega muzičkog folklora. U tom muzičko-etnografskom području pučka popijevka izumire.

Drugda je takovom zastoju u razvitku našega muzičkog folklora dalo novi polet novo pokoljenje, u kojem je bilo izrazitih tipova tvornog duha, koji dadoše svoj prinos razvitku pučke muzike upravo po svojim tvornim snagama. Ili je — čestom migracijom, koju je najvećma uzrokovao vanjski povod — priliv novoga življa u neko folklorno područje donio novih pobuda, pače i novih izražajnih sredstava, noseći sa sobom — iz mjesta migracije — biljege svoga muzičkog izražaja. U spletanju i sukobu osobina različnih muzičko-etnografskih područja, koji tako nastadoše, prevladala je snažnija koncepcija, koncepcija one sredine, u kojoj je bilo više životnosti i više tvornih snaga. Nije takvo prepletanje različnih muzičkih izražaja uvijek svršilo prevladavanjem novine. Koji taj put starinci su nametnuli došljacima svoje osobine, tekovine došljaka iščezoše u tradiciji starinaca.

Tako su se slično razrađivali u muzičkom folkloru i motivi uneseni iz sasvim tuđe tradicije, germanske i madžarske na sjeveru, talijanske na jugozapadu i orijentalne (tursko-arapske i ciganske) na istoku i jugoistoku. Ima krajeva, koji su u zastalosti razvitka svoje tradicije tvrdokorno odbijali od sebe vanjske utjecaje. Druguda su takvu novinu dijelom harmonske, dijelom ritmijske a često i arhitektonske pa i interpretacijske naravi razradili samostalno, a rezultat je toga spletanja često i oprečnih muzičkih izražajnih sredstava naveo na stvaranje novih čudesno skladnih oblika. I gradska »pismica« dalmatinska i orijentalno namirisana »sevdalinka« tvorba je našeg narodnog duha, vrijedna i neobično značajna tekovina našega muzičkoga folklora.

Ako su ta pitanja upravo zbog nedostatka pisanih spomenika iz davnine danas nadasve zamršena, zagonetna i gotovo

nepristupna, naša muzička etnografija morat će im s vremenom obratiti najveću pažnju. Pri tom će se izdašno pomagati utvrđivanjem oblika muzičkog izražaja, koji nam se očuvaše dosta čisti u različnim muzičko-etnografskim područjima jedan kraj drugoga zbog prije istaknutoga zastoja u razvitku muzičke tradicije u nekima od tih područja. Jer neobično je značajna osobina našeg muzičkog folklora, uzeta kao cjeline, da u njemu opstoje u isto vrijeme primjerci pjevanja iz različnih pojedinačnih stepena razvitka pučke muzičke tradicije, dakako najvećma u različitim muzičko-etnografskim područjima.

Druga je zamašna činjenica bitna značajka svakoga a posebno našega hrvatskog muzičkog folklora, način reprodukcije pučke popijevke. Kakogod nam je na pitanje: tko je tvorac pučke popijevke, valjalo odgovoriti: narod; tako nam je i na pitanje: za koga su stvorene pučke popijevke, odgovoriti: za narod. Šta više to je isti narod. A taj narod, koji je prenoseći napjev predajom postao konačno njegov tvorac, i sam pjeva i sam sluša tu svoju tvorbu. Tvorac, izvođač i slušalac u isti mah. Pače i u časovima čistoga lirskog zanosa, kada momci išetavši večerom na kraj sela zapjevaju ljubavnu popijevku, jer im je duša puna neodređenih slutnja i težnja, a pjesma njihova odjekuje širokom krajinom; i u tom času lirskoga zanosa, možda i strasne čežnje, kada na pjev momački zadrhta mnogo srce djevojačko, zapravo se u pjevu momaka ispoljuje iživljavanje njihove životne energije spontano, bez određenih namjera. Taj se pjev na daleko čuje, no oni pjevaju, da svoju prepunu dušu izdovolje, da svom vrelom osjećanju nađu oduška, a ne čekaju ni od koga bilo kakve hvale. Pa ako uz njih putem prođe putnik, njihov će pjev zamuknuti, da se opet javi, kad je već putnik daleko odmakao.

U takvom slobodnom prostorju, među sobom i svojima, ni od koga promatran, ni od koga pohvaljen ili pokuđen, pučki će pjevač pjevati iz pune duše. U takvu slobodnom prostorju i u takvu socijalnom krugu područje je čistoga, nenatrunjenog i nadasve lijepog muzičkog folklora. Tu živi i cvate pučka popijevka i dok su prilike takve i život i cvat je njezin omogućen.

Kad bi samo ti uvjeti za procvat muzičkog folklora našeg bili što potpunije i trajnije ispunjeni, mogli bismo se nadati, da će nam pučka popijevka, taj najljepši dar pučkog lirizma, poživjeti duge dane. Jer ona je preživjela i vremena stoljetnoga robovanja, stoljetnih borbi za očuvanjem rodne grude od najezde tuđinaca; očuvala se i pod igom tuđega gospodara i u jeku krvavog rvanja za goli život i nasušni hljebac, jer su uvjeti za njezin razvitak za sve to vrijeme ostali nepovrijeđeni: jednostavni patrijarhalni intimni život zadružni na selu, a naročito život u obitelji ostade osnova priprostih ali milih i srdačnih životnih izražajnih oblika, upravo narodnih običaja, kojima je pjevanje pučkih, starinom posvećenih popijevaka i pučka svirka davala potreban i profinjen estetski okvir, jedno je s drugim upravo sraslo i jedno bez drugoga ne može gotovo niti opstojati.

No tih uvjeta za cvat pučke muzike naglo nestaje, oni su na mjestima već i nestali. Kakogod je nestalo obrednih popijevaka na pr. »koleda« na mnogim mjestima u Hrvatskom Primorju, tako je nestalo i žetelačkih popijevaka u nekim mjestima u Hrvatskom Zagorju — jer se u izmijenjenim životnim prilikama ne vrše više običaji, uz koje su se te popijevke pjevale i prenosile u pokoljenjima; nestaje a nestajat će sve više pučka popijevka u svim krajevima, u kojima se izgube uvjeti za postojanje i razvitak njezin. Uz ove uvjete, koji su tako usko vezani sa životom naroda, djeluju dalje u mnogočem i novi, vanjski razlozi, tekovine suvremene tehnike: gramofon i radiofonija, ma da se u našem folkloru njihov utjecaj još ne očituje znatnije. Pače i nastojanje za promicanjem seljačkih pjevačkih društava zacijelo će djelovati negativno na razvitak pučke muzike. Jer ta društva, koja inače imadu u socijalnom i općeno kulturnom napretku našeg seoskog života zamašan zadatak, ne će moći postaviti za svoj cilj upravo održavanje bitnih preduvjeta za opstojanje i razvitak pučke popijevke. Ona idu namah iza svoga osnutka još i korak dalje. Ona hoće pjevati umjetničku muziku. No već i samo diferensiranje njihovo, odmicanje od okoline, dioba onih, koji pjevaju, od onih, koji slušaju, sve su to značajne i zamašne novine, koje tradicionalnu usku vezu muzičkog folklora

s narodnim životom i sa svim manifestacijama toga života, a te su upravo osnova stvaranja pučke popijevke, neumolno, pače i naprasito kidaju.

Tako je bilo u drugih naroda, tako će se i kod nas desiti, da napredovanje duševne kulture širokih slojeva narodnih mora neminovno uzrokovati propadanje starih tradicionalnih životnih oblika. Tvornička jeftina tvorba nadomiješta pomalo i sve više tradicionalne tekovine folklora u svim područjima pučke tvorbe, pa tako i u pučkoj muzici.

Kako je pučka popijevka izraz kolektiva, ona je u svojoj biti zborna popijevka i njena ograničena sredstva dopuštala su razvitak jedne same konstruktivne forme: strofne popijevke, koja se niže u beskonačnom ponavljanju litanijske sheme (t. j. na jednu samu kraću melodijsku tvorevinu pjevaju se jednako svi stihovi). I ova sama konstruktivna shema dostaje pučkoj muzici, da se u njoj izraze svi ugođaji i sva duševna stanja. Monotonost litanijskog niza oživljuje se upravo tim, što je pučka muzika vezana uz druge umjetničke i životne manifestacije; u pučkoj popijevci vezana je uz fabulu, a u pučkoj svirci uz ples, a uza to vazda još i uz običaje i društvene prigode. Dalje u intimnom krugu patrijarhalnoga života narodnoga nije mogla pučka tvorna snaga nikada doprijeti. A nije se mogla razviti ni potreba i težnja za drugim formama konstrukcije, neznanom pučkom tvorcu dostajala je ta jedna, a u predavanju od usta do usta mogla se samo ona zbog svoje jednostavnosti primjenjivati. Ipak se i u toj jednostavnoj konstruktivnoj shemi uvijek još moglo razviti veliko obilje ritmijskih, harmonskih i melodijskih osobina i odlika: u njima je sva krasota pučkoga muzičkog izražaja, u njima je posebna zašara toga izričaja, po njima se on razlikuje od muzičkog folklora drugih naroda.

Pučka muzika nije umjetnost u običnom smislu riječi, nije samostalna manifestacija jedne, specifične sposobnosti kolektivne narodne duše. Pučka je muzika u jednu ruku nadvisila umjetnost, jer je punim stapanjem produktivnih i reproduktivnih snaga zajedno s onima, koji mogu njihove manifestacije proživjeti, mogla i morala postaviti moćan izraz svega narodnog življenja. No pučka muzika u drugu ruku nije dosegla prave umjetnosti, jer se nije smjela, a nije se ni mogla istrgnuti iz cjeline svake pučke životne manifestacije kao i druge umjetničke pučke tvorbe: pjesnička i likovna, plesna i scenska.

Pučka je muzika samo jedan dio folklora i nikako nije samostalna umjetnost.

Jer ako zadatak svake muzičke umjetničke manifestacije zagledamo i u wagnerovskoj koncepciji, u svečanim igrama, u skladnom skupnom umjetničkom djelu, u služenju jednom idealu a među poklonicima ljepote — i tada još umjetnost ne može i ne će postati životna manifestacija kolektiva, jer joj on može i mora prilaziti samo kao pasivan slušalac i gledalac, koji čisto svoje srce otvara spoznajama ljepote, što mu ih drugi otkrivaju ulijevajući u to čisto srce svoj dionizijski zanos bilo kao produktivni ili reproduktivni umjetnici.

Umjetnik tvorac, kompozitor, poznata je, jaka i istaknuta ličnost, koja — gonjena unutarnjim žarom i neumolnim sudbonosnim nagonom — stvara nova djela po genijalnoj intuiciji. No ta prirođena intuicija samo je zadnja tajna njegova stvaranja, samo prinosi dio — najvredniji, najzamašniji i najodsudniji dio ukupnom njegovu radu. Umjetnik najčešće i nije svijestan svoje intuicije. Jer on je morao proučavati zakone svoje umjetnosti na gotovim djelima velikih majstora, svojih predšasnika, on je morao upoznati sve tajne te zakonitosti, morao je otkriti unutarnje konstruktivne mogućnosti, dispozicije i snagu svih umjetničkih sredstava svojega umijeća, da može — poslije napornoga, zrelog i dubokog proučavanja — proniknuti u samu bit svoje umjetnosti i tako steći sposobnost stvaranja, da može misao, što ju je po genijalnoj intuiciji zamislio, odmah i uobličiti u svršeno i skladno umjetničko djelo. Za čudo je, koliko su veliki majstori kompozitori zdušno i temeljito proučavali svoju umjetnost, pa su čitavi životi prolazili u neprestanom i napornom studiju, koji je iscrpljivao svu duševnost i najvećih genija. Mozart je bogodanu svoju lakoću koncepcije stekao trajnim proučavanjem i ozbiljnim radom u najranijoj dobi; morao je po običaju tadašnjega načina obuke vježbati konstrukciju najzaku-

častijih umjetničkih oblika namah u improvizaciji. Beethoven je čitavoga svog života u najvećem naprezanju kidao svoju dušu, dok je pojedinoj zamisli svojoj našao adekvatan umjetnički oblik i izražaj. Verdi već na skretu života daje životnu ispovijest u skromnoj izreci: »Solitudine e studio, ecco la mia vita«. A genijalni Smetana i ne zna svojih tvornih sposobnosti, jer je — po svome rijeku — mogao napisati cijelo životno djelo zbog toga, što je neprestano učio i proučavao tajne svoje umjetnosti. Vjerovao je, da je samo u tom marnom studiju tajna njegovih umjetničkih uspjeha kao da bi svaki drugi muzičar isto mogao postići jednako marnim studijem. I bajka o primarnoj intuitivnoj snazi genija Musorgskoga danas je tek bajka, jer se zna, da je ovaj najznatniji predstavnik petorice Mladorusa ozbiljno proučavao muzičke nauke na gotovim djelima velikih majstora. Tko će još izbrojiti primjere iz povijesti muzike, koji ovu osnovnu spoznaju sa svih strana osvjetljuju. Ne će je poništiti prigovor, da su genijalni majstori — oni, koji su doista umjetnost pokrenuli naprijed, tvorci novih umjetničkih zasada i konstruktori novih umjetničkih formi — da su ti majstori lako i brzo studirali (Wagner je učio pod paskom učitelja tek nekoliko mjeseci). Tako isto ne će spoznaja, da su mnogi studirali, mnogo studirali muzičke nauke i valjano ih znali, a ipak nijesu stvorili zamašnijih djela, moći poništiti utvrđene činjenice, da svaki umjetnik-tvorac mora spoznanjem svih tehničkih mogućnosti i sredstava svojega umijeća postati najprije meštar-obrtnik svoje umjetnosti, da je tek onda kadar učiniti još posljednji korak i smiono zakoračiti na put umjetničkoga stvaranja. Umjetnik mora znati svoju umjetnost u tančine, ona sva mora pred njim biti otkrivena, onda on tek umije stvarati.

Zadaća je njegova poziva i životnog djela: gotova, savršena i skladna umjetnina, kojoj ne treba a i ne smije se ništa dodavati, ali se od nje ne može ništa niti oduzeti. Od prvotne zamisli, koja redovno nastaje spontano kao u nekom čudesnom objavljenju, od te prvotne zamisli do gotova umjetničkog djela dug je put. Taj će put kompozitor mozartovske invencijske snage — spremljen prije toga ozbiljnim i temeljitim studijem — premašiti nekom neobičnom sigurnošću i lagašnošću, bez ikakvih zapreka; no kompozitor će beethovenske invencije u mučnom naprezanju svih duševnih energija svojih, u stradavanju i odricanju životnih radosti, u bježanju od svih, u samoći tek naći potrebnu koncentraciju, da iz neizgrađene prvotne zamisli izgradi čvrstu i veličajnu konstrukciju umjetničkog djela, ma kako skromna opsega to djelo bilo. I jedan će i drugi umjetnik raditi oprezno, postepeno i znalački; sam posao ispisavanja — u misli već gotove — kompozicije iscrpljivat će mnogo ne samo duševne, već i fizičke snage kompozitorove čak i onda, kada pero može hitro zapisivati sve ono, što genij njegov zamišljajući stvara. Ne, nije sama intuicijska zamisao gotova umjetnina. I najkrasnija improvizacija samo je časovita i šarena slika, iz koje se mogu razabrati tek blijedi obrisi svršena i skladna umjetničkog djela. U izgrađivanju oblika, u raspoređivanju porastâ i spadova duševnih emocija, u dotjerivanju svih detalja opsežne i često komplicirane partiture, u omjerivanju zvučnih snaga svih umjetničkih sredstava, koja se imadu pokrenuti, da aktiviraju zvučne komplekse, što ih umjetnik zamišlja, u svemu tom radu umjetnik gonjen intuitivnom snagom svoje mašte, a upravljan temeljitim znanjem i bogatim iskustvom — gradi i sklada, a svrha je toga rada: jedinstveno i savršeno djelo, gotovo i skladno. I sav taj posao izvršuje on sam, tvorac, kompozitor.

Takva svršena i skladna umjetnina, napisana na iscrtanom papiru, pristupna je tek malenu broju izabranih, koji — čitajući je — mogu oživjeti u duši sav onaj čudesni sklad zvukova, koji su nečuveni zvučali i brujili u duši kompozitorovoj, dok je to djelo stvarao. Umjetničko je djelo kompozitorovo za široke slojeve svijeta ostalo mrtvo, još je i dalje nepristupna tajna, ispisana čudnim kvačicama i znacima na bezizražajnom papiru i samo zvučna realizacija može kompoziciju oživjeti. A za tu su realizaciju potrebni redovno drugi, reproduktivni umjetnici, pjevači i svirači. I kada se kod reproduciranja kompozicije nađu zreli umjetnici reproduktivni, koji neobične zamisli i individualne oblike novog umjetničkog djela znadu intuitivno shvatiti i vjerno predavati, onda tek djelo kompozitorovo za vrijeme same repro-

dukcije postaje živo i ono svojim zvukom ne zanosi samo reproduktivne umjetnike, koji i najtanji drhtaj i unutarnji žar, što su u času stvaranja prožimali kompozitorovu dušu, u kompoziciji osjećaju, razumiju i kongenijalno reproduciraju, već će i svaki slušalac to zajedničko nastojanje produktivnog i reproduktivnog umjetnika za otkrivanjem novih ljepota moći potpuno pojimati i duboko proživjeti. Tvorni umjetnik, kompozitor, bitno je različit od reproduktivnoga — ne samo po svom pozivu, već i po čitavom svom obrazovanju pa i po svojim sposobnostima i duševnim sklonostima. Dok tvornoga umjetnika prožima spoznaja vrednote njegovih tvorbi, reproduktivni umjetnik mora svojim uživljavanjem u svršeni čarobni zvučni svijet kompozitorov otkriti često zagonetnu ljepotu novoga umjetničkog izričaja i mora znati tu ljepotu predavati u ispravnoj i zanosnoj interpretaciji, znajući da je njegovo djelo — umjetnička reprodukcija, časovito i prolazno. Sve veća diferencijacija ovih u prvi mah ne toliko različnih zadataka dovela je u razvitku muzike još i do toga, da kompoziciju zamišlja pojedinac, umjetnik-tvorac, a u izvedbi su njezinoj zaposlene često brojne grupe reproduktivnih umjetnika, pjevača i svirača, čitavih pjevačkih zborova i velikih orhestara. Bach je svoje orguljske fuge i klavirske kompozicije mogao sam svirati. I Chopin je svoje životno djelo znao genijalno interpretirati. No gluhi Beethoven nije ni čuo golemoga ensembla, koji je izvodio veliku njegovu Devetu simfoniju. Gledao je nemoćan i zaprepašten zanos slušateljstva i ganut je zahvaljivao za iskaze zanosa; pljeska i kliktaja nije mogao čuti baš tako, kako nije nigda slušao reprodukcije onih djela, što ih je — već gluh — napisao.

Jer je i on — kao umjetnik-tvorac — stvarao za svijet oko sebe. Stvarao je zato, jer je mogao proživjeti veliku duševnu emociju i umio svom proživljavanju dati adekvatan izražaj u gotovom umjetničkom djelu, jer je znao opjevati velike bolove ljudske i htio propovijedati životnu radost čovječanstvu. Pa dok brojni slušaoci pristupaju vazda nanovo velikoj umjetničkoj manifestaciji, goni ih zapravo neutaživa čežnja za dubokim i potresnim doživljavanjem. Ta ih čežnja i nuka, da kod ponovnoga

slušanja zamašne kompozicije poniru još dalje u dubinu njenesadržine, da se raduju novim ljepotama, što ih umjetničko djelo pred njima razotkriva. Prava, velika umjetnina nije stvorena, da u času razonode uzbudi živce presićene stareži. Ona hoće, da poletnu mladež vodi novim objavama i otkrivenjima; ona hoće, da je slušateljstvo proživi i u staloženom smirenju toga svog proživljavanja spozna obogaćivanje svoje duševnosti.

Tako je razvitak muzičke umjetnosti bitno odijelio tvornog umjetnika od izvađačâ, a ove opet od slušalaca. Koncertni podij i pozornica blizu su auditoriju i gledalištu, ali su povišeni iznad njih. Tamo su umjetnici, koji izvode umjetničko djelo, a ovdje je vjernički puk, za koji je to djelo stvarano i reproducirano ili prikazivano.

A kako se u hitnji naprednog razvitka životnih manifestacija i njihovih oblika otvaraju novi vidici, novi će umjetnici tražiti nove sadržaje, iznalazit će nove, njima primjerene forme, posezat će za novim sredstvima, kojima ih mogu izraziti, stvarat će nova djela zanoseći se novim emocijama. I doći će vazda novi slušaoci, da se poklone djelu kompozitorovu, da se raduju ljepoti objavljenoj pjevom i svirkom reproduktivnih umjetnika. Zanos će se njihov očitovati u odobravanju, u slavljenju živih umjetnika, a zahvalnost svoju pokazat će vidljivim znakovima; darivat će miljenike svoje lovorom, a uminulim velikanima postavljat će spomenike, obasuti ih cvijećem. Jer umjetničko djelo velikoga tvornog umjetnika ostaje vazda živo i nepromijenjeno se predaje pokoljenjima kao tekovina nacionalnih kulturnih nastojanja. U tim će djelima ostati kompozitorov duh jednako živ, a nova pokoljenja dospjet će — dubljim poniranjem u njihovu sadržinu — potpunije ocijeniti njihove vrednote, pa će s pravim pijetetom u vjernoj reprodukciji sačuvati sve i najsitnije značajke kompozitorova izričaja. U tim će djelima zagledati i daleka pokoljenja izražaj idealnog truđenja za otkrivanjem neprolazne ljepote i ona će tu ljepotu duboko osjećati i po tom osjećaju spoznavati i priznavati.

I ma koliko visoko poštovao narod svoju muzičku umjetnost kao jednu od najviših vrednota svoje narodne kulture, nigda se

ona ne može stopiti potpuno sa samim životom naroda toliko, da bi mogla nadomjestiti pučki folklor tamo, gdje ga zbog prije istaknutih činjenica postepeno ali sigurno nestaje.

Umjetnost svakog naroda jest i ostat će uzvišenim izrazom narodnog života, a jer se u njoj zagledaju i opće ljudske vrednote, daje narod upravo njome svoj najdragocjeniji prinos općenoj ljudskoj kulturi.

STJEPAN BANOVIĆ, ZAGREB

ZAJEDNIČKI IZVOR I ZNAČENJE BIRANJA KORUŠKIH VOJVODA I SEOSKIH KRALJEVA U DALMACIJI

Do nedavna je u sjevernoj Dalmaciji, iznad rijeke Cetine, a ponegdje i južno od nje, opstojao narodni običaj biranja »seoskoga kralja«.*) U svesci »Dalmacija« monumentalnog djela »Austro-ugarska monarhija opisana i ilustrovana« (»Oesterreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild«, Wien 1892) spominje se i taj narodni običaj ovako:

»Bio je, do koju godinu natrag, u više mjesta po Dalmaciji neki osobiti narodni običaj, a taj je bio: izbor seoskog kralja. Sve potankosti pri izboru seoskog kralja nisu bile svuda jednake, kako ni ime nije bilo isto, jer u nekim mjestima zvao se »kralj« a u nekim »vojvoda«; ali u jezgri narodni je duh bio svuda jedan te jedan. Imenom »kralja« ili »vojvode« zvao se je onaj čovjek, koga bi mjesne starješine izabrale, da nosi za godinu dana to časno ime, a on imao uz to ime i neka osobita prava i neke osobite dužnosti. Najzadnji »kralj« bio je u Ižu-Velom god. 1875. — Evo sada kako se je postupalo u Ižu-Velom pri ovoj narodnoj

*) Na str. 300. svoje knjige »Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara« (Zagreb, 1925.) piše dr. Ferdo pl. Šišić: »Pozivanje na Milinovićevo pričanje o »izboru seljačkoga kralja« u Bijaćima kod Trogira sasvim je pogrješno: taj običaj nije nigdje poznat, a i sve ono drugo, što priča Milinović, samo je plod fantazije«.

Ja sam iza toga u »Nastavnom vjesniku« (sv. 3.—4. 1926., str. 107. do 108.) u kratkome prikazu: »Jedna neistina u Šišićevoj Povijesti Hrvata u vrijeme narodnih vladara« nanizao nekoliko dokaza o biranju »seljačkoga kralja« u Dalmaciji, a zatim sam u istome vjesniku (sv. 9.—10. 1927., str. 395.—398.) pređašnjim dokazima dodao i neke druge. O tome sam napisao jedan članak u »Obzoru«.

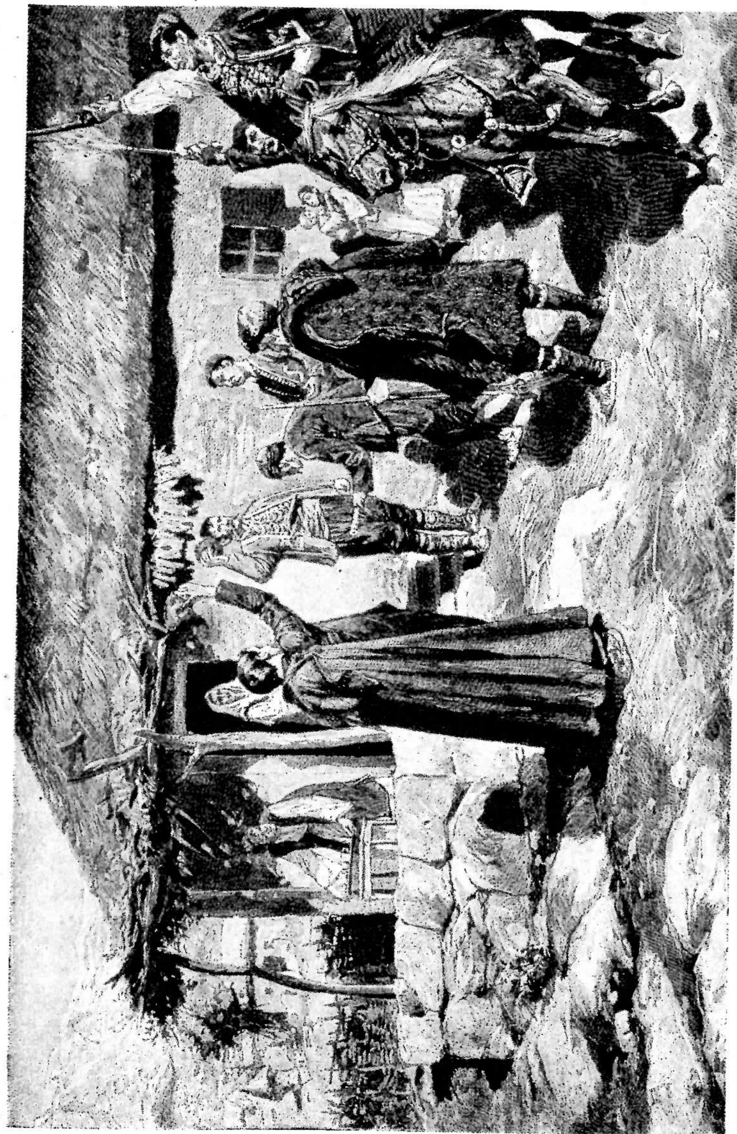
Nakon mojih pisanja iznio je u »Starohrvatskoj Prosvjeti« 1927. (I. 3.—4., str. 197.—209.), pod uredništvom samoga Šišića, M. Barada raspravicu: O našem običaju »biranje kralja«, u kojoj braneći Šišićevo pisanje dokazuje, da običaj onoga biranja potječe od rimskih Saturnalija i babilonskih Sakeja.

svečanosti. — Stariji domaćini sakupili bi se u vijeće na Ivanj dan (božićni, 27. prosinca), te bi izabrali dvanaestoricu od boljih domaćina, koji bi za dvanaest godina jedan za drugim imali biti kraljevi, a kad bi se ona dvanaestorica obredila u toj časti izabralo bi vijeće staraca opet drugu dvanaestoricu za drugih dvanaest godina, i tako sve dalje. Kojim redom imao je svatko od one dvanaestorice postati kraljem, to bi odlučivalo ždrijebanje. Vas puk krenuo bi, na Ivanj dan poslije podne, s barjakom, bubnjem, diplama, pjevanjem i pucanjem iz pušaka kući onog domaćina, komu je bio red, da bude »kralj« od onog dana do Ivanja dneva druge godine. Na kućnim vratima stari bi kralj pozdravio novoga: »Zdravo, novi kralju«, te bi mu predao znak kraljeve časti:[1]) štap (koji se štap još i danas čuva, te ide sada od glavara do glavara). Na to bi mu novi kralj odvratio: »Hvala Bogu, kad sam ovaj dan dočekao!« Kod novoga kralja svijet bi se malko napio, a nakon toga popratio bi kralja velikim veseljem na glavni mjesni trg (koji se u Ižu Velomu zove »Slanac«, a u Novom u Kaštelim »Brče« ili »Biranje«). Novi kralj morao je donijeti na trg ove stvari: što više mogao raznih riba na razni način sgotovljenih, barilo vina, dvanaest velikih kolača domaćeg kruha i dvanaest komada sladkarije zvane »paškinje«; a sve ovo zvalo se je jednim imenom »čast«. Između one ribe, što bi kralj donio, imao je svakako biti jedan zubatac (talijanski: dentale), u zubima kojega metnuo bi jabuku. Od ostaloga svijeta svatko, koji je od pričešćenja, imao je donijeti tu na trg dva kvartuča vina. Kad bi sve to bilo pripravno, stali bi se gostiti.

Barada poriče i postojanje dvora hrvatskih vladara u Biaćima, na što se osvrnuo i dr. Lj. Karaman na str. 164. svoje knjige »Iz kolijevke hrvatske prošlosti« (1930.) dokazujući, »da su kod Sv. Marte (u Biaćima) otkopani prvi sigurni ostaci starohrvatskog vladalačkog boravišta ili dvora« (str. 155.).

Iza toga je o. Petar Bačić uz stare dokaze preko župnikâ srednje i gornje Dalmacije prikupio i nove, te ih izdao pod natpisom: »Izbor seoskoga kralja u Dalmaciji« u »Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena«, (knj. XXVI. sv. 2., str. 319.—328., god. 1928.).

[1]) Sadanji župnik Iža Veloga don Ivo Silvestrić mi javlja, da je u vrijeme biranja iških seoskih kraljeva u Ižu opstojala i kruna za kralja, ali da se danas ne zna, kamo je dospjela.

Poklon novom izabranom „kralju" na otoku Ižu Velom

Pri gostbi predali bi glavu zubatca, koji ima jabuku u zubima, onomu domaćinu, koji bi do godine, uslijed ždrijebanja, imao biti kraljem. Poslije gostbe dopratili bi kralja do njegove kuće istim veseljem, kao što su ga iz nje digli. U kući bi kralj držao onu večer i sutra dan gostbu, na koju bi pozvao svojtu i rodbinu i prijatelje.«

Seoski kralj je u Ižu Velom bio oprošten kroz tri godine od onih pet nadnica, što ih je svak u mjestu morao izraditi u općim poslovima.

Uz navedeni spis u spomenutom djelu ima i slika: »Izbor seljačkoga kralja«, koju i mi ovdje prenosimo.

Radi svoga dokazivanja gornji prikaz moram popuniti svjedočanstvom g. don Hinka Brnetića,[2]) nekadašnjeg župnika Iža Veloga, koji nam razjašnjuje, da g. 1876. nije u onome mjestu bio izabran seljački »hrvatski kralj« s razloga, što se neki Konatić nije htio primiti te časti od bojazni pred velikim troškom, radi čega i danas njegovi nasljednici nose prišivak »Siromah«. Radi otklona kraljske časti puk se uzbunio, pa je morala uredovati i politička vlast, ali utaman, jer se Konatić ne htjede primiti i tako onom godinom presta drevni onaj narodni običaj biranja »kraljeva«.

Odsele je kraljevsko žezlo išlo od glavara do glavara, ali kad ga iza g. 1882. ne htjede primiti sin istoga onog Konatića, pohrani ga u župskom uredu župnik Brnetić. Nakon moga zanimanja za taj štap mons. don Frane Bulić ga je pribavio za »Bihać«, hrvatsko društvo za istraživanje domaće povijesti u Splitu, koji nam je poslao i sliku toga štapa, pa i napose vjerno povećanu sliku sv. Mihovila, koja se nalazi na štapu. Svečeva slika na štapu ima 28 mm u promjeru, a povećana je na 80 mm promjera. Slika je na srebrnom listu.

Suviše nam u svome prikazu župnik Brnetić svjedoči, da je: »i na Ižu kralj imao vlast za dvanaest dana i rješavao sporove«, onda: »Cijelo pučanstvo sa zastavom i bubnjem na Ivanju i ostale blagdane pratili bi kralja

[2]) Bačićeva spomenuta radnja str. 325.—326.

od kuće do crkve k svetoj misi, tako poslije mise od crkve natrag do kraljeva stana«. Osim toga iz Brnetićeva priloga razabiramo, da se onaj trg sastajališta zvao »Stanac«, a ne »Slanac«, kako piše u djelu »Dalmacija«, čemu sam se i bez toga već prije lako domislio.

Glavna je karakteristika seoskoga kralja u Ižu Velom:

Kralja zovu »hrvatskim kraljem«, bira se između 12 određenika, ima uz kraljevsko žezlo sa svetim simbolom i nešto vlasti. Kraljev je izbor skopčan i sa crkvenom svečanošću.

Isti župnik Brnetić, rodom iz Silbe, piše (u napomenutoj Bačićevoj radnji) za svoje rodno mjesto ovo (str. 324.—325.):

»Stari pokojni Nikola Pavlina, rođen u Silbi god. 1803. (umro 1900.), pripovijedao mi je, da se sjeća zadnjeg mjesnog kralja, i da mu je dobro ostao u pameti, jer ga je vidio s krunom na glavi.

Pokojni kapetan Bartul Supičić, koji je živio početkom prošloga vijeka, ostavio je sveščić pisama, u kome je sabrao sve, što je mogao sakupiti u Zadru i Mlecima o prošlosti našeg mjesta. O našem seoskom kralju evo što piše: »Opstojao je u Silbi od davnih vremena običaj izabirati kralja seoskoga, svake godine na Stjepanovo, o Božiću. Izabrala bi ga seoska skupština većinom glasova. Vlast njegova trajala od Ivanje Božićne do Triju Svetih Kralja. Kroz to vrijeme kralj je svaki dan, u bratskoj kući, opkoljen od dvanaest vijećnika predsjedao, sa mjedenom krunom na glavi, skupštinama i dijelio pravdu. Zadaća mu bijaše imenovanje seoskoga glavara, harambaše, poljskih stražara; odobrenje konačnog seoskog računa; priređenje predračuna za susljednu godinu. K tomu on je sudio o svim tužbama i prepirkama, koje bi se porodile preko godine. Njegovu sudu svi su se pokoravali. Kroz tih dvanaest dana zborovanja sa vijećnicima gostio se je u istoj bratskoj kući, na teret sela. Taj običaj ukinut bi u prvoj četvrtini prošloga vijeka (XIX.) Kruna kraljeva predana je mjesnoj župnoj crkvi, gdje se i danas čuva.

U vrijeme vladanja domaćega kralja osvanu pred Silbom brodovlje mletačko. Admiral zaište hrane za vojnike svih svojih brodova. Otočani mu odgovoriše: »Ne smijemo to dati bez dopuštenja kraljeva«. To je razljutilo admirala, pak se razgoropadi, reče: »Zar Silba ne pripada mletačkome Duždu? Dovedite mi toga vašega kralja, da mu se i ja poklonim«. Silbanski kralj pun ponosa poruči Mlečaninu: »Dođi ti k meni, ako me trebaš«. Admiral mletački dođe i nađe u skromnoj seljačkoj kući kralja

s krunom na glavi u veselu društvu. Kralj izvadi iz škrinje žutu pergamenu, kojom je Dužd potvrdio ovaj starinski običaj. Prema tome i Silba i Olib[3]) (otoci) svake godine birahu kralja, koji vladaše neko vrijeme neograničenom vlasti. Admiral se pokloni starim pravicama ovih otočana, pak mu ne preostade drugo, nego da bude sa svojom pratnjom gost kralja Silbe.«

Da ovo o mletačkome admiralu nije nikakva šala, poslije će nam potvrditi Talijanac Pignata u svome prikazu biranja seoskoga kralja na otoku Molatu kraj Zadra, i to mnogo starijim svjedočanstvom.

Veoma nam je važno svjedočanstvo Ivana Milčetića, što ga je iznio u svojoj radnji »Koleda u južnih Slavena« (Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, knj. XXII., str. 6.), a zapisao ga je u samoj Silbi god. 1882. ovako:

»Glavari kuća na Silbi i susjednom otoku Olibu sastali bi se na dan sv. Stjepana, da izaberu jednoga od starijih i imućnijih između sebe za kralja. Vlada njegova trajaše od Stjepanja pa do Tri kralja. U ime kraljevske vlasti predali bi mu zlatnu krunu (pozlaćenu). Bješe neograničen gospodar Silbe i Oliba. Opkoljen od 12 staraca predsjedaše općinskim sastancima za kamenim stolom...«

Glavna karakteristika seoskoga kralja na Silbi i Olibu:

Seoski kralj ovih otoka i mjesta, uz kraljevsku krunu sa krstom na vrhu imađaše u svome malenome kraljevstvu vrlo znatnu vlast imenujući seoske glavare i ostale časti, rješavajući sve parbe i sporove, u čemu ga je svak slušao i pokoravao mu se. Uz bok mu je bilo dvanaest vijećnika, a njegova su prava

[3]) Luigi Maschek, činovnik Namjesništva u Zadru i član mnogih akademija, piše u knjizi »Manuale d. R. di Dalmazia 1876.—77.« str. 224. do 225. također o biranju seoskoga kralja u Ižu Velom, Silbi i Olibu, pa veli, da je nazad pedeset godina, nakon prestanka onog običaja, »kruna olipskoga kralja predana crkvi na čuvanje, gdje se još nalazi«. — Isto veli i Vj. Kraić na str. 46. II. sv. knjige »Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati«. Kruna je naime predana crkvi u Silbi, jer su Silba i Olib imali zajedničkoga kralja i kruna je bila samo jedna.

priznavale i nadležne mletačke vlasti. Imao je kameni stol.

Donosimo ovdje i sliku krune silbanskog seoskog kralja.

Dr. Josip Matasović priopćio je u »Narodnoj Starini« sv. 7. g. 1924., str. 84.—90. članak: Svečanosti »biranih kraljeva« u mletačkoj Dalmaciji, u kome iznosi još jedno nepoznato svjedočanstvo o biranju seoskoga kralja na otoku Molatu kod Zadra pod konac XVII. vijeka, a zabilježio ga je Talijanac Josip Pignata, koji prije toga bijaše tajnik kardinala Castaldija u Rimu. Kardinal ga dade baciti u tamnicu, ali se Pignata iz nje ipak izmakne, te pobjegne u Holandiju, prešavši preko naših krajeva u primorju sjeverne Dalmacije. Svoje je bježanje opisao pod nazivom »Moje tamnovanje i čudesni bijeg iz zatvora rimske inkvizicije«. Pignata u svome tom opisu pripovijeda, kako su se iskrcali na krševiti otok Molat kod Zadra, baš u dan, kad su u selu birali novoga »seoskog kralja«. On o tom piše:

»Pođosmo svi skupa u crkvu na misu Na prolasku vidjesmo pripravu za krunidbu njihova kralja. To je sjena od kraljeva, što im ga po tri dana preko godine dopusti mletačka republika, kojoj zemlja pripada. Kroz to vrijeme ovakav kralj ima vlast na pr. pozvati natrag svoje prognane zemljake, a mletački namjesnik nema vlasti protiv toga učiniti protest. — Tada je počela svečanost tako, da su žitelji pošli novoga kralja pozdraviti i čestitati mu. On nije tako brzo opazio da smo stranci. No pozvao nas je zatim po kapetanu svoje garde, koga pratijahu četiri vojnika...

Međutim zazvoni u crkvu, i kralj urešen krunom s crvenim vrpcama dade znak kapetanu svoje garde. Ovaj progovori par riječi u slavenskom jeziku, a na to vojnici, njih 60 na broju, krenuše dva po dva. Pred njima dva bubnjara s neke vrsti malim bubnjem, koji imađahu samo jedno dno i praporce. Za ovim iđaše kapetan i ostala momčad sa zastavom od crvene svile, na kojoj bijaše bijeli krst; na vrhu joj se nalazila grančica lovora, gdje su bile nataknute i dvije narandže. A onda je išao sasvim dostojanstveno novi kralj u pratnji rođaka, svojih prijatelja i silesije puka. Kada se i sve slavenske ceremonije svršile, pođoše opet istim putem natrag«.

Zatim je Pignata opisao gozbu, pa zabavu i ples na seoskom trgu. Napominje, da je na kraljevskoj gozbi bilo i svećenstvo.

Matasovićevo je mišljenje, da je običaj biranja »seoskog kralja« uspomena na mitološko slavensko pradoba, ili da je to »sjećanje na instalacije praslovenskih glavara« (str. 84.).

Glavna karakteristika:

Kao što na otocima Silbi i Olibu tako je i na Molatu seljački kralj imao svoju krunu i znatne prerogative vlasti, koje mu je priznavala i sama mletačka republika; imao je pače i neku svoju vojsku sa časnicima, a jedan dio obreda njegova ustoličenja vršio se i u crkvi.

I poznati opat A. Fortis spominje biranje seljačkoga kralja u Šibeniku i to u I. svesku svoje knjige »Viaggio in Dalmazia« (Venezia, 1774.). Fortis o tome piše (str. 148.—154.) i ovo:

»Šibenskoga kralja biraju o božiću... U njega ima znakova kraljevske vlasti. Tako on čuva gradske ključeve, dok traje njegovo smiješno kraljevanje. Njemu pripada odlično mjesto u katedrali, a sudac je onima, što sastavljaju njegov kratkotrajni dvor. Danas više ne prikazuje plemić toga smiješnoga kralja, već kakav težak. Ovome kralju međutim određuju kuću, u kojoj ga lijepo nastane za vrijeme njegova vladanja. On ide po gradu okrunjen vijencem, odjeven skrletom na narodnu, a prate ga mnogi njegovi činovnici. Guvernator ga poziva na objed isto kao i biskup. Na ulici mu se klanjaju, koji ga sretnu.

Varoš na kopnu i ona na obali biraju također kralja, svaki za se, ali onaj s kopna ne smije unići u grad, prije nego se prijavi gradskome monarhu«

Glavna karakteristika:

U gradu Šibeniku seljački je kralj imao također znakove neke kraljevske vlasti, čuvao je gradske ključeve, bio je pučanin i morao se odijevati u narodnu nošnju; imao je svoj dvor, dvorjanike i počasno mjesto u crkvi, te je uživao poštovanje ne samo građana nego i državnih i crkvenih poglavica.

Jedno od najstarijih poznatih nam svjedočanstva o seoskome našemu kralju zabilježio je g. 1640. otac Pavao iz Rovinja, papinski vizitator, u svome opisu: »Memoria della visita

in Provincia di Bosna Argentina nell' a. 1640«, a iznio ga je o. Stipan Zlatović u XXIII. knjizi »Starina« Jugoslavenske akademije (g. 1890.) pod natpisom: »Izvještaj o Bosni g. 1640. o. Pavla iz Rovinja«.

Otac Pavao ukratko bilježi doživljaj pišući, da je u Krapnju kod Šibenika gledajući kako i fratri igraju s pukom u kolu vidio također i »biranje kralja«, koje je u običaju onoga mjesta, pa da je 22. veljače pošao u Šibenik. Zlatović o ovome Pavlovu svjedočanstvu piše i na 67. strani svoje knjige »Franovci drž. presv. otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji«. U bilješci na 5. str. spomenute knjige »Starina« piše i Zlatović, da je običaj biranja seoskih kraljeva u Dalmaciji prestao iza pada mletačke republike.

Vidjesmo, da su u Ižu Velome seoskoga kralja nazivali »hrvatskim kraljem«. U Bačićevu prikupu župnik don V. Vukić javlja, da se tako seljački kralj zvao i u župi Kali, na otoku Ugljanu, na kome je također svako selo do nedavna biralo svoga seoskog kralja, od kojih je svaki vladao godinu dana. Na Sveta Tri Kralja seoski kralji su bili dužni donijeti pred oltar po vrč vina, koji bi im onda župnik blagoslovio. U Kalima su se birali seoski hrvatski kralji sve do god. 1896., kad je napokon taj drevni običaj prestao radi golemih troškova, kojima su ti »kraljevi« bili izvrgnuti.

I na ovome otoku kraljevi su imali neke prerogative svoje vlasti.

I na otoku Murteru su se birali »hrvatski seoski kralji« u varoši Tijesnu, kako nam to svjedoči u Bačićevu prikupu tješnjanski župnik don Tomo Perina, mještanin, koji navodi, da je zadnji seljački kralj u onoj varoši bio Ante Lordan, kojega se kuća i danas zove »Kuća Kraljeva«. I u tom je mjestu kralj imao neka prava i povlastice.

Karakteristika:

Kao u Ižu Velome i na otocima Murteru i Ugljanu seoski kralji su se nazivali »hrvatskim«, imali su neku vlast, a u Kalima je vlast kraljeva trajala čitavu godinu dana i bila spojena s blagoslovom u crkvi.

U selu Tučepima kod Makarske zadnji je seoski kralj bio izabran g. 1921. I ondje je župnik na počasnom mjestu u crkvi blagosiljao kralja i njegovu svitu kao i njegovu jabuku, što nam svjedoči župnik fra Petar Glavač u spomenutoj Bačićevoj radnji.

Sam o. fra P. Bačić, moj nekadanji učitelj u sinjskoj franjevačkoj gimnaziji, najuzorniji redovnik što ga vidjeh u svome životu, piše u svome prikupu, da je lično poznavao iza g. 1862. u Sinju čestitoga Stipana Čabrića, zadnjega »seoskog kralja« sinjskoga, koji je bio izabran kraljem iza pada Napoleonova, a do konca njegova dugoga života sa poštovanjem ga nazivahu »kraljem«. O. P. Bačić, koji preko 50 godina sabire historičku građu po Dalmaciji, brani Milinovića i misli da je biranje seoskih kralja navodni spomen na Petra Svačića, posljednjega hrvatskoga nar. kralja. Bačić se rodio g. 1847.

Fra Šimun Milinović (1835.—1910.), nadbiskup barski u Crnoj Gori, a prije toga profesor na franjevačkoj gimnaziji u Sinju (svoju je struku izučio na bečkome sveučilištu), pisao je dosta u više navrataka o biranju seoskih kraljeva u Dalmaciji: u »Viencu« 1873., u »Hrvatskom Učitelju« zagrebačkome god. 1879. (br. 2., 3., 4.), a i g. 1886. u Zadru u posebnoj knjižici »Biač«.

Milinović biranje seljačkih kraljeva opisuje s rodoljubnim zanosom, uvjeren tvrdo, da su ona živo opominjanje na biranje nekadašnjih pravih kraljeva hrvatskih. On spominje u svome opisivanju čadorove, vojsku, gospodu, velikaše, mnogobrojni puk iz Zagore i splitsko-trogirskoga primorja, a kad bi novo izabrani kralj u Bihaću — gdje nekoć stajahu dvori hrvatskih vladara — položio prisegu, pa u svečanoj kraljevskoj odjeći sa propelom u ljevici i mačem u desnici i s krunom na glavi sjeo na svoje prijestolje »dosta bi suza niz lice teklo, dosta se gorkih uzdaha čulo, dosta spomena preko pameti preletjelo i srca se duboko dojmilo (»Vienac« V., str. 219.).

Na Milinovićevo pisanje o biranju seoskih kraljeva u Bihaćima kod Trogira pada Šišićeva navedena bilješka na 300. strani njegove »Povjesti Hrvata u vrijeme narodnih vladara« Vjerujući Šišić Hauptmannu, da su koruški vojvode na Gosposvetskome polju bili birani od Hrvata, jer je kod onoga polja još u X. vijeku opstojala župa zvana »Hrvati«, prigovara mu samo, da ovi Hrvati nijesu mogli biti pozvani iz Hrvatske od Slovenaca »als Schützer und Ordner«.

Nabrajajući Šišić koruške vojvode između g. 740.—780. dodaje:

»Na tako što moglo bi se misliti samo onda, kad bi tada već postojala hrvatska država u Hrvatskoj, ali nje nema još više od vijeka i po.[4]) Pozivanje na Milinovićevo pričanje o »izboru seljačkoga kralja« u Bijaćima (kod Trogira), sasvim je pogrješno; taj običaj nije nigdje poznat, a i sve ono drugo što priča Milinović samo je plod fantazije.«

Da je taj običaj biranja hrvatskoga »seljačkoga kralja« i predobro poznat po mnogim mjestima gornje i srednje Dalmacije, to nepobitno vidjesmo iz brojnih primjera, što ih prije navedosmo sve od g. 1640. pa do g. 1921. Znamo čak da se kralj birao i na istarskim otocima, jer Gašpar Bonicelli iz Lošinja piše u svojoj knjižici »Storia dell'Isola dei Lossini« (Trieste 1869), da se i u Velikom Lošinju još god. 1715. birao »seoski kralj« kao i po nekim drugim mjestima Dalmacije.

No don M. Barada kušao je kasnije u napomenutoj radnji g. 1927. ublažiti onu Šišićevu bilješku dodajući, da se ono »nigdje« odnosi samo na Kaštela, za koja »nemamo drugo vrelo osim Milinovića«.

Ali ni to uzmicanje nimalo ne pomaže, jer je Kaštelanin (iz Kaštel-Novoga) Ivan Katalinić (1779.—1847.) god. 1841., dakle kad Milinović bijaše dječak od šest godina, izdao u Splitu knjigu na talijanskome jeziku: »Memorie degli avvenimenti successi in Dalmazia dopo la caduta della Repubblica Veneta«, u kojoj na str. 22.—23. piše ovo:

[4]) Vrijednost ovih Šišićevih dokazivanja i pobijanja Hauptmanna ne možemo nikako razumjeti, kad znademo, da su Hrvati po onom svome drevnom običaju birali i pod tuđinskom vlašću svoje »kraljeve«, »knezove« i »vojvode«, — dakle uopće nosioce vlasti.

»... dopo che estintasi la linea dei Rè nazionali (nel' anno 1102., dopo la morte del Rè Pietro II. Svačić) passò questo regno (Croazia) nei descedenti del sangue di Arpad Rè d'Ungheria, i Slavi delle Castella... vollero conservare un simulacro di Rè, costumanza che à esistito fino alla caduta della Veneta Repubblica (1797.).«

»Nel cambiamento delle cariche comunali, il Xupano di Castel-Vecchio, quando era eletto, veniva festeggiato per otto giorni, col nome e cogli onori di Rè. Egli indossava vesti nazionali, migliori che aveva, o trover poteva.

Le sue opanke, in luogo di correggie di pelle di castrato, erano gvarnite di fili dorati; aveva una corte, ministri, col nome slavo, usato nel tempo de'Rè nazionali: di Dvornik, ossia il gran Maggiordomo; di Veliki Sudac, ossia il Gran Giudice; Štitonoša, il Gran Scudiere, ecc., ecc., La residenza nella casa comunale, guardie del corpo, la populazione implorava da lui grazie e giustizia. I regali di vettovaglie accorrevano da tutte le parti; si esigevano le multe, alle quali erano condannati i soccombenti nelle loro istanze; ed i banchetti non finti, ma reali di questo simulacro di Re, corronavano la sua illusione, e quella del popolo, che si gloriava di questa privilegiata rappresentanza, sotto il domino di una Repubblica che la tollerava.«

Kako Šišić i Barada mogu kazati, da je Milinović izmislio biranje seljačkoga kralja u Kaštelima u sjećanju na uspomenu nekadanjih hrvatskih kraljeva, kad eto Kaštelanin Katalinić blizu 40 godina prije Milinovića piše izričito da u Kaštel-Starome narod bira kralja (sa svim kraljevskim sjajem i svitom i to na uspomenu nekadanjih hrvatskih kraljeva)? Nadalje, da je rezidencija izabranoga kralja u općinskoj zgradi, gdje ga čuva straža, te da izabrani kralj ima punu vlast u parbama i kaznama, pa i globama.

Sada, kad vidimo, da je običaj biranja »seoskoga kralja« u Kaštelima poznat i Katalinića, a ne jedinome Milinoviću, radi održanja Šišićeve tvrdnje nema drugoga izlaska, već proglasiti lažnim i pisanje Katalinićevo, a to je i učinio M. Barada, koji na str. 205. »Starohrvatske Prosvjete« g. 1927. piše ovako:

»Nazive za dvorjanike uzeo je iz poznatih mu diploma. Dakle Katalinićeva vijest pokazuje, da se tu ne radi o dokumentovanim navodima, nego o kombinacijama, izazvanim slavensko-hrvatskim nacionalizmom, koji se tad istom budio, a čiji je pristaša bio i sam Katalinić«...

U ovakovoj igri skrivanja moramo osim Milinovića i Katalinića potražiti i druge svjedoke — i sreća je, da ih ima.

Poznati naučenjak Mons. Francesco Carrara (1812.—1854.) pisao je u Trstu g. 1856. na str. 241. »Letture di Famiglia« o narodnim običajima, pa spominjući Kaštel Stari i biranje »seoskoga kralja«, svjetuje Kaštelane, da ne pobace taj lijepi narodni običaj.

I sam Nikola Tomaseo (1802.—1874.) jaduje, što je lijepi običaj biranja »seoskoga kralja« prestao u njegovu rodnome Šibeniku i u Kaštel Starome, jer da je uzdržao budnom narodnu svijest, a gdje takovi običaji postoje, tu se narod uzda opet postignuti ono što je izgubio. (Isporedi: Balbi: Geografia istorica. Appendice scritta dal Tommaseo. Vol. I., an. 1857. »Le Isole Jonie, Dalmazia e Corsica.«)

Evo vidimo, da je jedini Milinović dobio još tri odlična svjedoka i to sva tri starija od sebe, a mi ćemo dodati i još dva novija, oba rodom iz Kaštela, a to su: don Damjan Pavlov i don Ivan Vuletin, koji su god. 1916. (dakle prije nego je izašla spomenuta Šišićeva Povijest) izdali knjigu »Povijest Kaštela«, u kojoj na str. 47. pišu:

»Uprav ispred Kaštela prostire se ravno mjesto, što se zove Brce, a služi kao narodni trg i danas. Ovo je mjesto glasovito zbog svoje starine, a zvalo se je u početku Birce, jer je na tome mjestu narod birao svoga seoskog župana — kralja — najveću čast u selu, te je bio čašćen za punih osam dana svima častima kao »kralj«, a bio je imenovan kralj, na uspomenu hrvatskih kraljeva, koji su izumrli sa Petrom 1102.«

Ovdje treba napomenuti, da su mnogi žitelji Kaštela sa brda sašli bliže k moru, što i danas svjedoče njihovi posjedi iza planina, pa su tako i Biranj ili Birce prenijeli sobom na more.

Ali osjećajući i sam Barada, da nije moguće ipak oboriti svih onih dokaza, skrenuo je čitav običaj biranja »seoskoga kralja« na jedan sasvim novi put opirući se na jedno svjedočanstvo, na koje se namjerio u trogirskom »Liber questionum« iz god. 1272., u kome je sačuvan istražni zapis, kako je na zadnji dan aprila one godine Bastian sin Lukin sa strane općine optužio nekoga Bogdana radi toga, što je mačem udario i okrvavio Marinka, sina Demačina i to u utorak poslije Uskrsa. Bogdana je branio neki Deša Dujmov odgovarajući, da spomenuti Bogdan nije kriv, jer da Marinka nije udario iz zlobe, nego samo nehotice, kad su prema običaju trogirskome u igri izabirali kralja i boljare i međusobno se igrali oružjem i to na d a n U s k r s a i p o s l i j e b l a g d a n a k r o z v i š e d a n a. Kad su vršili naloge kraljeve, igrali se i ljude pred kralja dovodili po njegovoj zapovijedi, da je u toj igri nehotice mačem ranjen Marinko, radi čega da ne mogu kriviti nikoga. Po ovome svjedočanstvu zaključuje Barada:

»Na 29. kolovoza odabirao bi se kralj, stoga taj dan prozvao se je Biranj. Pošto toga dana spada i crkvena svečanost, Usjekovanje glave sv. Ivana Krstitelja, i dan danas još se zove ova svetkovina Sveti Ivan Biranj. Na glavici planine Kozjaka podignuta je crkvica na čast Svetoga Ivana Birnja. Još i danas svečano se svetkuje u Kaštel Starome Biranj.

Po ovome doznajemo, da je u Trogiru XIII. st. postojao običaj igre b i r a n j a k r a l j a,[5]) sa već poznatim prerogativama (faciebant precepta illius, ducebant homines ad regem eorum quando rex percipiebat), običaj istovjetan sa onim iz S a k e j a babilonskih i S a t u r n a l i j a rimskih, dakle č i s t o f o l k l o r n i o b i č a j.

[5]) Da se tu zaista radi o nekakvu »p r i k a z i v a n j u«, jasno proističe iz pisanja, da su se ljudi birajući kralja i g r a l i o r u ž j e m i vršeći naloge kraljeve, dovodili preda nj ljude, koje je kralj pozivao (»Et ipse Boghidanus et alii sui socii fecerunt regem et l u d e b a n t c u m a r m i s et faciebant precepta illius, qui erat rex e t d u c e b a n t h o m i n e s a d r e g e m e o r u m, q u a n d o r e x p r e c i p i e b a t«). Budući da se malo dalje veli da su igrali kod manastira sv. Ivana, prilika je, da je ono bilo neko crkveno »prikazivanje«, pogotovu, ako uzmemo u obzir, da se ista igra prikazivala i na Uskrs i na praznike iza Uskrsa; komad se dakle davao više puta — kako bi rekli kazališni ljudi.

A pošto je u to doba Trogir, bar po vanjskom obilježju, romanski grad, u kojem se nit rimskih tradicija nije nikad pretrgla, to nam ovaj dokumenat ne samo potvrđuje općenito već primljenu tezu, da »biranje kralja« nije nešto specijalno našega, nego da je to opći običaj, kojeg bit mi primismo od rimskog življa, pa, ako su Kaštelani ovaj običaj i prakticirali, što ničim nije dokazano, oni to nijesu činili na uspomenu hrvatskih kraljeva, nego su oni taj običaj naučili u romanskom Trogiru, odakle se iseliše, pa uz druge običaje preniješe i ovaj«.

Svatko će razborit na prvi mah opaziti, da ona trogirska igra kralja s mačevima u ruci nema zapravo ništa zajedničko s našim biranjem seljačkoga kralja. Ona trogirska igra bijaše nešto slično korčulanskoj igri »Moreška«,[6]) u kojoj se bore dvije protivničke čete: jedna turska, a druga kršćanska. Svaki igrač se bori u jednoj ruci s mačem, a u drugoj s bodežem. Vođe obiju četa imaju krunu na glavi. To se može vidjeti i na slici, koja je također priopćena u djelu »Austro-ugarska monarhija opisana i ilustrovana« (posebni prijevod »Dalmacija«, str. 225.).

»Morešku« su katkada za zabavu prikazivali i u drugim mjestima. Tako su je na pr. 28. kolovoza 1917. prikazivali zadarski obrtnici u zadarskom kazalištu.[6])

Međutim Baradi jamačno nije bilo poznato, da onakova igra kralja s mačevanjem opstoji još i danas u Dalmaciji i to na otoku Korčuli, koliko u samome gradu, toliko i u selima otoka: u Blatu, Velojluci, Čari, Pupnatu, Smokvici i Žrnovu. U gradu Korčuli je zovu »Moreška«, a u drugim mjestima »Kumpanija« pa »Debeli kralj« (»kraj«).

U tim je igrama glavno »moštra« ili vježbanje s mačevima, koji se na razne načine propliću uz plesanje, kao igra s handžarima među Arnautima.

Sve se ove igre oružjem na Korčuli izvode kod crkve upravo kao i ona drevna igra kralja u Trogiru, a veoma je vrijedno istaknuti, da i danas u tim (kraljevskim) igrama s mačevima zna često doći do krvi kao i onaj put u Trogiru: »Borba je žestoka, a, ako su kapitani i alfiri (barjaktari) i onako neprijatelji, zna doći i do krvi, navla-

[6]) Dr. Petar Karlić: *»Kraljski Dalmatin«*, str. 74.

Kameno sjedalo vojvode Hrvoja Vukčića iz Hodbine u Bosni

Kameno sjedalo koruških vojvoda sa Gosposvetskoga polja

s t i t o a k o s e u m i š a j u o b e v o j s k e« — piše Franko Cetinić u svojoj radnji »Kumpanija, puški viteški ples od boja« u XXVII. knjizi »Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena« (1930.).

Sve te viteške igre s kraljem, zastavnicima, vojvodama, kapralima i ministrima svršavale su sa »o d s i ć v o l u g l a v u«, pošto bi junak glavosječa tri puta s mačem u ruci zaigrao oko vola, koga bi iza toga bratski pojeli. Te su korčulske igre veoma stare. Imaju čak svoj drevni statut od šesnaest »zakona«, koji se sačuvao do danas u prijepisu Petra Batistića još iz god. 1620., a vele, da ga je on prepisao po starijem statutu Antuna Radovanovića-Sokola.

Već u »zakonu« prvome tih igara propisane su kazne za one, koji što u igri »fale« (pogriješe) ili se nasmiju ili ne poslušaju kralja, a te se kazne sastoje u količini vina, koje kažnjeni mora donijeti za opću pijaču. Od toga nije izuzet ni sam »kralj«. Iz ovoga se najbolje vidi, da su to zabavne igre, različne od biranja »seoskih kraljeva« po gornjoj Dalmaciji, gdje ne bijaše ni siječenja volove glave ni dugačke i zapletene igre s plesom i mačevanjem.

Lako je vjerovati, da su oba običaja ostavila neke svoje tragove i primjese jedan na drugome, pogotovu što se gubljenjem kraljeve vlasti i u sjevernoj Dalmaciji biranje »seoskoga kralja« sve više izrađalo u igru.

Da je u romanskim gradovima Dalmacije bilo tragova svetkovanju rimskih Saturnalija, to je lako vjerovati. O. Seemann pišući u svojoj poznatoj »Mythologiji Grka i Rimljana« o rimskim Saturnalijama veli ovako:

»Ta svetkovina, koja se uz promijenjeno znamenovanje još danas podržaje u k a r n e v a l s k i m z a b a v a m a, osobito se je u Rimu presjajno svetkovala. Tada bi u svem gradu vladalo neobuzdano veselje, koje se očitovaše u svakojakoj šali i obijesti.«

II

Ostavit ćemo sve ovo po strani, pa ćemo se obratiti b i r a n j u i u s t o l i č e n j u k o r u š k i h v o j v o d a. Tijekom

ove raspravice vidjesmo, kako i L. Hauptmann i F. Šišić ističu, da je kod Gosposvetskog polja bila župa »Hrvati«, a o njima piše opširnije i Klaić na str. 4.—7. svoje knjige »Hrvati i Hrvatska« (»Ime Hrvat u historiji slavenskih naroda«).

O biranju i ustoličivanju slavenskih vojvoda piše opširnije i Klaić u svojoj knjizi »Slike iz slavenske povijesti« u članku »Slava na Gosposvetskom polju« ovako:

»O tom, kako su Slovenci instalovali svoje vojvode, priča njemački zakonik Schwabenspiegel, zatim ljetopisci: Ivan opat Vetrinjski (von Viktring) i pisac rimovane kronike Otokar od Hornecka (oko 1286.). Oni opisuju tu slavu po prilici ovako:

»Pod Krnskom gorom stoji na polju nedaleko od crkve sv. Petra jedan kamen (kameni stol), na koji sjedne jedan slobodan seljak (kmet), koga to po rodu i plemenu zapada. Prekrstio je noge, obukao je seljačko odjelo i obuću a i šešir natakao je na glavu. Njega je okružila sila naroda, izčekujući dolazak vojvode. Eto i vojvode, gdje dolazi sa zemaljskom zastavom i sa svojim velikašima«.

»Uzput skida on postrance svoje dragocjene haljine, pa oblači seljačko ruho, naime hlače i kaput od sivoga sukna. Kaput mora da je sprijeda i otraga otvoren, ne smije da ima više od četiri okrajka i ne smije da seže preko koljena. Na noge je navukao opanke s crvenim petljama, na glavu je natakao sivi slovenački šešir sa sivim trakom, a zatim se opasao crvenim pasom, o kojem je visjela velika torba. U torbi ima kruha, sira i raznoga oruđa. Zaodjevši se tako i držeći u jednoj ruci palicu vodi drugom rukom konja šarca i vola šaronju, pa se sve primiče onomu kamenu. Vojvodu prati sjajna svita plemića i dostojanstvenika, svi u svečanim haljinama i bogato nakićeni. Kad seljak, štono sjedi na kamenu, ugleda vojvodu, kliče u slovenačkom jeziku: »Tko ono amo dolazi?« Narod oko njega odgovara: »To je vojvoda naše zemlje«. Seljak na to pita: »Je li on pravedan sudac? Je li mu na srcu dobro zemlje? Je li slobodna, plemenita roda? Štuje li i brani li pravu vjeru?« Svi na to odgovaraju: »On jest i ostat će do vijeka«. No seljak još dalje pita: »Ali po kojemu pravu može on mene maknuti s ovoga mjesta?« Puk opet odgovara: »On će ga od tebe kupiti za šestdeset dinara (feniga), dat će ti blago, što ga vodi i sve haljine, što su na njem; mimo to oslobodit će tebe i tvoju kuću od daća, te ćete biti slobodni«. Seljak na to ustane, udari vojvodu rukom lako po obrazima, opomene ga da bude savjestan sudac te uzevši od njega još konja i vola, odilazi. Vojvoda pak stane na kamen, maše mačem na sve strane svieta, te se zavjeri, da će biti čestit sudac«.

»Napokon pije vojvoda iz seljačkoga šešira vode, da pokaže puku, kako mu je biti triezan te se zadovoljiti onim, čime rodi domaća zemlja«.

»Sašavši s kamena ide vojvoda s čitavom pratnjom i pukom u crkvu Gospe svete, gdje je svečana misa i blagoslov. Iza mise gosti on plemiće i vitezove, a onda poslije podne polazi na Gosposvetsko polje, pa zasjevši tamo vojvodski stolac sudi i rješava parbe, dijeli milosti i lena. Tom mu prigodom i puk priseže prisegu vjernosti«.

Klaić iza ovijeh navoda dodaje ovo:

»Prvi koruški vojvoda, za kojega se izriekom kaže, da je ovako ustoličen, jest vojvoda Meinhard, kojega su instalovali Slovenci u rujnu 1286. »po običaju iz davnih vremena« (secundum consuetudinem a priscis temporibus servatam). Zavladavši kasnije Habsburgovci vojvodinom Koruškom također su od puka slovenačkoga primali vlast u zemlji. Posljednji od Habsburgovaca dao se je tako instalovati vojvoda Ernest Željezni 18. ožujka 1414. Zadnji put pak dielio je s vojvodskoga stolca na Gosposvetskom polju lena i milosti Ferdinand II. dne 28. siečnja 1596. Staromu slovenačkomu običaju ustoličenja otimao se je prvi sin Ernestov, car Fridrik III. (IV.), »jer rimskomu caru ne pristaje seljačko ruho«. On je u posebnom pismu potvrdio zemaljskim staležima stare pravice, ali ih je uza to molio, da mu oproste taj obred. Njegov sin Maksimilijan I., »zadnji vitez« i prijatelj Slavena, više se je puta spremao, da obavi tu slavu, ali ipak nije nikad do toga došlo. Potonji vladari šiljali su kroz neko doba u Korušku svoje zastupnike; kasnije je i to prestalo, što međutim nije zatrlo pravnoga opstanka staroga običaja. Austrijski vladari naime vazda su kod nastupa svoga vladanja potvrđivali Koruščima te stare pravice njihove, ali su ih zajedno molili, da ih riješe formalnosti. Pravo instalacije vršila je porodica Hercega i Edlingera iz Blažnje vasi. Zato je ta porodica imala razne pravice, koje su austrijski vladari vazda potvrđivali. Vojvoda Ernest oslobodio je 28. ožujka 1414. Gregorija Edlingera i njegove potomke od svih daća. U osamnaestom stoljeću pristajalo je toj porodici pravo, da uvozi 3—4 bačve talijanskog vina bez ikoje carine. Još u prošlom stoljeću potvrdio je car Franjo I. dne 15. veljače 1823. Josipu Edlingeru stare pravice: da ne plaća daće, pa ni carine na 120 vedara talijanskoga vina. Rod Hercega i Edlingera izumre međutim još iste godine, a s njim nestade i posljednjega traga nekadanjoj slavi na Gosposvetskom polju«.

Prvi je kod nas Tade Smičiklas opazio sličnost između biranja naših seljačkih kralja i starih koruških vojvoda, pa za to on i piše na str. 139. I. knjige svoje »Poviesti Hrvatske«:

»Za državnu poviest prvi je dakako zakon, kako je dospio do vlasti vojvoda ili ban. O tom se je sačuvao običaj u Dalmaciji u Kaštelih, ali je istom u novije vrieme zabilježen. Tomu je običaju srodan bio u susjednoj koruškoj, a zabilježio ga je stari njemački pisac Ivan Viktring. Jer je jedan

drugome spodoban, ali ovaj nam ipak od staroga pisca, zato ovaj uzimljemo upravo kao da nam se pripovijeda među starimi Hrvati.«

Navodeći zatim pripovijedanje Viktringa Smičiklas nastavlja: »Ono mijenjanje odijela spominje nas također na prvu dobu, kada su hrvatski vojvode dolazeći u sukob s rimskim carstvom, rado primali rimsko oružje i rimsko odijelo, čega narod nije nikada rado gledao.«

I danas se kod seljačkoga puka u Dalmaciji u odijelu ističe crvena boja, osobito crveni pas kao i kod koruških vojvoda, a već je Fortis istaknuo, da »seljački kralj« u Šibeniku nosi narodno skrletno odijelo (»vestito di scarlatto alla nazionale«).

Ovo opisivanje Nijemca Viktringa potječe iz početka XIV. vijeka, ali u novije vrijeme Ljudmil Hauptmann[6]) se drži starijega svjedočanstva »Schwabenspiegela« iz g. 1282. — dakle samo devet godina mlađega nego je ono biranje šaljivoga kralja u Trogiru. Schwabenspiegel opisuje:

»Na to ga (vojvodu) obuku u siv gunjac, opašu ga crvenim pojasom, s koga visi velika crvena torba, kako je poznato da priliči na nadlovca. U nju metnu njegov sir, hljeb i ostalu hranu. Osim toga daju mu i lovački rog, koji je dobro pritvrđen na crvenu remenu, i obuju mu još dva crveno opletena zavezana opanka, a preko gunjca prebace sivu kabanicu. Tad mu na glavu metnu siv slovenski klobuk sa sivom vrpcom; onda ga posade na nejahana konja i isprate ga do kamena... Pjevajući slovenski oni ga vode tri puta oko ovog kamena. Sve pjeva, malo i veliko, žensko i muško zajedno«.

Zato i Hauptmann veli u svojoj raspravi »Karantanska Hrvatska«: »Ustoličavanje koruških vojvoda ima svoj analogon u izborima seljačkih kraljeva, koje je prosti narod u Dalmaciji izvršivao čak do devetnaestoga vijeka.«

*

Dakle se Smičiklas i Hauptmann slažu potpuno nalazeći sličnost između biranja i ustoličenja koruških vojvoda i biranja »seoskih kraljeva« u Dalmaciji nazirući u tome drevni hrvatski narodni običaj zajedničkoga izvora.

[6]) »Karantanska Hrvatska«. »Zbornik kralja Tomislava« (Jug. akademija), str. 310.—311.

Kako je »seljački kralj« sve više i više gubio svaku vlast pod tuđinskim vladama, naravno je, da se njegovo biranje i njegova čast sve više izrađala u praznu paradu i svečanost, dakle običnu igru, koja se ponegdje mogla po vremenu složiti i ispremiješati s običajima koledanja.

To nam najbolje potvrđuje običaj biranja kralja u selu Bibinju kod Zadra. Po opisu Mihovila Španića u »Glasniku zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini« g. 1899. (str. 174. do 176.) seljački se kralj u Bibinju birao obnoć na Stjepanj-dan (26. decembra), a cijela svetkovina svršava na Ivanj-dan. Na Stjepanj-dan poslije podne idu kroz selo tri crkovinara, od kojih jedan nosi u ruci propelo, te narodu naviještaju biranje kralja. Budući da ti crkovinari i pjevaju kupeći prinose za zajedničku gozbu, zovu ih »kolеđani«. Isti dan po večeri u dvorištu crkvene kuće koleđani zapale vatru, koja se zove »vatra-koleda«, jer se uza nju pjeva (koleda).

Kad mužari i puške zapucaju, a zvona zaslave starci biraju vojskovođu. Ovaj sad uređuje vojsku, a starci sa župnikom izaberu kralja, pa kad je i to gotovo, opet pucaju mužari i puške, a bubnji udaraju. Sad izabrani kralj izlazi van, pred njim idu četiri starca, a iza kralja vojskovođa sa dva velika časnika, svi u sjajnim narodnim odorama. Kod vatre-kolede starci krune kralja krunom, koju donesoše iz zborne komore na zlatnoj tepsiji; sa srebrne tepsije daju mu u ruku žezlo s jabukom; treći na nj meće krasno otkani kraljevski plašt, a četvrti mu pripaše zlatnu sablju. Izabrani kralj pozdravlja narod tražeći od njega vjernost. Zbor staraca klekne preda nj, ljubi u noge i obećaje mu vjernost, tako isto i vojskovođa s vojskom daje kralju prisegu vjernosti. Iza toga slijedi gozba, na kojoj je nazočan i župnik.

Ni u ovome običaju, izmiješanu sa koledanjem, nema ništa sakejskoga, smiješna ni posprdna, već je čitavo biranje prožeto ponosom i dostojanstvom uz pripomoć i nazočnost crkvene vlasti.

Kad znamo, da sve veće narodne zgode i svečanosti, pa i samu svadbu, prati veselje, pjevanje, kolo i igre, lako je razumjeti, da se kroz duga stoljeća mogu različni običaji kojekako ispreplesti, a neki po različnim novijim primjesama, nakon zaboravi, dobiti i drukčije značenje — onda je jasno, da je bistrenje i traženje prvotne istine za historike veoma teška stvar, kako ne bi rastavljajući mitologiju, folklor i historiju zabasali na stramputicu.

*

Često se dogodi, da se u nejasnim istraživanjima nađe najednom jedna sitnica ili jedna mala nit, koja radi svoje veze napokon razjasni i utvrdi potpunu istinu.

Prije nego i meni takove niti posluže u ovoj raspravici, potrebno je, da se pozabavimo i drugim nečim, što se dotiče ovoga pitanja.

Vidjesmo prije, da je obred ustoličenja koruških vojvoda bio vezan uz određeni kamen. A sjetismo se biranja Velikih knezova poljičke slobodne kneževine, blizu Splita. Poljičani su svoje Velike knezove birali prema statutu svoje kneževine: »na mjestu običajnom pod Gradcem«. Vjekoslav Klaić na str. 135. II. sveska svoje knjige »Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati« piše o onom biralištu ovako: »Gradac, samotno mjesto (blizu sela Gata) usred kamenite i krševite planine, izpod visoka brda, na kom stoji crkva sv. Jurja, zaštitnika župe Poljičke, koja ima i na svom pečatu sliku istoga sveca. Mjesto Gradac nema kuće ni kućišta, nego sastoji od nekoliko golemih kamena, neuredno posađenih i od prirode porazređenih poput velikih stolica. Na ovom posvećenom mjestu (zborišću) imali su stari Poljičani svoje zborove. U statutu Poljičkom kaže se: »na mistu običajnom pod Gradcem«.

Poljičanin Alfons pl. Pavić (Pavich) pišući više puta o svojim rodnim Poljicima iznio je i sliku onog »zborišća« pod Gradcem. Tako je možemo vidjeti u njegovoj ovećoj radnji »Prinosi povjesti Poljica« u Glasniku zem. muzeja za Bosnu i Hercegovinu g. 1903., zatim na str. 50. njegove knjige »Der Mosor«, ali uz tu sliku također pripominje, da su na žalost u

novije doba neki stanovnici Gata izrazbijali historijska kamena sjedala Velikog kneza i njegovih doglavnika, pa da su ih upotrebili za gradnju kuća.

Poznata je i kamena vojvodska stolica hercega Stjepana Vukčića (umr'o 22. svibnja 1466.) iz Hodbine, nekadašnjega »Bišća u Podgradu«, u kojem su bosanski vladari često boravili nedaleko njegova stolnoga grada Blagaja. Ta se kamena vojvodska stolica sada nalazi u vrtu muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Na jednoj njezinoj strani piše bosančicom:

Si kami varda, či li e bio, či li e sade, či li neće biti.[7])

Sliku i toga kamena ovdje donosimo, a iznio ju je i Vj. Klaić na str. 93. IV. sv. svoje »Povjesti Hrvata«.

Vlast kneževska ili vojvodska toliko je u narodu našem bila vezana uz kamenu stolicu, da je na pr. hercegovački grad Stolac bez sumnje dobio to ime baš po kamenoj stolici vojvode Stipana Miloradovića, koja se nalazi u Ošanićima kod Stoca sa ovijem natpisom: »Ase sto voevode Stipana Miloradovića, a ponovi ga voevoda Petar sin mu.«[8])

Zašto sam se nadovezao ovoga kamenja? Evo zašto:

Između ostalih župnika po Dalmaciji o biranju »seoskoga kralja« poslali su fra Petru Bačiću podatke i župnici otoka Šolte (Suleta), koji leži sučelice Splitu i Kaštelima. Njihov veoma dragocjeni odgovor moram ovdje iznijeti slovo u slovo:

»Starci Frane i Karlo Bezić, pok. Ante, nama su doslovno ovo pripovijedali: Stari je običaj bio, da iz sva četiri sela Šolte (Gornje Selo, Donje Selo, Srednje Selo i Grohote) na dan Sv. Stjepana (26. XII.), pokroviteljа Grohota — koje je na Šolti najveće selo i u sredini je otoka — svake godine okupili bi se starešine seoski u Grohotama, da biraju svoga kneza (Kralja). Biranje je bivalo na Igralištu, seoskoj sredini. Tute je bio kameni stol (koji opstoji i danas, u ribarnici), gdje bi podigli izabranoga kneza. On bi zaogrnut crvenom čohom (svitom), otkanom srmom; navukli bi mu »buzavce«-bječve i terluke; obuklo ga u nove opanke, prepletene na tri pletera. Novoizabrani

[7]) Dr. Ć. Truhelka: »Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne«, str. 26.

[8]) Da je grad Stolac dobio svoje ime po to kamenoj stolici, ističe i dr. Ćiro Truhelka na str. 24. navedene knjige.

kralj (knez) s toga stola držao bi svoj govor, kako će duševno i pametno upravljati s narodom. Poslije toga birali bi jednoga podvornika (gastalda) za svako selo, koji su imali biti pomoćnici i doušnici kraljevi. Ta novoizabrana vlada (uprava) ostala bi u Grohotama od Sv. Stjepana do Tri Kralja, da pribere i promisli, kako upravljati nastajnom godinom, i da riješi, ako je ostala još koja parnica nerasuđena na otoku Šolti. Kada bi izbor svršio, vas narod i pjevači popijevali bi novome knezu (kralju) i novoj upravi; zaigrali bi svi kolo. Otuda ime tome mjestu »Igrališće«, koje se i danas tako zove. Novoizabrani kralj imao je vlast suditi i rasuditi svaku parnicu i prekršaj. Ako koji krivac ne bi se htio pokoriti osudi, tada bi ga kralj (knez) prijavio »bratovštini«, da ga isključi iz nje, lišavajući ga svih bratimskih i seoskih prava, a to bi bila za njega i za vas njegov rod najveća kazna i sramota.

Kada je svršio taj običaj, starci nisu znali kazati. (To doista god. 1797., kada je Austrija zauzela Dalmaciju, iza propasti republike mletačke) Donje Selo—Grohote, 5. listopada 1926.

Don Ante Rubignoni, župnik Donjega Sela,
Don Marin Bezić, župnik Grohota.«

A sad, da priberemo izokolne niti za naše tkalo:

Biranje i ustoličenje koruških vojvoda vezano je uz stolčni kamen; kamen na Gosposvetskom polju, kamena stolica »seoskoga kralja« na Silbi, kamena stolica pod Gradcem za Velikoga kneza poljičkoga, kamena stolica vojvodska u historijskome »Bišću polju« hercega Stjepana, kamen stolični opet za seoskoga kralja šoltanskoga u Grohotama kao i na Silbi. Propisano narodno odijelo, u kome prevladava crvena boja, kod koruških vojvoda, isto kao i u Kaštelima, Poljicima, Šibeniku, pa eto i na Šolti.

Makar naš narod veoma često nosi odoru narodnu uz čizme ili cipele, mi vidimo, da su koruški vojvode morali obuti na noge pučke opanke: dakle opanci u koruških vojvoda, opanci u Kaštelima, a opanci i na Šolti. Da je »seoski kralj« morao nositi opanke i drugdje, to je stalno, jer ako na pr. Fortis ističe, da je šibenski »kralj« bio obučen na narodnu (»alla nazionale«), on je stalno imao i opanke na nogama.

Kada znamo, da je tek u novije vrijeme prvi Tadija Smičiklas natuknuo sličnost između biranja koruških vojvoda i »seoskih kraljeva« u Dalmaciji, možemo biti stalni, da Katalinić ipak

Crtež na srebrnom okovu žezla „seoskoga kralja" na Ižu Velom

Žezlo „seoskoga kralja" na Ižu Velom

Kruna „seoskoga kralja" na otoku Silbi

nije bio tako učen falsifikator, da je mogao po poznavanju biranja i ustoličavanja koruških vojvoda izmisliti — kako M. Barada hoće — ono biranje seljačkoga kralja u Kaštelima!

Mi vidjesmo, da Katalinić napominje, da je »seoski kralj« imao i opanke na nogama, a kad bi on samo kitio i uveličavao, onda zaista ne bi kralja obuvao u seljačke opanke, pa nas s toga ova karakteristična sitnica, koja se tako slaže s običajem na Gosposvetskom polju i na Šolti, potpuno uvjerava, da je Katalinić pisao istinu, a po njemu i Milinović.[1]) Zar je Katalinić mogao predvidjeti, da će nama baš oni opanci nakon 90 godina dati ključ za razbistrenje toga narodnog običaja?!

Zaista opanci i onaj kamen na Šolti daju nam u ovom običaju potpuno razjašnjenje i nepobitno nas uvjeravaju, da je običaj biranja i ustoličavanja koruških vojvoda istoga prvotnog narodnog hrvatskog izvora kao simbol: da državna vlast potječe iz puka.

Biranje »seoskoga kralja« šoltanskoga u glavnome se posve podudara s biranjem koruških vojvoda, a šoltanski kralj ili knez nije drugo nego jedan primjer toliko po Dalmaciji raširenoga običaja »biranja seoskoga kralja«.

Smičiklas i Hauptmann su se veoma dobro domislili zajedničkome izvoru onoga običaja, koje eto posve potvrđuje običaj na otoku Šolti, za koji nijesu znali ni ona dvojica, ni Šišić ni Barada, jer je iznesen pred javnost poslije njihovih raspravljanja i pisanja o tome drevnom narodnom običaju.

Pri ovome svemu ne mogu mimoići još jednu okolnost:

Do zadnjih godina, za vrijeme općinske autonomije, bijaše — rekao bih — stajaći broj općinskih vijećnika (odbornika) kod mnogih seoskih općina u Dalmaciji — dvanaest. Velikoga kneza poljičkoga biralo je dvanaest malih knezova. Jednako vidjesmo, da je i krunjeni »seoski kralj« na Silbi imao uza se svitu od dvanaest doglavnika ili vijećnika, a u Ižu Velome biralo je »seoskoga kralja« dvanaest izabranih poglavica.

[1]) Kad vidimo, da je na pr. Milinović svoje pisanje o biranju »kralja« u Kaštelima i »Biaču« god. 1886. pritvrdio i popratio vjerno prevedenim svjedočanstvima: Katalinića, Tommasea, Balbija, Carrare, Fortisa i Maschek-a, — onda ne možemo razumjeti napadaje, koje su na nj izasuli!

Ako sada dozovemo u pamet, da je na pr. i kralja Kolomana izabralo dvanaest hrvatskih poglavica, poslanih od naroda, kao starješine dvanaest plemena hrvatskih[2]), — onda bismo mogli i pozniji stajaći broj dvanaest uzeti kao zaostatak negdašnjega izvora narodne hrvatske vlasti.

*

Vidjesmo, da je narodni običaj biranja »seoskog kralja« u Dalmaciji zaista opstojao sve do g. 1921.; opazismo, da su onoga kralja po nekim mjestima zvali i »hrvatskim kraljem«, vidjesmo, da Katalinić, Milinović, Bačić, don Damjan Pavlov i don Ivan Vuletin tvrde, da narod u onom biranju slavi uspomenu nekadanjih kraljeva hrvatskih, koji su vladali i prebivali na prostoru toga narodnog običaja; uvjerismo se, da izabrani »seoski kralji« ne bijahu nikakva sprdnja i ruglo, već da su uistinu imali i određeni dio vlasti u podređenom narodu, i to ne samo na dan biranja, nego ponegdje i za duže vremena, a tu su njihovu vlast nadležne državne vlade i priznavale.

Da biranje »seoskoga kralja« ne bijaše samo puka igra i sprdnja po primjeru neznabožačkih Saturnalija ili Sakeja, to nam svjedoči crkva, koja je u te obrede ulazila i blagosivala ih, a i znakovi kraljske vlasti kao na pr. kruna s križem na vrhu ili žezlo sa slikom sv. Mihovila Arhanđela, pa pravo ima fra Petar Bačić, kad u svojoj spomenutoj radnji u »Zborniku« (str. 320.) veli: »Nije taj izbor bio kakva komedija, kakva šala, kakva prosta zabava, kad su i svećenstvo i vlada to dopuštali.«

Velika pak sličnost između biranja i ustoličavanja koruških vojvoda među Hrvatima na Gosposvetskom polju i biranja i ustoličivanja »seoskih kraljeva« u Grohotama na otoku Šolti potpuno nam potvrđuju: da je drevni onaj običaj iz zajedničkoga hrvatskoga narodnog izvora.

Osim uspomene na biranje narodnih vladara razabira se u ovim običajima njihovo socijalno značenje i pravedno zdravo shvaćanje našega naroda da je vladarskoj i državnoj vlasti jedini izvor u narodnoj slobodnoj volji.

[2]) Vj. Klaić »Povjest Hrvata« I. str. 126., gdje poimence nabraja svih dvanaest poglavica po njihovim plemenima.

HASAN KIKIĆ, ROGATICA

ZGODE O NASUŠNOM HLJEBU...

Dabogda jednom došlo tako vrijeme pod cijelim nebom, da svi otrpe ovo što mi sada, dabogda, ma da mi se oči izvraćaju kao u Meše Paljetkina kad ga obori goropad, dabogda! Teža je Gibiraševa nego kamen u glavu, teža je nego ovo sunce— ne paluca ni u paklu kao u njegovim hraljama, kosti mu se u kamenje izmetnule, crnokrug se u njima zalego, dabogda!

Stota da ih stigne, sestro, raspadali bi se svi do cara.

Bi, draga, pogledaj ovu gomilu, pogledaj mene, pa sebe pogledaj! Je li to volja Gospodova i Careva rađamo li se zato zar?!

Laj sestro, bolje je nego da kuhaš, laj jezik ti bar ne mogu uzeti, ni cokulom te ne mogu u njega kao u trbuh! A šta ćeš pod ovim nebom drugo: ovdje Gibiraš kao biješnjak, a tamo fronta i car kao aždaje! Požderaše nam sestro sve što imasmo. Ni iskrpljenu ti tepsiju ne ostaviše, ni kašiku! Treba, kažu, gore, gore daleko da se prave kuršumi i noževi! Hahaha! to li je taj za koga smo molili »Bože živi, čuvaj Bože, cara našeg...« hahaha! To li je zato... Kuni ovako sestro mjesto jeda: dabogda jednom došlo tako vrijeme pod cijelim nebom, da svi otrpe, da i on otrpi ovo, da smota vreću pod pazuho pa da odgorijeva na ovoj kaldrmi kao i mi, dabogda! Dabogda mu Gibiraš vrijeđao majku u porodu kao i nama, dabogda mu Jovo cokulom pupak razbio!

Hahaha...

Hahaha...

Hahaha...

Takim jedom nariču od prvoga do petog u svakom mjesecu, tako odišu, plaze slinave jezike preko kuća, zamišljaju daljinu, front zamišljaju i nad njim cara — kao okandžijana svinjara koji zgoni krmke u dug jednored — car nad njihovim uniformiranim muževima, koji pucaju, pucaju, pucaju...

Pa ne vole tako ubogi ni sunca, kao da baš grije da im mozak uzavre, oči da ispeče, da prsa rascijepi. Kamen pod nogom čini se da gori. Mesare pod perdama čini se da je prilijepilo za kaldrmu, trbuhe im i maljava prsa raspustilo kao balegu pod prozeblim govečetom, da se muhe kupe na njih, da im se piknjaju po nosovima. Zato se pljaskaju masnim rukama, zato ni jednoj muhi ne poštede mater ni Boga, a po debelim vratinama svojim ostavljaju razmočene modre masnice.

Tako zajeda junsko podne pa se i paščad previjaju, kamo li ne će ljudi. Grad liči na izmrcvareno steono živinče pa mu dah trom i mlitav, kao zakaljužen nečim nesaperivim. I to golemo mnoštvo, što je prekrilo kamenu pijačnu kaldrmu, žena do žene redom kao šujave ovce, i u svake po bijel smotak u ruci i ugužvana vreća pod pazuhom, pogleda se nijemo ako ne kleveće i ako svojim slinavim jezikom ne pjeva petodnevnu carevku: dabogda jednom došlo tako vrijeme...

O prokleto sunce! Mozak ono peče, prži razdrljena leđa, opaljuje iskrpane kukove. A razgolićena mršava prsa (sirotinjska samo po gdjekoja nabubrena) ucrnjuje. — Promeškolje se time, natisnu jedna na drugu redom do magaza.

O, zašto su vrata još uvijek zatvorena, zašto? — izvrate se oči i usta zinu nijemo. Tjesnoća neka, što izjeda ponutrinu obuzme prvu, obuzme i drugu, i treću, redom sve. Dotešča i smotuljana vreća pod pazuhom. Ni želja da laješ ne može da se zaobli ni u jednu jedinu riječ, ni rezak nagon da krikneš, da nebo ugrizeš krikom. I opet samo nijemo pogledanje i lice bez ijedne crte, sav izraz sveden u pomućene zjenice.

O, što nitko ne govori više!

Zašto nitko ne laje!

*

Za teškim magaskim vratima spava (u debelu hladu i na punim kukuruznim i pšeničnim džakovima) Jaša, zvan Gibiraš. On izdaje od 1.—5. u svakom mjesecu hranu iz ovih magaza istim ovim ženama, koje i danas evo čekaju. Zna on svakoj i ime, svakoj se je unio, očima je ugrizao svaku i za sisu i za kuk. Bluzu i kecelju zna svakoj. Pa zato jer mu ulazi jedna po jedna, a za svakom se vrata redovno zatvaraju, pruži on i prste pa uštine ili dlanom pljesne — tako bira i nadražuje se, dade svakoj, koja mu se podsmjehom obeća i preko cedulja — na kojima je krupno napisano: 6 kg s glave na glavu mjesečno. Tiku gricne za jagodicu, Traljarku pljesne odozdo (jer je široka), Todu poškaklji ispod pazuha... One su ćutljive, brašno svaku više zagolica nego njegovi prsti. A i šta bi one već ili oborile glavu da se zacrvene ili da mu se ponude još jedared. On je moćan čovjek, moćniji nego ma tko u cijelom gradu. On je bog sviju ovih džakova kukuruza i pšenice, on je... o, pa što on nije i šta on ne može! Bog je negdje gore, car tamo, a on, Jaša Gibiraš je ovdje. I moćniji je evo i od Boga i od cara. Čujemo, gdje Boga psuju na svakom mjestu, čujemo to isto i za cara, a za Jašu to nitko ne smije da vikne ni u po glasa. Ni da se koja ljutne, oslobodi Bože! jer ako bi se ljutnula samo, istjerat će je napolje da čeka najzadnja. Kako danas, tako sjutra, tako svih pet dana. Pa i peti dan kad dođe na redu i kao posljedna, reći će joj: »Nema ništa više, nestalo je — ovo je drugo za me, za gospodina načelnika, za Hadži-Stevu, za Mrmka, etc.«

Pa šuti svaka sinja da ne prokuka.

Jednoga prvog šapnu Jaša Traljarki da pošalje kćer Persu. I ne posla ona nju(jer zna njegove prste), a on je zato otjera iza zadnje. Pa kad joj red dođe reče: »Nema više, ovo je za me, za Mrmka, za... nema, hajde!« Zajauka žena, jer boli glad i nju, kamo li ne će sitnu djecu; pa svejedno, da ne posla Persu, ne bi se prokletnik na plač ganuo. I vratila se Persa s punom vrećom (Traljarka nije nikad toliko dobila ni na cedulje) i smrtno blijeda, te zato za njom žene rekoše, da ju je Gibiraš silovao na kukuruznim džakovima i da joj je dao punu vreću samo da se ne vajka. Toda reče, da je virila kroz daske.

Hahaha! a tebe tobože ne opipa i desnom i lijevom, hahaha!

Pa zato jer je i danas mjesto Traljarke došla Persa, zagledaju se za njom redom i zajedaju je i rukama i riječima: Mima je pljesnula šakom po kuku, Toda joj zadigla suknju, Tika se podvirila — zar Gibirašu nisu te noge teške? hahaha!

Ujedaju i Tiku, jer da je istrljala dojke ne bi li se više dopala Jaši. Ona im se zato plazi, okreće i dlanom se straga pljesne: Crknite paskulje!

A opet u svemu tome tužba.

— Oči, sestro, hoće da iskapaju. Pa zar da piješ vodu kad se naždereš mekinja i kopriva. Što nam ih odvedoše pa da mi skapavamo, što sestro, znaš li?! Da nas brane? A od koga, od koga? Tko će nama šta ovakima, kome smo mi krive i zašto? Car se svadio? Pa šta se to mene tiče! Ne vodi ni on računa, kad se ja svadim s tobom... car se svadio, pa hajde ti sada gini za njega, i krepaj od gladi... pa mu... pst! pst! — Šta pst? Jesmo li mi stoka ili smo... i zato, jer je neka unišla u magazu, promeškolji se cijela gomila i pomakne za jedno mjesto naprijed i tijelom i dušom, koja je ovaj put sva u velikim nožnim prstima, na koje se treba podignuti, eda bi bar oči živnule kad već crijeva moraju da mru. Pa sve to rezoniranje o caru i carevini, o pravu na život, o ratu, o gladovanju, kao da neka golema ruka ukloni pred otvorenim magaskim vratima, a na njihov zijev oćuti svaka mukotrpan lavež crijeva, koja, kao da imaju oči, tako svaki pokret u gomili osjete. I posve instinktivno, gonjena tim unutarnjim bunjenjem, opsuje gomila krupnu kletvu. Ne vikom, ne ni zijevom, nego ukočenim očima, pred kojima se magaska vrata pritvaraju.

Pa vidiš:

ta šarena gomila, pritisnuta vrelim prstom nebeskim, zazinjuje na magaze kao gladna aždaja. I najradije bi ih progutala kao što pile guta male sićušne mrvice kukuruze — da samo može. Eto iz tih njihovih očiju zija jaz, u koji bi stao svijet nabijenih džakova brašna i žita. Pa kad ih mala zgužvana vreća ispod pazuha opomene, s kletvom se sjete, da im ni nju (tako malu!) ne će napuniti. A mjesec dana, 28, 30, 31, svejedno, kao 30 gladnih godina, u kojima pojedeš i deseti urodak, kojemu se nadaš, kao neka užasno istegnuta neman, koja se provlači ispred tebe da joj ni ne primijetiš gmizanje, a jede te, jede, Gospode, kao da ti žilice izvlači iz bjeloočnica. Zato ta pomisao natjera leden srs kroz dušu čak, ne samo kroz tijelo — dokle, dokle, ooo!

Vajkaju se jadnice jedna drugoj otužno. Da bar ima dosta te uboge koprive ispod plotova!

Pa eto kad Jaša Gibiraš odjazi magaska vrata, zaljulja to mnoštvo jak, krvav nagon da jurne strašnom snagom i na njega i na nabijene džakove pa da sve raznese u hip. Čuju psovku Jašinu, čuju Jovu pandura i prepanu se ubogi njegove teške cokule. (Najvoli, kažu, tom cokulom udariti ženu u trbuh). I umire se, utaje kao krotka janjad. Izbulje oči gladno i propinju se — eda bi bar okom vidjele. Otegne se dugi dvored i pritisne kaldrmu kao glomazan gmaz. Promeškolji se od bremena na vrijeme i zaljulja, bi rekao kao da se budi na revanje. Posrnu prvi stoga pa Jovo pandur opsuje zato majku i zvekne cokulom. I kao da baš tada u njima jače zadrhti nagon da zaurlaju, da zazinu, da ispruže tvrde nokte — da razbiju, da izgrebu, da raznesu... I da samo neko vikne, da bar pseto lane, čini se lanuli bi i oni i jurnuli. Ovako taj jaki gmaz samo tišti kamenu kaldrmu, ljuljne se s vremena na vrijeme, pretrpi kletvu i pandurovu cokulu.

Gibiraš lijeno mjerka i bilježi.

— Ima, misli, u Boga dana, neka čekaju.

Ali gladni su!

— Neka trpe.

Ooo, kamo ti srce!

I duša, gade, gdje ti je!

Traljarkinoj Persi lazne podbradak i naspe punu vreću. Ne naplaćuje nego šapne, da će obnoć doći, pa neka bude budna, neka ga čeka.

Omjeri gomila zaprćenu Persu.

Škrgutne mnoga zubima.

Mima joj nogom gurne kuk.

Tika izbaci natrljane dojke.

Tebi ću, Tiko, doći sjutra, veli Jaša pa naspe punu vreću i ne naplaćuje.

Psuju joj druge gadno. I kamenom se nabacuju. A opet bi svaka za brašno dočekala noćas i Jašu i Jovu i načelnika. Ne bi da imaju, ali bolje je i to, misle, nego biti gladan.

Mnoge tako dočekaju mrak. Tad ih Jovo pandur razgoni da dođu sjutra »gospodin Jaša je umoran«. Graknu one kao začuđene vrane. Zajauknu. Previjaju se... Svejedno, svejedno — »ne može gospodin Jaša više, umoran je. Ne ćete pokrepati do sjutra. A i da pokrepate... the!«

Onda se on s Jovom pandurom probija kroz gomilu — gurne svaku laktom u prsa, koljenom u kuk. Ne čuje kletve, ne čuje ni moljakanje. Kad ga povuku za rukav on psuje »mater bezobraznu i prljavu«.

Zaredom tako po 5 dana uvijek. Jutrom se nabija pijačna kaldrma ponovno. I da se iskrve tko će prvi, kad se sjete jučeranjeg dana.

Gaduljo!

Gadulja si!

Beštijo!

Natrljala si sise kao Tika!

Drago mi je, ti, ko bajagi, ne bi?!

Iščupa tako jedna drugoj šaku kose, da bude samo bliža vratima.

Dan se javlja uvijek sunčan. Kriv li je Bog ili Sotona, pa ni Sunca glad ne trpi.

II.

Srđani su u dnu grada, uski i dugački. Obnoć je u njima općinski fenjer kao žut cvijet, kao prst dobroga Boga, kao samilosno oko. Nahereno olupljene daščare kao da mole pod nečijom teškom rukom, da spane nesnosno breme, koje im iskrivljuje vratove i štipa ubogu snagu.

Nebo li je ovo vedro tako doteščalo?

Prst li je Božiji gnjevno odupr o njih?

Mine hendekom lagana sjena ženska, to kaže žut fenjer općinski. Kao da će noć povrijediti, čini se.

Zagrebe mačka drsko na plotu.

Mjesec se nabô na bagrenovo granje kao golema žuta lopta. I da se provuče do olupljenih daščara, svejedno, ne zaviri u sobe kroz ulijepljene kanate.

Mine sjena hendekom i opet.

Sjutra će se netko u Srđanima vajkati da je okraden.

Ukraden je eto i zadnji komad kruha.

Ooo!

»Šta ćeš, šta ćeš, draga kono, glad.«

— Glad, sestro draga, krade, glad.

»E da, ne kradu ljudi.«

— Štenad smo mi... psetad smo mi, mi smo ljudi...

Staro, pasmanžija općinski, priča da se obnoć iz magaza nekud kolima voze nabijeni džakovi brašna. Da, nekud... Do Hadži Stevine magaze, do Mrmkove, do Jovanbegove, eto. A Jaša Gibiraš, kaže, zgrće silne pare.

— Štenad smo mi, kažem, psetad smo mi gadna, eto zato nam ne daju

»A biju nas i laktovima u prsa i cokulama u kukove. Gone nas eto, ne daju nama da ostane njima. Ooo — nemaju oni za nas uboge ni srca ni duše! Tko nas je volio, taj sad gine daleko. Gine za nekog cara, za carevinu... Brašna vi nama dajte, šta će nam car i carevina! Kupite vi nama hljeba mjesto pušaka i topova!«

Tako se vajkaju Srđanske žene, kojima muževi negdje na dalekom frontu brane nešto, što ni sami ne znaju, ginu za nešto, što ni vidjeli nisu, što ni opipali prstima svojim nisu.

— Ne živi se od ubijanja, već od hljeba — eto znamo mi to. A ni od poštenja se evo ne može živjeti. Ne gladuje onaj, tko sinoć ukrade Mimi brašno. Ne gladuje ni Tika. Ne gladuje ni Traljarka sa svojom Persom. A mii? —

(Zato poželi svaka i da se poda-

Jaši Gibirašu?

Da!

Jovi panduru?

Svejedno.

Mutapu?

Posve svejedno... neka se samo ne skapa).

Takav eto dah na Srđanima deblja iz dana u dan, otkako pobiše nekakog princa, otkada im odvedoše muževe, otkada počeše dijeliti brašno na cedulje. Taj dah, eto, to je opori prst nekog boga, koji po svoj prilici ne voli ubogalje, taj duh, eto, to je nesnosan teret, koji srđanskim daščarama ukrivi vratove i uštinu jadnu snagu. Ne ćuti tu tegotu samo živ stvor, tako je ona golema. Pa radi toga se čini, da je bolji i kamen u glavu nego ovo junsko sunce. Bolja je i kuga nego gladomora.

*

Svanu tako opet jedan vreo dan. Sjatiše se Srđanke pred Miminu daščaru.

— Umrlo, rekoše, Mimino dijete od gladi. Bijaše jedinče, govore, kao zlatna jabuka. (Svako je dijete kad umre, zlatna jabuka).

Mima gnječi svoja suhogruda njedra i previja se po avliji. Kune da kamen proplače, da bijeli zid pocrni —

— grlo mu dabogda pretrglo naše brašno

— oči mu dabogda ovaj maksum pred Bogom izgrebo

— njemu Jaši mrskom trblavom

— osušio se dabogda ko posječena grana

— u kulje se pretvorio

— auuu, auuu, auuu!

Strepnjom se mučnom pogledaju drúge, svačije je gladno kao Mimino, pa će još neka prokukati.

Kršo je jedina muška glava u Srđanima, pa i trči prvi u općinu. Neka pomognu, da se dijete ukopa, neka daju nešto para...

A Jaša bi crkao da ne pljune i da ne opsuje prije nego što dade.

— Pocrkali svi, dabogda, veli on, i što će gad na svijetu? Pocrkali jednom redom! Treba općini bunjište, eno Srđani! Marš, marš, marš, skote, tvoji su fenjeri a ne Mimina kopilad!

I, da se ne dočeka, zadro bi nosom u ciglu, tako ga gurnu. I izvlači se kao maršnuto pseto, rep da ima, povio bi ga, tako je bojažljiv.

Graknu žene kad se on vrati —

— koliko je dao?

— koliko je pružio?

— koliko udijelio?

— šta je opsovao?

— je li te grunuo?

Nisu oni vični, da ljepšu čuju; pa tako i pitaju.

Kad su se podveče s Grebana vraćali u Srđane, zlosutan im se učini crven oblak na zapadu. Rekoše da to ne znači dobre — morat će, kažu, nekakva harati.

— Pa i hara evo, govore.

I hara.

— A Bog dao, pa posve poharala, jer je ovo gore, kaže Mima. U nje su oči crvene.

— Da pomru i sva, vajka se ona, ne bi teško bilo... Ali kad glad umori, teško je. Zato ona i brizne.

Tako s Grebana sađe sa ženama i mrak u Srđane. Po tome mraku Kršo pasmandžija, jedina muška glava u Srđanima, pali općinske fenjere. Prvi upali uvijek u Srđanskom hendeku. Eda bi njime mračnu težinu olakšao, dosta je teška i gladomorna da ukrivi tanak vrat gladnikov i da mu glavu pritisne.

AUGUST CESAREC, ZAGREB

PUT U NOVI ŽIVOT

Auto je napredovao cestom polako, polako, no već su ipak iza okuke bregova, koje je ostavio za sobom, ostale daleko i bile nevidljive sure, sure zidine, težak ljudomoran četvorokut, međa između života i smrti.

U autu je, zamotan u ponjave, kao da je bila najveća zima, više ležao no sjedio mlad čovjek, s pečatom smrti u licu, žut, uveo, s malenom, crnom bradicom, sličan golgotskom Hristu. No Hristu već mrtvu, izvađenu, u plahtama, iz groba. Što je još živo bilo u tome licu, bile su oči, krupne i duboke crne oči. Pune neke okorjele, no i posljednje vatre, bile su kao dva malena kratera, na koja je u posljednjim snagama izbijao oganj već gotovo sasvim, sasvim izgorjeloga, mrtvoga vulkana.

Sa svake je strane mladića bila jedna žena. Na jednoj strani starija, u licu također ispaćena i blijeda, no ipak s licem takvim, da se moglo sigurno reći, da joj kao mlijeko bijele kose, koje su se vidjele sve, jer je skinula šešir, nisu pobijelile od starosti nego od brige, patnje i žalosti. Žena na drugoj strani bila je mlađa, i po izgledu još mnogo mlađa, no u zdravu su se rumenilu vidjele također neke poblijedjele pjege, a i izjedeni tragovi suza.

Obadvije žene, kao dvije Marije uz Hrista, sjedile su uz mladića nepomično ili bar pazeći na svaki svoj pokret. Sve, spram čega se u ovaj čas opredjeljivao njihov život ,bilo je u tome mladiću između njih. Na nj su bili upravljeni njihovi pogledi, za njega je kucalo njihovo srce, za nj, i samo za nj, bile su njihove ruke, s kojima je, sad jedna, sad druga, popravljala ponjavu, da se na kojem krajičku ne otvori; a za nj i samo za nj su bile njihove usne, s kojima su pokatkad i obadvije u isti mah pitale:

— Leži li dobro? Ne boli te gdje, da ti popravimo položaj?

Ne, nije to trebalo. On je ležao dobro. Pod glavu su mu stavili jastuke, okrenuli mu lice tako, da mu je pred očima bio cio kraj, kroz koji su prolazili.

A kraj, ta zemlja, na čijem se bijelom traku ceste auto činio kao velik, crn i ljeskav trčak, raširila se svuda unaokolo u punom, sunčanom i proljetnom opojstvu, kako se širi lice, kad ga orajava sreća mladosti, sreća smijeha, sreća ljubavi. Gore, na plavoj zastavi nebesa, tek ispinjući se spram zenita, zlatilo se sunce, zlatan grb vječnosti. A dolje, na zemlji, blizu i daleko od ceste, sve se smijalo, zanosilo i pjevalo u preporodu, u novom rođenju svega onoga, što je bilo već toliko puta, a, eto, neumrlo, neuništivo, javilo se opet. Bregovi, bregovi — oj, brijeg za brijegom, načičkan šumarcima, vinogradima, kućicama zaselaka i sela i po kojom, neka bude i to, crkvicom — ti su se bregovi nahrptili, razlistali i upravo uzobijestili u punom svom zelenilu, u zelenilu najrazličitijih šara i nijansa, kao da je kakav slikar na golemoj paleti pokušavao pronaći kakvih sve može biti zelenih boja... Od ozbiljne tamnozelene boje hrastova u sjeni, do nježno svijetle, već u žuto prelazne zelene boje tek zaklasalnoga žita na njivama, sve je bilo tu, i sve je to, istačkano bjelinom kućica i crvenilom i žutilom njihovih crijepom i slamom pokrivenih krovova, bila slika, bio niz slika, i možda samo slikâ, koje je tu izložila nečija fantazija, i koje sa stvarnošću nisu imale nikakve veze...

No ne, bila je stvarnost i ako fantazija, onda samo fantazija stvarnosti, fantazija prirode. Sunce je okrenulo svoje toplo lice toplote i života željnom licu zemljinom, i vratio se njenoj tmastoj i mrkoj zemljanoj puti opet život, iz utrobe njene navrli novi sokovi. A da je to bilo stvarno, bio život, a ne tek slika života, svjedočilo je toliko toga, na svim stranama... Pod dahom vjetrića njihalo se, prelijevalo klasje na poljima kako se njiše i prelijeva talasje na njihaljci morske pučine, tu i tamo se vidio koji čovjek u pokretu, sam ili s kravicom pred sobom; a život je bio i tu na cesti, — na jednom su tu prodrndala mimo seljačka kola, vidio se koji seljak ili seljanka u prolazu, čula se njihova riječ...

I sve je odisalo tako prijatno, tako osvježno, milo; miris je tu imala možda i sama prašina, koju je iza sebe ostavljao auto. Auto je napredovao polako, ali ipak toliko, da se osjećao ćuh od strujanja uznemirenoga zraka, ćuh, koji je godio, godio, nosio

kanda u sebi sve mirise ovoga kraja, miješao se s toplinom sunčanih zraka, koje su padale na lice, ublažavao njihovu vrućinu, stvarao neko slatko stanje, u kome se život činio divan, prekrasan, nikad još takav...

Mladić, zaronjene glave u jastuke, i široko rastvorenim očima upijajući u se svu tu mađiju kraja i dana, koja je zapravo bila samo mađija ovdašnje svakidašnjice, a njemu se činila mađijom blagdana, nedoživljenoga već davno, davno, izdigao je lagano glavu, opet je spustio natrag, pa prošaptao spram svojih suputnica u bolnu i grozničavu zanosu:

— Kako je to divno, divno, upravo se čini nevjerojatno! Poslije svega onoga, kroz šest godina, sada to! Majko, uzdigni mi ipak malo više pod glavom jastuk, da vidim bolje! Tako, da, tako je još bolje, hvala! A zbilja je divno! No i čisto je čovjeku čudno: da li je to sve istina? Jesi li to ti, seko, uz mene? Jesi! I ti, majko...? Da, dobro si mi namjestila jastuk... A kako dugo nismo bili zajedno, da tako razgovaramo...! Vi ste samo po kojiput mogle doći k meni. No sada je to prošlo, da, prošlo, više me ne ćete trebati dâ tražite tamo. Samo mi je ipak žao, da sam morao sam otići i svi prijatelji da nisu mogli sa mnom... Majko, jesi li mahala prijateljima rukom, kad su se, kako kažcš, sakupili na prozorima, da me pozdrave na mom odlasku? Ja nisam mogao, i to mi je također žao... Ah, a koliki su ostali, sami dobri prijatelji i drugovi, sami krasni ljudi! I je li to pravedno, da su oni ostali, a ja... ja tu uživam, imam ono, što oni ne će imati još godinama?

U voštano mladićevo lice udario je rumen odsjev njegova unutarnjega ognja, vjerojatno je i previše govorio, jer se zadihao, došlo mu je na kašalj, umorno je zaklopio oči.

Majka mu je obrisala usne, otrla znojno čelo, prosila ga sa suzom u oku:

— Umiri se, sinko, i pusti sad te misli, što te uzbuđuju! Zaboravi...! Ti si svoje izdržao, ti si bolestan, potreban liječenja i oporavka i svi to prijatelji znadu, razumiju... I daleko su oni od toga, da bi taj tvoj odlazak smatrali nepravdom... Oni te vole, jedan ti je čak htio donijeti cvijeće, ali mu nisu dopustili!

... Da, ja sam im mahala rukom, koliko sam samo mogla... I seka, također... No kćeri, prigledaj sa svoje strane ispod njega jastuk, da mu možda ne bude teško... Nije ti teško, sinko? No ipak, šuti sad malo, odmori se, mnogo si govorio!

Sinu se stišao dah, nestala iz lica rumen. Čas je još imao zaklopljene oči, no i otvorio ih je, pa pogledao majku, a i sestru, obilazeći obadvije pogledom, nježnim i predanim; čak im se možda i osmjehnuo. No smrknuo mu se opet pogled, smrknulo lice, smrknula i riječ:

— I mnogo sam šutio, majko! Šutio, kad bi duša htjela i morala da krikne i viče, no nije se uvijek moglo! Jednoga sam znao, još je sada tamo, i dugo će biti...! Mojih je godina, došao je čvrst i krepak kao gora, koja ga je rodila. Sad je već manji, prignuo se, oronuo; odronjen kamen, koji će se pomalo mrviti, dok ne postane prašina... No on se ipak ne da, što veća težina preko njega, to je duševno tvrđi... Takve ja prkos-ljude volim, takve ... no je li to samo prkos? Da vam pričam o jednome drugome! Podlac nad podlacima, kuda je došao, krao je, varao, izvarao, upropastio i svoju vlastitu djecu... Kao lisica se tamo šunjao među nama, kao pas njuškao, o, i koliki su bili i tamo unesrećeni zbog njega, te lisice, tog psa, koji bi jačima od sebe, od sviju nas, samo da njemu bude bolje, polizao i pljuvačku! Jest, i postigao je, što je htio, otišao je i prije nego je trebao! A onaj moj gorštak, čestita, divna duša, pa toliki drugi, moji prijatelji, sa suncem u svojim dušama... ah, seko, kako bi to divno bilo, da sam svemoguć, pa da šakama nakupim tog sunca, tih šuma, tih polja, tih mirisa, i mogu im tamo odnijeti, podijeliti i njima, što imam sad ja... Oni su mi htjeli dati cvijeća, kažeš? Ja bih im dao cio svijet!

— Pa i imat će ga jednom braco! — posmatrala ga sestra s izblijedjelim pjegama u licu, s iskrom slane vlage u očima. — Samo sad zbilja nemoj misliti na to, pokušaj bar na neko vrijeme zaboraviti, kako je rekla majka! Gledaj, gledaj! — živahnula je, možda iskreno, možda samo da njegovu pažnju svrati na što drugo. — Vidiš, tamo su cigani! Čak tri čerge! I koliko ih samo ima! Već ih sama nisam davno vidjela tolike na okupu!

I kako ih je sad lijepo vidjeti tako šarene u tom zelenilu! Gledaj kako se onim cigankama tamo crvene marame na glavi, kao da im gore na suncu! I baš su s tim maramama spram onog žita kao kakvi veliki, pomični makovi cvjetovi! A ova, što ide tu s djecom spram nas, gledaj, kako je mlada i krasna! ... Majko, imaš li ti što sitniša da damo toj djeci?

Auto su okružili cigančići, cijelo jato cigančića, i trčkarali uza nj, opskakivali ga kao jato šarenih skakavaca. Molili su milostinju. Majka je oprezno, da ne povrijedi dodirom sina, dohvatila svoju torbicu, izvukla sitniš, dala ga kćeri, pa, uz ovu, zamahnula jedamput dvaput i sama rukom, da preko naslona automobila baci među cigančad sitniš, koji je još našla u torbici.

Sitniš je padao u prašinu, a zajedno s njime, za srebrnim njegovim bljeskom, padali su, bacali se u prašinu i cigančići, pa se trgali za nj i čupali među sobom, uz viku i krieštaj, kao požudne, sebične ptice za dobačeno zrnje.

I polako, pa nijednoga više nije bilo uz auto, svi su ostali iza njega; na bijeloj cesti kao šarena razlivena mrlja na bijelu stolnjaku.

Sestra se sve dosad osmjehivala, i još kao da joj iz lica nije nestao osmijeh, kad se opet obratila bratu.

— Zbilja je bila krasna ona ciganka! Jesi li je vidio, braco?

No osmijeh je u njenu licu nestao sasvim, sasvim. Brat, koji je do pred koji tren sa zanimanjem, pa čak i on sa sasvim jasnim smiješkom, pratio taj neočekivan intermezzo sa cigančićima, ležao je opet mirna, ukočena, voštana lica, s mrkim i crnim brazdama bolesti i patnje, za koje, da ih razvedri, kao da je bilo pretamno i samo sunce, pretamno, preslabo, prekasno i suvišno već sve... No ipak se maknulo to lice, gledalo u sestru, šanulo:

— Vidio sam je, i doista je lijepa... No i ti si lijepa, seko! — I tu se, bar u njegovim velikim i sjajnim očima, pokazala vedrina, neka bratska, dobra, dobra želja, a s tom željom i razigranost, razigranost za život, za sve životno, pa i za šalu... A ovo sad, kako ste bacale među djecu novac, to kao da smo bili neki svatovi! Svatovi u kolima, pa bacamo oko sebe novac, nije li tako, majko? A ti si stara djeveruša!

Majka ga je pogledala sretno radi te šale, no u toj sreći nije li bio i pritajen uzdah?

— Pa bit će jednom i to, još ste oboje mladi! — rekla je ipak smiješeći se, i valjda da u sinu podrži bolje raspoloženje našalila se i sama. — A onda, kad bude, uzet ćemo jednog ciganina za čauša, za uspomenu na taj dan...

Sin je, međutim, zapadao već natrag u stari, godinama utrti crni kolosjek svojih misli, svojih raspoloženja.

— Ali, i kakvi bi to bili svatovi! — progunđao je i na tren zatvorio oči. — Ja ovako nemoćan, ne mogavši ni da se maknem! A i nije to meni cilj... — otvorio je oči, upro pogled uporno nekud preda se, pogled širok, goruć, nepomičan, kao da se zagledao u neku viziju. No i umorili su mu se kapci, trepnuo je nekoliko puta njima, ovlažio jezikom suhe usne, zašaputao — Ah, a koliko sam puta tamo unutra želio da budem makar i ciganin. Kako je to drukčiji život, čerga, sad tu sad tamo, čovjek kao ptica! Da, i ptice je često bilo tako prijatno vidjeti, prijatno, i ako čovjek nije mogao za njima... No, da, da, imate pravo, sve je prošlo, i drugo je sad opet preda mnom, drugi zadaci ... Samo da se oporavim, da mogu opet na svoje noge! Hoće li to ikada biti, majko? Doktori, kažeš, još nisu napustili nade? A danas zbilja dišem lakše, silno lakše... to sunce, taj zrak... No, da, reci, ponovi mi, šta ti je tamo rekao doktor?

Majka se, zajedno s kćerju, nagnula nad njim, svladavala drhtaj u glasu, nemir u očima, mirila ga, sokolila, s mirenjem i sokoljenjem njegovim mirila i sokolila možda sebe samu:

— Bit će, još, sinko, dobro! Ti si još mlad i otporan, i nitko, ni doktori, nije još izgubio nade! Kako bi izgubio, sine moj! Samo oporavak, brižan i podesan oporavak ti je potreban, tako mi reče doktor, a to će sigurno reći i ostali, koje ćemo tek sada pravo pitati! A za oporavak smo se već pobrinuli! Zamisli samo, kako će ti djelovati more! Ti, seka i ja, sve troje opet zajedno, daleko dolje na jugu, među kaktusima i pinijama, u kraju, u kome bi i mrtvi oživjeli! Da, pa kad opet prohodaš, vozit ćemo se na barci, loviti ribe, kupati se...

— A ti si se uvijek tako rado kupao, braco! — prihvatila je i kćerka, našla i opet smiješak za brata, radovala se već iskreno, iskreno, bez smetnje drugih misli, drugih strahovanja u sebi. — Đip! skakat ćemo zajedno u vodu, praćakati se sami kao ribe, i kako će to biti krasno! Mili ti moj! — nagnula se nad njim još niže, i poljubila bi ga sigurno, no bolest je njegova bila teška, zarazna i nije ga bilo dopušteno, bar ona ga nije smjela, dirnuti ni rukom... Pa mu je samo vrškom prsta popravila čuperke kosa, i rekla još u mladenačkom zanosu vlastite vjere — Samo ti ne smiješ sam da gubiš nadu, moraš vjerovati, moraš vjerovati!

Sinu i bratu se nešto otapalo u licu, vosak kože se smekšavao, podgrijao ga opet oganj, proplanula ga opet rumen.

— Pa kad sam ja u išta gubio nadu i vjeru, seko? — živahnuo je i glasom, a glas mu je dobio sjaj i zvučnost kovine. Život je danas za mene dužnost, danas više nego ikada, to ja znam! O, koliko još treba raditi; nekad sam istom započeo! Da, a vi velite, da ćemo na more! Na more! Koliko puta sam ja mislio na more! Bio sam samo jedamput na njemu, i ostalo mi u pameti! I tako, sjediš u svom kutiću, ne možeš dalje od vrata, a zamišljavaš sebi daleku, daleku pučinu, gdje se po volji prebacuju valovi, oh i buče, buče po volji... ja bih tako rado jednom na moru doživio buru! No da, imate pravo, najprije mir, mir, tiho ležanje i samo disanje, disanje, dok se ne oporavim... A onda, je li majko, doći će novi život! Novi život, pa ćemo opet da radimo, da radimo i borimo se za ljepši život sviju, sviju nas... — U zanosu svome, on je izdigao glavu, izvukao ispod ponjave koštunjavu, osušenu ruku, golu kost i kožu, i pokušao njome mahati, gestikulirati... No i prevelik je to sigurno bio napor, prejaka natega; klonuo je, ruka mu je pala, nešto kao da je i u njemu puklo, bar otpustilo, i tiho je još samo zamrncao, huknuo — Ah, ali gdje je još to, kako je to možda još daleko!

Majka mu je lagano povlačila ruku pod ponjavu, obrisala mu znoj, što mu je udario u lice, tetošila ga, hrabrila opet:

— Bit će to, sinko, bit će! Sve polako i strpljivo, pa ćeš ti opet biti zdrav! Dugo se to sabiralo, podulje treba i da se izliječi!

I sestra se javila, pomagala majci, svojom mladenačkom, sestrinskom vjerom:

— Bit će to, braco, bit će! Bilo je još težih bolesnika, pa su ozdravili! A ti ćeš imati njegu...

Brat joj se zahvaljivao pogledom.

— Znam, seko, i vjerujem... — No i uzmeškoljio se nešto, crte su mu se u licu produžile, pocrnjele opet, nestrpljivo se obratio majci. — A mora li, majko, auto ići baš tako polako? Da šofer ipak potjera malo brže?

Majka ga je pogledala zabrinuto, njega, pa naprijed, u šofera:

— Cesta baš nije najbolja, sine! A tu kao da je još gora!... No ako baš hoćeš... — popustila je na njegov ponovan nestrpljiv pokret i izraz — Možemo pokušati, ali samo malo brže!

Rekla je to i šoferu, ovaj se okrenuo spram njih, sad prviput za cijele te vožnje. Inače je sjedio sprijeda mirno, pazeći na svoj posao. Pa je i potjerao brže, možda i više nego se htjelo, vjerojatno mu je i samome dosadila ta polaka vožnja. No jama se vrlo brzo našla na cesti, auto je pao, odskočio, i majka se još zabrinutije obratila spram sina:

— Da ipak usporimo, onako, kako je prije bilo? Ja se, sine, bojim, da ti ne škodi!

Sin ju je pogledao mučenički, pa prošaputao:

— Da, bolje je onako, kako je bilo...

No jedva što je to majka isporučila, i još zapravo prije nego se osjetilo usporenje vožnje, sinu se zgrčilo lice, s nečim se borio u ustima, ili u grlu, ili još gdje dublje. Samo što je ta borba bila uzaludna. Usta su mu se otvorila, iz njih, pa niz bradu, lijnuo je crven mlaz krvi.

Majka se prenerazila, zabacila se rukom spram njega:

— Sine, šta ti je?

— Braco! — zaprepastila se, viknula i sestra.

On kao da je i sam ostao obesnađen, zaprepašten. Mljaskao je ustima, kao okušavajući, da li još teče krv, pogledavao snebušeno sestru, pa majku, pitao s tonom malena, nemoćna djeteta:

— Majko, a što je to sad?

Krv više nije tekla, što je kanilo isteći, bilo je već vani, na bradi i po ponjavi. Majka je brisala tu krv maramicom, brisala mu i usne, nukala ga, da u ovu ispljune i ono što mu je još u ustima. I, pogledavajući se s kćerkom, svladavala je svoju brigu i strah, umirivala ga, umirivala sad dvoje, ne samo sina nego i kćerku — ako ne i sebe samu:

— To ti je, sinko, pukla valjda samo kakva žilica... Potreslo te od vožnje, a sigurno se i previše naprežeš, dok govoriš.. Da, da, molim vas! — potvrdila je šoferu, koji se obrazro, pa sad sam ponudio polaganiju vožnju. Pa se obratila opet spram sina: — Je li te što boli, sine? No ipak, primiri se malo, ne govori, da se opet ne naprežeš!

Sin je stisnuo usne, i kao da je zbilja odlučio da šuti. No neke su mu misli igrale u licu, trznule su se tu nekoliko puta crte, složile se u osmijeh:

— Ništa, ništa, ne brinite se vas dvije za to! Vruća je, crvena krv, zna ona, čija je...

Ne skidajući s njega pogled, — skinuvši ga tek na tren da ga baci spram kćeri, koja se okrenula i kradom brisala suze, majka je stavila pred usne prst, šanula:

— Da, sinko, da! No šuti, bolje je da šutiš, da se opet ne ponovi! — Pa mu je svježom čistom maramicom otrla i znoj, koji mu se skupio na čelu i zabrinula se opet. — A šta da ti, sine, metnem nešto nad oči, da ti tako jako u njih ne udara sunce?

On je, pokretom glave, odbio, i kako je već okrenuo glavu, tako ju je i ostavio, gledajući ravno, mimo majke, preda se u kraj, kroz koji je prolazio auto.

Gledao je široko rastvorenim ukočenim očima i primjetno se u njegovim krupnim crnim zjenicama kao u dvjema staklenim bobama odražavao taj kraj, sad koje drvo, livada, šuma... No je li taj kraj bio samo na površini zjena?

Sunce je došlo na svoj zenit, više se ispeti nije moglo, moglo je samo da pada... No cio taj kraj, već manje, bar izbliza, brežuljast nego prije, imalo je još u svojoj vlasti, sad u najvećoj, najautoritativnijoj. I sam vjetrić se stišao; šumarci, drveće, polja, livade, sve je to sad, u svom raznolikom zelenilu mirovalo, ukočilo se, ne dalo od sebe ni pokreta ni glasa. Sjene su bile kratke, sasvim kratke, poput njih kao da se, na svoj način, životno, ne prostorno, uvukao u se i cio kraj. Uvukao se u se, zapao u hipnotičan san, u san, ipak, u najvećem naponu života, u kome su sokovi strujali još življe, pa i najživlje, mezgra je jedrala i brektala nasisanim sokom, lišće se razvijalo, klasje se punilo, sve, u punom svom razvitku, stremilo ranijoj ili poznijoj svojoj zrelosti, koju će sigurno i postići, — postići tako sigurno, kako je sigurno da se to svake godine dosad događalo kroz vjekove i vjekove.

A mlad čovjek, tako mlad s ispijenim već gotovo svim sokovima u sebi, s nagriženim i vjerojatno sasvim već istrulim korijenjem svega svoga bića, gledao je to sve, gledao s nekim i unutarnjim pogledom, s kojim kao da je — bar očima, kad već tako izdašno i puno nije mogao ustima i dahom, — htio u se upiti sav taj kraj, svu njegovu pritajenu, no duboku, vječnu životnost — s njome da se i sam prožme, zacijeli svoje rane, oporavi svoju skrhanu, polomljenu mladost, pokuša stići i on svojoj meti, svojoj zrelosti.

No lagan, lagan je bio njegov dah, on je pod izvjesno ostajao samo negdje na površini, besplodan i jalov, kao sjeme bačeno na kamen, nacrpena voda spuštena u pustinju, sveta spasonosna neka riječ, izrečena u praznini, tamo gdje nitko i ništa nije moglo da je primi i ponese je u djelo...

Sva njegova utroba i grudi bile su samo još ruševine, koje uzalud stoje usred krasote i bujnosti života, i dah zemljin, miran ili buran, uzalud vijori i lebdi oko njih: dići ih nanovo ne će, može ih samo da još više ruši, dok ih ne sruši sasvim...

A i tu, u njegova dva velika i sjajna plamena oka, vidio se već umor. Prejako je doista bilo sunce, zablještavalo ga; prejako je bilo i iz drugoga razloga: na čelu mu se opet, i ako ga je majka stalno otirala, skupio vijenac znoja, ronio se niz vosak lica kao kaplje niz zapaljeni vosak svijeće. Pa sve šuteći, šuteći, zaklopio je oči i oglasio se promrmljavši kao u snu:

— Majko, da mi ipak metneš nešto nad oči... A i tako bi dobro bilo, da imaš što hladno! Žedan sam!

Žedan sam! — tko je to još rekao, u grču samrtnih muka, pa mu je to, u licu od tih muka iskrivljenu, bila jedna od posljednjih riječi?

A i njegovo se lice iskrivilo. Otvorio je na tren oči, prevrtao ih spram majke i sestre, koja se opet nagnula nad njim; dva ognja kao da su se gasila, i s posljednjim svojim nemirnim i bātrgavim plamečcima povlačila u nemir sve, u nemir i lice i sve još njegove žive mišiće...

A uznemirilo se silno i majčino lice. Pogledala je kćerku, pogledala njega, zavapila bespomoćno, gotovo očajno:

— Sine, nad oči ti možemo nešto staviti! Kćeri, dosegni mi onaj ubrus! Ali gdje ćemo, sine, tu sad naći vode? Da malo, malo pričekaš, dok ne stignemo u koje selo?

Šofer je čuo taj vapaj, okrenuo se, rekao susretljivo, pa i on čak brižno:

— Gospođo, do sela ćemo skoro! A još prije sela ima jedan izvor! Samo dakle još malo...

Majka je stavljala sinu na čelo i nad oči ubrus, što joj ga je dodala kćerka, pa tepala sinu, već ipak nešto smirenija:

— No eto, čuo si, sinko, sad ćemo skoro stići do vode! A i dobro je da malo propereš usta! I nije li tako bolje, očice u sjeni, čelo ne tako izloženo suncu... I još malo niže hoćeš? Tako, no tako, sine moj! A onda ćemo i ubrus navlažiti, i to si htio, ako sam te dobro razumjela?

Pokriven ubrusom preko očiju do nosa, sin je kimnuo glavom, pošutio neko vrijeme, pa uzdahnuo teško, čeznutljivo:

— Tako bi ipak bilo divno, da možemo pojuriti, pojuriti...!

Majka ga pomilovala po kosi.

— Kad ne smijemo, sinko! A skoro ćemo, skoro do vrela, samo još malo... Evo, seka je već spremila čašu... Dobro si se, kćeri, sjetila, da je ponesemo sa sobom!

Kćerka je uistinu već iz malenoga kovčežića, do nogu, izvadila čašu, a uistinu i nije prošlo mnogo vremena, pa je šofer zaustavio auto, okrenuo se, upozorio, da su došli do vrela.

Uz cestu je bio malen šumarak, i na rubu njegovu, u dubokoj sjeni jednoga hrasta, malena uvala s vrelom žive vode, bistre kao

kristal. Sestra je skočila s auta, prhnula kao lasta, zagrabila toga kristala, donijela ga bratu. Dotle je majka njemu već izdigla glavu, odgrnula na čas ubrus, uzela čašu sama u ruke, podržala je sinu na usnama.

On je, s poluotvorenim očima, pio, pio, ispio je do dna. I moralo mu je to silno da godi, jer se, pod ponjavom, pogladio rukom po grudima, pa svoju ugodnost izrazio i riječima:

— Ah, kako je to prijalo! — No i sasvim je otvorio oči, pa se čak pokušao osmjehnuti, uzdići ton glasa. — Prva čaša s izvora slobode... za novi život, je li, majko? To je vrijedilo ispiti...!

Pokušao se čak osmjehnuti, pokušao izdići ton, no i jedno i drugo je bilo samo vabljenje čistoga, visokoga zvuka na već polomljenim žicama. Oboje je prešlo u sasvim nešto drugo: crte su mu se lica otegnule u nešto mrtvačko, ton se glasa prigušio, dobio prizvuk hropca. A i oči su mu se opet pritvorile, — pritvorile, ne zatvorile sasvim, vidjelo se tek malo bjeloočnice.

I samo lakim pokretom glave i zvukom iz grla zanijekao je sestrino pitanje, da li da mu donese još čašu. Sestra je, međutim, ipak pošla do vrela, dala majci vodu, da navlaži ubrus. I ubrus se opet zabijelio nad sinovim licem, te mu ga je majka još čas, popravljala, pa rekla:

— No tako, sine! A sad pokušaj malo da spavaš, da se odmoriš, da se ne naprežeš...

On ništa nije odgovorio, samo je nešto zamamoljio blijedim, ispijenim usnama, pa ih pustio na po odškrinute i smirio se sasvim.

Auto se opet pokrenuo, nastavio put. Majka i sestra, svaka na svojoj strani toga patnika kao dvije Marije uz Hrista, stišale su se također, uvukle se i one pogledom u se, mislile, razmišljale svaka svoje, u biti sigurno obadvije jedno isto...

Tek selo, u koje su ušle, malo ih je opet trgnulo iz mira i pritajenosti. Na kućnim su se vratima i prozorima javljali seljaci i seljanke, posmatrale radoznalo taj auto, u kome je bio vidan povijen čovjek a napredovao je tako polako kao da su to bila kola mrtvačka. No prošlo je i to selo, nestalo kuća, nestalo rado-

znalih pogleda, opet je pred autom bila pusta, podnevno pusta cesta, kraj nje livade, i polja, polja i livade.

Bregovi su se tu širom razmaknuli, a iza njih, na horizontu, plavilo se nešto još jače od plavila nebesa, kao zgusnut talog toga plavila javio se tamo masiv gore. Masiv, u suštini, kad bi čovjek bio u njemu, golem, neko prasjedište elemenata, a odavde zamagljen još jače sunčanim bljeskom, bio je samo kao neka krhka i nježna zavjesa, samo kao neki nježan i fin nahuk, sličan nahuku na staklu, ili pak, sa svojim modrilom, sličan mašku, kojim je nahukan zrio šljivin plod...

Sestra se zagledala u tu goru, prošaptala tiho, obazrivo, spram majke:

— Tamo, iza te gore, grad je i naš dom... Bog zna, kako dugo ćemo još trebati donde...?

Majka je pritajila uzdah, odgovorila još tiše, s pogledom i izrazom u licu kao da hrabri i nju:

— Doći ćemo, kćeri! Samo sad... — stavila je pred usne prst, utonula glasom. — On sigurno spava...!

I obje su se zagledale u čovjeka, u sina i brata, koji je imao da spava... Gledale su u nj, u to lice, od kojega se vidio tek donji dio: tanak, kao listić voska istanjen nos, blijede, ispijene, kao dvije ružine latice izblijedjele, uvenule usne, crna, sada još jače odškrinuta usna šupljina, i u njoj bijeli, bijeli zubi, koji su svojom bjelinom sjali iz šupljine kao red svijetala u noći, i još se više tom bjelinom isticali spram brade, koja se ispod usana, pa spram ponjave, razlila kao crna mrlja katrana.

I koja je to od njih dviju, majke i kćeri, bila prva, te je pogledala drugu, snebušeno, stravično, s licem, iz kojega je nestajala krv, s usnama, koje su se borile za riječ, ne mogavši da je izuste? Možda istodobno, upravo, učinile su to međusobno jedna i druga, no mati je bila ipak brža, odlučnija, jača... Rukom, zahvaćenom grčevitim drhtajem, odgrnula je, zapravo zbacila sa sinovih oči i čela ubrus, potresla mu malo glavu, nagnula se k licu da prisluhne, trgnula se natrag, potresla ga svega čvrsto, pa se i sva sama stresla, vrisnula:

— Sine!

— Braćo! — čuo se u isti mah i sestrin krik, a bio je to krik i vrisak, kao da se objema prepolovilo srce.

Auto je naglo stao, kao da je i u njemu nešto puklo, sav se i on zatresao, kako je naglo zaustavljen. Šofer se okrenuo, pitao:

— Šta se dogodilo? Zar je umro?

Živi nisu trebali govoriti, smrt je sad, iz sasvim otkrivena lica, govorila o sebi sama... Osim po odškrinutim, gotovo razjapljenim usnama, koje su bile nepomične, bez riječi, bez pokreta, bez daha, ona se vidjela i u očima, koje su bile poluotvorene, ukočene, ugašene, s lakim već nahukom mrtvačke mrene na požutjeloj bjeloočnici...

Dva su se posljednja kratera mladenačkoga vulkana ugasila, mjesto ognja ostao je u njima kanda samo još pepeo, pepeo također već sasvim hladan, bez ikakve iskre, koja bi se još mogla razduvati u život, u obnovu ognja, kojim je taj čovjek gorio, izgarao, i, eto, izgorio sasvim! Izgarao je, izgorio, i što mu je bila posljednja želja? »Žedan sam!«, reče, i pružili su mu čašu vode, koju je ispio, na dušak; — o, simbol bijaše gorak, ali dubok, dosljedan: samo vatra se vodom gasi i samo kristal te vode, kako mu je bila kristalna i duša, bio je jedino dostojan kraj i spas od vatre, koja je već lizala samo mimo cilja, sagarala ga sama, bila još samo beznadan, bezizgledan bol, još samo posmrtno, unutarnje svijetlo vlastite smrti!

Međutim, šofer se i sam smeo, čak se prekrstio, otrgnuo s mrtvačeva lica pogled, promrsio:

— Bože moj, takove vožnje još nisam imao!

A majci se stezalo lice; tren prije je vrisnula, a sad se očevidno borila s još nečim gorim u sebi, da se sva rastrgne, prolomi u suzama i plaču. No još se svladavala, svladavala očito radi kćeri, koja je već jecala... I samo je propentala, nije se znalo, da li spram kćeri ili šofera:

— A čas prije mi se još činilo da diše...

Kćer se javila kroz jecaj:

— No možda ti se to samo činilo, majko! Možda je on već onda... — — nije dorekla, pretrgnula joj se riječ i zadrhtala je

sva u nekoj neprisebnoj potresnoj stravi. Pa je dohvatila bratovu ponjavu, grčila je, gužvala očajno u ruci i još očajnije zaridala:

— Majko, nema više brace! Braco je mrtav, moj braco, braaaco! Mrtav! To je njegovo more!

I u majci se polomilo, pretrgnulo sve. Pokušan napor da se svladava i svlada, izjalovio se; krhko je majčino srce bilo ipak preslabo da mirno podnese tolik udar... Zaklopila je upravo sinu oči, pokušala mu zaklopiti i usne. No potres od udara zahvatio je sve njeno biće, te se bacila na sina, ljubila mu čelo, obraze, čak samu ponjavu, pa ridala i ona, zalijevala se suzama, vikala:

— Sine moj, sine moj! I zar je to onaj tvoj novi život, o kojemu si govorio, kome si napijao...? Sine moj, jedinče moj, dok si ti mrtav, tko je još zavrijedio da živi?

Mati i kći su ridale i plakale nad lešom svoga sina i brata, a autu su se, došavši cestom, približile i uza nj stale dvije ljudske prilike, s nečim svijetlim iznad ramena, i jedan je pitao radoznalo, možda i sumnjičavo:

— Šta je to tu? Zašto plačete?

Majka se trgnula, tren je još ostala zbunjena. Onda joj je nešto sijevnulo u oku, nešto što nisu bile možda samo suze, i viknula je tonom, koji nije bio samo očaj:

— Sin mi je umro! Umro je... čovjek za čovječanstvo! — I naglo se obratilu šoferu, koji je već, uostalom, i ako okrenut ovamo, držao ruku na volanu. — Vozite, molim vas! Sad možete pojuriti, više mu ne može da škodi!

Šofer je, s jednom svojom isprikom, neupućenom baš njoj, poslušao, pa pokrenuo auto, da je taj jurnuo, upravo kao da će progutati cestu. No cesta, taj bijeli put, koji je vodio spram plave gore i tamo iza nje samo u crnu žalost, progutala je njega. Jureći, on je naskoro zajedno s dvije Marije i njihovim oplakanim mrtvacem, nestao, izgubio se u oblaku prašine. U oblaku prašine, no nad kojim je ipak, nepobjedivo i pobjeđujući sve, i samu smrt pojedinca, sjalo, sjalo sunce...

PROGNANIK NA PUTU

I

Zatvoriše se vrata zamnom.
Kasna jesen u crnom odmiče.
Ispod vrtova potok protiče;
O, kad bi i on htio poći samnom.

Znam, na kraju će gradića
Zakrenuti u polja,
Ne obaziruć se na mladića
Poteći kud ga je volja.

I odnijeti u mutnoj pjeni
Dva modra oka što ljube:
Planinu mu majku,
Vječnost u šumskoj sjeni...

Zatvoriše se vrata zamnom.
Kasna jesen u crnom odmiče.
Ispod vrtova potok protiče;
O, kad bi i on htio poći samnom.

II

Večer. Brižna ruka prozor zatvara.
Svjetlost ko srna skakuće bjelinom.
Duša dušu tiho razgovara,
Miris borova luta tišinom.

Tuga cvrčak čeka iza peći.
Koraci u snijegu molitve su zgažene.
Skoro će sve na počinak leći,
Na staklima blistaju ruže smrti studene.

Pred zoru ću jednom zakititi grudi.

Vlado Vlaisavljević

KOLIBA

U sumrak odlazim kolibi susjeda,
Gdje miriše uzdah starih stvari.
Iz mračnog sanduka dok pripovijeda,
Sirotinjsku večeru plamen vari.

Sjedimo na klupi, gasnu iskre,
Raskidana srca mrtvih jela.
Duh tišine poljubi usne,
Slušamo: pjesma saziva prela.

Budi se petrolejka, prosipa san
Tratinčicu sv'jetla po njedrima stakla.
Hrastov je stol obučen u lan,
Kazaljka je vrijeme večere primakla.

Ustaje domaćin trošnoga ruha,
Sklapaju se ruke izmučene sluge.
Na crnoj kori skromnoga kruha
Vidim suhu brazdu patnje duge.

Neveseli su kasnije koraci rastanka.
Kad vrata zaškripe, izdahnu u noć.
Mjesec se ko grobar penje iza proplanka,
Pita susjed, kad ću opet doć?

BALADA O DJETINSTVU

U jutro još u košuljici sa rosnim ljubicama u očima
Kad djetinstvo miriše ko propupala živica,
Dozivanje preko plota molitva srca počima
Sa nježnim draganjem oca preko lica.

Čuvaj se, ne skači pokraj trošnog bunara.
Ne penji se na visoki toranj bora.
Nevidljiv netko slatko nagovara:
Popni se, vidjet ćeš prozore proljetnog dvora.

Korak oca odmoren ulicom odzvanja.
Plamen igre ostatke sna pali.
Grabilicu strah četa praćkama ganja,
Ravno suncu zapovijeda vođa mali.

Prošli smo šumu, ogromnu crnu tvrđavu.
Podne je davno ispraznilo tanjure.
Suton već nosi svjetiljku rđavu
Časovi kraj nas ko iskre brzovlaka jure.

U tihom šljiviku mrak mi prijeti.
Jedna zvijezda pada povrh dvorišta.
Raste briga hoće li tko odnijeti,
Drvene puške i šator sa bojišta.

Ulazim u sobu, još igra u meni tinja,
Smiješak usana zabrinutost majke ljubi.
Žeravicu nemira gasi hladna dinja,
Sve se opet u snu ko ponornica gubi.

Vlado Vlaisavljević

AUTOPORTRAIT

Stisnuta, još dječački zrijuća usta
sa par svileno razapetih bora
i pogled kroz mutna dva oka ko jezera sakrita i pusta,
iz kojih jutrom izronio život u pola krika susta
poklopljen gustim branama prebačenim grubo odozgora.

Nad jezerima očiju golet čela,
daljina misli istom začetih,
pogdjegdje proljetna sanja od mraza uvela
al još ne pokopana, još čeka suncem oplakana cijela
latica bijelih i trulenjem načetih.

Nad slikom jeza mrzne čežnjâ mûkom ukletih:
o, skinuti masku te puti pod kojom krv stine,
o, poljubit bar u snu, bar sjenu od istine!

Ante Dean

P R O Z O R

I

Star je, al' se drži nijemo i u snazi:
pleća su mu siva, u obliku krsta.
Okna nešto mutna, ko voda u vazi,
a željezne šipke ko dva duga prsta

neke stare žene, koja, slijepa, plete
i razmata klupko neke sive vune.
Pokraj njega katkad crne ptice lete.
A jesen u lice prašinu mu dune.

Pred prozorom starim godine se tale: —
polako mu oči postaju već slijepe
od gledanja dugog — po danu, po noći.

Na ulicu gleda, na radosti male,
na sprovode tužne i prizore lijepe.
I bešćutno čeka na sve, što će doći.

II

Na svome je drvenom, širokom dlanu
držao cvijeće i jastuke bijele.
Katkad su i ptice, — al' u zoru ranu —
na njegova križa il' na dlan mu sjele.

U njega je mjesec upro svoje oči.
Kiša ga je prala svojim hladnim mlazom.
Sunce ga je žeglo. — A u tihoj noći
draškala ga sreća: odsjev nad oazom
sa očima mutnim, u kojima spava

prošlost mnogih bića. — I ko starom drugu
danas mu se smješkam. — Teška moja glava
pada mu u krilo, tiho i polako.

Zlatko Gorjan

BOJA ZA LICE JUDE IŠKARIOTA

A jednoga dana, na punoj paleti,
opazio slikar neki novi ton.
Vrtjele se boje kao na ruleti
i pjevale čudno kao gramofon.

Ton taj bješe ko glas srebrn-zvona,
nije bio bijel, a još manje crn: —
slikar kô da gleda album »Barcelona«, —
ton pun mističnosti i oštar ko trn.

Sličan svijetlom okru, sit već svih karminâ,
a u sebi tajeć sumornu sijenu,
davno pjan od zrelog, cinobarskog vina,
dahćuć odsjev duge i nebesku pjenu —

ton taj na paleti bješe mjesečina
zagastih želja, sedefastih sanja,
kao gecemanska sveta zavjetrina
na sveti četvrtak posl'je Svetog pranja.

Slikar je tom bojom obojio lice
Jude Iškariota, kad se rugô Kristu.
I mjesto skeleta nasliko je žice,
što su zatitrale krvavo na kistu.

Zlatko Gorjan

D R V O R E D

Drvored kruže stijegovi samoće,
na stablima su ukočene grane,
nevidljive ruke izlaz vjetru brane,
a kapi rose na travama noće.

Hoće li itko kroza nj noćas proći,
pitanja niču, šuškaju sred mraka,
listovi strepe, bolest im iz zraka
može sa smrću nenadano doći.

I lišće skupa s neznanim mladićem
strepi u noći pred dolaskom strave,
što grižen bolju, boreć se sa žićem

prolazi dlanom preko vruće glave
i čeznuć dodir hladniji od leda,
u suhe ruke izgubljeno gleda.

Olinko Delorko

PARCOVI

Ožujska jutra zadimljene kiše
bolesnim i sivim parcovima žive.
Mračno se uglovima njiše
dodir njuške im ljepljive.

Poslije stražâ oni su jedini stražari!
Blisko im noću osjetiš disanje.
Ustane uznik često probuđen od žari
tih tankih zjenica što odnesoše sanje.

I tek resko zvonce zore
u jame će vratit sinove podruma.
Robijaški hod kad otvara prozore
koraci su završetak šuma.

A svagdje je za to nevidljivo prisustvo
patnji, naslaganih bojom zidovima,
ljudskog srca odbačeno čustvo
ostalo za grebanje njima.

O, gdje je osmijeh, što će vratiti dan
kad se jednom ostave ti drugovi sivi.
Zar može izbrisati ovaj strašni san
život, kojim se jedamput živi?

Novak Simić

TUBERKULOZNA PRODAVAČICA CVIJEĆA

Noću ta djevojka sagnjilih pluća
po krčmama nudi ruže.
Često se pijane ruke za njom ispruže
i uhvate je za grudi;
ona se buni, ali odmah ućuta
i dalje robu nudi,
a staklen joj pogled k punim tanjirima bludi.

Klecaju joj noge od tolikog hoda.
Kroz noć obađe čitav velegrad.
U kasni noćni sat
u dimu je panika uhvati;
ako ne će ruže do jutra da proda
kako će sutra gazdi stanarinu dati
za vlažnu sobu kraj cijevi vodovoda.

Debeli gost sa naherenim šeširom
kupio je ružu svojoj dragoj.
Djevojka uzdahne, već jedna ruža manje
i jedna nada više
da dođe k novcu.
I tako je život dan na dan vodi na klanje
ko ovcu.

Jutrom kada dođe u svoju sobu
ako ne proda robu
uzrujano će kašljat i pljuvati pjenu.
Već sunce će baciti blijedi kvadrat na stijenu,
u krevetu će da dršće i kašljuca
puna straha,
da gazda sa šakom na vrata ne zakuca.

Vjekoslav Majer

KRAJOLIK

I

Vjetar jesenji mete opalu listinu,
osušeni tragovi krvi
blijede po živicama...

Gole se vrbe stisnule u zavjetrinu,
pustoš se budi po ivicama...
to jesen prostire čistinu,
a zima polako prelazi preko drvene brvi!

II

Moji dragi jaseni,
što ste žalosni, zašto ste pusti klonuli?
Magle plove jeseni,
a mi im pružamo ruke, goli oronuli!

Zar ste sunce čekali,
pa vam je srce puklo,
ili ste pregorko plakali,
pa sad žalite muklo...

I vrbe vaše sestrice
sivi je plašt previo,
u pjesmu njene frulice
netko je sumpor prelio...

O sada su vlakna ispucala
na vašoj blijedoj kori,
to je jesen sa mrazom pokucala
pa vas okrutno kori.

III

Idem potiho.
Šumska stazica. Bijeli komadići trijeska.
Vjetar je grančice ponjiho
i žalobno se ganuli strukovi vrijeska.

Zvuk frulice luta i gine,
dimovi po drveću, plaho odlijeću.
— Šutim.
Ko da nešto dobro u meni preminu,
sudbinu svoju mutim,
to je noć vrh jele užgala samrtnu svijeću.

IV

Zvoni
to staro zvono od mjedi,
a toranj, starac sijedi,
u zvukove roni.

Razilazi se svijet
zvuk se posljednji proli,
ah što me to zaboli,
kuda se zagledah bolnoblijed!

Kakova je to mõra —
što tako kobno
zvone —
što tako žalobno
tone
u suton groblje kraj cintora.

Stjepan Devčić

BOLESNIK SLUTI PROLJEĆE

I

Zapada veče, latice runi kamelija,
spokoj okoliša, zamukli titraj strune,
slabe ruke, snuždi se bolesnička ćelija,
klonuli stjegovi bune.

Oslijepe oči, sklono gane se osama,
pečalne usne, krajinom zvonik romari,
ne živu ruke, sužanj nutrinu lama,
korota kori, lebde nepovratne stvari.

Uzdah se tuži, drugovi povučenog svijeta
jedan do drugog na stoliću prostrti
vjerne i drage knjige, stručak bazgovog cvijeta
i melem gorki u smiraju okrutne smrti.

II

(Halucinacije, temperatura varira između 37—39)
Eto proljeti, gle pase moja rumenika,
čipkasta bazga izveze vjenčano velo,
cvijećem kiti krošnje jabuka mladenka
i oprema se na svadbovanje bijelo.

Runi se pelud, kitica žutog drijenka,
grlice se ljube u toplom guku,
tok je to turoban, kad piruje jabuka mladenka,
kad srce se pruža sklopljenih žutih ruku.

Srpanj će talasati žita strukova podatnih,
makovi ruje kao stidljive žetelice,
ponad raži prhnule dvije prepelice,
dva djevojačka oka iz pletenica zlatnih.

III

Kasno je, ne će nikad pomladiti polja lanova
proljeće mladosti moje, što se prostotom združi,
blijedi kob nesretna sa naboranih dlanova
u lomu zbivanja ovog što nad rubom bezdano kruži.

Kako je pečalno bdjeti u smiraju petrolejske škure,
kada kljuju pluća, i zebe košulja otrovnog znoja,
suzi prezrena suza, dani u vraćanju jure,
sve je venenje kasno, samoćo sirotice moja.

Kiši u bezbroj vlagi kaljuža staze kali,
da l' me je želja u dohvatu za toplim kruhom,
zasute se miluju kose, jastuci grubi rasplakali,
a živa raste pod pazuhom.

IV

Termometar u plimi, trnci u glavi bolesnika,
(to sopti gorski vlak) Davos u paperju bregova,
koplja borova jure, tornjići zalutalih zvonika,
dozivaju ovu zabit u zatišju snježnih stjegova.

Metalno zvone šinje, vagoni se sanjivo njišu,
breza naprašena periku skida sa vunastog debla,
tavne tihe ravni, duboko po spokojnom okolišu
razgovaraju se moje vrbe u sumračja prozebla.

Timori gasnu, cakle narančasti glečeri
a onda se smrači, bolesnik uzdahne,
kobno je, kida se tkivo, u kutu netko šane,
spokoj pokojnik ide, zalaze »mutne večeri«.

V

Škrine postelja, ne oziva se mrtva zabit
i davno mrtve stvari iz zaborava se makle,
smrt pohađa sužnja, umata se u crni habit
a oči tjeskobu gone, i užasom krute i stakle.

Avetinja tinja, trunu pluća i zubi,
mrači se bezdan, na prekinutoj crti
život pline, u naručje se gubi
naslućene skorašnje smrti.

Stručak čipkaste bazge leži na drvenom stolu
i kuca joj srce (ili je to zarđali sat),
stručak uvele bazge počiva na živom bolu,
a paučje kidanje prijeti i zapliće se u nepovrat.

NJIHOVO DJETINSTVO

Djevojke slućene, drhtave golubice
kad se proljeće raspliće u nizanim šarama
uz živice proviruju sitne ljubice
mirišu kose ispod Vaših marama.

U veče rosi srebrna rosulja
osjene se jele i prudi
a Vaša topla, šutljiva košulja
u sumrak se nesvjesno budi.

Bijela ruka pline nad jastukom
blijedi log nad bjelinom ogoljenom
runi se noću pelud nad jabukom
i drhtaj neslućen pod oblim koljenom.

Mirišu kose ispod Vaših marama,
a voćnjak je bijela ložnica nesvjesti
veče raščija magle nad barama
proljeće veze koprenu nevjesti.

Stjepan Devčić

JOSIP PAVIČIĆ, ZAGREB

DVA HEROJA

Nitko ne bi vjerovao, da jedan par običnih cipela može u sebi skrivati toliku energiju... Onda sam se jedva dovukao kući, a desni me kuk boli još i danas. Ali ja istrčavam...

Dakle — ima ovdje u gradu ulica, sva siva od starosti. Na kraju te ulice diže se velika zgrada, kojoj već ni boju ne raspoješ, a u njoj živu ljudi, njih deset, dvadeset — i rade.

Možda mi ne ćete vjerovati, ali mogu vas tamo odvesti, da se uvjerite: čudni su to ljudi — cijeloga čovjeka među njima teško je naći. Poneki ima dvije ruke, ali samo jednu nogu, ili čak nema nijedne... A ako koji hoda na zdravim nogama — pogledaj i vidjet ćeš, da mu je rukav prazan. I sve tako... No još čudniji je njihov rad. Oni prave sve ono, što njima samima fali: ruke, noge, stopala, prste... Sve to prave od drveta, željeza, po narudžbi, po mjeri...

— Ded izmjerite ove, što čekaju, — zapovijeda netko, — a vi tamo, svucite se!

Tri čovjeka, koji su u kutu sjedili i čekali brzo se svlače. Svakome od njih viri ispod košulje ostatak noge, osušen, crn i pun ožiljaka.

Prilazi radnik — šepavac s mjerom.

— K vragu! — ljuti se on, zar ti nisu mogli odrezati nogu malo niže... Kako ćeš hodati s tako kratkim komadom!

Izmjeri i zapiše brojke.

— Možeš ići, proteza će biti gotova za dva mjeseca. Poslat ćemo ti je poštom...

Eto, takva je to zgrada i takvi ljudi u njoj. A na ulaznim vratima u zgradu visi drvenu ploča s natpisom: »Ortopedija«...

Toga sam dana pošao u ortopediju. Idem ulicom, a u koljenu moje proteze nešto cvrkuće, stopalo cvili, a raskidana čelična pera puckaju kao dječje pištolje. Prolaznici uporno bulje u čudnu nogu, nekoji hoće da mi vide i lice, ali brzo odvrću pogled, jer im moje oči jasno govore:

»Glupače, huljo, hoćeš da te...!«

Dječak, koji je prošao mimo mene, zastaje. Znam, i on gleda za mnom i muči se, da shvati. Jedva svladavam bijes i gutam psovku...

Još par koraka, pa sam na mjestu.

Ulazim u zgradu; htio bih promijeniti u protezi nekoliko željeznih zglobova, u koje se uvukla kostobolja: zarđali su. No tek što sam zakoračio uz stepenice, stanem: ususret mi dolazi čovjek, nosi zamotak, a nogu povlači teško kao i ja.

— Gle, ti, — vikne on radosno, — zdravo! A protezu bi ipak mogao malko namazati — pa to je čitav orkestar!

— Haj! — čudim se, napokon te jednoć susretoh! Živimo u istom gradu, a nismo se vidjeli bar godinu dana. Gdje si, čovječe, i što radiš?

— Poslije o tom, — mahne on smrknuvši se, — nego daj da udesimo ovu stvar: dobio sam u ortopediji cipele, a ne znam, što ću s njima. Čitave lađe, manjih nemaju... Mogli bi ih možda prodati i zapiti — bar ćemo se porazgovoriti.

— To je lako... vidi se, da ne dolaziš često ovamo. Odmah na uglu je gostioničar, prijatelj invalida, od njih živi i ide sirotinji na ruku. On će ih kupiti u pola cijene. Samo pričekaj, dok popravim svoju protezu.

— Ostavi sada, to možeš i sutra.

Pristanem i mi pođosmo. Malo poslije poče pretvorba energije, koju su posjedovale cipele: sjedili smo u gostioni i pili vino... Ono nam življe potjera krv, proizvede toplinu, mozak stade raditi, a u duši se probudiše stare, uspavane sile. U našoj su svijesti opet grmjeli topovi, jaukali ranjenici, hroptali umirući...

Energija cipela prijeđe u konačni oblik: uobliči se u riječi — vruće, usijane riječi, koje se sipahu iz naših usta slažući se u rečenice, slike, vizije...

Ljudi, koji nose u sebi groblje, vole hodati oko grobova i čitati natpise na spomenicima, koje je voda već gotovo isprala I mi zađosmo na groblje, a moj se drug zaustavi kod jednoga spomenika... No što da vam pričam, neka govori on sam.

I.

Teretni se automobil zaustavi pred kućom, na kojoj je vijorila zastava s crvenim križem. Brzo nas stadoše skidati i unositi.

Nađoh se u velikoj dvorani, sličnoj mesnici. Pet-šest liječnika zasukanih rukava, krvavih ruku do lakata, hladnokrvno je vršilo mesarski posao. Njihove kratke, odsječene zapovijedi jedva su se čule od urnebesa, koji je vladao u prostoriji.

Polože me sjedeći na stol. Moj se užareni pogled zaustavi u suprotnom uglu, gdje je na stolu ležao svezanih ruku mlad, plavokos čovjek, posve gol. Kraj njega stajahu bolničar i liječnik; bolničar je pridržavao objema rukama ostatak njegove noge, nalik na zašiljenu olovku, dok je liječnik neprestano i dalje šiljio i brusio tu živu olovku: sad bi odrezao komad mesa i bacio ga u posudu na podu, a sad bi brusio kost, koja je poput grafita, virila iz komada noge.

Plavokosi čovjek nije ležao nepomično, uspavan, nego je pridizao glavu, govorio i vikao nešto, što nisam razumio — čak se jednoć i nasmijao! A uz to bez prestanka sasvim nemoćno pokušavao da otme svezane ruke.

Nisam onda još znao, da je on u narkozi — držao sam, da režu pri potpunoj svijesti. Smuči mi se i ja se prihvatim rukom za stol, ali sam bio tako slab, da se ne mogoh zadržati: zaglavinjam...

— Ne gledajte tamo! — priskoči u zadnji čas bolničar i prihvati me. Odmah priđe i jedan od liječnika.

— Možemo početi, — reče, — dajte mu narkozu. Bolničar me svali na stol i prekrije mi lice lakim tkivom.

— Dignite ruku uvis i držite je tako, doklegod možete!

Stadoh udisati hlapove omamljive tekućine, što mi je kapala na lice. Već jedva držim uzdignutu ruku, još malo, još... »Držite samo ruku, dokle možete« javlja se glas negdje daleko ... Padam strmoglavce... Još malo, još...

Probudih se u drugoj sobi, na nosilima. Oko mene sve je puno ranjenika; jedni spavaju u dubokoj narkozi, a drugi se upravo bude.

— Operirali smo vam nogu i za tri ćete mjeseca hodati. Sada putujete u pozadinu.

Opet me dignu i utovare u automobil, a za jedan sat bijah na željezničkoj stanici, gdje nas iskrcaše. Trebalo je dočekati voz, koji je uzduž fronte sabirao ranjenike.

Čekamo jedan sat, dva sata — napokon se oglasi zvižduk: voz uđe u stanicu i nas stadoše unositi u vagone. Svaki je vagon imao osam nosila, pričvršćenih o stijene. Mene dignu u gornja nosila. Kad je bilo sve gotovo, donesu nam vruć čaj. Popijem ga i grozničavo zadrijemam.

Zvižduk, jak trzaj, jauk i psovke — voz je krenuo. Opet trzaj; vagoni udaraju o vagone... Ranjena noga, uklopljena u nešto tvrdo, udari snažno o rub nosila.

Nekoliko je sati trajala vožnja; voz se zaustavio još na kojih desetak stanica ponavljajući udarce i trzaje. Ranjenici jauču, proklinju... Onaj, što leži poda mnom, neprestano viče u pomoć i hropće, kao da se guši. Ja kao da postajem sve slabiji, glas mi se pretvorio u šapat a ruke jedva mičem.

Opet jedna stanica; netko ulazi u naš vagon.

— Brzo ovamo!

Skidoše me. Ugledam ranjenika, koji je vikao u pomoć. On se gušio u krvi, u mojoj krvi, koja je cijelim putem curila po njemu.

— Prevezite ga u bolnicu!

Kad su me iznosili, opazim u daljini velik grad — i čas kasnije sam jurio u automobilu prema njemu.

U bolnici mi razvežu ovoje. Limeni valjak, u koji je bila noga uklopljena, pomakao se od čestih udaraca, strgao ovoje i razvalio šavove s obje strane operirane noge. Mišičje poispadalo, raščijano poput svežnja konaca — a dolje, kod prstiju, noga je već bila crna kao ugljen. Dalje ne znam ništa, iste su mi noći odrezali nogu — — — — —

Laki udarci po obrazima dozovu me k sebi. Glava teška, želudac se diže prema grlu...

— Gdje sam? — promucam gledajući u nepoznato žensko lice, što se nagnulo nada me.

— Zar se ne sjećate — u bolnici! Skinuli su vas s voza i prevezli ovamo. Noćas vam je noga amputirana... Sve je prošlo u redu, za nekoliko mjeseci bit ćete sasvim zdravi.

Zašutim; malo po malo vrati mi se sjećanje.

— A... i ruka me boli!

— Dobili ste injekciju; sad vam u žilama teče slana voda mjesto krvi, koju ste izgubili.

Ona se makne na stranu, i ja tek sada ugledam, gdje se nalazim: uska sobica s jednim prozorom; na suprotnoj strani još jedan krevet, kraj njega noćni ormarić i stol s bolničkim priborom. No moje oči ostadoše prikovane na krevetu. Čovjek u njemu imao je dugu plavu kosu i lice bijelo kao brašno.

Bilo mi je, kao da opet vidim svezane ruke, koje se bespomoćno otimaju, dok liječnik šilji i brusi živu olovku.

Naši se pogledi sastanu. Gledali smo se dugo, ne progovorivši ni riječi. Onda on prvi otkrene glavu i duboko uzdahne.

— No, odmah će vam biti lakše, — priđe bolničarka k njemu, — niste više sami.

II.

Srpanj je pri kraju i vani sunce prži; dan za danom prolazi jednak, jednoličan...

Ležim; tupa, trajna bol u nozi, tijelo bez moći i bez želje da se miče, krevet i jastuci kao od kamena — a na svijest slegl̄o se ono strašno i nedokučivo, što se zove: vrijeme. Naša je patnja imala snagu da rasteže vrijeme, da ga rasteže u nedogled. Sati se oduljiše u dane, dani u mjesece...

Razgovaramo malo.

— Jako me peče rana... Osjećam sve prste na nozi, a oni su već davno istruli. Evo, sad ih mičem...

— Isto je i kod mene, — odgovorim i stavljam termometar pod pazuho.

— Isprva su nas tješili, da ćemo za dva mjeseca moći ustati, a dva mjeseca su već prošla... Koliko imaš?

Pogledam termometar.

— Trideset i devet.

— A istom je deset sati!

Opet šutimo. Gledam nepomično u strop... Jedna muha prekida tišinu zujanjem. U sobama teških bolesnika uvijek se nađe po koja muha, koja zujanjem privlači njihovu pažnju.

Muha zvrči i leti kroz sobu tražim je očima, a ne mogu je pronaći. Isto tako i drug... Ona se negdje izgubi i zuj prestade. Iznova gledam u strop, u jednu točku; preda mnom promiču slike, vidim poznata lica, kao da čujem i glasove, događaji se obnavljaju...

Pogled mi pada na uru: deset i četvrt. Prokletstvo, zar nije više!

Stenjem i upinjem se, da premjestim tijelo u zgodniji položaj. Leđa me peku, a na plećima kao da imam rane. I drug se otiskuje, htio bi da se pomakne na kraj kreveta, ali je preslab.

— Gdje je sestra tako dugo, — zastenjem, — daj pozvoni po čaši!

On pozvoni.

— Sestro, zovnem je, čim je ušla, — odignite me i podmetnite mi jastuk malo više pod glavu.

— Joj, teško je s vama... Ta prije pol sata morala sam ga namjestiti malo niže! No, a što se vi toliko mučite? — priđe ona drugu. — Treba li jastuk na više ili na niže?

— Tvrdo! — plačljivo će on otiskujući se, što je jače mogao; — načinila se nekakva kvrga i tiska me. Tu, pod plećima!

— Kakva kvrga? Da vidimo, dižite se! — prihvati ga sestra i odigne. Pretraži rukom krevet i namjesti jastuke.

— Znala sam odmah — nema nikakve kvrge! To se vama samo pričinja.

— Sad je doista više ne osjećam, — izjavi on olakšano.

Bolničarka ode. Pogledam na sat: deset i pô... Da poludiš!

Poslije podne naša vrućica ojača. Usne mi postaju suhe i lijepe se. Svaki čas hvatam bocu i potežem gutljaj teškoga, crnog vina. U svijest probija jedna čežnja, jedna misao i istiskuje sve drugo: misao o hladnoj vodi.

Imali smo vode, ali ta je bila topla i bljutava, pa smo radije pili crno vino, kojega su nam davali, kolikogod smo htjeli.

Misao o hladnoj vodi postaje fata morgana.. Vidim u fantaziji sve izvore i zdence, iz kojih sam ikada pio. Eno moga starog zdenca kod kuće: kolo se vrti, iz dubine se diže čabar — star, zelen čabar, obrastao mahovinom, a u njemu se talasa hladna, prozirna tekućina. Treba se samo nagnuti i srkati...

Uzvrtim se po krevetu oblizujući suhe, vatrene usnice; hvatam bocu, a crno vino zapeče me u ustima.

— Oh, izgorjet ću, ne mogu dulje...

— Druže, — prekida me glas s drugoga kreveta, — tamo kod mene, kraj moga mjesta, ima u jednoj uvali šumica i u njoj izvor. Usred ljeta kod njega je hladno, a voda kao kristal. Otrgneš kakav list od repušine, saviješ ga i zagrabiš — ili se protegneš na zemlju i zagnjuriš čitavo lice u vodu...

Zašuti — pa i on dohvati bocu i stade piti bez oduška —

— — — — — — — —

— Slušaj, kako grmi. Zatrpavaju jarke...

Topovska je pucnjava u daljini jačala iz dana u dan. Od jutra do mraka dovozili su automobili u bolnicu ranjenike, a iz drugih su soba dopirale do nas nove skale jauka. Bijaše to znak, da se fronta počela gibati.

Jednoga popodneva, dok smo drijemali ubijeni vrućinom, trgne nas strašan lelek.

— Čuješ li? Kao da mekeće koza!

Dugi, otegnuti »e« dizao se, naglo se spuštao i opet se dizao, kao kad netko intonira kakvu pjesmu. U tom glasu, sličnu meketu koze, bilo je nešto tako bolno, da je u nama zatitrao svaki živac.

Znali smo: to viče čovjek.

Glas »e« opet zapjeva. Nisam mogao svladati drhtavicu.

— Srsi me prolaze, — uzruja se drug i stade prekopavati po ormariću, — začepit ću uha vatom.

— Sestro, tko to jauče?

— Ah, jedan mladić... Utroba mu je izranjena od bombe, jako se pati. Pokušali su ga operirati, ali bez uspjeha. Nema mu spasa!

— Pa zar će se još dugo mučiti?

— Tko bi znao, možda dan-dva, a možda i dva mjeseca. Bilo ih je prije dosta takvih, pa su znali živjeti po nekoliko mjeseci. Užasne muke — najbolje bi bilo, da im se smije dati otrova. Nekoji od njih sami su se otrovali veronalom, zato sada i ne smijemo davati često veronal. Najteže je, što nema nikakve sobice, da ga smjestimo samoga; sve je puno...

Zaređaše teški dani i još teže noći. Životinjsko zavijanje postade sve češće i sve strašnije, prodiralo je i kroz zatvoren prozor i kroz pokrivač, prevučen preko glave. Uvuklo se i u san... Gotovo svake smo se noći budili preplašeni od svoga vlastitoga kričanja. Za nekoliko dana počne naša temperatura iznova rasti, a već je bila spala ispod trideset i devet.

— Što se toliko uzrujavate, — grdi nas bolničarka, gledajući termometre, — svladajte malo živce!

— Ne mogu spavati, — potuži se drug; — prije bi me vino omamilo, pa sam nekako zaspao. A sad, kad onaj zakriči, odmah se budim i srce mi lupa od straha. Da mi bar dadete češće koji veronal.

— To ne smijem... Najviše svaki treći dan jednu tabletu, a i to samo neko vrijeme. Takav je propis.

— A kako je s njim? Hoće li još dugo?

— Još se ne zna; možda će sutra umrijeti, a možda za mjesec dana.

III.

Jak me štropot probudi u ranu zoru. »Oho, još jedan stanovnik dolazi u sobu« dosjetim se opazivši, da drugov krevet nije više na starom mjestu; privukli su ga sasvim do prozora. Nestalo je i stola s bolničkim priborom, a na njegovu mjestu već je postavljen novi krevet.

— Ne znaš li, tko će doći?

— Ne, sestre još nije bilo ovdje.

U taj mah uđe sestra.

— Sve je puno novih, teških ranjenika, pa moramo »onoga« premjestiti k vama. Ja sam prigovorila, ali ne koristi; liječnik kaže, da su i u drugim sobama teški ranjenici, kojima njegova vika smeta, a vi ste već izvan opasnosti.

— Ali...

Riječ mi zape u grlu. Strašna se pjesma oglasi pred samim vratima i dva bolničara uđoše u sobu noseći ga na nosilima.

Ugledam dječačko, od groznice sasvim crveno lice. Izbuljene su se oči kretale amo-tamo, njihov je pogled bludio nemirno naokolo.

— Kako da ga premjestimo? Daj, spusti nosila!

Ranjenikove nemirne oči najednom se ukoče i kao da će iskočiti iz očnica; usta se rastvore...

Hitro prevučem pokrivač preko glave i začepim uha.

Dugo je trajalo, dok su ga smjestili u krevet. Odmah zatim dobije injekciju morfija i pomalo se smiri, samo su mu se oči neprestano vrtjele. Jednoć pogleda i u mene. »M — m« zastenje kao da će nešto reći, no odmah odvrati pogled.

Nakon četvrt sata upadoše mu oči u očnice: zaspao je.

Drug dohvati bocu s vinom.

— Što će biti s nama? — prošapće. — Ja ne ću moći izdržati — i ovako već ništa ne spavam.

Nagne bocu — a onda se kroz sobu prolomi divlji vrisak, od kojega mi se krv sledila.

Boca se iz njegove ruke omakne i tresne o pod — — — —

Poslije šest dana ostadosmo prvi put sami u sobi. »Njega« su odnijeli na previjanje.

Drug se izdigne i upilji u mene pogled.

— On će i tako umrijeti, svakako će umrijeti...

— Da... izjavim kao jeka čudeći se, zašto on to tako uporno tvrdi.

— Oh, da bar mogu noćas malo spavati, umoran sam na smrt. Daj mi tvoj veronal... Meni sestra ne će dati, dobio sam ga već dvaput uzastopce.

Bacim mu, što je tražio.

Taj dan prođe dosta mirno. Previjanje je mladića tako izmučilo, da nije mogao kričati. Poslije injekcije odmah zaspi, stenjući u snu brzo i kratko.

— Približava se kraju! — došapnem drugu.

— Približava se, doista, — zasmije se on nervozno, — zar ne, sestro?

— Možda još ove noći, a možda... Mislila sam, da će umrijeti kod previjanja.

— Ah, sestro, — uhvati je drug za ruku, — još samo noćas htio bih da zaspim.

— Ne, ne! — stade se ona otimati; — ne dam vam više.

— Samo još ovoga puta...

— Dobro! Ali to je zadnji veronal, kojega ste dobili u bolnici — — —

Dođe večer; ura pokazuje devet sati. Drug je vrlo uznemiren: neprestano pije, vrti se, stenje — i svaki čas pogledava na uru, kao da nešto očekuje. »Onaj treći« dobio je još jednu injekciju, pa leži tiho i hropće.

Električno se svijetlo u bolničkim sobama gasilo točno u deset sati. Kad bi ura stala odbijati, došla bi sestra i zapitala, da li što trebamo. Zatim bi nam zaželjela »laku noć« i ugasila svijetlo.

Devet i po... Hroptanje i stenjanje postaje sve jače. Sa strahom gledam prijeko: čim prođe prvi učinak morfija, počet će strašna pjesma.

Pogledi nam se susreću.

— Teško ti je? — zapitam.

— Da — a... odgovori on i odvrati oči.

Drug postaje sve nemirniji. Pije — to je već treća boca! Zatim gleda na uru, bulji u nju raširenih usta.

Pet minuta prije deset...

»Ma što on čeka?« pitam se i motrim njegovo lice. Bijelo je kao brašno, kao kad sam ga prvi put vidio.

Kazaljka na uri pokaže jednu minutu prije deset. Sada se drug neobično snažno odigne, izvuče ispod jastuka kutijicu i čvrsto je položi na ormarić.

— Znam, da noćas ne ću moći zaspati; moram pripraviti veronal.

Otvori kutijicu, a osmijeh mu iskrivi lice.

— Vidi, koliko ga imam! pet, šest tableta... Kad bih uzeo sve najedamput, naspavao bih se do volje, nikad se više ne bih probudio. Najlakša smrt, bez ikakvih boli!

Tamna me slutnja proburazi: on sam nije ni uzimao veronal, on ga je skupljao! A što znači ovaj njegov osmijeh, zašto govori tako glasno...?

Munjevitom se brzinom sjetim svih događaja današnjega dana. »On će i tako umrijeti!« rekao mi je jutros, kao da se hoće opravdati. Neprestano uzbuđenje, što ga drži već dugo vremena, pa riječi i rečenice s nekim skrivenim smislom... Kako je samo gledao na uru!

Dok se to zbrkano komešalo kroz moj mozak, u sobi je vladala mučna tišina. Osjetim, da je opasnost blizu i da bih odmah morao nešto učiniti, da je otklonim, jer se radi o sekundama.

»Brzo — što da radim?« iskrsne mi u glavi pitanje. Gonjen nekom silom pridignem se, hoću da vidim »njega«...

Ostadoh ukočen.

On je prestao stenjati, oči mu više ne igraju... Sav se iskrivio i kao opčinjen gleda u kutijicu, što mu je na dohvatu.

Zinem — no umjesto riječi stadoh hvatati zrak.

Sat udari deset. Kroz hodnik odjekne lak korak i vrata se otvore.

— Je li sve u redu? — zapita sestra.

— Sve u redu! — čvrsto odgovori drug.

I još prije nego što sam se snašao, začujem »laku noć« i svijetlo se ugasi.

IV.

Neprozirna tama...

Moj mozak grozničavo radi, misao leti jedna za drugom, a nijednu ne mogu dovršiti do kraja. Hipnotiziran sam od spoznaje, da će se odmah zbiti nešto teško, što ne mogu spriječiti i kod čega moram učestvovati.

Kroz grudi mi prolazi leden mlaz, širi se po tijelu, ulazi u glavu i udove — sav sam prožet ledenom grozom. Nešto davno

zaboravljeno vraća mi se u sjećanje iz podsvijesti... Pa ja već poznajem tu grozu, osjetio sam je u djetinjstvu; to je pauk... onaj pauk, kome sam bacao muhe u mrežu. Vidim ga, kako hvata muhu, probada je i mirno ispija krv. Tanki, bolni zuj muhe biva sve tiši, a na koncu sasvim nestaje i ona još samo nogama izvodi samrtni ples: tri para tankih, končastih nogu smotava se užasnom pravilnošću u jedan čvor, kao kad užar plete uže... Lice mi je iskrivljeno i prsti se grče, no ja gledam dalje, do kraja, sve dok muha ne ostane nepomična, ispijena, s končastim nogama spletenima u čvor.

Ista ona ledena groza previre mi i sada kroz krv. Nisam više gospodar svojih pokreta ni svojih misli, nepoznata me sila drži u vlasti. Htio bih vikati, ali zubi mi se čvrsto stisnuše, čeljusti se napele u grču, ne mogu ih rasklopiti... Hoću da prevučem pokrivač preko glave, no mjesto toga izdižem se na laktove, prigušujem disanje i slušam.

A odnekud iz mraka kao da puže crni, kosmati pauk; puže polako, osjećam njegovo približavanje.

Oči mi se privikavaju na tamu; razabiram obrise dvaju kreveta: u jednom se ispravila sjena... To je drug. I on je izdignut i nepomičan kao kip.

U drugom krevetu ne vidim ništa. Zloslutna tišina, ne čuje se ni stenjanje ni disanje.

Nešto bijelo i hitro promakne se kroz mrak prema ormariću. Kratko šuškanje — i sve se umiri.

»Sad... ruka... kutijica!«

Od napetosti dršće u meni svaka žilica. Šuškanje se nastavi. Začujem klokot vode kroz grlo.

»Uzeo je...«

Izgubih račun o vremenu: da li je ponoć ili je blizu zora .. Ne osjećam ruku, na koje sam podbočen, sasvim su mi utrnule. Crne, vijugave pruge titraju mi pred očima, smotavaju se u čvorove, kao kad užar plete uže.

Halucinacija!... Grč u čeljusti odjednom popusti, napetost klone i ja se sruših u jastuke.

Prosuo se smijeh — sretan, bezbrižan smijeh djeteta... a odmah iza njega potmuo, podrugljiv grohot.

Misli kao da mi se oslobodiše od svih spona. Znam: tamo preko mozak više ne funkcionira, to se smije ona, duša... Veliki tamničar otvorio je širom vrata tamnice, beskrajni, slobodni prostori pukoše pred njom i ona se radosno smije — a na odlasku još se jednoć obazire i s gađenjem pljuje na svoju tamnicu: život.

Grohot se pretvori u hropac — i sve se stiša.

— Druže, svršio je.

Sjena se na drugom krevetu pomakne.

— Hoću li dozvati sestru?

— Da...

Viknem nekoliko puta. Za čas dođe bolničarka i upali svijetlo.

— Znala sam odmah, zašto me zovete, — priđe ona mrtvacu i pogleda ga. — Tako je bolje i za njega i za vas...

Mi smo šutjeli. Drugu se glava objesila... Kosa mu je zamršena i tako slijepljena od znoja, kao da je bio na kiši.

Bolničarka prevuče mrtvacu plahtu preko lica.

— Idem po ljude, da izvuku krevet.

Malo poslije ostadosmo nas dvojica sami. Na podu, gdje je čas prije stajao krevet, ležala je mala, okrugla kutijica — —
— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Negdje u svijetu, izgubljen među milijonima drugih ljudi, živi i moj drug. A možda je već i umr'o... Dugo smo još iza toga bili zajedno u bolnici, dijeleći sve radosti i žalosti. A tih je bilo dosta: prvo ustajanje iz kreveta, prvi koraci na štakama — to su neiskazani osjećaji, kojih nitko ne može shvatiti, osim invalida. No malo po malo rađaše se u nama teška spoznaja, da smo zapravo bijedni i prezreni, na teret sebi i drugima. Svaki je dan ulio u našu dušu po koju kap gorčine i doskora zamrzismo čitav svijet i same sebe. Počeli smo se tuđiti jedan od drugoga, a kad je došao čas rastanka, raziđosmo se brzo i gotovo neprijateljski. Obojica smo se radovali, što se ne ćemo više vidjeti. Kao da je jedan u drugom gledao svoj vlastiti mrski lik.

No ako je još živ, to sigurno i on često čuje u snu veseo djetinji smijeh, koji se pretvara u potmuli grohot. I on se katkada budi iza sna, mokar od znoja, dok mu srce hoće da probije grudi. ... A možda ga taj smijeh više tako i ne plaši — možda mu je postao bliži i razumljiviji. Ah poznam ja svoga druga i uvjeren sam, da on — kao i ja — često osjeti želju, da se i sam nasmije takovim smijehom.

Doći će dan, kad će ta želja postati nesavladljiva. Tada ćemo se okrenuti, pljunuti iza sebe i smijući se poći dobrovoljno u beskrajne, slobodne daljine — — — — — — — — — —

V.

Par cipela je istrošio energiju... Drug ušuti i mi se zagledamo u stolove, oko kojih sjede radnici i obrtnici. Ori se zdrav, bučan smijeh, čaše zveče, padaju oštre riječi i psovke. Svi oni pretresaju radosti i žalosti svoga dnevnog života sa stotinom njegovih sitnica. Opazim, da ih drug gleda jednako kao i ja: žalosno i zavidno. Sve je to za nas izgubljeno, mi nikada više ne ćemo moći osjetiti slast jednoga dana, koji bi nas opio svojim sitnicama. Sablast prošlosti ruje u našoj duši poput crva, nikako je ne možemo zaboraviti.

— Hajdemo! — diže se drug, — vrijeme je.

Hladan noćni vjetar razbistri nam usijane glave. Bio je veljača — i sklizavica.

— Samo polako, — upozorim ga, — drži se za mene.

Pođemo oprezno. Proteze zalupiše kao batovi, teško i odmjereno.

— Do vraga, tamno je kao u rogu! — opsujem. — Ako se oskliznem, bit će i po glavi i po rebrima.

— Tako ti ja idem neki dan onom ulicom prema željezničkoj stanici. Sklizavica kao i danas... Idem polako, svaki korak mi je proračunan, no što više paziš, to se prije dogodi... Noga mi se izmače. Posrnem, instiktivno hoću da zadržim ravnotežje pa posrnem još jače i srušim se kao klada. U padu mi se proteza zaokrene, prsti se okrenuli nazad, a peta naprijed... Preplašio sam se, a malo me i zaboljelo pa ne mogu odmah da se dignem. Jedan

individuum ustrči ti se oko mene, htio bi mi pomoći, a kao da se stidi i ne zna, što bi počeo; bulji sa strahom u zaokrenutu nogu, nije se dosjetio, da je proteza. Drugi prolaznici drže se kao da me ne zapažaju i idu dalje... Vidim, i on bi najradije otišao, a ipak ne odlazi, nego stade šeprtljiti i mlatiti jezikom: »Zašto ne pazite, za Boga! Što vam je? Ta kako samo možete tako neoprezno...!«

Naglo ustanem, — noga mi je još uvijek zaokrenuta — zgrabim bijesno nogu i zavrnem je natrag u pređašnji položaj pa čvrsto stanem na nju.

— Neka te vrag odnese! — iskesim se divljački.

A on ti se ukočio, stoji kao stup i blesasto gleda u moju nogu. Već sam zamahnuo, da ga lupim...

— Ta što ti je, drži se!

Kod zadnjih riječi posrne moj drug. Pokušam da ga zadržim, no on me povuče sa sobom. Dvije proteze tresnuše o smrznutu zemlju.

— Joj! — zastenjem, — moj kuk! Budalo, zar ne možeš malo paziti!

Ležeći na zemlji počnem se istezati; u kuku me živo boli, dobro sam natukao kost — a i ruka sva bridi.

— Čekaj, odmah ću ti pomoći, dok namjestim protezu. Pazi, — pokaže mi, — baš kao onda: prsti se okrenuli nazad, a peta naprijed!

Uspravim se. Izbijeni i uprljani sjedili smo neko vrijeme opipavajući se.

— Haha! — odjedared se drug žučljivo zasmije, gdje su ljudi, gdje je čovječanstvo, da pruži ruku svojim herojima... Jedni bi prošli, kao da nas ne vide, a drugi bi skakutali ne znajući, što da počnu!

— Diži se! — viknem. — Zakasnio si sa filozofijom...

Jedva nekako ustanem i pođem dalje, držeći se za kuk.

— Stani, kuda ti se žuri!

Stanem i pričekam ga. Onda se opet uhvatismo za ruke i odosmo u mrak — — — — — —

ANTE NEIMAREVIĆ, KRIŽEVCI

TRI DANA MOGA SVJETSKOG RATA

Još malo, pa ćemo zaboraviti, da je ikad bio neki svjetski rat, i još malo, pa će doći vrijeme, da ćemo o njemu govoriti: »Bio jednom neki svjetski rat!« ...

Prvi dan.

Sinoć sam kasno legao, jer sam po zemunici naganjao nekoga galičkog parcova, koji se od dvije tri noći navadio, da mi griska jastuk, a ja kad pani u san, pani i u sanju, da mi netko griska uho ... Skočim, zgrabim se za uho, pa za jastuk, a kad parcov strugne ispod njega, pa u rupu, dohvatim štap, pa udri po zidu, po podu, po stropu, a jeke nikakve, jer je to sve troje samo zemlja, zemlja i zemlja ... Pritajim se i tobože zaspim; u ljevici držim električnu žarulju, a u desnici onaj gornji štap i čekam, a oči upiljio u onaj tamo kut. »Samo dođi, bezobrazniče, samo dođi, pa te nikad više mišja rupa neće ugledati!« Grobna tišina, jer ova moja zemunica i nije ništa drugo nego iskopani grob, a ja u njoj živi mrtvac, pa još samo fali ruska granata, da budemo, zemunico, ono, što još nismo, pravi, nepatvoreni grob ... Kraj te nesimpatične, grobne misli, umalo da ne zaboravih na toga parcova, pa upravo da na njega pomislim, kad mu ugledam dva njegova sjajna okanca, gdje mi se približuju. Malo me strah poduhvati, jer njega uopće ne vidim, nego samo dvije sitne žaruljice, kao dva daleka automobilska reflektorčića, koji stižu sve bliže i bliže, a kako se primiču, sve su veći i veći, dok ne dobiše oblik dviju žarulja. Pridignem štapinu, pritisnem o električno dugme i tres! — Na zemlji masnica od štapa, a u rupu se neki rep uvlači ...

Nakon te neuspjele atake, još sam ih nekoliko priredio, ali svaku bez uspjeha, pa kad sam htio još zadnju zasjedu da upriličim, savlada me san i ja zaspim i u svjetskom ratu —

kolikog li nonsensa! — sanjam, da ubijam miševe! ... Kad sam ih se (valjda na milijune) ponaubijao, probudim se, pa se ugledam na sinoćnjem mjestu, u svojoj maloj i dragoj zemunici, koja, makar da bi mi mogla jednom biti grob, ipak mi je draga, jer to mi je prvi stan, koji ako ikad platim, platit ću ga u svojoj krvi ...

Zijevnem, da imam jasan dokaz, da sam živ osvanuo, pa sjednem na ispruženi šator pun talašike, što sam ga zajedno s onim sklepanim daskama ispod njega nazivao krevetom, pa se tako herojski po tijelu iščešem, da bi netko pred zemunicom mislio, da to tko unutra konja timari. Za vrijeme češkanja pao sam glasom u onakvo »hahahaha«, kao kad se čovjek kupa u toploj vodi, pa od milja hahače. Ej, silan je to osjećaj, kad se češeš pa jedva da si prsa izdrapao, već te leđa zovu, a kad si s njima gotov, nude Ti se nožni listovi, pa onda udri po vratu, po glavi, dok Ti se na koncu čitavo tijelo ne pretvori u živu oranicu, a ruka s noktima u munjevito ralo! ... Kad sam se tako osvježio, navučem papuče i uputim se stružući po podu (to Vam je struganje posebna draž, koja čovjeka siromaka uljulja u pozu buržuja!) — pred vrata zemunice. Otvorim ih, a u zemunicu zapljusnu snop jutarnjega mirisa, u kojem je bilo i sunčanih zraka i vlage izrovane zemlje i pare poljskih kuhinja i povjetarca s nedalekih latrina. Stanem, pa se popljeskam po prsima, naudišem one gornje mješavine, a onda udarim u protezanje i u uzdahivanje svih onih glasova, koji su neminovna pratnja svakoga jutarnjeg protezanja. Sad se vratim natrag, uzmem stolicu, pa sjednem pred izlaz zemunice. Svučem košulju, razastrem je po krilu i počnem »čitati jutarnje novine.«

»Bože pomozi! A, tu li si ti, crnčice! Hodi, hodi! Još malo amo, još malo amo! Taako! A sad preporuči dušu vragu, jer — kvrc! crnke nema ... A vidi ti bjelice, kako oštro gamiže. Ne uteče, bogme, pa taman, da se u buhu pretvoriš! Bježi, bježi, eto nokta! Stoj! Bogme stade! Kvrc! Ajde za prvom!«

Bože, kako je čovjek krvožedna zvjerka! Čim ubih dva bića, osladi mi se ubijanje, pa mi se neka magla navuče na oči, i prestah ja s monolozima, nego samo oči vučem po košulji, a

za njima traljam noktima sve stopu u stopu kao agent za uhodom.

I čim oči zapaze kakvu bjeloušku, crnoušku, ili riđovku, odmah se u nju ustreme i sve dotle na njoj počivaju, dok nokti ne stignu, da je justificiraju. A kad su nokti krvnički posao izvršili, oči pogledaju, kao da pitaju: »Jesmo li gotovi, da idemo dalje?«, pa kad po njihovom stajanju zaključe, da jesu, krenu opet lagano naprijed, a nokti za njima sve jard po jard, kao Englez za Nijemcima kod Yperna. Tako sam se kod toga posla upažljivio, da mi se čini, da nije samo svega oko mene nestalo, nego i mene samoga, jer od sebe svega ne ćutim ništa više, nego samo oči i nokte...

Nevjerojatno, koliku moć eliminacije sama sebe može imati jedna obična, sitna, beskičmena uš!

To »jutarnje čitanje« moglo je potrajati neko pola sata, i kad mi kapnu iz usta »Hvala Bogu!«, bio je znak, da su oči i nokti ustupili mjesto i drugim dijelovima moga izmučenog tijela.

Ustanem, protegnem leđa, stupim u jarak i prebacim košulju preko nasipa, a ja se povratim u zemunicu, iznesem stolicu, a onda lavor s vodom, pa se počnem umivati. Kad sam se umio i natrljao, da se sve pušilo, otarem se ručnikom, a onda izmasiram, da po tijelu pocrvenim, kao djevojče, kad mu netko slaže, da ga ljubi. Časom se obučem, počešljam, i još jednom pogledam u zrcalo — da se ne zaboravim — a onda se proderem, da je jarak zaječao: »Tomaš!« Valjda se jeka od Tomaša još nije meni ni povratila, a eto ti Tomaša uz jarak s kavom u ruci. »Dobro jutro, Herr Frajliger!« — »Dobro jutro Tomaš! Šta je novo?« — »Ništa« (opet »Herr von Frajliger« i to se onda ponavlja kod svakoga odgovora). — »Baš ništa«? — »Ma ništa, samo je sinoć ubijen na Feldwachi »fanterist« Ivek Trepulić«. (To je za Tomaša ništa, kad čovjeka ubiju! Doduše i jest ništa, jer se evo sad tek sjetih, da sam tu vijest s isto onakvom apatijom primio, kao i ono Tomaševo prijašnje »Dobro jutro«. Tomaš, imaš Ti pravo, svi smo u ratu Tomaši, a da je mir, onda bi za jednoga ubijenoga Iveka ubili deset Neiveka!...)

Ostavim Tomaša, da mi »sobu« uredi, a ja se uputim na jutarnju šetnju. Da postignem pred vojnicima važnost, opašem se revolverom, preko jednoga ramena prebacim specijalnu kartu, preko drugoga dalekozor, u desnu ruku poklopim štap, a povrh svega toga preko lica oklop ratničke i pretpostavljene ozbiljnosti, pa na put. Čilo stupam jarkom kao asfaltom, pa kao da idem na rendez-vous, pazim, da ne stanem gdje u lokvu. Desno i lijevo prolaze vojnici. Jedni nose grede, drugi granje, treći nekakve sanduke (sigurno je u njima municija), a pod tim teretom tako »gemütlich« (za ovo nema hrvatske riječi) koracaju, da mi se na čas čini, da to nisu ratnici, nego neki radnici, koji su se uputili na svoj dnevni posao...

Skočim do telefona, preletim ratni izvještaj, pa mi krivo, da u njemu nema ništa novo, jer bi ti civilisti u zaleđu još mogli pomisliti, da mi »na Rusiji« uopće i ne ratujemo, nego se samo izležavamo, a za dokonicu tučemo miševe i mrcvarimo uši!...

Uletim svom poručniku Dani Rašeti (oj, gdje si Dane, vinolijo ljuta!) On se izvalio u krevetu, a kraj njega njegov Stevo s rumom u ruci, kao ona Šantićeva Fatima »s ibrikom u ruci«.

»Zdravo Dane!« — »Zdravo Tone!« — »Ti još u krevetu?« — »Kako izvoliš!« — »Znaš li što je novo?« — »Znam«. — »Šta?« — »Sub sole nihil novi!« — »Idi do vraga!« — »Stevo, Boga Ti stevanskoga, rumić amo!« — »Pij mladiću, Ti si rumiš-katoliš!« (Dane je bio serbiš-pravoslaviš, kako bi rekao naš prijatelj Alija Dajč, rahmet mu njegovoj rakijskoj duši!) Pijuckamo i pijuljimo, pa kad smo sav rum ispijukali, otjera me Dane kapetanu Tomiću (zapravo »von Tomiću«), da mu raportiram, da je ubijen infanterist Ivek Trepulić — ne, nego da je Dani nestalo ruma!...

Hauptmann von Tomić, hrvatski plemenitaš, i naš komandant, stanovao je preko ljeta (ovaj se prvi dan događa u ljetu) u svojoj vili »Hermini« (kapetanova kapetanica). Potčinjeno pokucam i na povik »Herein, Schweinkerl!« (kod kapetana je svatko bio »Schweinkerl«, pa i sam naš pukovnik Lesić, kad ga

je jednom pohodio), uskočim u ljetnikovac, pa se u istom momentu i ustobočim i klopim cipelom o cipelu i njemački izgrmim svoj dolazak. »Rut« (Ruhet!). Otklecnem. »Nova išta, nema ništa, ima išta?« »Ima, gospodin kapetan!« »No, kaj?« »Gospodin kapetan pokorno javljam, da je gospodin lajtnant Rašeta sav rum ispio!« — »Štef!« — »Jer (hier) Herr Hakman (Hauptmann)!« — »Ti norc, kaj se kriviš? Zemi flašu z rumom, pa je nosi Rašku lajtnančeku!« — »Cu (zum) Befehl, Herr Hakman!« — »A Ti, mali, idi po kompaniji, pa vidi, je li živa i zdrava. Štogod nađeš nova, donesi mi amo. Popodne u tri sata da si tu, jer je Herrennachmittag«! Klop, lup, zaokret — već sam vani. Otputim se ponajprije do »Feldwebla« (to je danas narednik), pa ga konzultiram za kompaniju, složim recepis, pa hajde do pojedinih odjelića. Razgledam zemunice, notiram želje, pretražim s komandantom jaraka sve naše jarke, pa pismeno utvrdim sve njihove dobre i loše strane, revidiram municiju, a onda se odvažim na najvažniji posao, na pregledavanje naše poljske straže.

Poljska straža! Da mi prođe vrijeme, dok stignem do nje, hajde da Vam usput štošta pokažem, što bi Vas moglo zanimati. Pročitajte brzo ovaj napis na drvenoj pločici!

»Zur Feldwache«. Da, da, »Zur Feldwache«. To Vam znači, da poljskoj straži moramo ovom grabom krenuti, pa kad smo pošli, hajdemo. (Gospodo, sad budite pažljivi, jer to, što ću Vam za malo pokazivati, ne čujete svaki dan). Kuda sada stupamo, to Vam je graba, kakvi su i oni jarci, koje smo malo prije ostavili, samo što je ova, kako vidite, mnogo uža i svaki čas zavija.

Zzzz! To je zuj ruske kugle, ali nas se ona ništa ne tiče, jer leti iznad naših glava, koje smo grabom dobro sakrili. Eto, pogledajte nada se. Šta vidite? Desno i lijevo iznad sebe galičku ravan obraslu gustom travom (popipajte je rukom!), a gore, gdje su nebesa, komad plavoga obzora. Rus Vas ne može vidjeti, kao ni Vi njega prijeko, jer je i on pod zemljom, kao ona nekadašnja carska i Stepnjakova podzemna Rusija. Doduše, kugla bi nas mogla i u grabi zgoditi, ali ne u svom letu,

nego kad već pada na zemlju, ali to se rijetko događa. (1 slučaj od 100). Biste li htjeli, da se malo iznad grabe ogledate? Evo, tu su Vam desno dva reda stepenica utisnutih u taj nasip naše grabe, pa skočite jednu po jednu sa mnom, da vidite, što dosad niste vidjeli. Ja sam već gore. Dajte ruku amo! No, — hop! Eto Vas glavom iznad grabe. A? Šta kažete? Pogledajte ovu nepreglednu, izrovanu ravan, a po njoj ovu živicu. Nije to, brate, živica, nego ljudska mreža žice do žice, koja bi nas štitila, kad bi se Rusu prohtjelo, da nas obađe. Zar ne, da niste ni znali, kako smo mi dobro zaštićeni, pa sad slobodno malo odahnite, da idemo dalje. Još nekoliko zaokretaja, nekoliko zavijutaka i nekoliko obmotaja, pa smo za četvrt sata »na licu mjesta«.

Dotle ću Vam pripovijedati, šta je to poljska straža. Zzz... zuk! (Ništa, — to je drugarica one prve Ruskinje!) Vi ste inteligentni ljudi, pa ste svakako čuli za kontinentalne rtove iz geografije? Pa naravno, da ste čuli! A čuli ste valjda i za sjeverni i za južni pol? Znate li, što je periferija? Jesu li Vam poznata krajnja ljudska naselja? I to znate?! E, onda sigurno znate i za pučko vjerovanje o kraju svijeta? Kad to sve znate, onda čujte! Što su oni moji prijašnji rtovi, polovi, periferije i ljudska naselja, pa krajevi svijeta, to su Vam u ratu naše poljske straže. One su granica našega ratnog teritorija, naše oči, naš anđeo stražar, naši ljudski čuvari, jednom riječju naše sve, jer da nije njih, mi bi tamo u onim jamama bili u vječitom strahu, a u ratu ne smije biti straha! Gospodo, sad na oprez, jer smo blizu cilju. Kad čujete »Halt!« stanite, jer tko na »Halt« ne stane, dobije kuglu u prsa! (Iz povorke se čuše uzdasi!...) Uprav ja to njima velim, pa da ćemo zaći za novi krivuljak, kad nakraj njega spazismo krupna momka s puškom na sprem i u isti tren »Halt!« Stadosmo. Ja mirno, a ovi inteligenti za mnom sve podrhtavajući.

»Feldruf« momčina će. »Šuferak!« (Schuhfetzen!) ja ću. »Forvec«! i mi naprijed. Dok stupam, sve čujem, kako ovim mojim civilistima srca tuckaju, ali opet mislim, nek se malo stresu, civilisti su! Nijesmo prošli ni dvadeset koraka, kad nas

u jednom ćor-sokaku sačeka novo momče, pa isto onako »Halt!« i naš »Stoj!«, a onda vojnikov »Lozung?«, moj »Felflašalajtnant!« (Feldmarschalleutnant), njegov propust i mi vam stigosmo na jedan mali rondel, na kojem je leđima od nas bilo na grudobran naslonjeno pet krepkih vojnika. Preda me stupi njihov komandant, »frajter« (Gefreiter), preda mi raport, ja ga (radi civilista, inače ne bih!) oštro upitah o situaciji, a onda se okrenem svojoj civilizaciji, pa ću: »Gospodo, tu smo! Odahnite malo, a tko je slab na nogama, nek sjedne na ove zemljane klupice, što su po krajevima, a onda ćemo pred panoramu!«

Kad su mi se malo poodmorili, pozovem ih, da se svaki od njih približi grudobranu, na nj nasloni, a glavu iz jame pomoli; kad su to učinili, ote se iz desetak usta jedan udivljeni »Ah!« Zašto taj »ah«, evo neka pero mjesto mene govori.

Nad nama oko nas i povrh nas golemi firmament, sav u plavetnom izdanju. Kao rijetke sante leda po ledenom moru, polegle po njemu bijele oblačine, bijele poput alpskoga snijega, a meke poput vune na janjetu. Nebo nad njima čvrsto i sapeto, kao mladoženja u fraku, a ispod njega ova nebeska brda, ovo snježno grumenje, ove zračne kule kao odroni bregova, kao izgubljeni ledenjaci, kao snježni visovi usred nizozemlja. Po sredini neba koči se Njegovo Veličanstvo Sunce i premda se gubi prema veličini svoga svakodnevnog klizališta, ipak osjećaš i po svjetlosti horizonta i po užarenosti poljane i po zagrijevanju svojih uda, da je ono centar ove svesvemirske topline, kako bi, da mjesto mene govori, rekao naš hrvatski Joško Kosor!

E, a sad dolje glave, suncem zagrijana gospodo, pa »posmotrite«, kako bi oni prijeko rekli, ovu našu zemljicu!

Pustimo ih neka sad motre, a ja ću vama, koji niste s njima bili, ocrtati i taj prizor.

Svuda uokolo nas ispružila se nedogledna galička visoravan, pa poput kitova u čoporima, kad se po moru isprevrću i ni repom ne miču, ukočila se i ta ravan, kao oni vojnici, kad ih na njoj, a za nju kugla prikuje. Njezino žito, koje su proljetos Ukrajinci zasijali, da ga jesenas požanju, poljuljuje vjetrić, pa ono klima glavicama, kao da kaže: »Gospodaru, ja sam zrelo, šta iščikaš?« Tko nije vidio mora i njegovih valova, neka legne na ovu ukrajinsku zasijanu zemlju ,pa neka motri ljuljkanje usjeva, i evo glave, ako mu se to polje ne pričini morem, a usjevi valovima, samo neka je takve uobrazilje, da sve drugo apstrahira, a samo prelijevanje i lelujanje zadrži. Kao korov u žito, uvrle se žičane zapreke u usjeve, pa kako su u njima i sa njima, još možeš pomisliti, da su ljudi proljetos zasijali i te žice s usjevom.

Pa imao bi i pravo, prijane, jer su i njih ljudi zasijali, samo ne proljetos, kad Ukrajinci svoje usjeve, nego su ih decenije sijali, a one su tek ljetos izrasle!...

Rat je, gospodo, rat! Ako ne vjerujete, pogledajte tamo u sredini polja one tri iznakažene kuće. Vidite li, da ni jedna od njih nema ni krova, ni prozora, ni vrata, nego samo zidove i zidove, a i njih porušene i povaljene. To su Vam leševi kućâ, kao što je leš i onaj Ivek Trepulić, i kao što će biti svaki onaj, koga danas-sutra stigne njegova sudbina, jer šta je i kuća nego leš, kad joj granate raznesu ognjište, na kojem se do jučer grijala i hranila Ukrajinčad?! Gdje li ste, oj vi stanari tih triju tamo kuća? Ili ste pali s rodnom kućom zajedno, kao ono Kartažani s Kartagom, ili ste za vremena pobjegli iz njih, pa ste sad negdje daleko od ovih podrtina, za koje možda vaša srca drže, da su još na životu, a one su u razvalinama!...

Ej, rate, rate, ti prokleta aždajo, gora si i od potopa i od gladi i od kuge, i od vatre, jer si ovo sve četvoro! Makar da su ta sva Četiri Apokalipsina Jahača užasna i strašna, grozna i očajna, ipak se daju zaustaviti, jer su produkti Prirode, dok si Ti rate, produkt razumna stvora — Ti si produkt čovjeka!

Mora da smo se malo dulje zadržali na nasipu, jer se najednom teren pred nama zapraši, kao kad se djeca nabace kamenjem po prašnoj cesti, a u isto vrijeme se po tratini začu nekoliko muklih udaraca, kao da smo negdje u salonu, pa se poslužniku izmakoše na sag solnice. »Dolje!« povičem, i jedva

što se niz nasip srozasmo, załupiše ruske kugle po našim željeznim pločama, što su bile povrh rondela. Nešto slično, kao kad se u naše prozore zalete kapi kiše, da ti svojom lupom najave pljusak — dogodi se i nama, pa zareda lupatanje po pločama. Dok se civilisti još nisu ni snašli, zazujaše ponad naših glava ruski rojevi tanadi, a na to im naša straža posla svoju zrnatu pošiljku. Razvi se ono obično, svakodnevno pucketanje poljskih straža, koje te sjeća na praskaranje suvaraka, kad u jesen pastiri nalože vatru, da se malo zagriju...

Vratismo se istom grabom natrag pa kad sretno uđosmo u jarke, s civilistima se oprostim, jer oni odoše iza linije, a onda natrag u zaleđe, ja kapetanu, da mu se izraportiram. U to je stiglo vrijeme i objedu, pa krenem u zemunicu, gdje me dočeka Tomaš s objedom (juha, riža s pečenjem i palačinke).

Dok sam tanjure sastrugao, zapuši se na stolu Tomaševa crna kafa, koju kao pravi Bosanac ispijem s cigaretom u ustima, a onda se s novinama zavalim u krevet, pa jedva što sam jedan stupac preletio, omaknu mi se novine iz ruku, kapci olabaviše i ja zaspah.

Probudim se pred tri sata, ustanem, malo se izmijem i počešljam, pa kapetanu na naš domjenak.

Triestak koraka iza njegove vile smjestila se u utrobi jedne udolice mala sjenica, koju su mu ispleli vojnici, a u njoj zabili u zemlju okrugli stolić s klupčicama naokolo. Kad sam ušao u sjenicu, našao sam u njoj kapetana, gdje sjedi i psuje svoga Štefeka, pa čim ja upadoh i najavih svoj dolazak, pusti Štefeka, a mene zgrabi, te me na pasja kola izruži, što kasno stižem. (Baš nijesam kasno stigao, nego uprav na vrijeme, ali ne bih protestirao, sve kad bih i smio, jer smo svi na kompaniji znali, da naš kapetan, koji je inače bio duša od čovjeka, »boluje od špotanja«. Šta ćeš — vojnička bolest!) Kad već nije znao, šta bi mi još rekao, uhvati se za riječ »civilist«, pa je na me baci, a u taj se tren pomoli na pragu zastavnik, rodom Poljak, po imenu Stanislav, a po prezimenu — (bogme, već ga nemam u glavi, ali se sjećam, da ga ni onda nisam mogao zapamtiti!). Poljak me spasi, jer se kapetan, čim

se Poljak najavi, obori s mene na njega. Kad ga se naružio, uđe poručnik, neki mladi Čeh Novotny, a kapetan vatru na njega. »Du bist — Pemac!« bijahu mu zadnje riječi, a u ljetnikovcu zasja ćela našega Dane. »No mogao si, Dane, još ostati, jer bi sad po Te došla deputacija!« »Zum Befehl, Herr Hauptmann!« (To ti je, kad bi bukvalno preveli »Razumijem, gospodine kapetane!«, dok bi u slobodnom prijevodu značilo »Hvala lijepo, gospodine kapetane!«)

Za čas, kao da to više nije onaj prijašnji kapetan, jer čim Štefek donese vino na stol, kapetan se povrati u se i uzevši čašu u ruke, pozdravi nas najprije službeno (njemački), a onda po domaću (hrvatski).

Kucnemo se, ispijemo, a iza toga se ote najprije iz Daninih (jer je on iza kapetana bio po šarži najstariji), pa onda Novotnyjevih, pa Stanjislavovih i na koncu mojih usta »Nabas vino, krasno vino, sjajno vino, divno vino!«...

Dok još nijesmo znali o čemu ćemo govoriti, prihvatimo se onoga siromaha Iveka Trepulića. Kapetan spomenu, kako je to bio divan momak i da će ga predložiti na posthumno odlikovanje! Dane upita, »iz kojega je bio voda«, Novotny, da je »iz njegova«; Stanjislav »je li ukopan«, ja »jest«, a na to svi »Slava mu«! i uvod je u razgovor bio gotov, jer je odmah kapetan poveo temu, koja je u svjetskom ratu bila najaktuelnija — o ratu.

Da bude razgovor interesantniji, mi smo se od kapetana dolje uvijek podijelili u dva tabora, dok bi kapetan bio arbiter. Čim je dakle kapetan uveo rat u naše društvo, Dane poče dokazivati, da je ruski generalissimus Nikolaj Nikolajević ženijalan vojskovođa. Njemu se pridruži Novotny, a Stanjislav onda udri po Nikolajeviću, da je šeprtlja, a ne vojskovođa. Ja pridometnem, da se sa Stanjislavom potpuno slažem, pa pozivam Danu, neka dokaže da nije. (»Gospodo, da mi najprije ovo iskapimo, što je u čašama, pa onda ad rem!« kapetan će). Istrusimo, a Dane poče ovako dokazivati:

»Gospodo, ja neću duljiti s obranom svoga klijenta, nego ću samo reći ovo: da je Nikolaj Nikolajević ženijalan, svjedoči

nam činjenica, što ga je tako nazvao i sam Hindenburg (to mi je bilo novo i prisegao bih, da je to Dane izmislio!), a valjda ne ćete dopustiti, da ste Vas dvojica (tu pokaže na Stanjka i na mene), — veći od Hindenburga?!«

»Bravo, bravo, Dane!« kapetan će, a onda: »Gospodo, ta je vrijedna, da se zalije, a onda molim repliku!«

Kad smo s punom čašom polili Daninu peroraciju, zamolim kapetana za riječ, pa najprije obrazložim, da bi Stanjko morao replicirati, ali da on ne može, jer u replici nije vješt hrvatskom, i ovako počnem:

»Gospodine kapetane i gospodo! Svaka čast Ekscelenciji Hindenburgu, ali se s Daninim mišljenjem ne mogu složiti, jer ako je to Njegova Ekscelencija Hindenburg i rekla, to je sigurno rekla iz kurtoazije, a od kurtoazije do istine veliki su putovi Gospodnji! Ta kakav Nikolaj Nikolajević i njegova ženijalnost?! Gdje mu je ta ženijalnost? Zar je u Mazurskim Jezerima? Zar u Karpatima? Zar u Gorlicama? Pa gdje je onda, kad je tu nije? Gospodine kapetane i gospodo! Ako je u Nikolaja Nikolajevića bilo ženijalnosti, onda su mu je izbili iz glave Hindenburg i Erzherzog Friedrich! Oni su ženijalni (to mi valjda ne ćete osporiti? dobacim Dani i njegovom drugu), a ako su oni ženijalni, kako može biti ženijalan i Nikolaj Nikolajević?!«

Iza mojih riječi kapetan završi disputu, jer da će on, dok malo prorezonira, izreći osudu, ali prije toga pozva nas, da pokvasimo i moju oraciju. Slijemo u grla nove čaše, i šutimo, kad će kapetan: »Gospodo! Oba tabora imaju pravo. I Erzherzog Friedrich je ženijalan i Hindenburg je ženijalan i Nikolaj Nikolajević je ženijalan, samo što su prva dvojica ženijalniji!« (»Herrlich, köstlich, prächtig, treffend!« povikasmo nas četvorica, a kapetanov se arbiterski brk osmjehne!...)

Da dalje nastavim? Ne, jer kad bih nastavio, sve bi dalje sličilo prijašnjem, a to bi bilo premonotono, te ću se od toga poštediti, pa ću još samo to reći, da smo u tom tonu nastavili sve do večeri. Nijesmo pustili na miru nijedan isječak svjetske fronte i svatko je morao pretrpjeti našu riječnu paljbu, valjda

veću i od topovske. Kad je pala večer, a mi ispili, ne znam već koju bocu, rastasmo se, da se na tom mjestu i sutra sastanemo.

Iza večere pohodili smo kapetana u »Hermini«, prokartali, propušili i propili čitavu pretponoć, a onda se digli, zahvalili se domaćinu, zaželjeli mu »laku noć« i u teturanju se otputili u naše zemunice, da se u čvrstom, vojničkom snu odmorimo od ratnih napora prošloga dana!...

Drugi dan

Evo se gotovo čitavo popodne mučim pod čadorom, kako da se opružim, pa nikako da uhvatim zgodan položaj. Vrtim se i vrtim, pa upravo kad sam glavi našao uporište, ne znam kuda ću s nogama. Prokunem, što mi je bilo najbliže memoriji, i proturim noge kroz čador, a glavu položim na smotanu bluzu, da ću odahnuti, kad neki glupan, prolazeći kraj čadora (kud ga je vrag sada nanio!) zapne nogom o moje noge i, naravno, pokvari mi svu poziciju. Ja ću na to: »Glupane!«, a on će »Oho!« (bosanski pardon) i afera je izravnana. Ipak zadržim svoj prijašnji ležaj, jer sam bio prelijen, da se ponovno smještam, ali se ne usuđujem zaspati, jer sve mislim, šta će biti ako ja zaspim, pa se nađe neki drugi glupan, te se i on o me spotakne! Uvučem dakle noge u čador, pa ih savijem poda se i kao velim: »Hajd, sad gurni, glupane!« Za kratko vrijeme nasitim se i te pozicije; s novim »sveca mu!« izvrnem se na leđa, stopala oduprem o zemlju, a koljena poizdignem i velim: »U tom položaju ostajem, pa da se na glavu izvrnem!« Da se uspavam, zatvorim oči i zapoprstam po trbuhu trbušnu uspavanku — a da s lijepim mislima zaspim, sjetim se nedaleke sočanske fronte i onih siromaha, koji bi za ovaj komadić moje platnene kućice sve dali, osim svoga života — te ih požalim, a onda, da ih malo utješim, reknem na glas, kao da su ti siromasi tu kraj mene:

»E šta ću Vam ja, braćo — i ja sam tamo bio!«

»Boga mi, lijepo mi je!« velim ja dalje, i ta me ljepota tako zanese, da mi se sad ne da zaspati, nego sve rezoniram,

kako je meni lijepo, a onima tamo u fronti »jao i pomagaj«! Svuda okolo mir, samo ga pokatkada naruši koji vojnički hrkaj iz bližih čadorova, ali to mi baš podržava svijest ove moje ljepote pod čadorom, te se na to hrkanje nimalo ne ljutim, nego ga još u sebi podstičem: »Samo Ti, braco, hrči! Dok Ti hrčeš, znam, da sam na miru!«

Ali vragovi su te misli, braćo! Mjesto da ostanu u prijašnjem okviru, one mi se najednom iz njega izdvojiše i odletješe, a u glavu mi uleti novi roj. »A, šta bi Ti, da sad mrva zapuca, a?!« »Hajte k vragu, dangube! Kakvo pucanje, kakvo li što!« izosorim se na njih, pa da ih se tobože očuvam, potrbušim se, uši začepim i upnem se, da sve iz glave isprašim, što bi i malo vonjalo po mislima...

Kad biste Vi to meni pripovijedali, što ja sad Vama pripovijedam, ja bih Vam se, ako ste Hrvati, a ne Englezi, u brk nasmijao, jer gdje će glava izmoći s mišlju?! To je teorija, to je fantom! Ma šta, teorija i fantom? To je glupost!

Bogme je glupost, sad i Vi velite, a ja sam to još onda rekao, jer čim sam, tobože, najurio misli iz glave, kao ono Hrist pretrglije iz hrama, ulete one na druga vrata; ja ih i kroz ta istjeram, ali eto njih na treća; ja kroz treća, a one kroz četvrta; ja kroz ova, a one kroz ona, dok mi se na koncu konca čitava glava ne rastvori, kao lubenica, kad je raspoloviš — i kao što neprijatelj svom snagom jurne u grad kroz razvaljena vrata, tako i one moje misli bijesno nahrupiše u glavu i za nekoliko trenutaka bila ih je puna glava!...

Ali, i ako su vrata pala, grad još uvijek nije pao; ja se uhvatim s mislima u koštac, kad jedan »bum!« prolomi zrak.

Kao zvjerka, kad u šumi začuje udarac iz puške, pa se na noge osovi i naćuli ušesa, da odgonetne, otkuda to ide blijeda Gospa, tako i ja na onaj »bum!« skočim s ležaja na koljena i razjapljenih usta i očiju iščikam novi udarac. Nijesam ga dugo čekao, jer čas poslije zrak se potrese od novoga — »Dum! Bum! Drum! Brum!« »Četiri!« rekoh i dok je ono zadnje »i« u »četiri« još bilo u ustima, napuni se obzorje udarcima najprije s »bum-drum, drum-bum«, a onda se ti pojedini

udarci sališe u ogromni i bučni, olujni i urnebesni val: »dumdurum, bumburum, bumburum, bumbum, dumdum dumdum«...

Eto, dogodi se ono, čega smo se čitavu ovu sedmicu pribojavali — na Soči je planula borba! Ali uza sve to, pribjegnem ja nadi, da se ona ne mora ticati našega bataljona, pa se kao malo saberem, kad mi izvana uleti u čador najstrašnija vojnička zapovijed u rezervi — »Alarm!« U isti čas skočim i iskočim iz šatora, krvnički ga srušim, kao da je on svemu tome kriv, a ne Talijani, pa se s takvom žurbom pospremim i doletim satniji, da nijesam imao vremena, ni da što opsujem! »Bataljon! Brzi marš!« Krenemo.

Nitko ništa ne govori, nego se samo žurno koraca — da neki, koji se nijesu posve adjustirali, jedva uhvate vremena, da poprave zaostatak. »Od sto glasa glasa čuti nije« — samo što pokatkada zvecne koja lopata o bombu ili posuda o konservu, pa opet mir. Marširamo i marširamo, najprije uz brdo, pa niz brdo, pa kroz jednu uvalu, pa kroz drugu, dok ne stigosmo do pod novo brdo, i da ćemo uz njega, kad nakon jednosatnoga marša prekide bataljonsku šutnju ovaj glas: »Ma, Boga mu, zar opet uz brdo!«...

»Šuti, druže, bit će i niz brdo!« drugi će na prvu i te nas dvije doskočice tako razvedriše, kao da smo od zapovjednika dobili dva odmora.

A sočanski topovi jednako tutnje i gromoraju; neki s takvom jačinom zvuka i trijeska, da nam šalice zaječe...

»Ao, braćo, bit će danas jecnjave!« oglasi se neki bezimeni, a na tu se javi odmah druga: »Gdje pucnjave, tu i jecnjave!«, a bataljon dalje stupa, kao da hoće, da što prije potvrdi ove dvije vojničke šale.

»Udri Jovo na novo!« opet će onaj prijašnji glas, a neki će novi u poluglasu: »Zar danas, braćo, nema odmora?« »Ostao je u rezervi!« treći će...

Čast šoli, ali bogme, kad je vojnik odviše umoran, ne pomažu tu više šale, nego samo odmori! Šala je za duh, a odmor za tijelo, a naše je tijelo, gospodine majore, tako umorno, da u njemu ćutimo po dva tijela, pa dajte nam, gospodine ma-

jore, bar jedan odmor za ta naša tijela! — govore nam oči, a usta šute, jer ona ne smiju od pretpostavljenih... Kad smo pred dva sata počeli marširati, tako smo bili čili i odmorni, da nijesmo na leđima gotovo ni osjećali svoju bojnu opremu. Išli smo s njom, kao i bez nje, ali što smo dalje odmicali, tako nam je bivala sve teža i teža, da smo za svakim kilometrom puta osjećali, kao da su nam leđa za čitav kilogram otežala! A kako je na leđa padala kila po kila, upijala se u leđa jedna za drugom kao crnilo u bugačicu!... Dok smo pošli iz rezerve, pomicali smo opremu po leđima, kao šahovsku figuru po daščici, ali što je za nama ostajalo više brda i nizbrda, sve smo bili štedljiviji u pomicanju, jer si s micanjem torbaka morao, brate, i da leđa pomakneš, tako se to jedno s drugim slilo!

U početku nije bilo umora, ali što dalje, brate, sve nas nešto steže; najprije nas nešto steže oko vrata, pa to sađe u leđa, iz njih u koljena, dok nam čitavo tijelo nešto nevidljivo tako sape i steže, kao da nas uklopi u vučji procjep!

A marš sve dalje teče, kao da smo kakva voda, a ne ljudska bića, pa da i nijesmo bića, nego voda, gospodine majore, ipak bismo trebali odmora, jer se i vode odmaraju! I one se umore do svoga donjeg tijeka, pa kako ne bismo mi, gospodine majore?! — Ali nas gospodin major ne čuje, jer govoriti ne smijemo, ali iz očiju nam ne bi mogao ništa pročitati, jer je za to vrijeme, dok je kilogram po kilogram padao na naša tvrda, vojnička leđa, pala na naš bataljon i crna sočanska noć...

Kad bataljonu ne da major odmora, dopustite mi, čitaoci, da mu ga ja podijelim, dok Vam nešto saopćim, što me gore muči od moga torbaka na leđima.

Muči me, braćo, to, što sam na ovom papirnatom maršu osjetio, kako je slaba ljudska riječ, kojom se služe ljudi od pera! Ta zar je to jezik savršenih bića, s kojim ne možeš kao s muzikom da u isto vrijeme opišeš i marš i teret i topovsko praskanje i svoje osjećaje i noć i kišu i vraga i Boga i sve, sve! — nego moraš najprije jedno opisati, pa drugo, pa treće, pa i kakogod to opisuješ i ne znam s kakvim riječima, ipak su

Mostarski mlinovi *Vladimir Becić*

ti opisi samo riječi i riječi i ništa drugo nego gole i puste riječi, sastavljene od takvih glasova, koji svi skupa ne mogu razbuditi u čitaočevu srcu ni toliko osjećaja, koliko ga može razbuditi samo jedan jedini muzički akord!

A sad mi na noge, moj bataljone, i na put s Božjom i nožnom pomoći! A nek Vas, kao i dosad, prati i ovo pero, jer makar da je slabo, ipak je pero kroz vijekove pratilo čovjeka.

Dok sam ja pred Vas skidao ovaj svoj teret, pala je na sočansku krajinu potpuna noć, a odmah za njom počela se na nju spuštati i sočanska, jesenja kiša. Najprije u rijetkim kapima, sve kap po kap, kao da traži mjesto, gdje će pasti, pa kad ga je našla, sve krupnija i krupnija, sve češća i češća, dok najednom ne presta! Već smo se bili poradovali, da se kiša izjalovila, kad očusmo iznad sebe neko šuštanje, kao kad se ptice spremaju na počinak, i jedan momak, koji je to šuštanje tako i shvatio, zaželi im ispred sebe i ispred bataljona: »Laku noć!«, kad nas najednom udari strašan mlaz kiše, i dok ovaj nije s nas još ni na zemlju sletio, već naleti drugi, pa treći, pa četvrti i dalje više nijesmo mogli mlazove brojiti, jer su se svi ostali slili u jedan jedincati kišni mlaz, visok, koliko je bilo od nas do oblaka, a širok, dokle je sezala ova prokleta ratna krajina!...

Valjda nijesmo od prvih mlazova pa do ovih, kod kojih smo sad, ni desetak puta koračili, a smočismo se, kao da smo iz Soče izašli! Bojna se oprema uz nas priljubila kao djevojka uz dragana, pa kao što dragan draganu k sebi privija, tako i mi privijamo k sebi opremu, da nam voda ne curi niz nago tijelo. Oprema se tako brzo napi kiše, da za čas i ona procuri, pa da je u taj čas kiša i prestala, još bi uvijek s nas padala!... Kome su cipele bile oširoke, poćeše mu se u njima noge osklizavati, pa da od mraka nijesi ni vidio, kako gmiže bataljon, čuo bi ga po škljocanju vode u bakandžama... I da ni po čemu drugome nijesi osjetio, da se tome bataljonu »mrijet« ne će, »al jest nešto, što ga napred kreće«, — osjetio bi po škljocanju, i taj škljoc... škljoc... bio je jedini znak života u toj vodenoj ljudskoj masi...

A noge dalje marširaju i marširaju, kao da je voda iz njih ižmikala svaki umor, ali što dalje, sve im je teže i teže. Dosad su naše bataljonske noge nosile samo jedan suhi bataljon, a sada, kad im je pokisao, vuku dva mjesto jednoga! Pa ni po jada, kad bi još samo to bilo, ali ta dva bataljona svakim korakom upadaju u lokve, pune debela i ljepljiva blata, koje nam tako toplo i tako snažno stište bakandže, kao da nas moli, da ga ne ostavljamo, da ga drugi gaze — »a vi noge vucite, a ne ćete li, trista vam, pa zastanete, kao netko, kad mu nešto pane u blato, pa se zagleda, gdje je palo — već će vas, o vi neposlušne noge, nečije i poslušnije udariti, a neki će vam sarkast iza leđa: »Traži, druže, kad se vratiš!«...

Badava, brate, svi jezici i sva literatura! — jer evo ovdje najbolje vidiš, kako je to sve ništetno, što se piše. Ta evo već četvrt sata opisujem blatni i kišni marš svoga bataljona, pa očajavam, što sumnjam, da li Vas taj marš onako prožima, kako je i nas prožimao, dok smo marširali, pa kad tu očajavam, kako onda ne bih očajavao, kad pomislim, da Vam sada na pr. moram dočarati i artilerijsku tutnjavu, a ne znam, ni čim ću, ni kako ću!

Zalud tu sve riječi i svi opisi, jer biste Vi samo onda došli do pravoga dojma, kad bi bilo moguće, da Vi ovo čitate u onim prilikama, u kojima je ovo proživljeno. Dakle: kad biste se obukli u nas, na se navalili bojnu opremu, pa po kiši i po blatu udarili na put, a da bi nad Vama mjesto artilerije tukli nebeski gromovi, pa Vam onda netko na glas ovo čitao, što sada sami čitate — tek bi tada došao osjećaj do izražaja, da je taj marš nešto strašno i jezivo! — a ovako?... a ovako je to sve samo blijeda slika, — ali makar je to i blijeda slika, ipak je kakva, takva slika...

Da ne bi tko u bataljonu pomislio, da smo mirnodobski bataljon, koji se po kiši vježba za buduće ratne hodove, brinula se talijanska artilerija, da ga razuvjeri. Ona je frontu neprekidno tukla i tko je ne bi poznavao, mislio bi, da to negdje dolje gore gradovi, pa se kuće ruše, a nije topovska paljba, koja tamo u fronti mrvi brda i bregove. Kako smo se paljbi

primakli na par kilometara, osjećali smo je i pod nogama, a ne više samo u zraku, kao dosad. Zemlja je ispod nas samo tutnjila i brujala, kao da smo išli po kakvom poklopcu, pod kojim je voda ključala. A kad bi grunula ona najteža baterija, pričinilo bi nam se kao da smo čamac na talasima, tako bi se bataljon zaljuljao!...

»Ne posrći, druže!« netko se oglasi.

»Vježbam se, brate, za večeras!« I opet hajde i hajde, zavijaj i uzvijaj, silazi i uzlazi, da smo već davno prestali s brojenjem uzlazaka i nizlazaka, pa se bacili u brojenje, koliko još ima do fronte.

»Koliko još, druže?«

»Baš brojim, brate, pa nikako na broj«!...

»O podne ništa nijesmo jeli«, netko nam šutnju pretrže, a drugi mu upade:

»Pa i što smo, brate, pojeli, nije bilo ni za doručak!«

»A kamo li za ručak!« netko će treći.

»A kamo li, braćo, za noćašnju večeru!« četvrti će.

»Evo, Ante, teme za razgovor«, reče mi prijatelj.

»Hvala, nijesam teme gladan!«, i opet nasta bataljonska šutnja! Oh, trista mu, što nam prsti zebu! Kad se sada toga sjetim, žmarci me prožmu! A najviše nas zebu vršci prsta. U tami ih i ne vidimo, ali osjećamo, da nam je svaki vršak nabubrio kao grah u vodi, pa ako koji put prst prstu prikučimo, da ih složimo u šaku i da pušku pritegnemo k ramenu, sva se usta rastvore i samo začuješ kako bataljon zaahče... Ali prste bar nekad zagriješ; skupiš ih, pa ili ih zahukneš, ili ruku o ruku ozatareš, da makar jedamput zašušte, ali noge, noge, pa nožni prsti — ej, to se neda ni ušačiti, ni protrljati, nego znate šta! — Ugrijmo ih mislima! Mislima? Mislima, mislima! Da čujemo!

Pa, čujte! — Prigni se, bataljone, u duhu do nogu, pa hukni u njih kroz bakandže i vjera i Bog, ako ne osjetiš, da Ti je nozi toplije! No, bataljone, je li Ti sada toplije?! »Kao i prije!« odgovara, ali ja mu ne vjerujem, jer kad je čovječan-

stvo mogla misao zagrijati za ovaj rat, kako ne bi ta ista misao mogla zagrijati noge jednoga bataljona?!

Hej, junaci, samo još malo, samo još malo, pa ćemo na metu! Eto, toliko smo se već fronti primakli, da nas je u ovoj udolici, u koju smo sad upali, laznula toplina naših topova, koji su iz nje pucali na Talijana.

»Evo peći, braćo!« istrže se prvim redovima bataljona, a omašni hrvatski Zagorac, koji je turao u topinu granate, kao pekar kruhove, veselo će: »Za Talijane!«

»A za nas?«

»Za Vas njihovi!«...

Makar smo znali, da ovaj naš marš mora da ima neku bojnu svrhu, jer kad je ima rat, mora je imati i marš — ipak smo se u maršu katkada ponadali, da bi se to moglo svršiti i bez boja! Ta, kud bi se došlo, kad bi kao svi putovi u Rim, i svi marševi vodili u bitku! A ta nada, da bi se ta današnja i noćašnja bitka mogla svršiti bez nas, bila nam je jedino, što nas je u maršu uzdržalo, da nijesmo popadali. Ona je bila bataljonu njegov moralni i fizički štap, s kojim se poštapao, da mu se ne smori duh i noge! Ali kad smo malo prije upali u teren između naših i talijanskih topova, ta je nada izletila iz naših srdaca, kao ovo topovsko tane, što je ovaj čas izletilo iz Zagorčeva ždrijela!...

Kad je hrvatski Zagorac opalio tane, nešto je promrmljao; sigurno je rekao svome tanetu: »Zbogom, tane!« a nije ni slutio, da su s tim »Zbogom, tane!«, odletile i naše »Zbogom, naše nade!!!«...

Bataljon je šutio, samo što su noge škljocale... škljoc... škljoc... škljoc... Tolikim hodom tako su se noge navikle na to stupanje, da ih nijesmo više kao prije nagonili, da koračaju, nego su išle same od sebe, kao da su one preuzele komandu nad našim tijelom... Zavladala je apatija. Nestalo je i gladi i studeni i umora i volje, i nijesmo više bili ni bataljon, ni ljudi, nego samo skup blatnih i izmrzlih nogu... I misli je nestalo, pa i šta će nam misli, kad je tu gospodin major, koji ima da misli za nas! A kad je svega toga nestalo, a u glavi zastala

samo još jedna zraka: oh kad bi sad i nas tako nestalo, kao što je nestalo gladi i studeni, umora i volje! — najednom nam sve iščeznu ispred očiju i mi padosmo u polusan...

Bataljon zaspa, ali su mu noge i dalje koračale; one su, osim gospodina majora, jedine bdjele, da bataljon potpuno ne zaspi. Pa da si nas tada, čitaoče, susreo, ugledao bi ovu sliku: Naprijed četvoronožna životinja s majorom na leđima, a za njima četiri stotine dvonožnih utvara...

Kroza san smo čuli, kako još i dalje stupamo, a sve nam se čini, da smo još na onom istom mjestu, na kojem smo i zaspali. (Osjećaj, kao kad spavate u vlaku, koji vozi, a Vama se sve čini, da ste neprestano na jednom istom mjestu!...) Ali, kad najednom vlak stane, a kondukter zaviče: »Stanica, pet minuta!« vidite, da je ono bila obmana — pa tako i sad, kad major zavika »Stoj«! i noge stadoše, a mi otvorismo oči — nađosmo se pod jednim brijegom, a zaspali smo u uvali!...

»Lezi«!

Padosmo.

Šta je dalje bilo, ne znamo, samo se tek sada sjećam, da smo čuli, kako padamo, a onda smo zaboravili i šta smo, i gdje smo, i jedino osjetili, kao da u nešto tonemo i tonemo... Zaspali smo.

»Ustaj!«

Skok! i bataljon je na nogama.

Jeste li kad sanjali, da ste bili blizu smrti, a onda se najednom probudili? Ako jeste, onda ono, što je Vas tada obuzimalo, to je i nas, kada smo skočili, jer smo legli u vatri i u noći, a ustali u krasno jesenje jutro — tiho, kao seoska crkvica, kad iz nje narod izađe!...

Treći dan

»Sinoć u deset sati počela je talijanska artilerija bubnjarskom vatrom na Mrzlom Vrhu«. (Tako je glasio početak austrijskoga ratnog izvještaja od 21. listopada 1917. godine). Jedna jedincata rečenica s četrnaest običnih i najobičnijih

riječi — tako običnih, kao ovih recimo: Sinoć u deset sati počela je padati kiša na Mrzlom Vrhu!...

Da, to su obične i prazne riječi, ali za običnoga čitača, a za nas, koji smo te noći bili na tom Mrzlom Vrhu, nijesu to nikakve stepske i nage riječi, nego strašna noć, koja je samo za onoga strašna, koji je tu bio, i koju samo onaj može pojmiti, koji je i doživio takvu mrzlu noć. A čujte sad i sudite! Već smo čitave sedmice naslućivali, da će se nešto dogoditi na sočanskoj fronti, a šta, u to nijesmo ni onda vjerovali, kad se o tome počelo i govorkati, jer komegod si počeo da o tom nešto natucaš, poslao bi te do vraga, kao što si i ti svakoga takvog, pa tko da onda vjeruje?

Ali, kad smo sinoć oko osam sati ubačeni u frontu, pitali smo jedan drugoga: »Šta Ti, pobro, misliš, zašto nas ubacuju?

»A šta da, brate, mislim?«

»Pa misli, majka mu stara, može biti da odgoneneš!«

»Za to je generalštab!« reče neki kapral i bilo nam je dosta razmišljanja, jer smo znali, da su uvijek sumnjive generalštabne odgonetke!...

Bila je pohladna noć, ali još uvijek ne takva, da smo morali drhturiti, ali nije to bilo samo od studeni, nego više od ledenih osjećaja, kad stupaš u one šančeve, iz kojih se ide samo u smrt, ili u rezervu — a iz rezerve smo došli!...

Tu smo osjetili, što je ljudska zavist. Dok smo mi ulazili, iz rovova su izlazili bečki lovci (Wiener Jäger). »Servus Kamerad!« rekli su nam neki. Tu sam se sjetio one priče, kad je seljak bio krivo upućen u manipuliranje s riječi »servus«, pa da se osveti, tko ga je krivo informirao, vratio se do njega, pa mu rekao: »Servus Ti materi, servus Ti ocu, servus Ti čitavu rodu«.

Pa tako i ja, a sa mnom i drugi, vratimo Bečlijama: »Servus Ti ćaći, vrag Vas sve troje odnio!«...

Jer nekad, kad si ljut, ne treba ti ni psovka — dosta je, da mu rekneš i »Ti!« — a u tom će »Ti« biti više sadržine, nego u najuličnijoj kletvi. Opsovali bi mi i više od toga »servusa«, ali nitko ne će da se zavadi s Bogom, kad zna, da bi ga još mo-

gao večeras trebati, a sutra svakako, ali čekaj, Švabo, kad se vratimo u rezervu (ako se vratimo!...), napsovat ćemo mi Tebe i za večeras i za tada i za sve vijeke!

Pa zato smo ih samo krvnički gledali, i jedino, što smo im mogli učiniti, bilo je to, da gdjekojega tobože nehotice gurnemo u rov, a da ne misli, da smo htjeli, umiliš mu se s »Oho, kamerad!«, a u sebi mu oca skasapiš... pa brže bolje, dok ta kletva još nije stigla do Gospoda, — na glas: »Oprosti, druže, oprosti! Zaletih se, šta ćeš!« Oh, što smo im zaviđali, da nas napuštaju!

Ta, šta je to, kad nekom zaviđaš zbog žene, bogatstva i časti, jer se to sve može steći, ali se ne može, da od Bosanca postaneš Bečlijom, da ideš natrag, kad ideš naprijed!

Kad bi sve te naše ljudske zavisti skupio u jednu, sve skupa ne bi dale ni prvo slovo ove zavisti, koja se u Tebi budi, kad netko ide s fronte, a Ti u frontu, netko na noćni počinak, a Ti možda na vječni!...

Dokoturamo se do prve linije i tu nas odmah razrediše.

»Prvi roj prvog voda poljska straža, drugi jaružna, treći veza prve i druge, četvrti rezerva do ponoći, a od ponoći drugi vod!« »Sad! drugi vod prva katakomba, treći treća, četvrti četvrta! Predponoćna služba: poručnik Iks i kapral Ipsilon! Izaponoćna zastavnik Cet i narednik, zna se, koji, — jedan je!«

U jutro u sedam i po, u pola osam, »halb acht!« zbor u rovu, a u osam, u osam, momci, »um acht, — um acht, meine Herren, Angriff!«...

»Angriff! Aaanngriff dakle!« ote nam se, nekom iz grudi, nekom iz grla, nekom iz usta, a svima iz srca i to još nijesmo ni izgovorili, a srca nam zaudaraše...

»Prva bubnjarija!« šapnu mi prijatelj. »A u jutro druga!« ja ću, kad se netko, tko, čut ćete — oglasi: »I posljednja!«

Za čitavo ovo vrijeme našega trećeg dana fronta je bila mirna kao janje. Ma ni jednoga metka, ni puščanoga, ni topovskoga, kao da ju je tko ukleo. Ej, da je hoće tko ukleti i sutra!

Kad smo iza četvrt sata svi bili na svome mjestu, odahnuli smo. Mi u katakombama više, nego li oni vani, ali doći će i na njih naš red.

Što ću sada pričati, priča je moje katakombe, ali je ona priča i drugih, jer što je naša doživljavala, doživljavale su i druge, samo što tamo nije bilo pismena čovjeka, da to sroči! Kad smo posjedali, iskašlja se neki momak u kutu, a onda pljunu, pa reče: »Momci, pljunite na život!«

»Pljuni Ti sebi u zube!«...

Iza toga mir, samo što se neki tamo amo pomiču, da bi bolje sjeli. »Šta se smještaš, neš vjekovati?« »Tko zna neš li sa mnom, Alija?!«

Opet mir. Svima je teško, jer bi svaki htio govora, ali ga nitko ne počinje, da se ne nasuče kao Mujo i Alija, kad se Gospod smilova, pa po nekom Ivi otpoče razgovor:

»Dakle sutra!«

»A bolje i sutra, nego preksutra! Je li tako, Andrija?«

»Boga mi, tako je! Zar ne, Smajile?«

»Jest vjere mi! Ali znate li, šta je?«

»Šta?«

»Jeste li Vi gladni?«

»To je prva pametna!« pucnu prstom o prst momak do mene, Avdija, kojemu je to bila prva, otkako smo u katatombi.

»Živio, Avdija, bravo Avdija!«... grmnu čitav vod. — »Ta Ti valja!«

»Jakako, jakako!« Avdija će, »ali od »živio« ni ja, ni vi siti, nego dete, da mi založimo!«

»A šta?«

»Šta tko ima!«

»Hoćemo li, gospodine zastavniče?«

»Šta?«

»Pa po konservu!«

»Momci, sad će minaža!«

»Hej, gospodine fenriče, do minjaže možda i dan hoda!«

»Ne, ne, momci, ona je na putu!«

»A mi smo pri putu!« Avdija će, i nakon takve popustio je i zastavnik i reglement, pa sa »Živio naš gospodin »fenrik«! otvoriše se torbaci.

»Brže, braćo, dok nije došao »herstellt!« — opet će Avdija i s praskom, koji nasta, kad pukoše konserve, prasnu i vod u smijeh.

Čim je bilo želucima udovoljeno, udobrovoljiše se i naša lica i umalo da Avdija ne zapjeva, ali mu ne dadosmo.

»Mani, Avdija, Boga Ti, pjesme!

»Ne idemo u svatove!«

»Da plačem, rano mi je!«

»A Ti šuti!«

Avdija ušuti, ali nakon nekoga vremena opet se javi: »Braćo, postasmo kršćani!«

»Kakvi kršćani?!« muslimani će mu.

»Pa kršćani, kršteni kršćani!«

»A ne luduj, Avdija!«

»Ma šta bih ludovao, kad je tako!«

»Pa kako?«

»Pa eto kako! Večerasmo svoju zadnju večeru!...«

»Baš Ti, Avdija, ne da vrag mira!« okosi se na njega čitav vod.

»Budi bar sada miran!«

»A tko bi Vas razgovarao, kad bi Avdija šutio?«

»Razgovaraj Ti sebe, a pusti nas u miru, da večeru prokuhamo!« okomi se na njega bivši naš kuhar Hamdija.

»Tako je, Hamdija, tako je!« svi ćemo, jer je svaki od nas htio, da se sam sobom malo porazgovori. Sve nas čekalo je sutrašnje jutro, a dalje — to Bog zna. Tko li živ, tko li mrtav, pa daj, da se bar sada, dok smo živi, sa sobom rastanemo, jer sutra ne ćemo imati kada — od Talijana!

S Bogom i sobom bili smo brzo gotovi, jer smo jedan drugoga dobro poznavali. Znali smo, da se vojnika i vrag boji, a da se Boga bojimo, nijesmo imali zašto, jer smo znali, da se Njemu svi mole i Hrvati i Talijani. — On je bio sviju nas, kao što i Smrt — od koje nas Bog očuvao!

Pa kad smo smirili svoj odnos s Gospodom, sjetili smo se naših dragih, jer nijednoga nije bilo među nama, koji nije imao koga svog. Netko oca i majku, netko ženu i djecu, a svi po brata i po sestru. Lako Ti se, brate, sobom rastati, jer sebe lako pregoriš, ali ne pregori, što ostaje bez Tebe i što će u suzama vapiti, da se vratiš, a Ti ne ćeš moći, jer se mrtvi samo u pjesmi vraćaju!...

Dok smo tijelom bili na Mrzlom Vrhu, bili smo duhom u sirotnim kolibama naše tužne Bosne, i ako je te noći pred ponoć išta jeknulo u tim kućicama, bili su to naši uzdasi, koji su jeknuli na Mrzlom Vrhu, a odjeknuli u Bosni!...

I da si tada, čitaoče, bio s nama na Mrzlom Vrhu, vidio bi, da nitko ništa ne govori, ali bi ipak čuo šapat majke i djece, kuća i sela!...

Tvrda je srca vojnička duša, ali kada zaplače, znaj, da i Bog zaplače, i sigurno je tada zaplakao, jer u taj čas poče vani da rominja sitna i mala, draga, jesenjska kišica, a unutra da se rune tvrde vojničke suze... Bogovi plaču i ljudi plaču, pa tko se ratu veseli, ispile ga naše suze, izjele ga naše kletve!

U taj čas začusmo tako strašan udarac, kao da je u njemu bilo sažeto tisuću udaraca.

Tako divlji i tako očajan udarac, kao da se negdje ispod nas zemlja rastrgla, a onda se to sve složi na naša zemljana leđa i tako bolno zaječa Mrzli Vrh, kao da je to neki Titan, na koga bozi Olimp survaše. Udarac je bio tako snažan, da smo od njega i od straha odskočili i popadali, pa dok još nijesmo dospjeli ni da polovicu kletve izgovorimo, oborio se drugi udarac. Mrzli se Vrh nad nama ljuljao i jecao, a mi s njim, kao mornari u barci. Kad su granate nad nas padale, bilo nam je, kao da padaju komadi nebesa. Eksplodiranje je sličilo urlikanju zvijeri, a letenje u vis rasprslih granata i kamenja trganju mamutskih zubi.

Ah, šta govorim, šta pišem, ta to je slama, to su fraze, to je atentat na talijansku artileriju, koju, kao ničiju na svijetu, ne bi moglo ni jedno pero opisati osim pera Nijagare! To više nije bio Mrzli Vrh, nego paklenski vrh, a ulogu su bogova preuzeli talijanski artilerci, da i njega — pakao, i nas — vragove, sravne i zdrobe, da nam više nikada ne pane na um, da se mi, brdo i sitni stvorovi, dignemo na topovska zjala! Mrzli Vrh hropti i stenje, kao okovani pakao, a mi se u njemu saviremo i motamo, kao končana klupčad. »Zuji, zveči, zvoni, zvuči, šumi, grmi, tutnji, huči!« — to je jezik — topovski!...

Dok jedna pošiljka više nas prašti i lomata, a mi se automatski zahvaljujemo nebesima, da nas je minuo i taj udarac, već misao leti u prvu »Očuvaj nas, Bože i druge!«, a već je i nova tu, pa dalja nova, druga nova, treća nova — i više ih i ne brojiš, jer su brže od brojenja, već samo padaju i padaju, kao kiša, kao tuča, kao grad!... O, Bože, o, Bože, zar ne vidiš, zar ne čuješ, zar si slabiji od ljudi, slabiji od Talijana?!...

Ah, tko tada ne bi molio! Molio bi, da nikad nijesi molio i da nikad više ne ćeš moliti, jer nema tih živaca, nema toga srca, koje će izdržati takve ljudske gromove, a da ne bi poklekli i pred Bogom i pred vragom, ma pred kim god, samo da se utješiš, ohrabriš, uoklopiš, jer zalud su Ti svi oklopi, kad ga srce nema! Nad nama je bio oklop Mrzloga Vrha, ali šta su Mrzli Vrhovi, šta matematika, šta fizika, kad smo toliko puta čuli i vidjeli, da i teže oklope probiju topovi! Pa kad posumnjaš u oklop prirode — brda — i u ne znam koliko metara debele zemlje i koliko li gvozdenih greda i prečaga, onda taj slabi oklop podupreš fluidnim oklopom, što Ti ga srce sakuje i u molitvi, u jecaju, u suzama i izdignutim rukama, pošalješ ga u duhu nada se, da Te on sačuva!...

O, čuvaj nas, oklope, od kugle i granate, šrapnele i bombe, jer, ako i Ti popustiš, popustila su i nebesa i bogovi!...

U katakombi gori svjetiljčica i drhti kao grobna svjećica Dušnoga dana. O, je li to naša zadnja svjećica, i kao da jest, paze na nju oči, da se ne ugasi, jer, veliko je praznovjerje i kad se vjeruje!... Kako Mrzli Vrh titra, tako s njim titra i ta svjetiljka, a s njom i naša srca, — o, ne ugasi je, veliki Bože! Titraj leti s lica na lice i obasjava ih, ali ne ljudska lica, braćo, nego voštana i smrtna, iz kojih bi, da si Longin, iscijedio kapi

žuči, a ne krvi, ne krvi, a vi je Talijani hoćete, a i svi oni, koji ste željni rata i ljudske krvi!

S krvlju nam se i misli iscijediše, i osta nam glava prazna i sama kao nesretnik, koga svi zapuste. Više nijesmo ni mislili, ni molili. Prestali smo biti ljudi, a postali tjelesa, koja su se samo zato micala i jecala, jer ih je Mrzli Vrh stresao i bubotao. Bilo nam je kao izubijanim zvijerkama, kad otupe od kijačenja, pa onda polegnu i svejedno im je, tukao ih, mazio ih — one su hrpa slomljenih kosti i istucanog mesa. Udri zvijerku, čovječe, još jedamput i eto leša, pa i vi, Talijani, dajte još jedan, još zadnji, ali bogovski udarac, da postanemo što nijesmo, da budemo leševi!

Jeste li kada slušali, kad se niz hridine kotrlja u ponor odvaljena stijena? Ako jeste, onda ste vidjeli, kako ta stijena sve ništi pred sobom, a to popraćuje takvim praskom, da te jeza hvata. A što je stijena bliže ponoru, sve je veća lomljava, jer se u nju sliju i jeke i odjeci, a onda, kad stijena konačno pane u ponor, nestane i lomljave i praska, a za čas se izgubi i jeka, i mir je kao i prije. Tako bi s nama. Užas nad užasima, grohotanje granata, kao da se svi vrazi smiju, a trešnja, da smo poskakivali kao kuhinjsko posuđe za potresa, a onda najednom — mir!

Mir, braćo, potpuni mir; mir kao s onu stranu groba. U početku mu ne vjerujemo, jer i granate znadu zakasniti, pa kad one ipak ne dolaze, još im ne vjerujemo, jer ti je teško vjerovati zbilji iza strašna sna. Ali kad ih ne bi ni drugi i ni treći čas, pa još malo pričekasmo, te ih ni tada ne bi, e onda se izdigoše glave i ču uzdah, kojega nikad više nijesam čuo, a i ne želim, da ga ikad čujem: »A h!«

»Braćo! Jesmo li živi?«

»Jesmo, Bogu hvala, Avdijo, jesmo!«

»E, Boga mi, zaslužio je hvalu!«...

»Daj se Avdija, opameti!«

»A Boga mi, dobro je, ako mi je ostala prijašnja pamet, tako sam se isprepadao, a Vi još hoćete, da budem pametniji!«

»Istina je, braćo, istina. Ima pravo Avdija!« veli stari Alija, pa nastavlja: »To ti je bilo pucanje!«

»Kakvo pucanje, bolan ne bio! To je bila grmljavina!«

»Šta grmljavina! To je bio tromlfajer!«

»Jest, jest, to je bio tromlfajer!« svi se složiše u tome.

Kako se već približila ponoć, izađemo nas dvojica, prijatelj i ja, da preuzmemo službu. Imali smo šta i preuzeti! Šančevi zasuti, kao svježi grobovi, a iz njih vire tjelesa vojnika, koji su tu pobijeni, dok su stražarili. Kraj prebijene noge prelomljena puška, kraj zdrobljene ruke strši šljem, a tamo zgnječena glava bijednoga Matije, koji je, da nije bilo ofenzive, imao ići na dopust, a ovako je otišao u vječnost!...

Evo tu, gdje smo stali, nečijega mozga; čiji je, ne znam, ali svakako je nekoga momka iz prvoga voda, jer je on bio na straži. Toliko je krvi po rovovima, kao da smo došli u kakvu klaonicu za goveda, a ne na mjesto, gdje smo pred dva sata ostavili svoje drugove na straži, žive i zdrave, kao što smo sad nas dvojica. Po liniji leže čahure granata, rasprsci od šrapnela, torbaci, plinske maske, haljetci, izvaljene grede, razbacane konserve, a na svakom se predmetu vide usirene mrlje ljudske krvi.

U tom se pokazao i mjesec; bilo ga je stid prije izaći, ali nije on tome kriv, siromah, nego oni, koji to ne vide — a šta ne vide! vide, ali ne će da vide!...

Dok se mjesec prokrao kroz onaj mrki oblak, došli smo na jedan zaravanak. Mi na zaravanak, a mjesec iza oblaka i gle prizora! Na humčiću Mrzloga Vrha leži nečije truplo; čije li je, Bože? Dok smo htjeli, da pogađamo, ugledamo korak dva od trupla ljudsku glavu. — »Omer je!« reče prijatelj.

»Kovačić je!« rekoh.

Nije strašno vidjeti mrtva čovjeka, ali vidjeti truplo bez glave, a glavu bez trupa, to je nešto najstrašnije, najužasnije, jer tu vidiš dvije smrti, dva leša, dva čovjeka u jednom! Truplo je ležalo kao prevaljeni stup, a glava pala na vrat, pa da ne vidiš kraj nje trupla, mislio bi, da je čovjek propao do vrata u zemlju, pa se grči, da se ne udavi. Užasno, užasno!

Gledaš glavu, pa Ti se čini, da te oči zovu: »Ta, spasi me, čovječe, šta buljiš!«

Poljska je straža bila sva poubijana — sedam je majki ostalo bez sedam sinova!...

Mrtva je straža bila zamijenjena živom stražom, a poubijani jaružni čuvari novim momcima i za nepun četvrt sata sve je bilo kao i prije. Samo su govorili razvaljeni jarci i povaljani leševi, da je malo prije smrt prošla kroz jarke. Da nam očvrsnu rastrgani živci i da se potkrijepimo za jutrošnju navalu, dobili smo večeru. Nikad takve večere! »Mesa kao drva!« reče Avdija, » a gusta je kao magla!« reče Jakob planinac. Kuhari su u nju toliko papra nabacali, da se kraj toga mirisa izgubio i vonj leševa.

»Hrane nas kao pred Božić — purane!« uskliknuo je Toma trubljač, a Avdija ni pet, ni šest, nego mu odrapi:

»Pa u jutro je klanje!«...

Već se bližila dva sata po ponoći, za kada je urečena naša topovska paljba. Nijesmo htjeli, da nam izmakne taj momenat, pa se uputismo nas dvojica na brežuljak, »da si to pogledamo«, kako reče prijatelj. Naslonismo se na grudobran, izvadismo satove i brojimo: »Jedan i pedeset, — pedeset i pet... i šest — i sedam... i osam... i devet... i deset... š e z d e s e t!«

Najednom ugledasmo iza sebe nekoliko tisuća plamenova, onda začusmo toliko tisuća udaraca, a tada iznad nas prozujaše desetine stotina teških granata! Nije prošlo ni tusućina minute, a ispod Mrzloga Vrha grunu toliko bubotaka. Dojam, kao da se otrže podnožje Mrzloga Vrha, a Avdija će, koji se u to do nas došuljao:

»Drž' se, Talijan!«...

Htjede da još nešto rekne, ali ga prekidoše novi rojevi granata, a onda za njima novi, pa opet novi, pa ponovo novi, pa više ni novi, ni drugi, nego nekakvi, za koje ne znaš, koji su, jer tako lete jedan za drugim, da ne razlikuješ jedne od drugih, nego se svi slili u jedan roj, u jednu bujicu, kao ona kiša našega drugog dana, ili razularena masa nadošle rječine!...

A granate dolje padaju, kao da mjesto njih sipaš u žitnicu vreće pune jedroga kukuruza. Više naš ciči zrak od granata, kao da su mačad, a iza njih psi, koji ih gone, pa zrak samo laje i mijauče.

»Zvijeri u zraku, zvijeri na zemlji, pa gdje su onda ljudi!« proguli se prijatelj. »Pod zemljom!« raskrivi se Avdija. Imaš pravo, Avdija, jer ovo što je na zemlji, to su neljudi!...

A sve jednako dolje prašti i pucketa, kao kad grad gori, pa se kuće ruše — ah šta kuće, to se ruše gromade hridina, šume bukava, planine, brda, nebesa, bogovi, čitav svijet!

Zrak iznad nas tako očajno šumi, da nam se često pričinja, da će nam glave otkinuti, tolike je snage. Takva je bila vrućina, da smo skinuli kape, da nam se mozak rashladi, ali nas od te tuče granata za čas uhvati bojazan, da nam se kosa naježi — »šta, da nas jedna zahvati!« U tom trenu sunu Avdija kapu na glavu, pa će gromko: »Ako zahvati, neka kapu zahvati!«...

Bio je to veličanstveni prizor! Ako smo ikada požalili, što smo u ratu, nijesmo tada, jer je rijetkima bilo suđeno, da slušaju topovski koncerat dvaju carstava s deset tisuća topova! Isplatila se sva ona muka tolikih dana i tolikih noći, jer su nam te noći i ti dani priuštili koncerat na čuvenom odsječku Mrzloga Vrha, a u noći pred jutro 21. listopada 1917. godine!...

Prijatelj i ja sate bi i sate slušali taj koncerat (koji su Talijani još te noći platili, a mi tek ujutro), da se ne nađoše Avdijine ruke na mome i prijateljevu ramenu:

»Gospodo, ti nam ne daju odmora! — Dajmo ga sami«!

Kad smo se uputili u katakombe, bilo je šest sati u jutro.

Avdija je bio majstor u pečenju crne kafe, pa nam u čas ispeče šalicu turske.

»Dete, gospodo, pijte! Moramo se zgrijati za jutro!«

»A hladno Ti je, Avdija, hladno!«

»Bit će mi i vruće!«

Do sedmoga smo sata proboravili u katakombi pijući i pušeći, a pokatkada bi Avdija i zapjevuckao.

»Pa šta me nitko ne prati!«

»Prati se sam!«

»Pa će te i Bog pratiti, je li, Hasane?«

»E, braćo, da nam nije Avdije, umrli bi od dosade!«

»A bolje bi bilo i od nje, nego li sutra od Talijana! — Je li, Mijate?«

»Tako je, Avdija, tako, nego deder ti nama reci, bojiš li se današnjega jutra?«

»Zar si gdje čuo, da se bojak bije, a ne boji se, a? Ali, koja mi korist, da se bojim?« Ako mi je suđeno, poginut ću, pa da se sav u strah pretvorim, a ako nije, šta bih o tom brigu vodio! Ljudi, brate, ginu, ne ginu žene!«...

U tom počelo i svanjivati.

»Evo zore, braćo!« povika Hasan, koji je bio prvi do vrata.

Avdija htjede nešto reći, ali se sam zaustavi. Mislio je, da bi nas ono, što bi rekao, ranilo, pa zastade. U tom došla i sedma.

»Momci na noge!«

Vod se podiže. Svaki se priteže, da je kočoperniji, prihvati pušku u desnicu, pa onda pogleda u zastavnika; znak »gotovi smo«.

»Sve u redu?«

»Sve!«

»Ej, momci!« opet će Avdija, »da se što ne zaboravi, jer nema više vraćanja!«

»Za mnom!«

U času, kad smo ostavljali katakombu, ostavljali su svoje i drugi vodovi, satnije, bataljoni, pukovnije i divizije — cijela armada — i u sedam i pol sati u jutro sve je stajalo u prvoj liniji. Da je tada Talijan zapucao, sve bi nas pomlatio, jer je naša vrhovna komanda zaboravila reći, ako bi tada osuli Talijani paljbu, da ne čekamo osam sati, nego da odmah na njega krenemo. A kako to nije rekla, mi bi za to pola sata bili izmrcvareni, i tko bi onda u osam sati jurnuo na Talijana? Sva sreća, da za to nije znao Talijan, ali kud bi došle ofenzive, kad

bi za njih znali neprijatelji? Valjda da im još i poručimo, kao što pjeva narodna pjesma?!

»Avdija, Ti ćeš s nama dvojicom!«

»Hoću, gospodo — i u smrt!«

»Tamo možeš i sâm!« čini mi se, da mu htjede prijatelj odbrusiti, ali zastade, kao i malo prije Avdija, jer se poboja zloguke riječi.

Znak za opću navalu bio je: najprije trenutna šutnja naše čitave artilerije, onda glas tridesetipocentimentarnoga topa »mörsera«, a nato glasovi svih kalibara, svih topova, svih deset tisuća — i hurrah!...

Nas smo se trojica stisli jedan uz drugoga i nitko ništa ne govori, jer nam je sva pozornost usredotočena na očekivanje kobnoga znaka.

I najednom mir, apsolutni mir, koji je tako bio težak, kao da nam se Mrzli Vrh svalio na leđa. Bio je takav mir, da smo čuli posve jasno, kako nam srca kucaju! A onda nam srca tako nabreknuše, kao da će iskočiti, i Avdija, koji ni u tom času nije izgubio svoju divnu hladnokrvnost, zgrabi se za grudi:

»Stani malo, vjere Ti!«

Mir je trajao trenut, a nama se činilo, da je vijek. Sve se zgrbilo i napelo, da kao zrno klisi iz jarka, a još uvijek nema znaka.

»Ma pucaj, ili ću pucati!« dojadi Avdiji, i tek što reče, »mörser« zagrmi, a onda za njim deset tisuća njegovih drugova!... »Napred!« »Vorwärts!« zagrmjesmo, da se i ne čusmo, i već smo na jarku, a u to zagroktaše talijanske puške i mitraljeze, osu artilerija, zaplakaše Talijani i u tom se hipu pretvoriše vršci Mrzloga Vrha i njegova podina u tisuće vulkana i vulkanića. Po njima padaju granate kao s planinskih brda usovi, pa kad panu, jeknu, a onda se rasprsnu u tisuće rasprsaka, da se onda razlete po nama, kao po sobi komadići razbijene posude. Otpaci granata padaju po našim šljemovima kao tuča po prozorima i njihovo udaranje čuješ kao udarce šipke o bubanj. Puščana i mitraljeska zrna zuje iznad nas i oko nas kao pobjegli valovi s muzičkih žica, a u taj se šum, zuj, krhot,

prasak, tutnjavu, orljavu, urnebes, užas i u sve najzvučnije i najšumnije riječi svih jezika i svih naroda — miješa jauk ranjenih i pogođenih, da više ne znaš, ni što je ljudsko, ni što je topovsko, jer se jedno u drugo upleće, kao riječ u riječ, kao zvuk u zvuk!...

Fronta se vuče i nitko ni na koga ne pazi, već samo gleda, gdje će pasti i otkle će poteći. Nitko i ne puca, jer niti imaš za to vremena, niti znaš, u što ćeš, nego te samo nosi misao, da što prije izađeš iz te smrtne zone, a uletiš u talijanske pozicije, gdje ćeš se osvetiti i za to njihovo pucanje, a i za svoje nepucanje! Zvjeraš oko sebe, kao zvijer u zvjerinjaku, pa kad si tri metra pred sobom ugledao rupu od granate, skočiš kao mačka, pa se zabušiš u nju, kao kola u glib; onda se čas dva odmoriš, pa kad vidiš, da je druga rupa podalje, vučeš se kao crv po zemlji; glavu uvreš u zemlju, kao da je plug, pa oreš, dok ne dođeš i do te, a onda opet ista igra, ista pjesma, ista muka, isti jadi!...

Imaš li vremena, pa pogledaš oko sebe, spaziš trista zala, trista tragedija. Eno deset metara za tobom ljosnu jedna Talijanka, pa kako ljosnu, tako se i diže, a s njom i nekoliko naših momaka!... Malo dalje od toga trči neka momčina i nije valjda ni triput poletjela, kad posrnu, kao da ga je tko podskliznuo...

Jedva što je pao, kad se kraj njega opruži u trku drugi momak, a tamo eno trećega, pa četvrtog, pa petog, koji se, siromah, upravo bio spremio da poleti na Talijana, a poleti u vječnost...

Gle, onom eno probiše tanad i šljem i glavu; onoga tako hitro zgodi metak u grudi, da nije imao vremena, ni da zajaukne, a onoga, koji je u bježanju izgubio šljem, zgodi kugla u čelo! Zavrti se oko sebe, kao da će natrag, a onda pade natraške, kao da je gdje na ledu, pa se izvrnu!

A za čitavo to vrijeme praska Mrzli Vrh kao da je od suvaraka, pa ga netko zapalio. Ponad nas strižu put Talijana redovi za redovima naših granata, a uz njih i kraj njih, talijanske, — pa kao da su se zdogovorile, da ne će jedna u drugu,

već na nas, u ljude, zaciči i hitro prozuji jedna kraj druge, kao da veli jedna drugoj: »Žuri se, zakasnit ćeš!«...

Nas se trojica držimo jedan drugoga i ljudski odmičemo od naših, jer smo vidjeli, da smo sigurniji, što smo dalje od glavnoga grosa vojske.

»Braćo, eno tamo jednoga zaklona! Hurrah na njega!« prvi put, otkad smo u bitki, progovori Avdija. Skočimo i zdimimo kao lovački kerovi i kad smo već unutra, osu se po putu talijansko zrnje.

»Bogme, braćo, brži smo od Talijana!« nasmija se Avdija.

»Šuti, Avdija, još se ne zna!« prijatelj će mu, a Avdija se opet nasmija, pa će obojici:

»Braćo, Vi ste kršćani, — koja je to križna postaja?«...

»Avdija, otkle Ti šala i u bici?«

»Ja sam se, braćo, s njom rodio, a s njom ću i umrijeti, ako je potrebno, a čini mi se, da nije, jer nas je već dosta izginulo!«

»A znaš li Ti, Avdija, onu »hajde Alija, nek je više vojske?!«...

»Pa ja sam, braćo, Avdija, a ako Alahu treba Alija, ima ih dosta u cara!«

Mi smo još sinoć nasavijali sebi cigareta, da bi ih moglo biti i za satniju, pa kako nijesmo dosad imali kada da zapušimo, izvadismo doze, pa zadimismo.

»Gutaj dim, Avdija, opazit će nas Talijani!«

»Ta manite, braćo, gdje se od puščanoga dima vidi duhanski?!«

Kad smo ih nekoliko, a sve jednu iza druge ispušili, pa se za to vrijeme orijentirali »gdje ćemo opet na konak«, kako je rekao Avdija, sva trojica ćemo u isti mah:

»E, hoćemo li?«

»Hoćemo!«

Ali sad nam je već bilo lakše, jer smo ušli u teren, gdje je bilo i po koje drvo, pa smo se posve komotno dočepali nove rupače. Kad smo u nju skočili, pa opet zapušili, srknu Avdija dima, nasmija se, te će:

»Čini mi se, braćo, da mi danas mjesto talijanskih pozicija osvajamo rupe i rupače! Ovo je već petnaesta, po mome računu!«

»Doći će i pozicije, Avdija, a šta onda?«

»Ta ne će nas Bog iznevjeriti pri koncu! Netko mora i živ ostati!«

Sigurno se već mnogi od Vas čude, kako to, da padaju toliki mrtvi i ranjeni, a nas trojica još uvijek na životu. Vi se sada čudite a nas smo se trojica još onda čudili osim Avdije, ali eto, takav Vam je rat — jedni ginu, a drugi ostaju! Jedni poginu od jedne jedincate kugle, a druge obaspu kugle, kao djecu svatovski bonboni, pa im opet ništa. Doista čudno, ali eto, tako Vam je. Tko je u ratu, za to zna, a tko nije bio, a mlad je, znat će, dođe li opet do rata, od čega ih Bog očuvao, kao što je i nas po Avdiji!...

Još smo se neko vrijeme pomicali, vukli, trčali i padali, a s nama i ostala fronta, dok nijesmo došli Talijanima na neko pedeset koraka. Ta nas je udaljenost zatekla u novoj i posljednjoj rupčazi, a Avdiji se baš nije dalo iz nje.

»Iz nje ćemo, braćo, u talijansku, a sad po njima!«

Isukali smo svoje bombe i s Avdijinim »Bože pomozi!«, poslasmo prve tri, a odmah nato i druge tri, pa onda i treće tri, pa za puške. To je sve išlo tako nenadano i s takvom utrostručenom brzinom, da Talijani nijesu imali kada, da nam vrate milo za drago, jer oni, koji su ostali živi, prihvatiše za bombe, mjesto za puške i dok su im još bile u rukama, padali su od naših metaka kao figure na streljani!...

Na drugim se stranama isto tako radilo; negdje s više, negdje s manje sreće, ali ipak sreće, brzine i junaštva, jer bez toga troga nema ratnoga uspjeha, a mislim, da toga ratnog trojstva ne fali Hrvatu!...

Jedino su još štektale mitraljeze, ali te nam nijesu mogle naškoditi, jer smo bili u rupčazi. Koji su bili na golom i ravnom terenu, te je ubijala i ranjavala, da je bila žalost pogledati, a vidjeli smo dosta te žalosti. Vidjeli smo, kako su mitraljeske kugle ubile Mijata, Huseina, Ivana, Hamzaliju i kolike

još, pa na koncu i onu sirotu, koji je sinoć, rekavši, da će ujutro biti naša posljednja bubnjarija — doslutio svoju jutrošnju smrt!...

Ali je mitraljezama svanuo topovski petak. Artilerci-motrioci spaziše naš prekarni položaj, pa to javiše našim baterijama. One ih uhvatiše na oko, a onda obasuše s nekoliko krepkih granata. Jednostavno ih sastrugaše sa zemlje, a čim se to dogodi, zaječaše trublje na juriš. Sve što je ostalo živo, skoči na noge, pa sa strašnim hrvatskim »Hurrah!« naleti na talijanske rovove. Na nas se osu užasni talijanski pljusak kugala, granata, šrapnela, bomba i ostalih ratnih sitnarija, ali to sve nije zadržalo juriša. Što pade, to ostade, a što ne pade, uskoči u rovove i napade Talijane s takvom žestinom, da ih u čas nestade! S Avdijinim bajunetskim udarcem u posljednje talijanske grudi i s njegovim povikom: »Zar ih nema više!« — završi se prolom našega odsječka i trećega dana našega svjetskog rata!...

Eto, to su ta tri dana moga svjetskog rata, a kakva su bila ova tri, takvi su bili i svi ostali!

DR. MIHOVIL MANDIĆ, SARAJEVO

SARAJEVO I OKOLICA

Kulturno-historijska skica od najstarijih vremena do turske invazije

Daleko smo od toga, da bi se već sada mogla dati potpuna slika najdavnije historije sarajevske, jer je još uvijek premalo istražena sarajevska okolica. Po dosadašnjim istraživanjima u najstarije doba nije područje sadašnjega grada bilo naseljeno, pa nam valja najstarija naselja tražiti u okolici. Samo na zapadnom okrajku Sarajeva bilo je naselje pod Debelim brdom (kota 746 na specijalnoj karti), koje je sa Sobunarom i Zlatištem tvorilo jednu cjelinu. Ovo se naselje održalo kroz sve prehistorijske periode od neolitskog doba do seobe naroda, pa ga zato nazivaju »mješovitim«. Glavni je uzrok tome podesan položaj ove obrambene točke, koja je vazda dobro štitila spomenuto naselje.

Po svoj su prilici ovdje u prehistorijsko metalno doba bili trajno nastanjeni Iliri. O načinu njihova života zna se malo pouzdano. Zna se samo da su bili hrabar narod, snažna tijela, visoka uzrasta, a podijeljeni u mnoga plemena. Oruđe i oružje pravili su od željeza, nakit od bronca, a posude od gline. Metalnoga novca nijesu poznavali sve do dolaska Rimljana u ove krajeve.

Kojih 13 km na jugozapadu od Sarajeva, kod kupališnog mjesta Ilidže, bilo je još starije, čisto neolitsko naselje u Butmiru (v. priloženu karticu). Ono je bilo smješteno pri završetku riječne doline Željeznice, koja kod sela Osijek utječe u Bosnu. Postojalo je oko god. 2000 pr. Kr., kad još nije bila poznata nikakva vrsta metala, već se sve oruđe i oružje pravilo od kamena, a posude od gline. Keramika je napredovala do neobične visine i preciznosti za to doba. Po njoj je stekao Butmir svjetski glas, naročito po spiralno-meandrastoj ornamentici, kakve ne poznaje nijedno evropsko naselje tih davnih vremena.

Zađemo li još dalje po okolici sarajevskoj, naići ćemo kod Blažuja na brdu Rogoš (kota 568) i kod Gornjeg Kotorca na tragove prehistorijskih naselja, kojima se dosad nije moglo odrediti doba postanka. Ali se zna, da na brdu Naklu kod Vojkovića nije bilo naselje nego samo stražarnica za obranu Krupačkog klanca.

Pri svršetku neolitika nestaje prastarih naselja, a s njima i daljeg razvoja ove najstarije kulture. Mjesta za naseljavanje ne odabiraju se više u ravnici nego po brdima, jer su nastala burna vremena, koja su zahtijevala obranu naselja, važnijih putova i prolaza. U tu je svrhu podignut po brdima oko Sarajeva čitav niz utvrda, koje se još i danas raspoznaju po ostacima nekadašnjih bedema. U narodu su takve utvrde poznate pod imenom »gradina« i »gradac«; ali je malo koja dosad točno pretražena, pa im je doba postanka ponajviše neodređeno. Obično su to glavice ili humci, podesni za odbranu. Isticali su se nad ravnicom svojim dalekim pogledom, a branili su od neprijatelja stanovnike, koji su vazda bili nastanjeni u neposrednoj blizini tih utvrda. Najznamenitiji su: Gradac kod Gor. Kotorca iznad Željeznice (kota 655, neodređeno prehistor. doba), Naklo kod Vojkovića (stražarnica od neolitskog doba do srednjeg vijeka), Gradina iznad Vrutaka kod Vrela Bosne (kota 752, neodr. doba), Gradac kod Reljeva (kota 682, neodr. doba), Gradina kod Radave (kota 635, neodr. doba), Gradina više Mrkojevića (kota 1273, neodr. doba), Grdonj (kota 894, sjev. od Sarajeva, razorena za svjetskog rata 1914.), Fortica na Bakijama kod Sarajeva (broncano doba), Ophođa povrh ušća Mošćanice (broncano doba), Gradac iznad Bistričkog potoka (bronc. doba) i dr.

Pogdješto se nađe u sarajevskoj okolici i prastarih grobišta. Dobro su poznate, ali nijesu dosad prekopane: gromile na Pašinu brdu (kota 964, neodr. doba), na visokoj ravni Mali Orlovac (neodr. doba), u Močilima iznad Kozje ćuprije (halštatsko doba) i u Vrelima kod Kobiljdola (neodr. doba).

Upoznavši tako u najkrupnijim crtama širenje najstarije kulture prehistorijskih perioda razmotrit ćemo dalje kulturne ostatke iz historijskoga doba. Dosadašnja istraživanja

Karta prehistorijskih, rimskih i sredovječnih nalazišta oko Sarajeva

ovoga doba nijesu nam za Sarajevo i okolicu pribavila dovoljno materijala, da mognemo detaljnije upoznati visoku kulturu Rimljana u ovome kraju, pa ćemo ovdje navesti samo glavne rezultate.

U prvo doba carstva, kad su Rimljani osvojili ove zemlje, nastojali su da ih privedu svojoj civilizaciji intenzivnim kulturnim radom. Rimski su vojnici svuda krčili šume, sušili močvare, dizali nasipe, gradili ceste, mostove, banje i t. d. Od vojničkih tabora nastadoše s vremenom sela i gradovi. Ovo doba nije više bilo nesigurno, pa su mjesta ležala na okupu i na ravnijem tlu t. j. na podnožju brda ili posve u ravnici uz glavni drum.

Ali se na Sarajevskom polju, kroz koje je bez sumnje prolazila glavna cesta na jugozapad i sjeveroistok, posve zameo trag tome. Nije se dosad našlo ni ruševina kojega kastela, ni stražarnica, koje su služile za obranu cesta: nego se našlo drugih ostataka rimske kulture, što po naseljima, koja su prije spomenuta, što u drugim dotad nepoznatim mjestima. Tako se našlo: u samome Sarajevu pod židovskim grobljem rimskih cigla, kod Duhanske tvornice i logora rimskih skeletnih grobova bez priloga, a kod Alipašine džamije ostataka rimske ciglane i rimske ciglarske peći; na Debelom brdu rimski zid i nekoliko rimskih novaca; kod Švrakina sela rimski žrtvenik s natpisom i nekoliko cigla; kod Vojovića ostaci rimskog zida; kod Butmira nadgrobna ploča s natpisom; kod Štitâ rimske cigle; u Hrasnici odlomci rimskih nadgrobnih spomenika i kapitel jednog stupa; kod Blažuja rimske cigle i odlomak zavjetne ploče s relijefnom slikom; u Osijeku rimska nadgrobna ploča; na Crkvinama kod Blažuja 2 groba s odlomkom stele sa skulpturama; kod Plandišta blizu Blažuja rimskih krovnih cigla; kod Gornje Vogošće tragovi rimskih zgrada — t. j. nekoliko odlomaka zemljanih cijevi za grijanje, krovnih cigla, željeznih i staklenih odlomaka pa rimskih srebrnih novaca; kod Gornjeg Stupa otkopani su nedavno ostaci rimske seoske kuće, dépôt poljskog oruđa i kuhinjskog posuđa, pa 4 rimska groba, a od tih 2 s manjim prilozima (u jesen god. 1930.).

Ali najvažnije je nalazište rimskih starina Ilidža, gdje je otkopano rimsko kupalište s množinom predmeta, koji su služili pri kupanju, i žrtvenik s natpisom nekog roba tamošnje kolonije.

Rimska se kultura dakle širila zapadno od Sarajeva t. j. po Sarajevskom polju, a Sarajevo je samo dotakla. Središte je ove kulture bila Ilidža: tu je bila rimska banja, tu je stajao veći rimski grad u redu kolonije, koja je cvala od 2.—4. vijeka po Kr.

U to je doba vladala sigurnost za život i imanje, procvala je trgovina i razvio se saobraćaj s ostalim pokrajinama prostranog carstva.

Poslije propasti rimskoga gospodstva zadugo se ništa ne javlja o ovim krajevima, pa ne znamo, kako su proživjeli strašnu seobu naroda, za koje propadahu kulturne tekovine rimske. Više od 4 stoljeća pokrivena je prošlost Sarajeva i okolice gustom tminom zaboravi. Za tih se provala povukoše ostaci prijašnjeg pučanstva opet u brda, svoja prijašnja utočišta, pa tu ostadoše do dolaska Hrvata i Srba.

Srednji nam je vijek ostavio ipak dosta uspomena na svoju prošlost. Iz toga doba potječu grobnice, koje su spolja obilježene što većim što manjim nadgrobnim kamenjem, koje narod zove »stećci«, »mašeti« i »mramorovi«; još su ostale ruševine sredovječnih utvrda (»gradova«), pa nazivi mjesta i dr.

Stećci su nadgrobni spomenici, koje često viđamo sad na okupu kao grobišta, sad posve osamljene na pustim mjestima ispod planina, gdje vlada mir i tišina, a pred okom puca pogled na okolicu. Ima ih različita oblika: ploče, tumbe (sanduka), sarkofaga i obeliska. Neki su ornamentirani mačevima, grbovima, biljnim ukrasom, spiralama, rozetama, scenama iz života i t. d. Većina nema nikakva ukrasa, a malo ih je s natpisima.

Velik broj stećaka oko Sarajeva dokazuje, da je okolica ovoga grada u srednjem vijeku bila prilično napučena. U samome gradu danas nema nijednog, ali ih ima po selima mnogo: u Miljevićima, Studenkovićima i Petrovićima pod Trebevićem; u Kobiljdolu i na Pavlovcu kod Toplika; u Gor. Kotorcu (1 s natpisom), Krupcu i Vojkovićima kod Željeznice; u Hrasnici, Glavogodini, Vrucima i Blažuju pod Igmanom; kod Osijeka, Rogačića, blažujskih Crkvina, Batalovića i Rakovice — zapadno od Bosne; kod Azića, Gor. Stupa i Švrakina sela između Miljacke i Dobrinje; kod Gor. Vogošće, Kobilje Glave, Radave, D. Močioca — sjeverno od Sarajeva; kod Hreše, Staroga grada, Hodidjeda, Mokrog i Podviteza pod Romanijom i t. d.

Utvrde su bile za ono doba solidno građene, gotovo neoborive, a služile su ne samo za obranu nego i za stanovanje vlasteli i kraljevima. Vrijedno je da se spomenu ove: Stari grad kod Buloga, Gradac kod Hodidjeda, Grad kod Hadžića, Gradac kod Kotorca, pa Jerinin grad kod izvora Paljanske Miljacke.

Dugo je potrajalo, dok su doseljeni Srbi i Hrvati primili kršćansku vjeru i osnovali svoje države i gradove. Istom se u 10. vijeku spominje u Gornjoj Bosni župa Vrhbosna i u njoj utvrđeno mjesto Kotor.[1]) Ostala su mjesta iz potonjih vremena srednjega vijeka. Dokumentarno su nam zajamčena ova: Rakovica, Blažuj, Brdo, Vruci, Glavogodina, Kovači, Vrhbosna, Hodidjed i Mokro. Sredovječna su naselja bila dakle smještena pod Igmanom i Romanijom planinom, gdje se još nađe po koji ostatak starih putova. Tuda se dakle širila sredovječna kultura.

Među gore navedenim mjestima najviše se ističu: Brdo, Hodidjed i Vrhbosna. Zna se, da je u Brdu bila crkva sv. Petra, rezidencija biskupa, a neko vrijeme i bana; ali položaj toga mjesta dosad nije određen. Hodidjed je bio ispod Gradca (kota 1096), kod današnjega sela istog imena. To je bila važna obrambena točka za prvih turskih provala u Bosnu. Zna se dalje, da su Turci više puta na nj navaljivali; da ga je g. 1434. od tih navala odbranio Matko Talovac, a kad je bosanski kralj Toma god. 1459. navalio sam na to mjesto pa ga od Turaka, koji su ga poslije bili zauzeli, natrag osvojio, »bila je to varoš velika i puna naroda« (Klaić, Pov. Hrvata, sv. II., dio 3.,

[1]) M. Prelog (u Izvještaju vel. gimn. saraj. za god. 1908.) misli, da to mjesto treba tražiti kod današnjeg sela Gor. Kotorac, a Radimský naslućuje, da je bilo kod sela Krupac, tako da položaj toga najstarijeg mjesta do danas nije određen.

str. 20. O položaju te varoši v. »Arheološke crtice iz Bosne« u beogradskom »Starinaru« za god. 1928.).

Po svome opsegu, utvrđenju i broju stanovnika bilo je još važnije mjesto V r h b o s n a. Spominje se prvi put god. 1379. (Jireček, Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, S. 85), a češće poslije god. 1415. do propasti Bosne.[1])

Poznato je, da je potajno umorstvo velikoga kneza bosanskog Pavla Radinovića god. 1415. izazvalo strašan građanski rat među bosanskom vlastelom, u koji su se umiješali Turci. Već god. 1416. provališe oni u zemlju sve do Vrhbosne. Ali ne mogoše tada zauzeti tog mjesta, jer je bilo dobro utvrđeno i po svoj prilici spremno na odbranu. Ni 20 godina poslije nije Vrhbosna oružjem osvojena, premda se u turskim i tursko-slavenskim izvorima toga doba navode imena i veličaju djela sultanovih vojvoda. Ti prvi »vrhbosanski sandžak-bezi« nadzirahu bosanskoga kralja u njegovim obvezama prema sultanu. Ali kralj nije mogao ispuniti svojih obveza, jer nije dobio od Mlečana zatraženoga zajma pa bi morao sultanu odstupiti dva dobro utvrđena mjesta, Hodidjed i Vrhbosnu.

Tim bi dobili Turci ključ u središte Bosne. Ali ga tada ne dobiše, jer bosanskom kralju Tvrtku II. priteče u pomoć ugarsko-hrvatski kralj Sigismund, koji mu kao svom vazalu posla energičnog vojvodu Matka Talovca. Taj vojvoda — kako je već rečeno — ote Turcima Hodidjed i prisili Tvrtkova rivala na prijestolju — Radivoja, sina kralja Ostoje, da se izmiri sa svojim kraljem. Uzalud podupiraše tu borbu za prijestolje sultan Murat II. s bosanskim magnatima Sandaljem Hranićem i Radosavom Pavlovićem. Turci se na to povukoše, a Tvrtko se obradova misleći da ih se za vazda riješio.

[1]) Pokušao sam da joj odredim položaj u posebnoj studiji, koja je publicirana u zagrebačkoj »Narodnoj Starini« za god. 1927. Ostajem i dalje pri svojoj hipotezi, po kojoj se Vrhosna ne može identificirati sa Sarajevom. S time se slažu svi naši historici osim V. S k a r i ć a, koji se u Glasniku Zem. muzeja za g. 1929., str. 49. oborio na »različita mišljenja«. Da je »netačno« svako dosadašnje mišljenje, da li su »sumnjive lokalne tradicije« i da li su »neispravno tumačeni izvori«, nije nas mogao uvjeriti, jer njegovi navodi u toj studiji o postanku Sarajeva i teritorijskom razvitku odnose se na 16. vijek, dakle na tursko, a ne predtursko doba, o kojem je govor. Tim se ovo pitanje nije naprijed pomaklo, već ostaje i dalje na svome mjestu, dok što slučajno ne izbije na površinu.

Ali se politička situacija promijeni, kad herceg Stjepan pozva u pomoć Turke protiv svog susjeda Radosava Pavlovića i ostalih svojih političkih protivnika u Humskoj zemlji. Turci taj poziv jedva dočekaše. S malom vojskom provali sultanov vojvoda Barak u hercegovu zemlju (god. 1435.). Narod se u Hercegovini zaprepasti pa stade bježati na sve strane. I tako Barak prodre bez otpora kroz Hercegovinu pa smjesti svoju vojsku u Hodidjed. Na to se morade bosanski kralj sa sultanom nagoditi, pa mu odsele plaćaše 25.000 dukata u zlatu (Jireček, Geschichte der Serben, 2. Bd., I. T., S. 168).

Ni tada nije dakle Vrhbosna oružjem osvojena ni razorena. I utvrda i varoš ostadoše na svome mjestu t. j. negdje povrh izvora rijeke Bosne, kao što i sam naziv kazuje, a tradicija to jasno potvrđuje.[1])

Podalje od Vrhbosne grade Turci već prve džamije b u d u- ć e g a n o v o g g r a d a, koji tim dobiva pravi orijentalni značaj. Od njih je najstarija Isabegova, koju danas zovemo C a r e v o m d ž a m i j o m. Ona je sagrađena između god. 1435. i 1461. kod sela Brodac, oko kojega nastaje nova varoš.

Turske se vojvode zovu i dalje »vrhbosanski sandžak-bezi«. Oni stoluju u Vrhbosni, nadziru bosanskog kralja, koji nerado plaća ugovoreni harač, jer snuje krstaški rat protiv Turaka. Sandžak-bezi već primaju darove od Dubrovčana; oni mirnim putem utiru put sultanu Mehmedu II., koji god. 1463. ulazi u Vrhbosnu definitivno.

Nova pak varoš, koja još nema ni pravoga imena, bila je još god. 1477. za sandžak-bega Ajaspaše »kasaba«, t. j. varošica. I po tome se vidi, da se taj gradić oko sela »Brodac« ne može

[1]) Po bilješkama ruskoga konzula A. Hilferdinga (Bosnja, Gercegovina i Staraja Serbija, — St. Petersburg, 1898.) vidjeli su se još god. 1857. pokraj vrela Bosne temelji velike gradnje, koju je narod zvao »starom sarajevskom crkvom«, a to nije bilo bez razloga. S tim se slažu i zapažanja majora J. v. Roskiewicza god. 1862. (»Studien über Bosnien und die Hercegovina«, Leipzig 1868.).

identificirati sa Vrhbosnom, koja je — kako je prije rečeno — još u početku 15. stoljeća bila utvrđen, veći grad.

Prvi se put spominje novi grad svojim imenom — Sarajevo — za vrhbos. sandžaka Ferizbega (1505.—1512.), t. j. u početku 16. st., a to znači više od 40 godina kasnije nego je Vrhbosnu okupirao Mehmed II. (Truhelka Ć., Tursko-slovenski spomenici dubrov. arhive, str. 208). Nije čudo dakle, što su inostrani pisci 16. stoljeća bili navikli na naziv Vrhbosna pa ga često zamjenjivali s novonastalim gradom — Sarajevom.

Turska je invazija donijela samo propast nekada slavnih varoši Hodidjeda i Vrhbosne. Vrhbosna je potpuno uništena, da nije ostao od nje ni kamen na kamenu. Isto se tako posve zameo trag Brdu, a samo je ostala uspomena na Hodidjed, koja se održala u imenu sadašnjeg sela.

DR. ĐURO RAČIĆ, ZAGREB

EVROPSKA AGRARNA REFORMA

I. DO PORATNE AGRARNE REFORME.

Velik dio ljudske povijesti ispunjen je borbom za zemlju, za tlo, osnovu ljudskoga života, kulture i napretka. Zemlja daje čovjeku ono, što on najviše treba: ona mu pruža prve preduvjete sigurnosti i opstanka te time udovoljava prvotnim osjećajima slobode i nezavisnosti. Stoga je i razumljiva ljudska borba za zemlju.

Povijest uči, da su već u faraonskom Egiptu postojale borbe zbog agrarnih pitanja. One su se dalje dešavale i u drugim zemljama, zauzimajući pri tom sve opsežniji i dublji socijalni značaj. Lijepo ih je opisao A. Damaschke u svojoj »Povijesti nacionalne ekonomije«. (Berlin 1929.). Odatle se vidi, da do agrarnih prilika stoji razvoj i propast stare Helade i rimskog imperija. Razvoj po Solonovoj seisahteiji za Atiku, Likurgovim agrarnim odredbama za Spartu i Licinijevim zakonima za Rim. Propast po zgrtanju velikog dijela zemljišta u rukama nekolicine, koja različitim sredstvima lišava zemljišta velik dio pučanstva slabijega otpora i položaja, a tim ujedno suzbija od daljega održavanja i napretka one elemente, koji bi se bili mogli uzdržavati, odgajati i razvijati na korist zajedničkoga održavanja i napretka. Tu propast nijesu mogle spriječiti ni plemenite žrtve Agisa, Kleomenesa, braće Grakha, Saturnina i dr. Jer moć je ležala u rukama oligarhije, plutokracije i optimata, s pomoću koje su oni znali gospodovati velikim dijelovima zemljišta te s njega odbijati pučanstvo. To je pučanstvo onda, bez čvrsta temelja života i zanimanja, postajalo jadni »proletarijat«, tužna i velika skupina, koja se u gradu skupljala bez posla tražeći prigode za igru i poguban užitak. Tako oslabljeno pučanstvo nije bilo više čvrsti oslon zemaljske obrane. Ono je kršljalo, dok ga, zajedno s oligarhijom i optimatima, nijesu pokrili svježi valovi ljudstva

s makedonskog juga, odnosno germanskog sjevera. Tim se okrenula jedna stranica — velika i poučna stranica ljudske povijesti!

Strani osvajači obično su među sobom dijelili zemlju, podvrgavajući dalje pobijeđeno pučanstvo različitim vrstama zemljišne podložnosti i podavanja. Na taj su način postupali Rimljani, Franci, Normani, Turci itd. Na taj je način pojačana tvorba velikih posjeda, koja se inače vršila prikupljivanjem, nadvladavanjem i stavljanjem slabijih pod pokroviteljstvo jačih. S tim u vezi nastaju različiti oblici zemljišne podložnosti i podavanja, feudalnog sistema i služnosti, koje su napredovanjem kulture i civilizacije postajale sve nesnosnije. O tom svjedoči bezbroj buna i pobuna, koje svoje pravo imaju dobiti tek u najnovije doba. No do ovog doba protekle su međutim agrarne prilike u različnim zemljama do različnog stepena napretka. Prema tome se one nijesu mogle niti se mogu svršiti jednakom mjerom.

*

Srednji Vijek, u pogledu agrarnih prilika, pogoduje razvijanju feudalnog sistema. Pod utjecajem kršćanske vjere ropstvo u svojim surovim oblicima nestaje, ali namjesto njega dolaze različite zemljišne podložnosti i podavanja (kmetstvo, kolonat i sl.) Tome su pogodovale opće prilike onoga doba, gdje još nije bila dovoljno razvijena javna sigurnost pa su se tako seljaci stavljali pod okrilje vitezova, knezova i različitih vladarčića. Razvijanje apsolutne vladavine osnivalo se također na podložnosti tako, da su velike dijelove zemlje dobivali vazali, udvorice i plemstvo. Spram njih je seljak bio »glebae adscriptus« s dužnostima različitih podavanja.

Povijest pokazuje, da je od takvih prilika prvi i odlučan korak naprijed učinila Engleska, zahvaljujući to svojim posebnim prilikama geopolitičkog smještaja, bez kojih teško da bi ta zemlja dosegla svoj današnji stepen napretka, veličine i ugleda u svijetu. Feudalne uredbe postojale su i tamo, kao i u kopnenoj Evropi. Donijeli su ih Normani. Ali zbog spomenutih prilika, koje su tako omogućile nesmetano razvijanje, tamo je najprije skršena samovolja plemstva i udarena čvrsta osnovica parlamentarizma. Tako onda tamo već u trinaestom vijeku nastaju brojna oslobođenja i olakšanja od zemljišne podložnosti. U tom je smjeru međutim odlučno djelovala strahovita kuga u god. 1348., zbog koje je prorijeđenome stanovništvu u svrhu bolje obradbe zemlje dana sloboda kretanja. To se pučanstvo moglo onda odati i drugim poslovima, koji su naciji pružali put do veličine u pomorstvu, industriji i trgovini. Na taj se način izbjeglo opasnosti propadanja toga pučanstva, kojemu bi se bez drugoga uposlenja, u samom poljodjelstvu pružalo sve to uže područje rada. U to doba počinje naime polet industrije sukna. Kako je tlo i podneblje u Engleskoj vanredno pogodno za uzgoj ovaca, od kojih se dobiva skupocjena i toliko tražena vuna, to je po trgovačkim načelima kapitalističke ekonomije, koju je poslije obrazložila i razvila klasična nauka, zapuštavana obradba zemljišta u korist gajenja ovaca. U tom je pogledu engleska vlada pokazivala osobit protekcionizam, pa su se tako sve veći dijelovi zemljišta zgrtali u rukama landlordova u svrhu gajenja ovaca. Zališno je pučanstvo jednostavno otjerano sa dotičnoga zemljišta što u industriju što na more te potom i na osvajanje kolonija. Na to se doba tužno obazire Toma Morus u svojoj »Utopiji«, veleći, da je to bilo doba, gdje su ovce jele ljude. U Engleskoj je još od god. 1801.—1831. zemljišnim lordovima dodijeljeno oko 3 i po miliona jutara općinske zemlje, što je imalo za posljedicu, da se seljaštvo u toj zemlji tako reći izgubilo, dok su se razvili pašnjaci i lovišta te veliki gradovi i luke sa silnom trgovinom i industrijom, prometom i saobraćajem, gdje se uposluje najveći dio pučanstva. A to pučanstvo pokazuje silan porast. Koncem 16. vijeka imala je naime Engleska svega oko 4 miliona stanovnika, u sedamnaestom vijeku oko 6 miliona (dok je Francuska imala oko 24 miliona), god. 1801. oko 10 miliona, a sada evo ima oko 46 miliona stanovnika. Golem dio toga pučanstva drži trgovina i industrija, posredstvom koje se dobiva jeftinija hrana u inozemstvu. Engleska sama teško može prehraniti četvrtinu svojega pučanstva. S obzirom na takve prilike može se razumjeti engleska borba za vodstvo trgovine i industrije te gospodstvo na moru. Jer čim izgubi jedno ili drugo, izgubit će

svoje pučanstvo, a time i svoj položaj i svoju moć, koja se kao nacionalni ponos već uvriježila u engleski značaj.

No na obzorju svjetske povijesti već su se pojavile nove sile i smjernice, koje traže jednak položaj. Ta se borba polagano, ali stalno, dalje razvija i pod njenim pritiskom kao da se već zapažaju znaci previranja. Engleska je međutim suviše daleko otišla u svojem razvoju, a da bi bilo koja agrarna reforma mogla jednaku moć razviti na njezinu tlu. Ta se moć sada prenosi kao rasadnica diljem njenog golemog imperija. Stoga se sve njene najnovije agrarne mjere (kao na pr. »Allotments Act« od 1882. i »Small Holdings Act« od 1887, 1908—19, 1926.) mogu posmatrati tek kao manja olakšanja za uzdržavanje engleskoga pučanstva.

S razvojem u Engleskoj bio je u uskoj vezi i razvoj u Francuskoj, što slijedi iz brojnih veza između te dvije zemlje. Razvoj u Francuskoj razlikovao se međutim znatno od razvoja agrarnih prilika u ostaloj kopnenoj Evropi. To je opet u svezi s razmjerno ranom centralizacijom vlasti u rukama kralja. Osobito je važna razlika u tom, što se francuski seljak mogao slobodno kretati, dok je onaj u Srednjoj Evropi bio vezan uz zemlju. Francuski je seljak međutim bio vanredno teško opterećen različitim podavanjima, a osobito omraženim reparticionim porezom »taille«, od čega je plemstvo i svećenstvo bilo oslobođeno, prvo zato, jer služi kralju i državi svojom krvi a drugo svojom molitvom pa da zato seljaštvo treba da služi plaćanjem poreza. No plemstvo je samo držalo u svojim rukama jednu trećinu svega zemljišta, a crkva oko jednu desetinu. Za obradbu tog zemljišta trebalo je snositi opet nova davanja. Kako su zbog ratovanja neprestano rasli novi troškovi, to je i te trebalo snositi i sve to s pomoću poreza. Takvi su tereti tiskali seljaštvo u sve veću bijedu. Svježe su snage sa sela bježale u gradove, napose u Pariz, gdje se onda opet skupljao nezadovoljan proletarijat, spreman na revoluciju. Vidjevši plemstvo, u zadnji čas, da je revolucija neizbježna, odreklo se svojih povlastica, njih oko 150 na broj (4. VIII. 1789.). To je međutim bilo već prekasno. Velika je revolucija izbrisala temeljito sve povlastice te izjednačila i

plemstvo i seljaštvo, kako u pravima, tako u dužnostima. Slobodarski val francuske revolucije prešao je dalje po Evropi, došavši negdje prije, negdje kasnije. Svuda je još naišao na kule feudalizma. U prvom redu u samoj Njemačkoj.

U Njemačkoj se feudalni sistem osobito razvio u istočnim dijelovima zemlje, gdje je bilo Slavena. Onamo su hrlili njemački osvajači iz gušće napučenih dijelova svoje zemlje, potiskujući Slavene i stvarajući novo podložništvo. Tamo je njih vodila pjesmica, koja počinje riječima: »Nach Osten wollen wir reiten...«, pjesmica, koje se Slaveni još i danas sjećaju!

Uostalom niti ta njemačka kolonizacija nije otklonila neke tužne posljedice, koje Damaschke navodi upravo kao uzor zlosretnih feudalnih prilika. Te su se prilike osobito istakle baš na području, koje je osvojeno od Slavena. Jer dok su se u jugozapadnim njemačkim zemljama, nakon tridesetgodišnjeg ratovanja, a osobito nakon francuske revolucije, prilike razvijale spram tvorbe maloga posjeda sa slobodnijim seljaštvom, dotle se u istočnoj Prusiji razvijala tvorba domena i nakon oslobođenja seljaštva u god. 1801. Tome je išlo u prilog i prisvajanje nauke o slobodnoj trgovini, kako je ona bila razvijena u Engleskoj. Tako je tokom 19. stoljeća u istočnoj Prusiji oko 4 miliona jutara seljačke zemlje prešlo u ruke velikoga posjeda. Jedva oslobođeno seljaštvo bez državne potpore nije moglo izdržati utakmicu dobro organizovanih velikih posjeda, koji su se k tome izdašno koristili posebnom organizacijom kredita (t. zv. »Landschaften«). Seljačka su dobra onda upravo uz smiješnu cijenu rasprodavana i priklapana posjedu plemstva. Seljaštvo se tada počelo u velikim grupama seliti u svijet. I sada evo Damaschke (II., 393.) navodi: »Oko 5,600.000 ljudi izgubio je naš narod u 19. stoljeću po iseljavanju i to su bili baš najkrepči, koji su težili za domom s onu stranu Oceana, kad im je to domovina uskratila. Oko devet desetina od njih išlo je u Sjedinjene Države. Naseljeničke obitelji osobito obiluju djecom. Što onda dakle znači za razvoj Unije tih pet i po miliona ljudi s djecom i djecom djece! Oni su tamo prijeko tako promicali poljodjelstvo, da je zbog njihove konkurencije najprije uzdrmano gospodarstvo

poljoprivrednih dobara u staroj domovini a njihovi su unuci bili na kraju oni, koji su u odsudnome času pridonijeli odluci protiv stare Njemačke (od unijskih časnika, koji su 1918. stupili u Trier bijaše 40% njemačko-američkog podrijetla!)«.

U Rusiji ograničiše knezovi, tokom 16. stoljeća, slobodu kretanja seljaka te počeše nezaposjednutu zemlju držati za svoje vlasništvo. Kad se seljaci pobuniše, budu krvavo ugušeni. Katarina II. podijeli svojim ljubimcima oko 850.000 kmetova zajedno sa zemljom, koju su ti kmetovi obrađivali. Od 1796.—1801. darovao je opet Pavao I. svojim udvoricama oko 600.000 kmetova, a Nikola I. stvorio je boljarskih posjeda na površini od 863.315 desjatina. Aleksandar II. i njegov nasljednik unatoč ukinuća zemljišnog podložništva stvaraju golema lena, koja se cijene s 982.000 desjatina itd. (v. Wauters »La Réforme Agraire en Europe«, Bruxelles 1928., str. 31.).

Slobodarski je val francuske revolucije djelovao i na prilike u Rusiji. Zemljišno podložništvo bude ukinuto god. 1861. Jedan dio zemlje bude dodijeljen seljaštvu, koje ga je moglo uživati po zajedničkoj organizaciji, poznatoj pod imenom »mir«. Ta je organizacija obično obuhvatala jednu seosku općinu, a sastojala se u tome, što se u njenome posjedu površina zemlje periodički dijelila među pojedine seljake u svrhu individualnoga obrađivanja i iskorištavanja. To dakle nije bila organizacija izrazito komunističkog značaja, kako se to često shvaća. To je potrebno istaknuti, da bi se mogli razumjeti osnovi seljačkog otpora u Sovjetskoj Rusiji.

U carskoj je Rusiji ova organizacija postajala međutim pravim stanicama revolucionarnog tla. Velik se dio zemlje nalazio još i dalje u rukama velikoga posjeda. Samo je krunsko zemljište zauzimalo oko 40% evropske Rusije i to najvećim dijelom u stepama i šumama. Za vrijeme oslobođenja seljaštva bilo je otprilike dvije trećine zemlje u rukama države i vladarske kuće, a jedna trećina, otprilike, u rukama plemstva. Ovo se zemljište sastojalo većinom od oranica i od toga je seljaštvo iskorištavalo oko 40%, a ostalih je 60% obrađivano s pomoću kmetova. Nakon potpunog oslobođenja seljaštva ova je posljednja

zemlja postepeno i u najvećoj mjeri oduzimana pa se pridjeljivala na iskorištavanje spomenutim seljačkim organizacijama. Ali taj je proces stalno zaostajao za umnožavanjem ruskog pučanstva. Rusko je plemstvo nastojalo u svojim rukama zadržati jednom stečeno zemljište pa je u tom znatnim dijelom i uspijevalo. No kako se seljaštvo unutar »mira« silno množilo, to je i zemljište, raspoloživo za diobu po svakoj glavi, postajalo razmjerno sve manje. Tereti su međutim stalno dalje rasli i pučanstvo je onda sve više padalo u bijedu. Tome je uostalom mnogo bila kriva i sama organizacija »mir«, jer je pučanstvo u njoj nalazilo slab poticaj za intenzivnije obrađivanje, pa je tako i zemljišna kultura ostajala na niskome stepenu. Rusko je seljaštvo bilo međutim uvjereno, da ga nevolja bije samo zbog nedostatka zemlje. Ono je postajalo upravo gladno zemlje pa se počelo zbog nje sve više buniti. Nakon bune Jacqua u Francuskoj, Tylera u Engleskoj, Husita u Češkoj, Matije Gupca u Hrvatskoj itd., postaju sve češće pobune seljaštva na Istoku Evrope. Nakon pobuna Bogdana Hmelnickog, Stenjke Razina, Pugačeva itd. bune su seljaštva u Rusiji osobito česte. Tako onda Wauters (o. c., str. 42.) bilježi, da se od god. 1861. izređalo neko 2000 seljačkih buna i pobuna. Kako su one gušene, o tome ima nama blizo svjedočanstvo nesretnoga Matije Gupca. Rusko je seljaštvo stoga samo čekalo na zgodan čas za revoluciju. Taj čas kao da je došao za rusko-japanskog rata. Nastaje velika buna god. 1905. No i ona još nije uspjela, već je krvavo ugušena. Iseljavanje se pojačava, bijeda raste, nezadovoljstvo sve više prijeti. To vidi sad i ruska vlada te poseže za značajnim mjerama, da se to stanje popravi. God. 1906. počinje se provoditi čuvena Stolypinova agrarna reforma. Ta je reforma išla za izdvajanjem seljaštva iz zajedničke organizacije »mir« i njegovim prevođenjem u stalne individualne posjede pomoću zamašnoga djela unutarnje kolonizacije.

Kolika je potreba bila ruske unutrašnje kolonizacije, to očito pokazuje nekoliko brojeva. Računa se naime, da je u Rusiji od god. 1861.—1916. prešlo u ruke seljaštva oko 47% velikoposjedničke zemlje. Ali to ipak nije išlo korakom sa snažnim porastom pučanstva, koji je svake godine iznosio prosječno oko 2 miliona.

Zbog toga su se seljački dijelovi zemlje unutar organizacije »mir« sve više smanjivali, dok je obradba i dalje ostajala na niskom stepenu, a tereti su i dalje rasli. Utvrđeno je tako, da je obradbom površina zemlje po jednom seljačkom individuu sa 4.8 desjatina u god. 1860. spala na 3.5 desjatina u god. 1880. i na 2.6 desjatina u god. 1900.! Međutim je još i dalje bilo velikih dijelova puste zemlje, koja se mogla obrađivati. Budući da je plemstvo uporno čuvalo svoje zemljište u blizini seljačkih organizacija, dalja se i neobrađena zemlja mogla uzeti u obzir samo s pomoću opsežne kolonizacije i razrješavanja organizacije »mir«. A za to je trebalo mnogo vremena i još više sredstava. Za uspješno provođenje kolonizacije osnovane su posebne agrarne banke, a novim je zakonskim mjerama određeno, kako svaki seljak može steći stalan individualni posjed zemljišta. Ali se tu doskora pokazao nedostatak iskustva pa i konservativan otpor ruskoga pučanstva. Velik dio ruskih seljaka nije bio naime spreman da napusti svoje običaje u zajedničkom načinu iskorištavanja zemljišta, a tome je dobrim dijelom bilo krivo i nesavršeno, dotično loše koloniziranje. Kad su seljaci, koji su istupili iz »mira«, dobivali za obrađivanje pusto zemljište, bez potrebnih sredstava i bez prikladnoga prometnog smještaja, u osami, daleko od svojih, onda su oni to brzo rasprodavali i prelazili u proletarijat, koban za svršetak ruskoga carstva.

II. PORATNA AGRARNA REFORMA

1. *Općeni razlozi agrarne reforme*

Impuls evropskoj reformi tvori skup mnogobrojnih i dubokih razloga. I ova je reforma plod razvoja u ljudskome društvu. Ona je nikla u svijesti, koja traži jednakopravnost i slobodu, bar relativnu slobodu, a razvila se i ostvarila po napretku kulture i civilizacije, koja je potisnutoj većini omogućila, da preuzme vlast u svoje ruke. Agrarna reforma ne bi mogla tako nastati, da nijesu stvorene one uredbe, koje seljaka oslobađaju od sudbene milosti i oružane zaštite »zemaljskog gospodara«, gospodara po sili, sticajem različitih prilika. Po tome se vidi, da su agrarnoj

reformi prethodili svi oni faktori, koji su omogućili to mijenjanje položaja. Takvi su faktori u prvom redu popravljanje uprave, u vezi sa suzbijanjem pojedinačne samovolje, kao i razvijanje opće kulture, koja je stajala u nužnoj vezi sa razvijanjem i podizanjem položaja pojedinih zemalja. Takvi se faktori nijesu, na žalost, razvijali bez žestokih potresa, jer dominantni elementi nijesu često popuštali drugačije nego pred pritiskom sile. Tako su onda nastajale brojne revolucije i borbe.

Razlozi evropske agrarne reforme našega stoljeća ističu se nacionalnom, socijalnom i ekonomskom naravi.

Nacionalni su se razlozi osobito istakli u novim državama. Svršetkom svjetskoga rata digla se u tim državama do vlasti volja i svijest, koja se smatrala potisnutom na domaćem tlu po sili, koja je tuđincu dodjeljivala velike posjede. Osobito svjež primjer takva tečenja zemlje pruža povijest germanske kolonizacije na Istoku današnjega njemačkog Reicha, u Poljskoj, pa još dalje u Litvi i u Srednjoj Evropi (po politici Habsburgovaca u svrhu oslabljenja autonomističkoga pokreta dotičnih zemalja). Na sličan su način postupali ruski vlastodršci u baltičkim pokrajinama. Kolik je to impuls davalo agrarnoj reformi, lijepo svjedoče riječi letskog ministra Gailita u izvještaju o agrarnom zakonu od god. 1925.:

»Veli se, da ima sedam stotina godina, kako su stranci bačeni olujom na Dvinu. Oni su rekli: Ova zemlja pripada nama! Ta se riječ obistinila: ova je zemlja postala njihovim plijenom. Nije potrebno da ovdje iznosim, što su oni učinili. Onaj naime, koji je rođen od letske majke, zna to od svoga djetinjstva. Narod vjerovaše i vjeruje, da ćete Vi, koji ste kao narodni predstavnici ovamo poslani ,a to će reći, koje je letska majka rodila, da ćete Vi narodu vratiti ono, što mu je grubim nasiljem oteto, da ćete radnom narodu vratiti njegovu djedovinu, njegovu svojinu, njegovu zemlju« (v. Wauters, str. 23.).

Posve je razumljivo, da je to novo raspoloženje u vlasti išlo za tim, da se domaće tlo dodijeli u prvom redu onima, koji su njegov najsigurniji oslon. Tako su onda oduzimani veliki posjedi osobito stranim pripadnicima i u prvom redu dodjeljivani

borcima protiv staroga poretka. Na taj se način dijelila zemlja i na Balkanu iza oslobođenja od Turaka. Tome su se u prilog osobito isticali socijalni razlozi, koji su tražili, da se od nekolicine velikih posjednika oduzme zemlja i dodijeli mnoštvu državnih pripadnika, koji uopće nijesu imali zemlje ni stalna uposlenja pa su tako opet prijetili proletarizacijom i svim onim kobnim posljedicama, koje je ona u čitavoj povijesti donijela. Uz to su se isticali i ekonomski razlozi: Nekolicina velikih posjednika zgrnula je u svojim rukama velike komplekse zemljišta, koji su se nedovoljno obrađivali, pretvarali u pašnjake, trkališta i lovišta, od čega je slaba korist državi. Ta se zemlja trebala podijeliti onima, koji će je obrađivati i stvarati prinose od koristi za općenitost, naročito za državnu blagajnu, koja svoju snagu konačno crpe od jakih porezovnika i razvijene poreske snage. Na tom temelju počiva i mogućnost unutarnje kolonizacije, a ta je velika značaja za svaku naciju.

Unutarnja se kolonizacija u novim državama mogla opet osloniti o nacionalne razloge, a te su istakle i obrazložile već i stare države. I u tim se državama istakla naime unutarnja kolonizacija kao potreba uposlenja viška pučanstva i to uposlenja baš ratarstvom, koje je primarno vrelo svježe snage u svakoj državi, jer je radna snaga industriji i ostalim dijelovima gospodarstva došla i još uvijek dolazi sigurno od ratarstva. Način života u toj grani gospodarstva, sa slabo razvijenim brojem užitaka i veza, djeluje veoma povoljno na umnožavanje pučanstva. Svojom konservativnošću i svojom povezanošću uz rodnu grudu, ratarsko je pučanstvo najvjerniji branilac svake države. Istina, u industrijskim se zemljama razvija inteligentno radništvo, koje, po svojem znanju ravnanja strojevima i motorima, spram jednake fizičke snage ratarskog pučanstva reprezentira moćnijega protivnika. Ali to se industrijsko pučanstvo, koliko pokazuje dosadašnji razvoj, tako ne uzdržava i ne množi, kao ratarsko. A kako je za svaku državu broj zdravoga pučanstva oduvijek bio, a valjda će i biti, jedan od najvažnijih faktora napretka, razumljivo je, što se svuda pokazuje težnja, da se ratarsko pučanstvo održi.

U tom raspoloženju ne tvori izuzetak ni Velika Britanija, koja je, kako je to navedeno, po svojem povjesnom razvoju najviše žrtvovala svoje ratarsko pučanstvo. I ona sada nastoji popraviti svoje »pogreške«, kojima je došlo do toga, da u Engleskoj oko 2000 obitelji dijeli polovinu cijele zemlje; gdje neki veliki posjedi zauzimlju površinu od 80.000 hektara, dok brojni ratari uopće nemaju zemlje. Spomenutim »Small Holdings Act«-ima i uz velike financijske žrtve nastoje se sada tamo stvoriti samostalni individualni posjedi na površini do 20 hektara, dok t. zv. »Allotments« imaju da pruže radničkim obiteljima manje površine zemlje (do 2 ha) za stanovanje i ratarsko zanimanje.

U tom je pogledu najveći napredak ipak pokazala Njemačka, poticana naročito težnjom suzbijanja poljske »opasnosti« na istočnim granicama, kao i potrebom domaćih ratara na istoku Reicha, gdje veliki posjed zauzima sve do 50% ukupne površine (Pomorje). Ta je njemačka unutarnja kolonizacija, koja se organički proteže kao sastavni dio agrarnog reformiranja počevši od pruskih vladara Friedricha Wilhelma I. i Friedricha Velikoga, nastavljena s osobitim poletom po dolasku Bismarcka na vlast. Zatim je donesen poseban zakon za naseljavanja (»Ansiedlungsgesetz« od 1886.), po kojem se posebnoj komisiji (»Ansiedlungskomission«) stavlja na raspolaganje kapital od 100 miliona maraka (a poslije i do jedne milijarde) za prikupljanje zemljišta u svrhu naseljavanja.

To se zemljište imalo otkupljivati osobito iz poljskih ruku, t. j. ondje, gdje je jak poljski živalj, pa onda dodjeljivati njemačkim naseljenicima, da se utjecaj poljskoga pučanstva oslabi i po mogućnosti suzbije. U svrhu financiranja tih poslova pozvane su u pomoć i t. zv. »Rentenbanke« t. j. oni državni instituti, koji su po zakonu od god. 1850. imali pružati seljaštvu pomoć, da potpuno otkupi različite obveze spram zemljišnih gospodara. U pomoć su prizvane i »Generalne komisije«, t. j. oni organi, koji su po zakonu od god. 1817. imali provoditi odredbe Stein-Hardenbergova zakonodavstva u svrhu diobe zajedničkoga zemljišnog posjeda i okupljanja razbacanih zemljišnih čestica. Nova su se naselja tvorila s pomoću t. zv. »rentovnog dobra« (»Renten-

gut« po zakonu od god. 1890. i 1891.), t. j. takva ratarskog posjeda, koji se stiče plaćanjem utvrđene novčane godišnje rente i stavlja kupcu na iskorištavanje posredstvom »Komisije za naseljavanje« s time, da ponovno pravo otkupa pripada državi. Renta se plaćala kroz dulje vrijeme (kroz 50 godina ili 2 generacije) u vrlo niskom postotku (2.5%—3%) od kapitala, koji je »Komisija za naseljavanje« uložila u dotično dobro. Ako je u praksi otplatom stečena svojina takva dobra, to je s pomoću primjene običajnoga germanskog nasljednog prava i na ovu vrstu zemljišnih posjeda (»Anerbenrecht«), kao i s pomoću prikladnoga opterećivanja prigodom otuđivanja u nepoželjne ruke, polučena svrha, za kojom se išlo prigodom provođenja ove kolonizacijske politike. Praktički međutim teško da je do tih postupaka i dolazilo, jer je glavno područje te kolonizacije, po versailleskom ugovoru, pripalo Poljskoj. Do god. 1918. stvoreno je međutim, kako to bilježi C. J. Fuchs (»Deutsche Agrarpolitik vor und nach dem Kriege«, Stuttgart, 1929., str. 34.), po »Komisiji za naseljavanje« svega 21.784 naseljeničkih mjesta s 309.475 hektara zemlje u 300 novih sela. Od toga je bilo 19.608 rentovnih dobara i 2.176 zakupa. »Generalna komisija« stvorila je do god. 1914. dalje 21.535 rentovnih dobara s 238.448 hektara zemlje. Osim toga su stvorena još brojnija naselja po privatnoj inicijativi, koju su uz potporu države vodila brojna društva (v. »Handwörterbuch der Staatwissenschaften«, IV. Aufl. B. V.). No to se sve drži samo kao početak, jer Njemačka želi još milione hektara puste, močvarne, pošumljene i velikoposjedničke zemlje naseliti stotinama hiljada novih naseljenika, da sebi stvori črst osnov svojim ratarskim pučanstvom, da otkloni zle posljedice prenagloga industrijskog i gradskog razvitka, da razvije svoju ratarsku proizvodnju do stepena samoopskrbe i da onda po svojoj vlatsitoj snazi zauzme u svijetu onaj položaj, za koji ona pokazuje silnu volju.

Provedba agrarne reforme

Općenita je značajka agrarne reforme, da su njene dobre posljedice stajale u obrnutom razmjeru s brzinom i radikalnošću

provođenja. To odmah svjedoči primjer Rusije. Tamo zapravo i nije provedena agrarna reforma, već agrarna revolucija. Opet se obistinila ova Kantova riječ: »Jedan narod može samo polagano da napreduje. Ako se baci u revoluciju, može uspjeti da obori kakav despotizam ljudi i častohlepan ili interesiran pritisak. Ali samo time on ne može nikada postići reformu u svojim mislima. Naprotiv, nastavi li tako, drugi će doći na mjesto starih pa će služiti kao prečaga uvijek tako brojnom mnoštvu idiota!« (v. A. Saintes: »Histoire de la vie et de la philosophie de Kant«, Paris 1844., str. 244.).

Agrarne su se prilike u Rusiji razvile dalje evo ovako:

Rusko seljaštvo nije čekalo ni dočekalo izvršenje danih obećanja po završetku svjetskoga rata. Osokoljeno ratnim metežom i uzdajući se u svoje sinove, koji su svojom puškom i sabljom branili rusko carstvo od vanjskih neprijatelja, ono je sebi samo već i prije svršetka rata počelo prisvajati okolnu zemlju plemstva. To je bilo u početku god. 1917., malo po malo i bojažljivo, ali onda sve smjelije. I kad su proletarizirani sinovi seljaka konačno poduprli i digli boljševičku revoluciju, onda se ono kao bujica oborilo na velike posjede, trgajući i grabeći sve što im je došlo pod ruke, trgajući pače i same temelje velikoposjedničkih zgrada. Zemlja se odmah razdijelila i »glad« za njom kao da je bio utažen. Na vlast su međutim došli boljševici na čelu s Lenjinom, koji su sada trebali da provedu u praksi svoju teoriju o blagodatima komunizma. Uspostavljena sovjetska vlada ukinula je doista papirnim dekretom od 26. X. 1917. privatno vlasništvo nad zemljom. Zakonom od 19. II. 1918. izvlašćuju se svi seljaci i zemlja se daje na iskorištavanje onomu, koji je posjeduje i obrađuje. Privatno vlasništvo, po tome zakonu, ne opstoji, pa se ne može ni sticati ni prenositi. Zatim se ukida i privatna trgovina, a mjesto novčanih poreza određuje davanje ratarskih višaka preko ličnih potreba.

Posljedice su tih mjera bile, da je seljak zapuštao obrađivanje zemlje preko ličnih potreba. Obradbena površina zemlje spala je tako brzo na dvije trećine predratnoga stanja, a žetveni je prinos pao pače i na jednu polovinu. Doskora su se u kapita-

lističkoj Evropi sabirali milodari za gladne u Rusiji, koja je prije rata bila žitnica Evrope! Njen je položaj još taman i neizvjestan...

Pored Rusije sličnu je nevolju osjećalo seljaštvo u Rumunjskoj. I to se seljaštvo često bunilo. Osobito je tako značajna bila buna rumunjskog seljaštva god. 1907. Odonda je i rumunjska vlada poduzela štošta, da se ublaže zle posljedice silnoga velikog posjeda, koji je po cijelom trustu zakupodavaca, uz nepovoljne uvjete, davao seljaštvu zemlju na obrađivanje. Temeljita reforma nije međutim provedena sve do svršetka svjetskoga rata. Ta je reforma bila vezana obećanjima rumunjske vlade, koja se osobito isticala za vrijeme rata spram boraca seljačkog podrijetla. Do te reforme držalo oko 4.000 velikoposjednika otprilike jednako toliko zemlje, koliko 1,250.000 seljačkih gospodara, t. j. oko 4 miliona hektara obrađene zemlje. 842 velika posjednika gospodarila su gotovo polovinom površine zemlje, a 63 velika posjednika držala su oko 30% obrađene površine. Nejednakost je dakle bila očita.

Rumunjska agrarna reforma energično je provedena zakonom od 15. XII. 1918. Po tom se zakonu veliki posjed imao tako reći uništiti, jer je progresija izvlaštenja posjeda rasla s njegovom veličinom tako, da je iznad 10.000 hektara sve izvlašteno do 500 ha. Taj jednolik i nevješt postupak nanio je gotovo cijeloj zemlji veliku štetu; jer na taj način udareni napredni veliki posjed u rijetko napučenim krajevima zemlje ubrzo je opustio, zbog čega je proizvodnja zemlje gotovo katastrofalno pala. Vodioci rumunjske agrarne reforme valjda su to i sami doskora vidjeli, dok su god. 1921. donijeli nov zakon, kojim se napredan veliki posjed u rijetko napučenim krajevima štiti od takvih postupaka.

Izvlaštena je zemlja naplaćivana s 5%-tnim obveznicama, isplativim kroz 50 godina po jednom posebnom fondu, u kojem s $^1/_3$ učestvuje država, a s $^2/_3$ seljaci s naplatom za dobivenu zemlju. Ta se naplata sastojala u polovini kupovne cijene, koja je utvrđivana s 40-strukom stopom zakupa od god. 1917—1922., već prema kraju. Do konca god. 1925. izvlašteno je od 6,882.254 ha izvlastive zemlje svega 5,889.709 ha, od čega je na 708.000 seljaka razdijeljene već 2,438.594 ha. Veliki posjed, koji je prije reforme držao oko 47% oranica spao je nakon reforme na 8%!

Uporedo s izvršavanjem agrarne reforme u Rumunjskoj zabilježeno je vanredno padanje proizvodnje. Rumunjska, koja je prije rata bila bogata izvoznica žita, nakon rata je došla dotle, da je i sama počela uvoziti žito. To se odmah pripisalo posljedicama te reforme.

Ima međutim mišljenje, da agrarna reforma nije kriva tom padu rumunjske proizvodnje. Ističe se naprotiv, da je baš po toj reformi spriječena katastrofa rumunjske proizvodnje (v. Bercearu »La Réforme Agraire en Roumanie«, Paris, 1928., str. 66. — Sisesti), jer da je zemlja ratom toliko opustošena i unatrag zabačena, a njeno stanovništvo toliko izmoreno, da bi proizvodnja jamačno još dublje pala, da seljak nije dobio novu zemlju. Padanje proizvodnje zbog sličnih razloga u god. 1919.-1921. uostalom da se primjetilo u cijeloj Evropi i ondje, gdje se agrarna reforma nije provodila.

To se mišljenje i opažanje može držati samo dijelom za ispravno. Utvrđeno je naime, da rumunjska proizvodnja pokazuje tako silan nazadak spram predratnog stanja ne samo zbog rata i njegovih posljedica za redovno obrađivanje zemljišta i prometanje njegovih proizvoda, već dobrim dijelom baš zbog toga, što se agrarnom reformom veoma pogodovalo promjeni u načinu i vrsti obrađivanja. Prosječan prinos žita spao je spram predratnog stanja ne samo zbog zapuštenosti zemljišta, već i zbog promjene u vodstvu i znanju obrađivanja kao i po smanjenju izdašnosti tržišta za manja gospodarstva. Posljednja je činjenica znatno utjecala na to, da su seljaci napuštali proizvodnju kvalitetne pšenice te više proizvodili hranu za tovljenje stoke. Tako se onda posljednjih godina dogodilo, da je Rumunjska morala uvoziti pšenicu iz Jugoslavije, dok su na zalihi stojale velike količine ječma, koje su se u glavnom izvozile u Njemačku. A sama činjenica, što rumunjska žetvena izdašnost još i dalje stoji nisko ispod predratnog stanja, pokazuje, da toj nevolji, koja je još k tome izazvala silnu utakmicu na tržištu, nije kriv samo svjetski rat.

Takve posljedice agrarne reforme djelovale su kao opomena drugim zemljama. U prvom redu susjednoj Poljskoj.

Agrarna je reforma u Poljskoj početa zakonima od 2. VIII. 1919. i 15. VII. 1920. U toj su se zemlji istakli osobito nacionalističko-socijalni razlozi agrarne reforme: trebalo je podijeliti velike posjede siromašnom pučanstvu, koje se veoma brzo množilo i u nedostatku zarade mnogo selilo u inozemstvo, dok su tuđinci u svojim rukama držali velike dijelove zemlje. Još god. 1921. zauzimalo je oko 17 i po hiljada velikoposjednika nešto preko 13 miliona hektara zemlje, što čini oko 35% ukupne površine, dok su sitna dobra s osam miliona posjednika zauzimala samo 7.4 miliona ha ili 19% ukupne površine. U austrijskom dijelu predratne Poljske zauzeli su latifundiji preko 5.000 hektara ili oko 39% površine, dok su stotine hiljada poljskih sinova bile bez zemlje pa su selile u tuđinu za uposlenjem. Razlozi agrarnoj reformi u Poljskoj bili su dakle dovoljni.

Zbog spomenutih razloga pokazali su međutim vodioci agrarne reforme u Poljskoj značajan oprez. Poučeni iskustvom okolnih zemalja, koje su primijenile nagle mjere, izazvavši time padanje zemaljske proizvodnje, zaduživanje seljaštva i sl., vodioci poljske agrarne reforme sve su više ublažavali oštrinu, kojom su započeli. Tako onda zakon od 17. XII. 1925. znatno povećava najnižu granicu velikih posjeda, koji su se imali izvlastiti, a zatim utvrđuje i dulje vrijeme, kroz koje se agrarna reforma ima postepeno provoditi. Taj zakon izrijekom dopušta uzdržavanje uzornih velikih posjeda. A kako za samo provođenje agrarne reforme u vezi s potrebnom kolonizacijom ne dostaju potrebna sredstva, sprema i iskustvo, to i sâm napredak, koji je tim zakonom predviđen, znatno zaostaje za polučenim rezultatima.

U baltičkim je državama provedena agrarna reforma cijelim nizom zakona i uredaba, veoma zamašnih za život tamošnjega pučanstva. Najsustavnije, a može se reći i najuspješnije provedena je agrarna reforma u Finskoj, što zbog gospodarskog sustava te zemlje, što zbog prethodnih mjera za popravljanje životnih prilika finskoga pučanstva. U Finskoj naime na 34,343.000 hektara površine oranice zapremaju samo 2,177.000 hektara, dok šume pokrivaju gotovo 31 milion ha. Zbog toga se ovdje i način proizvodnje razlikuje od onoga u drugim zemljama.

U Finskoj se pučanstvo pretežno bavi stočarstvom i šumarstvom, koje vrlo rijetko napučenim stanovnicima (9 po 1 kv. klm. prema 8 u Norveškoj!) daje priliku za zdravo i unosno uposlenje. Iz toga slijedi, da se oskudica zemlje u Finskoj manje osjeća, nego u drugim zemljama. Mali je ratarski posjed u Finskoj bio i prije rata neznatan. Kao takav posjed smatra se u Finskoj svaki posjed ispod 50 hektara i tome posjedu nastoji država već od predratnog vremena ići na ruku različnim mjerama, koje se (po uzoru engleskih agrarnih mjera od god. 1907.) odlikuju umjerenošću i gospodarskim razborom.

U Estonskoj se, na temelju zakona od 10. X. 1919., izvlastilo 96.6% velikih posjeda sa preko 300 desjatina i to ukupno 2,346.494 ha. Polovina od toga ima služiti iskorištavanju u obliku šuma i pašnjaka, dok se 540.000 ha prepušta prijašnjim zakupcima, a 663.650 ha dodjeljuje siromašnim seljacima za tvorbu većega posjeda (15—30 ha).

U Letskoj je provedena agrarna reforma zakonima od 16. IX. 1920. i 3. V. 1922. S pomoću tih zakona izvlašćuje se privatni veliki posjed preko 100 hektara, koji je dotad zauzimao gotovo 3 miliona hektara, t. j. oko 48% ukupne ratarske površine, dok je svim seljacima pripadalo samo 39.4% te površine Posljednjim spomenutim zakonom bilo je zabranjeno u jednoj ruci nagomilati više zemlje od 50 hektara, a zakonom od god. 1924. ukinuta je obveza naknade štete izvlaštenima. Dosadašnji rezultati reforme pokazuju snažno razvijanje srednjega posjeda: posjedi između 10—15 hektara zauzeli su već nešto preko polovinu ukupne ratarske površine.

Agrarna je reforma u Litvi provedena zakonima od 18. XII. 1918. — 15. II. 1922. Glavna je težnja toga zakonodavstva, da se veliki posjedi podijele u nezavisna manja gospodarstva i da se tako spriječi silno iseljavanje iz te zemlje. Prije reforme zauzimao je veliki posjed oko 40% ukupne površine, a bio je velikim dijelom u rukama ruskoga plemstva. Taj je veliki posjed

izvlašćivan bez odštete, a dijeljen je u prvome redu žrtvama bune u god. 1861. Do konca god. 1925. bio je veći dio agrarne reforme proveden i znatan dio velikoga posjeda uspješnom organizacijom razdijeljen tako, da se postepena i razmjerno dobro proučena litavska agrarna reforma može smatrati jednom od najuspješnijih.

Takvu je agrarnu reformu bilo veoma teško provesti u Jugoslaviji zbog različnosti gospodarskih sistema, koji su tvorbom te nove države zatečeni. Kao na području poreza, tako je i ovdje bilo više sistema: u Srbiji je agrarna reforma uglavnom provedena već nakon oslobođenja ispod turskoga gospodstva i nakon balkanskog rata tako, da je tamo zagospodavao značajan mali posjed, zaštićen još značajnijom uredbom »okućje«. U Bosni i Hercegovini, kao u Staroj Srbiji i Macedoniji, opstojale su međutim turske agrarne uredbe, koje su podržavali spahije, bivši službenici Sultana, s nadimcima »beg« ili »aga«, a područno im pučanstvo (kmetove, čifčije i sl.) opterećivali sredovječnim služnostima i davanjima. U Dalmaciji su opstojali također ostaci feudalnih odnosa, po kojima su »koloni« (kmetovi) snosili različna ograničenja i služnosti. U Hrvatskoj i Slavoniji, kao i u Vojvodini opstojali su opet znatni veliki posjedi, koji su u tuđinskim rukama zapremali velike dijelove plodne zemlje, dok je siromašno pučanstvo selilo u svijet, u tuđinsku službu, u podzemne rudokope preko Oceana! U Sloveniji su agrarne prilike bile razmjerno najbolje, ali zbog nedostatka prikladne zemlje za kolonizaciju prijeti višak pučanstva, koji bi trebalo upraviti u najbliže krajeve.

O svim tim odnosima u Jugoslaviji govori pobliže poznato djelo M. Ivšića (»Les Problèmes Agraires en Yougoslavie«, Paris 1926.), pa zato ovdje ne treba o tome više duljiti. Dovoljno je samo spomenuti, da su dosada svi oblici spomenutih zemljišnih podložnosti ukinuti, veliki posjedi dijelom već podijeljeni i veliki posjednici dijelom odštećeni. Postupak je bio sličan kao i u navedenim državama pa se tako i ovdje zabilježilo padanje proizvodnje, zapuštanje zemljišta i teškoće zbog nestašice sredstava, spreme i iskustva za provođenje unutarnje kolonizacije,

bez koje je cijela ova reforma nepotpuna. S ovakvim se stanjem ne može i ne smije zadovoljavati, dok se hiljade najsvježijih narodnih snaga iseljuje u tuđinu za uposlenje! U tom je smislu imao povoljno djelovati »zakon o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima« od 19. VI. 1931.

Agrarna reforma u Čehoslovačkoj provedena je odmah po oslobođenju i to s razboritim oprezom. Veliki posjedi nijesu tamo naime odmah izvlašteni i dijeljeni, već su najprije stavljeni pod odsvojnu zabranu. Zatim se po zakonu od 16. IV. 1919. agrarna reforma imala provoditi tako, da je državi pripalo pravo otkupa posjeda iznad 150—250 hektara, već prema vrsnoći zemlje. Daljim se zakonskim odredbama išlo za popravljanjem položaja zakupaca kao i za tim, da se omogući dalje iskorištavanje velikoposjedničkog inventara te konačno za tim, da se utvrdi način i visina otplate za podijeljenu zemlju. Nova dioba zemlje u Čehoslovačkoj ima da ojača srednji i mali posjed spram velikoga posjeda, koji je pod utjecajem germanske fideikomisne politike bio veoma jak. Tako je na starom području Češke 45% sviju zemljoposjednika držalo samo 1.3% ukupne površine, dok je 236 obitelji, t. j. 0.2% sviju zemljoposjednika, držalo 27.7% ukupne površine. Takve prilike nijesu mogle opstojati u jednoj naprednoj državi, kao što je nova Čehoslovačka. To je država s razvijenom industrijom i velikim prirodnim bogatstvom zemlje pa je stoga kadra, da svojom kreditnom, carinskom, odgojnom i kolonizacijskom politikom pruži i malom ratarskom gospodarstvu povoljne uslove razvoja. Stoga je i dosadašnje provođenje agrarne reforme u toj državi moglo pokazati lijepe rezultate.

Veoma je oštra agrarna reforma provedena u Bugarskoj. Po zakonu od god. 1921. ograničen je naime u toj državi zemljišni posjed u vlastitoj obradbi s 30 hektara. Svaki posjed iznad te površine po tome zakonu ima biti izvlašten po srednjoj cijeni razdoblja od god. 1905.—1915. s time, da se od toga ima odbijati neki postotak, koji raste u progresiji s veličinom dotičnog posjeda (slično kao u Čehoslovačkoj). Taj je zakon međutim doskora izmijenjen tim, što je neizvlastivi minimum povišen na

150 hektara. Kako je u Bugarskoj već i prije te reforme mali i srednji posjed tako prevladavao, da je veliki posjed u smislu toga zakona bio neznatan, to je i ovom reformom onda veoma slabo zadovoljeno onima, koji su tražili zemlju za obrađivanje. Broj je takvih međutim u poratnoj Bugarskoj veoma porastao zbog dolaska bjegunaca i povišenja seljačkih tereta. Zato je sad i razumljivo, što je bugarska agrarna reforma pošla tako radikalnim putem.

Agrarna je reforma u Grčkoj provedena još god. 1917. s ciljem, da se počnu smanjivati veliki posjedi u Tesaliji i Macedoniji u korist novih ratara, koji su tražili zemlju za obrađivanje. Utvrđeno je pravo izvlašćivanja odštetom u državnim obveznicama, otplativim kroz trideset godina i zajamčenih prihodima od novih posjeda. Nakon nesretnoga rata s Turskom u god. 1924. došlo je ovamo još hiljade bjegunaca. U svrhu njihova smještanja priskočila je onda Grčkoj u pomoć Liga Naroda, posredujući u pribavljanju potrebnoga kredita.

Agrarna je reforma u Madžarskoj jedva došla do izražaja, i ako tamo još opstoje vrlo znatni veliki posjedi, dok se seljaštvo u najnovije doba ima, u svrhu kolonizacije, da seli u Afriku. Razlog takvim prilikama u Madžarskoj treba u glavnom tražiti u tome, što tamo veliki posjed još uvijek može na vlasti izvršavati utjecaj u svoju korist.

Manjega je značaja i poratna agrarna reforma u Austriji, što se znatnim dijelom ima pripisati oskudici prikladnoga zemljišta za kolonizaciju. Jer evo u najnovije doba jedan doista rodoljuban čovjek ostavlja ministarsku stolicu u Austriji, da vodi svoje zemljake na kolonizaciju južne Amerike! Te bi se prilike osjetljivo mogle promijeniti u slučaju sjedinjavanja s Njemačkom, gdje još imade prikladna zemljšita za obrađivanje. No poratna je agrarna reforma u Njemačkoj prošla slično kao u Madžarskoj. Za vrijeme rata i pod konac rata davana su velika obećanja ratnicima, ali kada ih je trebalo izvršiti, onda se pokazala oskudica potrebnih sredstava. U takvim prilikama nije onda ni zamašni »Reichssiedlungsgesetz« od 11. VIII. 1919. donio ono, što se od njega očekivalo. Ipak se u Njemačkoj pokazalo određeno

popravljanje položaja srednjega seljačkog posjeda prema velikom posjedu i to je u vezi s opisanim načinom njemačke unutarnje kolonizacije, u kojoj netom spomenuti zakon ima zauzeti značajno mjesto.

*

Pregled poratne agrarne reforme ovdje tim završuje. Agrarna reforma u drugim zemljama ili je već provedena ili se rasplinjuje u nizu manjih i postepenih mjera, koje ne zaslužuju naziv agrarne reforme. Sad se još najavljuje agrarna reforma u Španjolskoj u svezi s oborenjem monarhističkoga oblika vlade. Javlja se, da nova republikanska vlada u Španjolskoj namjerava razdijeliti velike posjede na jugu te zemlje među poljodjelce i tako učvrstiti svoj položaj. No to još nije provedeno i zato eventualne rezultate treba očekivati u budućnosti. Na svaki se način ne smije metnuti s uma, da sve te mjere, koje su navedene, ne tvore zaključka na ovom području agrarne politike. Agrarno pitanje zapravo opstoji na cijelom svijetu. Svuda opstoji problem diobe zemljišnoga posjeda i iskorištavanja u vezi sa razvojem opće proizvodnje. Ali sve ove mjere, koje su navedene pod zajedničkim nazivom agrarne reforme, po svojoj suvislosti mogu tvoriti posebno poglavlje sa značajnim posljedicama, koje također treba upoznati.

Posljedice agrarne reforme

Posljedice agrarne reforme trebaju se gledati u vezi s njenim uzrocima. Ti su se uzroci istakli, kako je to navedeno, nacionalnom, socijalnom i ekonomskom svojom naravi: veliki se posjed imao oduzeti iz tuđinskih ruku pa dodijeliti domaćim naseljenicima, koji su tražili zemlju, koji su je mogli bolje obrađivati pa prema tome povećavati zemaljsku proizvodnju te time postati najsigurnije vrelo snage, obrane i fiska svake države. To je eto bio glavni motiv poratnoj agrarnoj reformi Evrope. Jedni te isti uzroci došli su negdje više do izražaja, drugdje manje. Nacionalni su se uzroci istakli više u novim državama, a socijalni u starim, što je posve i razumljivo, ako se uzmu u obzir prilike razvoja na obim stranama. Ali u novim su se državama

svi ti uzroci istakli s osobitom oštrinom, pa su stoga i njihove posljedice pružile široko polje kritičkom opažanju. Nekoje od tih opservacija govore dovoljno o posljedicama agrarne reforme.

A. Skalweit (»Agrarpolitik«, Berlin 1924., str. 169.) piše, da je agrarna reforma gotovo u svim istočno-evropskim državama poslužila kao navalno oružje u borbi nacionaliteta. Manje štetne posljedice da je takva reforma imala u gušće napučenim zemljama, kao što je Čehoslovačka pa možda i Poljska, gdje ima dovoljno gospodarskih subjekata za nutarnju kolonizaciju. Ali kako po njegovu mišljenju i te zemlje pripadaju zaostalim narodima (»tiefstehenden Völkern«), to da i tu ne mogu izostati loše posljedice reforme, kojom su osobito pogođeni njemački veleposjednici. Osobito štetne posljedice da je imala agrarna reforma u Estonskoj i Letskoj, koje pripadaju najrjeđe napučenim zemljama na svijetu. Tu kaže, da su napredni veliki posjedi jednostavno razoreni, a na njihovo mjesto da nije ništa postavljeno, što bi im po vrijednosti bilo ravno. »Novi gospodari nijesu vrsni da drže zemlju u kulturi, dijelom zato, jer su oni sami niži, nesposobni ljudi, a dijelom zato, jer im, unatoč pljačkanja prijašnjih velikih posjeda, ne dostaje inventar, koji je u tu svrhu potreban. Zemlja pada natrag u stanje barbarske nekulture. Već sada nijesu ta agrarna područja kadra, da svoje tako rijetko pučanstvo opskrbe potrebnim ratarskim proizvodima pa se stoga mora uvoziti žito iz inozemstva«!

Ta oštra kritika agrarne reforme može se uzeti dijelom kao ispravna. Dijelom zato, jer se ovdje odbija razlikovanje između »viših «i »nižih« ljudi kao povod osuđivanja same reforme. Tim razlikovanjem Skalweit očito pristaje uz pangermansku školu, koja drži da bi se manje i slabije narodnosti trebale utopiti u moru germanstva, što bi za njih onda bio još veći znak »niskoće«! Ali Skalweit kao da zaboravlja, da su i sami Nijemci nekoč, za svojih pruskih vladara, privlačili strane gospodare, poimence ratarske iz Francuske, Nizozemske i Švajcarske, da im se njihovo gospodarstvo pridigne i razvije! Pa zar je to onda danas znak, da su oni bili »niži« ljudi? Kad bi tome doista bilo tako, onda bi i te narodnosti trebale težiti za tim, da uzmu u svoje

ruke tu njemačku zemlju i da smatraju neumjesnom svaku agrarnu reformu, koja bi išla za protivnim! Jer one su onda bile u gospodarskom pogledu naprednije i ako bi to bilo dovoljno opravdanje za uzimanje posjeda silom, onda se ni Nijemci tim povodom ne bi smjeli žaliti, kao što se žale danas na versailleski mirovni ugovor, koji im je »ugrabio« lijepe kolonizacijske krajeve! Ne smije se ipak zaboraviti, da svaki narod kakovgod bio, malen ili velik, slab ili jak, kao svako individualno biće na kugli zemaljskoj, ima ne samo pravo i potrebu, već i višu dužnost, da brani sebe i svoje osobine te da ih dalje razvija i predaje u raznolikost i dinamiku svijeta, na kojoj se i osniva sav ljudski napredak. Te osobine nijesu nastale samo pukim slučajem, jer one imaju svoj temelj i u fiziološkim i psihološkim potrebama, koje stoje pod utjecajem svojega kraja. Izjednačivanjem tih utjecaja s pomoću novih sredstava mogu se onda izjednačivati osobine u smjeru opće koristi. Kad su tako jedni narodi zbog vanjskih utjecaja zaostali, a drugi uznapredovali, onda se tim još ne mogu isključiti novi utjecaji, koji mogu djelovati na izjednačivanje u tome pogledu. Za svijet nije toliko važno, da neka zemlja izvozi što više žita, koliko je važno, da ona prehranjuje što više pučanstva. A u tom je eto pogledu agrarna reforma ipak djelovala povoljno, makar je izazvala neke potrese i gubitke, koji ju, bez sumnje, bacaju u loše svijetlo. U tom pogledu ima Skalweit pravo, kad upozoruje na loš postupak i nedovoljnu spremu u provođenju reforme. U tom je pogledu vrlo zanimljivo opažanje, koje iznosi M. Ivšić (str. 348.). Uzorni su se veliki posjedi dijelili među dobrovoljce i naseljenike, koji nijesu bili spremni, da čestito obrađuju tu zemlju i da tako u vrijeme mira proizvodnju svoje domovine uzdrže bar na onoj visini, na kojoj je ona bila, dok su se oni borili za slobodu, socijalnu pravednost, napredak itd. »U stvari su oni dobili poljoprivredne strojeve, australijsko žito za sijanje, »merino-ovce«, bikove i krave čiste pasmine za uzgoj, sve po zapljeni s velikih posjeda; ali malo vremena iza toga strojevi su postali neupotrebljivi, žito za sijanje poslužilo je kao kruh, »merino-ovce« su zaklane i pojedene, stoka čiste pasmine je prodana mesarima itd. — Kad su tako

sve rastrošili, dobrovoljci-naseljenici ostaviše svoje posjede te dođoše ponovno pred organe agrarne reforme, tražeći, da im se dodijeli nova zemlja«! — Oni veliki posjedi, koji još nijesu bili stavljeni pod udar agrarne reforme, osjećali su se toliko nesigurni pred mogućnošću novoga zahvata, da su zanemarivali dalje obrađivanje i amelioraciju zemlje. Posljedica je toga bila, da je zemaljska proizvodnja snažno zaostala i tim stvorila povoljnu prazninu za utakmicu drugih faktora, koji danas biju i te »dobrovoljce-naseljenike« i njihove države. No drukčije nije ni moglo biti, kad može da dođe sâm ministar za agrarnu reformu pa javno priznaje, da su na tô mjesto došli ljudi, koji nijesu ni sami čestito poznavali nauku agrarne politike pa da ni on sam nije stručnjak za ta pitanja!

Danas više ne treba šutke prelaziti preko ove činjenice: u agrarnoj su politici igrali važnu, često i presudnu ulogu »političari«, t. j. političari u lošem smislu riječi. To su bili ljudi, kojih politička sprema nije odgovarala zadatku, koji im je postavljen na izvršenje a kojega su se oni ipak prihvaćali, obećavajući narodu zemlju. I kad im je taj narod dao ono, po čemu su se oni dočepali korisne časti i vlasti, onda je trebalo izvršavati obećanja: narodu se dijelila bogata zemlja sve bez obzira, da li će on znati i moći da je odmah onako dalje obrađuje. Zbog jadne kolonizacije i u nestašici kredita te potrebnih proizvodnih sredstava taj se narod ponovno raseljavao ili zaduživao kod najbližih lihvara toliko, da danas ima krajeva, gdje su naseljenici po agrarnoj reformi vlasnici zemlje de jure, a de facto opet kapitalisti, jer glavni prinos zemlje ide njima u korist. Eto to su tamne strane i posljedice evropske agrarne reforme! Njeni su plodovi na mjestima doista postali, kako je to primijetio S. Strakosch (»Das Agrarproblem im neuen Europa«, str. 144.), danajski darovi, jer oni donose njihovim posjednicima opet nevolju novih problema.

LJUBOMIR MARAKOVIĆ, ZAGREB

MODERNA BIOGRAFIJA I BIOGRAFIJSKI ROMAN

Sada, kad imamo ne samo hrvatski prijevod Jelušićeva »Cezara« nego i piščevu izričitu izjavu, da još uvijek pripada i svojoj staroj domovini pa da tako neobična pojava toga njemačkog pisca na neki način uzima udjela i u našem životu, sada nas može još više zanimati pitanje o smislu i vrijednosti moderne biografije i biografijskog romana i o njihovu razgraničenju. Podcjenjivanje i precjenjivanje na dnevnom su redu, i ne mali su razlog tomu, što najjače naše djelo posljednjih godina, Nehajevljevi »Vuci«, nailazi na različit stav kritike i publike, a prema tome i na različitu ocjenu. Ne da bi tko baš izravno išao za tim, da porekne ili umanji djelu umjetničku vrijednost, ali nastojeći da ga stvarno i formalno klasificira, kritika i nehotice svoj postupak pretvara u kvalifikaciju. Reći o jednom djelu pjesničke inspiracije, da je samo biografija, ne znači doduše tvrditi, da biografija kao takova ima manju umjetničku vrijednost, ali znači ipak ne imati pogleda u stvaralački rad pjesnikove mašte pri ovakovu djelu, u njegovu nadmoćnu i prvenstvenu ulogu. Ili tvrditi da je djelo, prema nekoj izreci samoga pisca, realistički roman, i ako u istoj toj vezi sam pisac (u predgovoru djela) upotrebljava istovremeno i izraz »historijski roman«, znači ne shvatiti, koliko se vidni kut historijskog romana promijenio baš pod dojmom biografijske literature, a da je to, uza sve to ili baš poradi toga, ostalo historija.

Analizirajući pojavu »modernog objektivizma« ili »nove stvarnosti« u lanjskom godištu »Hrvatskog Kola«, istaknuo sam, u sklopu ostalih pitanja, samo u glavnom i u krupnim crtama, značenje biografije kao književne vrste, karakteristične za literarni razvoj naših dana; ovdje želim, s obzirom na njezinu zamašnost, pobliže analizirati tu pojavu, kao što bih, bude li mo-

guće, u narednim godištima uzeo u razmatranje i druge neke momente čitavoga toga sklopa pitanja.

U svom romanu »Red« (L'ordre), koji je pred dvije godine dobio nagradu Akademije Goncourta, Marcel Arland crta kao glavne nosioce radnje dvojicu braće, od koje mlađi, mekši i više umjetnički disponiran, ali ujedno temperamentom silniji, impulsivniji, ispada iz roditeljske kuće i okvira njezina ustaljenog, života, i baca se svom nezadržanom snagom svojih mladih godina u prvi red nemirnih i borbenih dvadesetih godina ovoga stoljeća. Stariji brat, na kojega isprva naše simpatije ne padaju baš u velikoj mjeri, čuvar je tradicije i konvencionalnog mišljenja, ali ujedno čuvar reda i poretka, koji, prekaljen i pročišćen, ostaje konačno pobjednik, jer ostaje na životu i stvara sebi primjeren položaj za borbu sa životom, dok mlađega život proguta. Nas dakako ne zanima ovdje sam sadržaj djela, nego samo toliko, što nam pri tom iskače karakter glavnoga lica, Gilberta Villarsa, mlađega brata, jer taj, ostavivši roditeljsku kuću i ostavši upućen na to da se sam bori za svoj kruh, preuzima, kao prvo svoje značajno književno djelo, narudžbu nekoga knjižara da napiše biografiju Robespierrea. Da se M. Arland umio zadržati na toj činjenici bar toliko, da prikaže njezino značenje za psihologiju svoga junaka, njegovo bi djelo bez sumnje znatno dobilo u unutarnjoj punoći, koja, ovako, ostavlja po koju osjetljivu pukotinu te čini, da ocjena Goncourtove Akademije nije apsolutna nego relativna, s obzirom na veliku stvarnu aktuelnost djela. U njemu naime pisac ne samo da zastupa jednu izrazitu etičko-socijalnu tezu općega značenja (pobjeda reda nad kaosom revolucionarnih i anarhičnih težnja poslijeratnoga prelaznog vremena), nego prikazuje i psihologijsku strukturu te neprovrele i nejasne, ali značajno uzbibane omladine dvadesetih godina ovoga stoljeća. Gilbert Villars je politik, publicist, čovjek akcije, prvoborac ideje; on je revolucionarac, komunist najnepomirljivijeg stava, ali upravo u tom radikalizmu koji je ekstreman do tragičnosti čitava njegovog života, ima nešto fantastično, romantično, nerealno — pjesničko. Tragična njegova ljubav, i ako nipošto nema teatralne sentimentalnosti romantizma, rafiniranošću svojih sjetilnih senzacija, karakterističnim treptanjem i neočekivanim preljevima svoje osjećajnosti odaje čovjeka imaginacije, stvaralačke mašte — čovjeka pjesnika. I ako nam dakle Arland nije protumačio, zašto je Gilbert Villars uzeo da piše upravo biografiju, on nam je ipak neizravno pokazao koje predispozicije ima pisac moderne biografije: on nije čovjek stroge nauke, čovjek biblioteka i arhiva (i ako, dakako, mora da se i tim služi), nije zatvoren među četiri zida, niti odabira svoj predmet u vezi s postupcima apstrakne nauke: on je čovjek akcije, koji uzima za obradu lice sebi srodno po sklonostima, po interesima, po toku života. Gilbert Villars je publicist, nije naučnjak; to znači, da njegovo djelo nije pisano stilom specijalne monografije, nego povezano neposredno sa životom i aktuelnim emanacijama njegovim, ono je lagano, živo, nošeno pulsom doživljenosti i kongenijalnih zanosa. Nadalje, Gilbert Villars je pjesnik, ali ne u tom smislu, da bi davao historiji tok svojih subjektivnih prohtjeva ili da bi u nju unosio više mašte nego istinskih činjenica; njegova mu mašta daje prednost historijske konstruktivnosti, odnosno upravo rekonstruktivnosti, koja može da premosti dokumentarne praznine i unese kucaj živoga srca u zaprašene papire.

Moderna biografija nije, dakle, već po ličnosti svoga pisca isto što biografijska monografija u historijskoj nauci: historijska je monografija izdanak nauke, ona je detaljan rad pisca, koji, obrađujući neku epohu ili neku granu historije, nailazi na lice znamenito ili značajno za to doba, obilno dokumentirano, te na temelju te dokumentacije iznosi zaokruženu sliku njegova života i rada i uklapa ga u cjelinu svojih ili tuđih radova o toj epohi. Pisac moderne biografije piše, naprotiv, iz ličnog impulsa. (Ovdje treba napomenuti karakterističnu činjenicu, da su mnoge od ovih biografija pisane po narudžbi nakladnika, očito jer stvar »dobro ide« — značanjo za sklonosti suvremene čitalačke publike. I Arlandov Villars piše po narudžbi, ali da je uza sve to lični impuls piščev odlučan, pokazuje karakteristična crtica, koju saopćuje André Maurois u svojoj teoriji moderne biografije »Aspects de la biographie«: neki je nakladnik ponudio jednom od mlađih

autora da napiše jednu biografiju. Autor je odgovorio: odaberite sami lice koje želite da se obradi; sa svoje strane, želim da to bude čovjek, koji je imao mnogo pobuda i osnova za život, ali koji je, kuda god je krenuo u životu, nailazio kao na zatvorena vrata. Dakle, ne zanima ga ni epoha ni zemlja, nego lična sudbina junakova, koja bez sumnje ima nešto srodno s njegovim vlastitim životom). Prema tome, on ne uklapa svoje djelo u kakva široka stvarna istraživanja, nego u život svoj i svojega vremena. Postupci moderne psihologije omogućili su jaču vidovitost u shvatanju životnih situacija, ličnih sklonosti, unutarnjih motiva junakova djelovanja; moderna je biografija gonetanje karaktera jedne ličnosti, njegove unutarnje dosljednosti, sudbonosnih zapleta i raspleta njegove osjećajnosti. Zato se može desiti ili, upravo, redovno se dešava, da se pisac moderne biografije nekog pjesnika uopće ne upušta u tumačenje njegovih djela nego u koliko su u vezi s njegovom ličnošću ili, pišući o vojskovođi, ne crta njegovih bitaka ili, pišući o čovjeku nauke, ne prikazuje njegovih teorija. André Maurois ne daje u Shelleyevoj biografiji čak ni naslove svih njegovih pjesničkih djela. Otto Ludwig pišući o Napoleonu ne prikazuje nijedne bitke. Pourtalès crtajući Chopina ne analizira nijedne njegove kompozicije. Sve je to zadaća historika i sve to treba da nam je već više ili manje poznato kao vanjski okvir onome, što nam pisac biografije hoće u prvom redu da dâ: duševni razvoj svoga junaka, njegovu unutarnjost kao čovjeka, njegovu intimnu ličnost. Moderna biografija nije povijest, ali ona bez nje ne može da postoji.

Ali ni historija bez biografije. Ovo je znamenita činjenica, koju treba dobro uočiti. Bez sumnje, pojava junaka historije »u papučama« mnoge je s pravom smetala. Pretjeravalo se u iznošenju najintimnijih i najneznatnijih momenata iz privatnog života historijskih lica. Ali, ako pravo pogledamo, to nisu činili upravo pisci modernih biografija, nego sami historici. Pretjerana težnja za historijskom akribijom dovodila je do toga, da se u kojekakvim zbornicima »građe« ili »priloga« gomilaju najbesmislenije sitnice iz javnoga i privatnog života ličnosti, s opširnim komentarima. Pisac biografije ima konstruktivan zadatak i ne

može nikad da se izgubi u sitnicama. Ponajprije, on je umjetnik, a biti umjetnik znači imati prirođen i naročitom kulturom razvijen smisao za mjeru, sklad, tok prikazivanja i izgradnju cjeline. Zatim, njegov je zadatak omeđen: on ne prikazuje sve, što se može kazati o njegovu junaku, nego samo njegovu ličnost, ali u njezinoj potpunoj historijskoj istinitosti. Ako smeta koga Napoleon »u papučama«, to istim pravom može nas da smeta Napoleon »na koturnima«, kako se redovno ukazuje u djelima historije, koja ne će da se bave i intimnim životom lica. I jedna i druga slika, ovako jednostrana, lažna je. A historija ima da iznosi istinu. Dakako da je sitničavo, katkada i bljutavo iznositi, šta je Napoleon jeo na bilo koji dan godine. Ali da je jednog historijskog dana pokvario želudac i radi zdravstvene indispozicije izgubio bitku, to je i te kako znatno za one, koji od povijesti hoće ne samo vanjski tok događaja, nego i saznanje svih onih sila, koje su određivale sudbinu ovako neobična čovjeka. Često je patos starijih historijskih djela čarobna bengalska vatra, iza koje saznanje mnogih istinskih potankosti donosi teška razočaranja, a eventualno i desorijentaciju u mišljenju o samoj historijskoj epohi. Moderna biografija nije historija u stručnom smislu, ali je potreban korektiv i dopuna povijesti. Jedan duhoviti gest Byronov, prikazan sugestivnom plastikom umjetnika, može govoriti katkada više od svih »objektivnih« filoloških ili estetsko-teorijskih komentara njegovih djela. Jedan odsječeni odgovor Napoleonov i prilika, u kojoj je pao, otvara katkada ponorske perspektive u njegove dalekosežne osnove, kakvih nikada ne bi dao sam studij njegovih javnih proklamacija i državničkih akata. Drugim riječima: historijska se istina ne postizava samo minucioznom rekonstrukcijom dokumentiranih činjenica nego i snažnom intuicijom umjetnika. Ali ipak, intuicija biografa ne smije ići tako daleko, kao ona pisca historijskih romana: »homo biographicus« kako bi rekao E. M. Forster, čovjek kako ga prikazuje moderna biografija, živi od autobiografijskih zapisaka, pisama, zabilježenih anegdota. Redovno pisac biografije ne prelazi toga okvira; njegova mu intuicija diktira samo izbor materijala,

koji je najuvjerljiviji i koji biografiji daje onu plastičnost života, koja u sebi skriva duboku uzročnost stvari.

Dakako da ta intuicija donosi opet u sebi izvjesni subjektivni elemenat: ona zavisi o ličnim dispozicijama biografa. To se osjeća ne samo u izboru građe, o kojemu sam već govorio, nego i o osvjetljenju, u kojemu pisac gleda svoga junaka. Bez sumnje, pisac biografije mora biti toliko objektivan i toliko historijski točan, da taj subjektivni momenat temeljito uravnoteži sa zahtjevima povijesne istine. Ali u samoj obradi materijala osjeća se ova lična crta, i u njoj je često najjača draž biografije. Otto Ludwig crta, u zanimljivoj bilješci o sebi, način svoga rada. Ponajprije, pošto je odabrao lice, koje će prikazati, opskrbi se bilježnicama, običnim školskim bilježnicama. Na to se da na čitanje materijala i, čitajući ga, zapisuje u bilježnice sve, što mu se učini znatno za konstrukciju biografije. Kad je tako prošao svu građu, podijeli život svoga junaka u pet odsjeka, a zatim stane svrstavati građu po tim odsjecima, i pisati. Ovih pet odsjeka vrlo je znamenito ne samo za vanjsku arhitektoniku Ludwigovih djela, nego i za piščevo osnovno shvatanje: to nije drugo nego poznatih pet stupnjeva klasične tragedije. Ludwig gleda dakle, možda i nehotice, svoje ličnosti u vidu klasične tragedije t. j. i ako ne na lažnim koturnima, a ono s patosom usudne tragičnosti. Zato je izbor Bismarka, Napoleona, Vilima II. značajan za pisca, a podjela njihova života u pet odsjeka i ako za čitaoca snažno impresivna, u stvari katkad ipak ponešto nasilna, kako priznaje i sam Ludwig, kad kaže da je prisiljen gdjekada prenijeti izvjesne događaje iz jedne partije u drugu, jer mu se tako čini podesnije, i ako nije hronologijski opravdano. Maurois, naprotiv, naglašuje oblik romana kao formalnu koncepciju biografije. Biografija mora da bude zanimljiva i napeto pisana poput romana, poglavlja treba da su zaokružena tako, da bi mogla nositi naslove uzbudljive ili imena lica i događaja, koji nas se doimaju privlačljivo i tajanstveno kao poezija. Završujući jedno poglavlje života, pisac treba da nađe pointu, koja neminovno i živo budi našu radoznalost o daljem raspletu, odnosno, pisac treba da odabere takav život, koji je pun karakterističnih

postaja, obrata i preokreta te mu daju izvjesnu pustolovnu ili razbudljivu boju. Pri tom ne treba ni kazati, da je ovo pitanje formalne koncepcije stvar ličnih skolnosti i talenta piščeva; Otto Ludwig je reporter, žurnalist s patetičnim pretenzijama, jer ga privlači ideja velikih historijskih sinteza, André Maurois je akademski čovjek (njegovo djelo »Aspects de la biographie« nije drugo nego predavanja, koja je održao kao gost s universitetske katedre u Trinity College, u Cambridgeu), superiorniji pisac, ujedno romansijer. Nije slučajno, da je upravo G. K. Chesterton obradio Roberta Browninga. Chesterton, koji toliko voli paradokse, nabasao je na pjesnika, kojemu je život apsolutno jednostavan (izuzevši jednu jedinu veliku pustolovinu, onu kako je došao do svoje žene Elizabete Barrett-Browning) te bi sav stao na nekoliko stranica. Ali unutarnja tajna ovoga života stoji u njegovoj neposrendoj vezi s Browningovim djelima, te Chestertonova knjiga postaje nužno i tumačem Browningovih djela, apologijom njihove »nejasnosti« i prividne bizarnosti, što je dakako baš u stilu Chestertonove paradoksnosti. »Biografija kao sredstvo izražaja, ekspresije,« kako kaže Maurois »jest ona, kod koje je autor odabrao predmet da zadovolji izvjesnu potajnu potrebu svoje prirode.« Maurois navodi, kako se on sam isprva htio odati politici, ali ga je poslije razvoj njegova života odveo prema literaturi. Nakon toga nam je razumljivo, zašto je junak prve njegove biografije Disraeli, silna politička ličnost, i zašto je najsjajnija točka te uzorne biografije upravo Disraelijev »maiden speech«, njegov neiskusni i neobični prvi nastup u parlamentu Velike Britanije. I karakteristična je vanjska veza, kojom su povezane druge dvije Mauroisove biografije s ovom prvom: Disraeli je, u svojoj ponešto snobovskoj ekscentričnosti, ali svakako i od simpatičnog pijeteta, uzeo u svoju službu nekadašnjega Byronova slugu Tita, i tim na neki način posthumno stupio u krug života Byronova. Tako i Maurois prelazi najprije na Shelleya, Byronova prijatelja, te se onda konačno laća najzamašnijega i ponajtežeg predmeta, biografije samoga Byrona. Literarni su historici odmah savjesno konstatovali, da Mauroisova biografija Byrona »nije pridonijela nijedne nove crte za Byronov život«.

To je svakako točno u smislu literarne historije, ali je Maurois svojim sasma naročitim stavom pomiješane ironije, saučešća, udivljenja, pijeteta uspio da učini Byrona kao čovjeka bližim, plastičnijim i uvjerljivijim nego što je ikomu dosad uspjelo.

Uza sve to, često se čuju glasovi protiv »romansiranih biografija« i njihove poplave za ovih posljednjih godina. Bez sumnje, općenito uzevši, ovaj prigovor ima svoje opravdanje. Prvo stoga, što je, kako smo vidjeli, interes publike za takva djela neobično porastao, pa su nakladnici forsirali njihovu produkciju i tim stvorili po koje djelo, pisano samo ili pretežno radi zarade. Drugo, što nisu uvijek prvoklasni pisci, koji se laćaju ovakvih zadataka, te katkada nemaju ili stilske snage da prožmu svoj predmet, ili ne mogu da nađu onaj lični stav, koji ih veže s predmetom i koji upravo i daje najjaču draž ovoj književnoj vrsti. Treće, što faktično ipak postoji izvjesna razlika između moderne biografije kao umjetničke ekspresije i onoga, što se u užem smislu može nazvati romansiranom biografijom, a tu razliku treba da s nekoliko riječi razložimo.

Premda se biografija služi umjetničkim oblikom, njezin je zadatak svakako da ne samo uvjerljivo i dosljedno, nego i točno oživi historijsku ličnost. Prema tome, ona se slaže s historijskim naučnim djelima u tom, što joj je prvi i glavni cilj istina, t. j. što, praktično govoreći, ne odstupa i ne smije da odstupi od historijskih dokumenata. Ona može transponirati historijski dokumenat u drugi oblik, ali se mora njim vjerno služiti. Tako kad Maurois u svom »Disraeliju« pripovijeda kao u romanu: »Mjesec dana poslije klizio je po mjesečini po Kanalu Grande; valovi srebrnih zraka zalijevali su maureskne kuće; krhki ulomci serenata gubili su se u mlakom zraku; austrijska vojnička muzika svirala je na trgu sv. Marka; tri golema stijega vijala su se na vršcima šarenih stupova. Svidjelo se D'Israeliju, što je pod njegove sobe mramoran, zastori od karminskog satina, stolice pozlaćene, stropovi od Tintoretta, i što je sam hotel nekadanja palača porodice Barberini, koja je dala Veneciji više duždova« (A. Maurois, Disraeli str. 44). Taj odsjek bio bi sama fantazija, kad ne bismo slutili, da je uzet možda od riječi do riječi iz pisma Disraelijeva svojoj sestri, koju je uvijek izvješćivao o svemu, samo što je oblik i ton pripovijedanja izmijenjen. Ali kad pisac postaje smioniji pa upleće izmišljene situacije, koje doduše pristaju u tok radnje, ali nisu u historijskim dokumentima, kad umeće izmišljena lica kao nosioce dijaloga, samo da oživi pripovijedanje; kad se, u slučaju, da postoje dvije varijante za tumačenje junakova života, prisloni odlučno i isključivo samo uz jednu, prešućujući drugu ili je sasvim potiskujući u pozadinu, onda tu već rad piščeve mašte postaje kreativniji — ali se i biografija pretvara u roman. Maurois je zato i dao svom Shelleyju napis »Ariel« da pokaže, kako mu je pred očima lebdjela upravo izvjesna simbolika Shelleyjeva života, te ju je nastojao prikazati jednostranije, oblikom slobodnije, fantastičnije no što bi to smio učiniti u pravoj biografiji. Zato se u svom »Byronu« vraća strogom obliku biografije, pričajući ne manje zanimljivo i uzbudljivo, ali ne kazujući ništa, što ne bi mogao, u bilješkama na kraju knjige, direktno potvrditi navođenjem historijskih izvora. Marius André u svojoj biografiji Kristofa Kolumba usvaja i suviše isključivo tezu o Kolumbu kao nekom gusarskom pustolovu i ako ona ima bar isto toliko vjerojatnosti protiv sebe koliko i za sebe. Francuska zbirka životopisa »Romani velikih eksistencija« (u nakladi Plona) pokazuje često već samim napisima ovo jednostrano pointiranje junakova života, obojeno imaginacijom romansijera. Balzacov je život »bogat«, Rivarolov »lijen«, Descartov »razborit«, Lawov »vrlo čudnovat«, Mirabeuov »buran« itd. Henri Lavedan, prikazujući u istoj zbirci biografiju života sv. Vinka Paulskoga (pod naslovom »Gospodin Vincent, duhovnik kažnjenika« — i ako je on vršio i mnogo drugih služba u životu) hoteći da prikaže djetinjstvo sv. Vinka, o kojemu nema upravo nikakvih dokumenata, crta tipski život pastira u Vinkovu rodnom kraju, jer je bez sumnje njegov život tekao tako. Partija je prekrasna, puna najuzvišenije poezije — ali uza sve to izmišljena od početka do kraja, i nitko ne može tvrditi, da je djetinjstvo Vinkovo zaista bilo takvo. Jasno je, da se ovakav način prikazivanja može izroditi u suviše slobodno baratanje predmetom, katkad u persiflažu, katkad u pretjerano veličanje, a svakako je

pisac užitkom pripovijedanja (za sebe) i užitkom čitanja (za čitaoca) već dobrano zamijenio prvotni i pravi zadatak biografije, točnu i potpunu historijsku istinu. Nije dakle čudo, što se dižu glasovi protiv romansiranih biografija, jer one znače za pisca posao, koji donosi dosta stvaralačke pobude i neobične draži iznalaženja, ali čitaoca mogu da zavedu na iluzije o predmetu i na jednostrano shvatanje stvari.

U isto vrijeme s ovom poplavom biografija u oba oblika, i historijski roman poprima srodan oblik, što često dovodi do miješanja pojmova i zamjenjivanja. Stariji tip historijskog romana gotovo je isključivo osnivao glavnu fabulu, sam zaplet radnje, na licima izmišljenim i kongenijalno unesenim u historiju: Ivanhoe, Dora Krupićeva i Pavao Gregorijanac, Zbyszko i Daniusia, Ligija i Vincije itd. Prava historijska lica bila su tek u pozadini, diskretno ocrtana, da ne bi pisac počinio koju pogrešku protiv njihove istinske historijske eksistencije. U središtu interesa bio je historijski realizam sa svojim naročitim eksotizmom u plastici i pitoresknosti: dekorativni tableaui bitaka, sabora, svečanosti, turnira i dr. Već je Merežkovskij skrenuo roman prema ličnosti u historiji kao glavnom nosiocu ne samo radnje nego i karakterističnih općih ideja historije (Julijan Apostat, Lionardo da Vinci, Petar Veliki itd.), i tako, pored historijskog romana s fiktivnim glavnim licem, ali ipak ne više dekorativnog nego psihologijskog (kao što su romani Sigrode Undset), snažno se razvija biografijski roman, kojemu je historijsko lice ne samo glavni nosilac radnje romana, nego i stjecište i inkarnacija čitavoga jednog historijskog problema u njegovu najjačem i najeklatantnijem obliku. Takav je Werfelov »Verdi«, u kojemu ne samo talijanska muzika, nego princip te muzike, melodika belcanta i tip opere zasnovan na njoj, upravo na svom slomu, u borbi protiv oprečnog principa Wagnerova, doživljuje svoj vrhunac u svom najgenijalnijem i čovječanski najidealnijem predstavniku. Takav je Jelušićev »Cezar« s problemom demokratizma i autokracije, s problemom rimskog universalizma u svojoj neobično punoj ličnosti, s problemom dobronamjernog imperijalizma superiornih genija. Takvi su Nehajevljevi »Vuci«

s apoteozom Senja u hrvatskoj historiji za njezinih najpresudnijih časova, s problemom Nazorova »poroda vuka i arslana« u divski snažnoj figuri Kristofora Frankopana i njegova oca Bernardina. I ovdje je, kao u modernoj biografiji, u središtu sam problem ličnosti glavnoga junaka, ali je ona prikazana u čitavoj dalekosežnosti svoga historijskog položaja: široko crtanje historijske atmosfere, koja ima uz to da osvijetli osnovni problem djela, traži kud i kamo jači i slobodniji rad pjesnikove mašte. Izmišljen je susret Verdijev s Wagnerom u koncertnoj dvorani, kod Werfela (i ako nipošto nije nevjerojatan), da se jače kontrastiraju obje ličnosti, izmišljena su oba sina staroga Verdijeva prijatelja Italo i Renzo, da se po njima vidi zanos omladine za svoj novi idol. Izmišljena je, u Jelušićevu »Cezaru«, prekrasna uvodna slika Cezara dječaka, da se odmah isprva snažno intonira akord njegova karaktera, izmišljena sjajna partija Cezarova pohoda kod transpadanske seljačke porodice, ljudski tako lijepa i duboka, a od onoga oskudnoga, što je historija zabilježila o tragičnom padu Vercingetoriksa, Jelušić je stvorio prizor monumentalne ljepote i nedostižive historijske vizionarnosti. Usred historije Frankopanova tamnovanja, gotovo ispisane iz dokumenata, izmišljen je pjev Hrvata galiota o Marinoj kruni, što ga Frankopan sluša s prozora svoje tamnice, izmišljena pjesma na Modrušu »Aj turne moj lipi«, izmišljena luđački tragična ironija djetinje pjesme »Miš mi je polje popasel« u očajnički pustoj posljednjoj sceni romana — ali ne govore li one jače, plastičnije, dublje, nego bilo koja vjerno prenesena stranica historije, o duhu i biti »Vukova« i svega onoga, što im je krvlju srodno kroz vjekove? I tko da, i nehotice, točnije označi ulogu a ujedno i vrijednost biografijskog romana do samog Werfela, kada kaže (u predgovoru svome »Verdiju«): »Svakako ni najtočniji biografijski materijal jednoga života, ni sve činjenice i protivurječja, tumačenja i analize, još nisu takva istina. Mi je moramo dobiti iz njih, dok oni tek stvaraju čistiju pravu mitsku istinu, **p r i č u** (die Sage) **o č o v j e k u**.«

Biografijski je roman, dakle, historija koje zamašne ličnosti transponirane u jednu grandioznu viziju historije na raskrsnici dvaju svjetova ili vjekova, dvaju presudnih smjerova ili epoha. Njegova je unutarnja snaga ne samo u veličini ličnosti, koju prikazuje, nego i u analogijama historije i vremena, u kojemu je nastao, on je na svoj poseban način potvrda stare poslovice, da je »povijest učiteljica života«. Evo šta kazuje Mirko Jelušić o postanju svoga »Cezara« (ovo saopćenje zahvaljujem privatnom pismu, koje mi je ljubezno stavio na raspolaganje g. Petar pl. Preradović, dobivši ga lično od autora): »Moja me je neobično obrazovana majka već kao dijete uvela u svijet antike, otud moja upućenost u ono doba, koja nije pretrpjela štete ni po suhoparnosti srednje škole. Bez sumnje sačinjava klicu moje knjige školska zadaća, koju sam pisao, kad mi je bilo trinaest godina, i koja je imala otprilike temu: »Govor Cezarov svojim četama prije bitke s Ariovistom.« Učio sam tada u benediktinskom samostanu Seitenstetten u Donjoj Austriji, i naš nastavnik iz njemačkog jezika, koji nas je učio i latinski, bio je čovjek, koji je unatoč svojoj mantiji mislio prilično moderno, te nas je već tada upozoravao na paralele između antike i sadašnjosti. I ako su taj osnovni ugođaj potisnuli drugi, ipak nije propao te se probudio za svjetskog rata, kada je »Bellum gallicum« pripadao mojoj oskudnoj bojnoj knjižnici. Svakako, onda sam snovao više o tom, da izdam moderne prijevode starih autora. Istom poslije rata, kada mi je slučajno dopala ruku Veithova monografija o Cezaru, jedan od najodličnijih prikaza velikoga državnika, probudi se u meni misao, da napišem biografijski roman o Cezarovoj ličnosti. Idućih godina, koliko nisu bile namijenjene borbi za kruh, bavio sam se studijem. (Pisac nabraja djela, koja je proučavao.) Sam sastav slijedio je gotovo na dušak, t. j. pauze između pojedinih poglavlja nisu nikad bile duže od jedne sedmice. No prvi je nacrt bio još sasvim nesavršen te sam ga nakon nekoga vremena potpuno preradio, a kratko iza toga ponovno točno pregledao, naročito u pogledu izbacivanja i stezanja materijala.« (Pismo je datirano u Beču, 5. ožujka 1930.) Dodajmo tome, da Werfel u predgovoru svoga »Verdija« također

navodi (1924.), da je osnova djela nabačena još pred dvanaest godina i da se dugo borio sa svojim junakom, ali »ljubav, zanos, nepomućena strast za njegovu muziku, nemogućnost da se čovjek od nje otrgne, zadubljivanje u njegova djela, njegov život, njegovu čovječnost, sve to ga je konačno svladalo.« Napokon i naš Nehajev govori, u svojoj »Pripomeni«, o tom, da je »u ovom djelu čitav jedan simbolički odsjek povijesti Hrvata iznesen... sa plastičnošću, koja može dočarati istinski život; sve je moje umjetničko nastojanje bilo u tom, da se ličnosti živo uoče i događaji slikovito poređaju, a da bude vazda i jedno i drugo osnovano na detalju i crtanju milieua onako, kako je sav »duh vremena« sačuvan u listovima i listinama davnim, u kojima slova otkrivaju i duše.« Tome treba dodati, da je, po usmenom saopćenju pok. Nehajeva još za njegova života, i njegovo djelo sazrijevalo u njemu punih deset godina. Pa ako uklopimo ova djela u krug ostalog stvaranja njihovih pisaca, to ćemo vidjeti, da »Verdi« za Werfela znači izlaz iz ekspresionizma u novu, preporođenu i zrelu epohu njegova stvaranja, »Vuci« za Nehajeva izlaz iz Moderne u novu umjetnost monumentalnog karaktera, a »Cezar« za Jelušića izlaz iz doživljavanja svjetskog rata i traženje klasične konciznosti, nakon nemirne uzbibanosti ekspresionizma.

Bez sumnje, moderna je biografija plod suvremenog napretka psihologijskih metoda, koje su ljudsku dušu učinile pristupačnijom i zanimljivijom. Ona je, dalje, karakteristika vremena, u koje su se neki pojedinci izdigli iznad kaosa krize modernog demokratizma i stvorili suvremene diktature i apsolutizme. Ali ako André Maurois misli, da je moderna biografija »okrepna ispovijest u doba sumnje i očaja« i da će periode vjerske i socijalne stalnosti donijeti pohvalne govore umjesto intimnih biografija, to bez sumnje biografijski roman znači, kao i sva velika stvaralačka umjetnost, duboku čežnju za idealom, koji je nama i tako bliz i tako dalek, bliz po historijskim analogijama i paralelama, a dalek po neprolaznoj veličini svoje superiorne čovječnosti.

JULIJE BENEŠIĆ, ZAGREB

FRANA GALOVIĆA

NEDOVRŠENI CIKLUS »Z MOJIH BREGOV« I POSLJEDNJA NJEGOVA KORESPONDENCIJA*)

U 7. broju »Hrvatske Revije« od ove godine ustvrdio je g. Ladislav Žimbrek govoreći u članku »Kajkavska lirika« o Galovićevoj zbirci kajkavskih pjesama »Z mojih bregov«, da je tu zbirku Galović potpuno spremio za štampu. Ja sam taj nedovršeni ciklus štampao u Krležinoj »Književnoj Republici« g. 1925., a sada g. Žimbrek misli, da je taj ciklus dovršen, da je zbirka bila potpuna, sasvim spremljena, pa očekuje, da će jednom biti cijela zbirka Galovićevih pjesama objavljena.

Ovako se stvaraju legende o piscima, posve bez potrebe. Da se taj pokušaj legende razbije, iznijet ću nekoliko konstatacija.

Galović je od svojih prvih književnih satavaka god. (1903.) do posljednjih (1914.) bilježio gotovo bez izuzetka, kada je koju pjesmu, dramu ili pripovijest napisao, počeo i dovršio pisati. Bio je do pedantnosti uredan. U sebi je nosio bezbrojne planove za drame i novele, skicirao ih u notesu, na papirićima, i svaki put bi zabilježio sujet novele, natpis drame, koliko će činova imati, imena lica, čak i tko će koju ulogu glumiti (od glumaca zagrebačkog kazališta), koliko će biti prizora, a koliko će svaki prizor obuhvatati ispisanih kartica u kvart-formatu. Rukopis mu je čitljiv, uredan, čist, kao da je za štampu spremio sve, što je napisao.

Ta je njegova savjesnost bila poznata. Tita Strozzija »Krik«, list za kulturu i umjetnost (sredinom prosinca 1913.) ruga se Galoviću, da piše samo svaki dan od 2—4 poslije podne. Mjesto probave. Galović je radio sistematski, sređeno, solidno. I kad on zabilježi, da je neku pjesmu napisao toga dana, to je zacijelo istina.

I zato je dovoljno pogledati kako je koja pjesma u zbirci »Z mojih bregov« datirana, da se vidi, da je ta zbirka ostala krnja i da nikada nije nitko imao u rukama taj ciklus potpun, kako je bio zamišljen.

*) Karikatura F. Galovića iz g. 1913., crtež Đ. Tiljka.

Galović je zamislio taj ciklus u 30 pjesama. To se vidi iz samoga sveščića, u koji su olovkom upisane te pjesme. To je sveščić, teka, bilježnica u formatu lisnice od 30 listi, prošitih u sredini crno-žutim kancelarijskim koncem. Sveščić je požutio od nošenja u džepu. Bilježnica nije paginirana. Prvi je list prazan, a na drugom listu, na strani 3, ispisano je olovkom ovo: Fran Galovich: Z mojih bregov..., a ispod toga oštrijom olovkom, poslije: Fran Gallovich: Z moyih bregov... (tobože kajkavskim pravopisom). Zbirka je sva ispisana olovkom, svaka je pjesma datirana. Dosta ima ispravaka. Svaka je pjesma potpisana imenom i prezimenom autora.

Na kraju sveščića, na stranici 57, unesen je sadržaj zbirke, kako je zamišljena. Četiri odjeljka po 7 pjesama, nazvana: Pramalet, Leto, Jesen, Zima, uvodna pjesma Mojemu ocu, i zaključna: Zbogom. U tom su indeksu kukicom označene dovršene pjesme, od nenapisanih su sačuvani samo natpisi.

Ciklus »Z mojih bregov« trebao je da ovako izgleda:

Uvodna pjesma »Mojemu ocu« (napisana 27. maja 1913.).

Pramalet

na str. 6 pjesma 1. V trsju (15.VII. 1914.).
„ „ 7 „ 2. Kopači (17. VII. 1914.).
„ „ 8 „ 3. Višnje (7. lipnja 1913.).
„ „ 9 „ 4. Lastavice (16. VII. 1914.).
„ „ 10 „ 5. Plavo nebo (19. VII. 1914.).
„ „ 11 „ 6. Mesečina (18. VII. 1914.).
„ „ 12 „ 7. Stari grad (30. maja 1913.).

Leto

na str. 13 pjesma 1. Pod orehom (9. lipnja 1913.) notica: Drukčije napisati.
„ „ 14 „ 2. Lepa Kata (2. VI. 1913.).
„ „ 15 „ 3. Kostanj (10. lipnja 1913.).
„ „ 15/16 „ 4. Pesma z drugoga brega (4. lipnja 1913.).
„ „ 17 „ 5. Pred večer (17. lipnja 1913.).
„ „ 18 „ 6. Pozdravljenje (19. lipnja 1913.).
„ „ 39 „ 7. Crn-bel (14. VII. 1914.). s noticom: Umetni! Leto.

Jesen

na str. 19 pjesma 1. Grozdje (17. lipnja 1913.).
„ „ 20 „ 2. Klopotec (prazna stranica).
„ „ 21 „ 3. Pod breskvami (7. lipnja 1913.).
„ „ 22 „ 4. Miholje (prazna stranica).
„ „ 23 „ 5. Jesenski veter (22. VII. 1914.).
„ „ 24/25 „ 6. Kum Martin (10. lipnja 1913.).
„ „ 26 „ 7. V mraku (21. VII. 1914.).

Zima

na str. 27 pjesma 1. V sklancu (prazna stranica).
" " 28 " 2. Klet (24. VII. 1914.).
" " 29 " 3. Kraj jognja (prazna stranica).
" " 30 " 4. Zajci (prazna stranica)
" " 31/32 " 5. Međaš (3. lipnja 1913.).
" " 33 " 6. Veliki baril (prazna stranica).
" " 34 " 7. Zvezde (prazna stranica).

Zbogom — samo u indeksu natpis.

Ukupno zamišljeno 30 pjesama, napisano 22, a toliko je i štampano u »Književnoj Republici« 1925 uz navod datuma svake pjesme.

Slijepo vjerujući Galovićevu datiranju pjesama možemo ustvrditi, da je ciklus »Z mojih bregov« pisan g. 1913. i 1914., svega 22 pjesme, od kojih je najstarija uvodna pjesma »Mojemu ocu« (od 27. maja 1913.) a najkasnija »Klet« (od 24. VII. 1914.). Gotovo sve su pjesme nastale u lipnju 1913. i srpnju 1914., u dva ljetna mjeseca, kad je Galović boravio u očinskom malom vinogradu, svega jedna ral, s jednokatnom vilom, 2 sata kolima od Peteranca, u neposrednoj blizini Koprivnice, na brijegu Širovice, u okolini zvanoj Stari grad, a u općini Jagnjedovec. Može se razumjeti, da je jesenski i zimski odjeljak ciklusa ostao nedovršen. Valja napomenuti, da je Galović stvarao pjesme dan za danom uzastopce, uz male prekide. To je njegov sistematski rad.

Dana 7. lipnja 1913. piše svom prijatelju dru. Milanu Ogrizoviću iz svoga vinograda, koji naziva »Stari grad«, da je tamo već četvrti dan i onda do riječi: »Kajkavski stihovi odmiču polako, osobito, kako sam došao ovamo, jer treba samo stati i gledati, pa je pjesma u — džepu...« U Zagreb se vratio 6. srpnja 1913. i ne piše više nijedne pjesme za ciklus »Z mojih bregov« sve do ljetnih praznika 1914.

Dana 22. srpnja 1914. piše dru. Ogrizoviću: »Ja sam se bacio na roman. Pisanje ide grozno teško, ali ipak ide. Ovaj mjesec imat ću možda prvih pet poglavlja. I kajkavske pjesme privodim svrsi«.« — Dakle do toga dana nije ciklus bio završen. Zašto nije iza 24. srpnja (kad je bio napisao »Klet«) 1914. napisao nijednu pjesmu, ne će biti teško pogoditi, ako se sjetimo, da su tada nadošli dani austrijskog ultimatuma Srbiji, koji je morao zanimati i domobranskog kadeta u pričuvi Frana Galovića.

Ne znam, kojega je dana Galović bio mobiliziran, ali se iz njegova pisma Ogrizoviću od 7. rujna 1914. iz Siska razabira, da je dodijeljen 1. doknadnoj satniji za izobrazbu regruta, ali otkada se postrojio 75. hodni bataljun, dodijeljen je tom bataljunu. Taj je bataljun već 1. rujna morao biti spreman za put i Galović svaki čas čeka da krene na frontu. U pismu veli: »Prvih dana mi je bilo dakako užasno, jer sam bio trgnut iz ferijalnog mira, ali sada sam u običnom raspoloženju...« a na drugom mjestu istog pisma: »... ali znaš i sam, da se u vojništvu ne da raditi.«

Dana 20. rujna 1914. Galović je još uvijek u Sisku. Sprema se skoro na frontu. Piše dru. Ogrizoviću toga dana: »Dragi moj, primio sam i Tvoje pismo i kartu. Hvala Ti. Bit će sve onako, kako mora da bude. U nedjelju sam bio u Zagrebu. Mi se spremamo i čekamo čas. Upravo sam danas čuo za jedno desetak prijatelja, što padoše za zadnjih bitaka oko 13. o. mj. Mi ćemo dakle ispuniti praznine. Međutim, što Bog da, šutim ja! Želio bih ostati na životu jedino radi nekih divnih literarnih doživljaja. Ali svejedno je. Kad pomisliš, da između jedne geološke formacije i druge treba i 20 milijuna godina, pa šta je onda sve ovo?! Pozdrav Sanctissimi i Tebi! Fran.«

Iz dosad razloženoga slijedi, da Galović nije dospio da dovrši svoj ciklus »Z mojih bregov«. Bilježnica, u koju je upisao one 22 pjesme iz toga ciklusa, požutjela je od nošenja u džepu i od znoja, ali je čitava i svjedoči o nedovršenom djelu.

Možda je ovdje podesno mjesto i sada zgodan čas, da se iznese nekoliko Galovićevih karata iz posljednje njegove korespondencije. Karte su pisane dru. Ogrizoviću (šest) i gđi. Ljubi Ogrizović (jedna), što mi ih je u svoje vrijeme (1921.) predao pok. Ogrizović. Galović je s fronte pisao i drugim prijateljima. Jednu kartu i meni. Donosim ih u prijepisu po redu. One će dati sliku autora, koji je u svom literarnom radu najvolio temu: slutnja smrti.

Dru. Ogrizoviću: 1. oktobra (1914.) sunčano jutro. Bio sam u prvoj, žestokoj vatri. Još sam neranjen i živ. Spavam pod zemljom. Već nekoliko dana ovako! Za koji tren ću opet u boj. Noćas sam sanjao o Sanctissimi. Izruči joj rukoljub. Inače Te pozdravlja mnogo i srdačno Tvoj Fran.

7. oktobra 1914. (dru. M. Ogrizoviću): Moj dragi Vanja, otkako sam pošao iz Siska (21. IX.) poslao sam Ti već jednu kartu odovud. Bio sam opet u vatri i opet sam u dekungima, a svaki dan nas posjećuju šrapnele i granate. Našao sam u jednom dekungu »Iznad groba i smrti«, i to mi je lektira. Žalim, što ne možeš biti ovdje i doživjeti ovo, što se inače ne doživljava. Moj roman (M. D.) raste kilometre visoko. Momentano me grije divno oktobarsko sunce. Inače je zima. Rukoljub Sanctissimi i pozdrav Tebi. Tvoj mnogostradalni Fran.*)

10. oktobra 1914. (gđi. Ljubi Ogrizović): Sanctissima, primio sam Vašu kartu iz Bistrice i dopustite, da Vam najsrdačnije zahvalim za molitve Vaše. Ja sam Majku Božju Bistričku volio uvijek već iz patriotizma, jer je naša domaća, hrvatska, a otkako sam ovdje, počeo sam odista vjerovati — i to ozbiljno vjerovati. I zato vjerujem u Vaše molitve i možda ću moći ipak jedared s Vama skupa klečati pred našom, hrvatskom Maj-

*) U tekstu su podcrtana neka slova, iz kojih se da odgonetati mjesto, odakle je karta pisana: Nočaj. Slova M. D. odnose se na zamišljeni i započeti roman »Moja domovina«.

kom Božjom, kojoj sam i onako dužan dva zavjeta. Izvolite izručiti pozdrav gdjici Slavi, a Vama šaljem jedan srpski rukoljub. Fran.

13. listopada 1914. (Juliju Benešiću): Moj dragi, danas sam dobio Tvoju kartu. Veseli me, da me se sjećaš dok Stevo Musulin šuti i šuti. Međutim ja tu šutnju razumijem i opraštam, jer se pred smrt oprašta sve. Ja sam zasada u rojnoj pruzi i dekungima i čekam daljne odredbe. Strašno sam prehlađen, jer je vrijeme posljednjih dana kišovito i hladno. Borim se, živ sam i još nisam ranjen. Inače su se moji nazori o životu i svijetu s temelja promijenili. Ako se vratim, dobit ćeš roman, koji se zove »Mrtva domovina«. Ako padnem, spomeni tu ideju u posmrtnom govoru nad mojim kenotafijem. Srdačno pozdravlja Tebe, Musulina i sve Fran.

15. oktobra 1914. (dru. Ogrizoviću): Carissime, danas sam dobio Tvoju kartu i radujem se, da nisi više u dekungima. Ja sam bio tri posljednja dana u rojnoj pruzi, a danas sam na dan dva došao u pričuvu. Još sam živ, ma da i nisam zdrav. Ispila me memla od dekunga. Želio bih ne poginuti samo radi toga, da sve ovo iznesem, jer je svaki dojam dragocjen. Milovana sam oplakao, i on nije jedini od milih pokojnika. Danas je divno sunce. Nekoliko dana nas je gnjavila kiša i studen. Pozdravi lijepo sve znance i izruči rukoljub Sanctissimi (za molitvu sam se zahvalio posebnom kartom). I javi se opet! Ljubi Te Tvoj Fran.

19. oktobra 1914. (dru. Ogrizoviću): Dragi, danas sam primio i treću Tvoju kartu. Nalazim se u najprvoj rojnoj pruzi i gradim već dva dana dekunge. Vrijeme je još uvijek sunčano i lijepo. Noćas je bilo dosta puškaranja i s naše i s njihove strane. Spavam svaku treću noć i to na jedno oko. Da me ostave u ovim dekungima barem nekoliko dana. Ne bih žalio, kad ih već gradim. Za sebe sam podigao čitavu palaču. Ako budem imao vremena i volje, napisat ću jedan feljton i poslat ću Ti ga, da ga dadeš u jedne novine. Inače kao uvijek. Još me nije ostavila dobra volja. Srdačan pozdrav Sanctissimi i Tebi. Grli Te Tvoj Fran.

22. oktobra 1914. (dru. Ogrizoviću): Dragi Vanja, dobio sam jutros Tvoju kartu. Nastojat ću podržavati vezu, dogod budem mogao. Gotovo svake noći bijem boj i zavijam momcima rane. Još sam čitav. Jučer sam govorio s jednim srbijanskim potporučnikom. Njegova rojna pruga je nasuprot mojoj. Zato smo se svejedno rukovali i sasma prijateljski debatirali. Kavalirski protivnici! Za naknadnu stavnju znadem. Pisao mi je Benešić, da će i njega pokupiti. Prevashodstvo bi bilo vrlo zgodno ovdje, da gradi dekunge. »Manon« sam slušao u duhu. »Ime joj je Manon...« Sanctissimi zahvali za sjećanje. Srdačan pozdrav! Tvoj Fran. Za Franića ne znam, gdje je niti što radi. Jučer sam promaknut!

25. oktobra 1914. (dru. Ogrizoviću): Moj dragi, još jednom Te pozdravljam. Jutro je i u 10 sati imamo da navalimo. Sunce je, nedjelja i divno, toplo jutro. Čovjek bi čisto želio umrijeti u ovako sunčan dan. Reci Sanctissimi da se pomoli za upokoj moje duše, ako me ne bude više. Ljubi Te Tvoj Fran.

To je posljednja karta Galovićeva. Iz podcrtanih se slova da odgonetati, da je pisana u Radenkovićima. Sutradan, 26. listopada 1914., između 10 i 11 sati prije podne pao je Fran Galović kao zastavnik, kod Radenkovića u Mačvi, pogođen jednim zrnom u prsa a drugim u čelo.

Tijelo pok. Galovića prevezeno je u Zagreb i sahranjeno u arkadi na Mirogoju. Među prijateljima se u žalobnoj povorci pronijela legenda, da je pokojnik naumice izišao na šanac i stajao kao nišan dok ga ne pogodiše smrtonosna zrna. Tko pročita njegove zadnje karte upućene intimnom prijatelju dru. Ogrizoviću, ne će povjerovati u tu legendu. Galović je želio živjeti, ali je kroz cijeli život slutio ranu smrt. To je neosporno. Ali zašto je prijateljska legenda voljela da mu prizna napola samoubilačku smrt, a ne smrt junaka? Jer takva se smrt svuda na svijetu zove junačkom smrću. A Galović nikada nije ni retka napisao, da se smrti boji. On se nje nije bojao, on ju je samo jasno predviđao.

ANDRIJA MILČINOVIĆ, ZAGREB

U SPOMEN NEHAJEVU[1]

Na groblju, dok čekamo, da se krene, prebrojavamo se. Tko je još ostao, na kome je sada red? I prevrćemo uspomene.

Na Mirogoju smo se našli ovaj put nedaleko skupine, koju nikako nisam mogao dovesti u svezu s onim, koga ćemo ispratiti. Različitih godišta, stariji i mlađi, malo poznata lica, ali se na njima vidi, da nisu proveli vijek za stolom za pisanje, na pozornici, u atelierima. Držali su se na okupu, a nisu mnogo razgovarali. Tek kad je svećenik otpjevao opijelo, kad se povorka stala svrstavati, javio se jedan glasnije:

— Sinjani ajde, ajd Sinjani...

Ovo »Sinjani« bilo je naglašeno po domaću. Znači: Klub, društvo Senjana došlo je da isprati svoga »Sinjanina«...

Poslije su nad otvorenim grobom održani govori. Vilović se u svojem pjesničkom i zanosnom govoru upitao, što bi rekao pokojnik, da nas vidi okupljene oko svoga groba? Meni se čini, da bi pokojniku možda bio najmiliji onaj kratki poziv »Sinjani ajde!...«

Je li bio toliko »Sinjan?«

Ne poznajem Senja, mislim ipak da nije bio »stopostotni«, ali je bio gord i ponosan, što je »Sinjan«, što je Primorac, susjed Novljana.

»Nehajev«, od sivoga, šturog i starog Nehaja, u kojem Senjani hoće da urede muzej, da se u njemu sačuva nešto od onoga, o čemu govori Šenoa

[1]) Svojem neumornom radniku dala je Matica Hrvatska poštu u svom Izvještaju za god. 1930. člankom iz pera B. Livadića. Ovim se retcima odužuje svojem odličnom suradniku Hrv. Kolo.

u »Cuvaj se senjske ruke...«, nešto od krute i prkosne prirode, koja se sačuvala u borbi s čuvenom senjskom burom, nešto specifično, njihovo.

Je li u njemu moglo biti mnogo od toga?

Otac Čeh, mnogo godina predsjednik ili tajnik senjske trgovačke komore, majka Primorka iz stare, ugledne familije. Nju je često spominjao. Mora da ju je mnogo volio. Ne ću zaboraviti kako je jednom reproducirao njezino mišljenje o ravnopravnosti žene i muža. Malo neobično, ali nije za to manje ispravno: Kada muškarac zanese i bude rađao u trudovima kao što žena, onda će biti jednaki, onda se može govoriti o ravnopravnosti.

Mnogo je u Nehajeva bilo takvih misli i pogleda, o plesu, politici, umjetnosti, moralu i drugomu. Ćoškaste, uglaste misli, koje su često bole, po koji put gotovo ranjavale. Je li se to iz njih javljao prizvuk senjske bure, za koju se još i u Kraljevici govori: kada duva, onda je hladno i u loncu. Ili je iz njih izbijala oporost velebitskoga i primorskoga krša, što ga je ogolila ta ista bura?

Milije od očeva imena — Cihlař —, bilo mu je »Nehajev«. Možda to nije bila samo mladićska romantika. — Na prvim svojim radnjama, kao srednjoškolac potpisivao se »Hajev«, »H—v«, izostavivši ono »ne«, da ne bude onaj, koji — ne haje.

Ime Nehajev stalo je prodirati u našu javnost potkraj devedesetih godina.

Nisu to bile više ili još ne one zapravo burne godine. Madžarska zastava, nataknuta na mačeve zagrebačkih jurista već je planula na trgu pred spomenikom bana Jelačića. Krivci su već odsjedili svoje u bjelovarskom zatvoru i ušančili se u Zlatnom Pragu. Odanle su slali mjesečnik »Misao« pa »Hrvatsku Misao«, kao đaci i učenici Tome Masaryka, a iz Beča je dolazila »Mladost«, literarno umjetnički časopis, za kojim su stajali Dušan Plavšić, Ivanov, Gvido Jeny i Šmid-Jugović. U njoj je publikovao Plavšić prvu autobiografiju već teško bolesnoga Josipa Kozarca, autora Tene, Medju svjetlom i tminom, Mire Kodolićeve i čuvenih Mrtvih kapitala, o kojima su tako zanosno mislili i pisali Pražani u »Misli«. U »Mladosti« se javljao Gjalski, pomlađeni Gjalski, tu je pjevao Veljko Tomić i Vlado Vidrić.

U Zagrebu su Mihovil Nikolić i Špun Strižić izdavali pjesme, crtice, priče, koje nisu imale ništa zajedničko s duhom pokreta u Pragu i stajale mnogo bliže umjetničkom raspoloženju zagrebačko-bečke Jugend-Mladosti. U Zagrebu je izlazio osim »Vijenca« i Tresić-Pavičićev »Novi Vijek«, u kojem je Matoš ismijavao jedne i druge.

U Zagrebu je tinjalo. Nije se o tome pisalo, a možda ni govorilo mnogo. Tek, spremali su se dani pravih, teških bura i oluja, koje će odnijeti iz Hrvatske bana Khuena Hederváryja nakon mnogogodišnjega upravljanja zemlje »bičem i zoblju«, i dovesti u političku arenu nova imena, mlađe sile, koje su se spremale za borbu.

Nekako u to vrijeme došlo je do izvjesnih gibanja i među omladinom na srednjim školama. Na prvi pogled, nisu ta gibanja bila ništa novo. Osnivala su se đačka, literarna društva, u kojima se čitalo ono, što su đaci napisali.

Tako je bilo odvajkada. Da su đačka literarna društva »izdavala« listove, često i samo u jednom primjerku, i to je samo prirodno. Tko se najviše zagrijavao za takve stvari, ako je uza to imao ikoliko čitak rukopis, postao bi sve u jednom licu: redaktor, korektor, slagar, izdavač i kolporter takva lista (u jednom primjerku). Takav »jedini primjerak« obređao bi čitav razred, po koji put našao bi čitatelja i u kojem drugom razredu, i tko zna gdje bi zapeo, ako nije prije dopanuo krutih šaka kojega profesora. Kad su sebi prokrčile puteve u život različne tehnike za umnožavanje napisane riječi, onda je počela rasti i naklada takvih listova.

Onda to više nije bilo tako posve idealno, kao kada je list izlazio u jednom primjerku.

Jesu li i to sve bila neka gibanja među djaštvom?

Bili su bar znaci života, dokazi želje za gibanjem, daleko simpatičnijim od onoga, što ga danas gledaju i budno prate tolike stotine đaka kod »nogometnih« utakmica.

Gibanja, o kojima će biti riječ, bila su drugačija. Nisu nicala i svršavala u jednom razredu, na jednoj školi, u jednom gradu. Nisu imala karakter samo literarnih đačkih društava.

Je li to bila nečija naročita zasluga? Vrijeme je bilo takovo. Iznijelo je ljude sklone drugačijem radu, na svim područjima, pa i tamo, gdje još nije bilo gotovih ljudi, u srednoj školi.

Srednja je škola bila vazda odraz visoke škole po načinu izvanškolskog života, po idealima i pogledima. Dok se na visokim školama đak zanosio stranačkim idealima, i uza to pjevao pjesme ljubi i domovini, pio i halabučio na zborovima i demonstracijama, da se poslije kad stupi u državnu službu, popne što brže i više na činovničkoj ljestvici, dotle se i na srednjoj školi sav đački izvanškolski život sastojao u manguparijama, komedijama i »hecovima«. Kad je popuhnuo drugi vjetar, na visokim školama, osjetilo se ono novo.

Školske godine 1894.—95. izlazilo je na zagrebačkim srednjim školama šest listova. Na realci »Osvit« sa urednikom, izdavačem, korektorom i administratorom Vladom Jelovšekom, sinom tadašnjeg inspektora Jelovšeka, porijetlom Slovenca. Gimnazijalci izvan internata imali su te godine tri lista. Peti je razred izdavao »Zoru«, šesti »Nadu«, a sedmi »Tomislava«. Osim ovih listova izdavali su i u Plemićkom konviktu »Domovinu«, a i u Orfanotrofiju svoj list. Možda su svi ovi listovi jednako »uspijevali«, ali se jedan ipak odvojio.

»Nada«.

Među osnivačima »Nade« bio je i Dragan Galović, jedan od onih, koji se nije zadovoljio, kao mnogi, time, da pjeva i piše pripovijesti. Već

prve godine našao je Galović za »Nadu« pretplatnike u Varaždinu, a znalo se za nju i u Zagrebu više nego za ostale listove. Galović je bio agitator, on je znao ljude predobiti za stvar kao malo tko. Neprestanim sakupljanjem za društvo sv. Ćirila i Metoda i druge patriotičke pothvate znao je sebi steći u svom razredu neki utjecaj, sastavio je društvo »Nadu« i već je onda snovao o jednom svedačkom listu. U Karlovcu je tada počeo izlaziti đački list s jednakim ciljem »Zajednica«, u mjesečnim svescima po 40 stranica, koji je izrično zagovarao organizaciju i probuđenje svijesti u đaštvu.

Đački list »Zajednicu« s idejom: upoznajmo se, okupljajmo se i probudimo za svijestan đački život, pokrenuo je u Karlovcu Milan Marjanović, iz Kastva, koji se smjestio na stan i hranu kod staroga i iskusnog novinara Lopašića, mnogogodišnjeg urednika karlovačkog »Svijetla«. Lopašić je imao mnogo smisla za đački život, živahan i pokretan znao se uživjeti i suosjećati s omladinom i njenim idejama i težnjama. Ne će biti posve slučajno, da su se Galović i Marjanović nosili mislima o buđenju svijesti u đaka na srednjim školama u isto vrijeme, mada nisu znali jedan za drugoga.

U »Novoj Nadi«, štampanom nastavku Galovićeve litografirane »Nade«, godinu nakon njegove smrti, ovako se govori o Draganu Galoviću: »Galovićeva je glavna zasluga, što je đacima rekao: I vi ste ljudi, i vi ste Hrvati, i vi ste faktor u narodnome životu. No vi ne shvaćate svoje dužnosti. Nemate samosvijesti, duševni vam je horizont preuzak, ne poznajete jedni druge. Vaše sile i sposobnosti drijemlju. Prenite se... stupite po mogućnosti u neku javnost, jer će vam takav rad ulijevati ponosa i snage...»

Evo ideja vodilja Dragana Galovića, kako ih je razložio piscu nekrologa, godinu dana prije svoje smrti: »U našem društvenom i političkom kaosu teško je pripadati odrješito kojoj stranci. Znam da nam treba radikalizma, odrješitog radikalizma, jer su naši ljudi tromi i popustljivi. Nema požrtvovanja, nema katonskih značajeva, nema ljubavi. Meni se čini, da je jedino uz složan rad, uz zadružno nastojanje, moći pomoći narodu. Morali bismo stvoriti dvije vrste zadruga: seoske gospodarske zadruge i zadruge inteligencije. Sve bi to moralo biti u savezu i podijeliti si rad, samo u tome vidim ja naš spas. Stariji ne će da se na to obaziru, trebali bismo barem mi mlađi.»

Kada je Milutin Cihlař došao sa senjske gimnazije u Zagreb, da ovdje dovrši gimnaziju, bio je život oko »Nove Nade« u punom jeku. Ne znam da li je poznavao Dragana Galovića, koji je umro u Sisku, kod svoje rodbine početkom marta 1897. U svakom slučaju manje se zagrijavao za Galovićeve socijalne osnove i ušao veoma brzo u literaturu. Veze su sa slovenskim đacima bile već jake, u listu su se javljali slovenski »poletarci« kakvi smo bili i mi, pjesmama i po kojom pričom, a došao nam je doskora u goste slovenski srednjoškolac Anton Kristan, da ovdje u nekoliko reprezentira slovenski dio pokreta.

Sastajali smo se kod »Zlatne košarice«, u Vlaškoj ulici, ondje je bila čitaonica i tu su se održavala predavanja sa diskusijom. Razumije se, sve bez nadzora nastavnika. Navodno je kod jednoga takvog sastanka bio i ravnatelj Hoić, koji je došao nenadano, ali nije sastanak razjurio, nego slušao do kraja kao i drugi. Da je ponudio za te sastanke koju razrednu sobu u svojem zavodu i da se ta ponuda prihvatila, izgubio bi interes za te sastanke mnogo. Silno smo uživali u svojoj samostalnosti i neovisnosti. Mada smo bili svaki iz drugoga kraja, Marjanović iz Kastva, Cihlar iz Senja, Kristan iz Slovenije, osjećali smo se povezani i zbliženi idejama, osnovana, htijenjima, koja nisu bila vazda i u svemu jednaka. Sjećajući se Nehajeva iz toga vremena, izlazi mi pred oči samosvojan, dosta zatvoren, marljiv i energičan. Kada je učio i kada stigao pročitati sve ono, što nije nikako trebao u školi kraj onih mnogih noći i večeri provedenih u razgovoru, teško je reći. I ako nije tada vladao naročito njemačkim jezikom, pročitao je Brandesove »Hauptströmungen«, njegovu studiju o Shakespearu i Taineovu Filozofiju umjetnosti. Čitao je neobično mnogo i teže stvari, ne samo beletristiku. Od sastanka do sastanka zabliještavao nas je neobičnošću pogleda i mišljenja o stranim kao i o našim autorima.

Jedan mali primjer. Potkraj devedesetih godina izbio je među hrvatskim pripovjedačima Janko Leskovar. Njegove kraće pripovijesti u Vijencu: Misao na vječnost, 1891., i Katastrofa, 1894. ostale su gotovo nezapažene. Istom kad mu Matica Hrvatska izda »Propale dvore«, svraća pažnju jače na sebe. O njem pišu, otkrivaju u njemu klicu budućeg socijalnoga pisca na način Kozarca i Novaka, a nitko se ne osvrće na njegov prijašnji literarni rad i stvaraju se pogrešni zaključci. Tad u đačkoj »Novoj Nadi« (Knjiga II. Svezak 4 i 5. 1898.) objelodanjuje Nehajev ulomak studije »Janko Leskovar«, u kojem ga prikazuje u novom svijetlu, crtajući njegov razvoj i dajući njegovu karakteristiku. Traži i nalazi vezu između prvih Leskovarovih radnja i »Propalih dvorova« i dolazi do zaključka: »Leskovara se ne dotiče naš život, jer ga se uopće slabo tiče sav život izvan njega...« »Sa sobom, samo sa sobom bavio se L. u prvim svojim pripovijestima.« »Njega muče misli. Ubijaju ga, kako sam veli (na kraju pripovijesti Jesenski cvijeci). I njegove ljude ubijaju vječna pitanja — i samim tim pitanjima završuju se tri pripovijesti, koje su rezultati toga razmišljanja (Misao na vječnost, Poslije nesreće i Jesenski cvijeci). Možda se ne ću prevariti, — kaže Nehajev, — ako reknem, da su ovo tri izrazita stupnja u toku njegovih misli, njegove analize.« »Ta — misao na vječnost — vječnost njegovih boli, na to, da nije moguće naći pokoja, to se ponavlja kasnije u svim njegovim djelima. I kamo god zagleda, svagdje vidi nesklad, disonansu, svagdje traženje, pitanje bez odgovora, bez spokojnosti.« »Disharmonija, nesklad, neriješena pitanja — to je glavni momenat u Leskovara... Ali i bez subjektivizma, kojim odiše svaki redak prvašnjih njegovih pripovijesti, on je još uvijek mislilac... I baš to čini ga u našoj literaturi osobitom poja-

vom. Kao analizator veći je od Gjalskoga, i psihologija je njegova dublja.« I na kraju: »Što će nam još dati Leskovar? — Ne znam. Htjeli bi neki, da on bude pisac socijalan. Ne želim toga. On možda nikad ne će biti bliz narodu, jer njegove boli pripadaju čovječanstvu, no kao mislilac i umjetnik bit će svakako za današnju našu književnost predstavnik cijele jedne generacije, nervozne i pesimistične.«

Nehajev je bio blizu istini. Ne samo da Leskovar nije postao socijalni pisac, nego je predući svoju misao, zaokupljen posve svojim osjećajima, rano prekinuo nit i prestao pisati... Leskovar je uistinu bio predstavnik »nervozne i pesimistične generacije«, bio je izraz te generacije među pripovjedačima baš onako, kako je to bio i S. S. Kranjčević među pjesnicima. Stariji nisu pravo shvaćali, ali mlađi su ih osjećali i često se za njima povodili.

U istom godištu »Nove Nade« napiše Nehajev nacrt pripovijesti »Nebo i pakao«, koja bi lako mogla poslužiti kao dokaz gornjoj tvrdnji, a u istoj knjizi, u prvom svesku »Dvije idile«, pjesmu, koja mnogim mjestima sjeća na Kranjčevića. »Dvije idile« potpisane su sa M. H—V, ulomak studije o Leskovaru sa M. Hajev, a nacrt pripovijesti »Nebo i pakao« sa Alpha.

Nehajev je u »Novoj Nadi« objelodanio i drugih radova, manje beletrističkih nego poučnih, ali glavni njegov rad, u drugoj i trećoj knjizi N. N. 1898.—9. bila je kazališna kronika. Kad danas čitam tu kazališnu kroniku biva mi jasno, da su se za Nehajeva već tada zainteresirali ne samo kazališni ljudi, nego i drugi intelektualci onoga vremena.

Vazda se s pažnjom pratilo, što pišu, misle i govore najmlađi, ali kazališna kronika Nehajeva u N. N. nije bila interesantna samo kao glas najmlađih, nego i inače. Još se i sada može čitati sa zanimanjem o mnogim glumcima, tada početnicima (Vavri, Bachu, Štefancu, Raiću, Prejcu), a jednako i o stranim gostima, svjetskim veličinama.

Nehajev tada ne samo da nije imao velikoga životnog iskustva (stajao je pred maturom), nego nije imao ni najmanje iskustva o kazališnom životu i radu. Prve njegove drame, Prijelom i Svjećica, bile su prema tome posljedica ne samo ljubavi prema teatru, nego prirođenog i jako razvijenog instinkta i smisla za teatar. Nije istom morao mnogo vidjeti, da mnogo osjeti i mora i može stvarati. Bile su to godine ubrzanoga, potenciranog života, kad se u trenucima proživljuju godine, kada maleno i sitno poprima velike razmjere.

Tako živu svi u tim godinama, samo je on živio još intenzivnije.

Od dvadesetak pisama, što ih imadem od Nehajeva iz Beča, Senja, Kraljevice i poslije iz Trsta i Zadra, evo jedno pismo iz Beča, kuda je pošao na studij kemije, iza mature u Zagrebu, a ja na mjesto pučkog učitelja u Zdence, zabitno selo pod Diljem. Dosta je karakteristično to pismo za njegovo tadašnje raspoloženje, a nema ništa od listova pisanih za javnost.

Beč, 28. maja 1900(?) Mili moj! Dobio ja tvoje pismo — i sio odmah da odgovorim. Čudno. Nekako sam se nadao, da će danas nešto doći, bilo od koga, kao da sam znao, da će mi današnja večer donijeti bilo kakovu »novost« — i da moj stol ne će biti po običaju prazan kad kući dođem — pa sam pošao kući ranije.

I eto, glas od tebe.

A ja sam već zbilja mislio, da ti i nisi dobio moga pisma, jer u Beču teško da znaju gdje su Zdenci.

Al dobio si. I pitaš štošta. A ja ću odgovoriti, na sve po malo.

Najprije, nasmijao sam se, ti hoćeš da izdaš knjigu. O moj mili!

A čemu? Kada bi bar mogao da što zaslužiš pri tomu, hajde. Ali ovako: Naprtiti ćeš si komedija (ti si »činovnik«, pa ti mogu za dug zaplijenit dio plaće!) — a uza to, sve se bojim, da bi ti se moglo dogoditi, ne da te opsuju ili pohvale, nego jednostavno »todtschweigen«.

A? Nisi na to mislio. To se kod nas dogodilo skoro svima, koji su nepoznati htjeli ući u literaturu.

A onda? To te doduše ne će moći srditi, ali čemu izdavati. Kada bi te htio svjetovati, rekao bih, da pričekaš.

Ne ću dalje. Opažam da nisam raspoložen (a pred pola sata sve sam smišljao kakovu ću ti ogromnu epistolu načrčkati!) — Nastavit ću koji drugi dan.

29. maja. Danas nastavljam. Sad su oni ljetni dani, u kojima ja tek na večer nekako oživim. Neda mi se raditi. U laboratoriju je vruće a i dosadno. I tako nekako »spackam« cio dan.

Samo na večer, onda je lijepo.

Sumraci su i u Beču zgodni, makar od noći puno i ne znam, a od onih naših — ni trunka.

Sad sam se baš, kad sam kući išao, sjetio da još samo mjesec dana traje ova moja »godina«.

A što! U toj godini nije ni u meni, ni izvan mene (osim onoga s R.) ništa, a ma ni za korak, pošlo ni naprijed ni natrag.

Bačena — otišla —. Da je bar brže prošla!

Al svejedno: da sam bar što učio. Nego ništa. Da sam bar što čitao — ni to.

Upravo protukao, a ne lumpajući, nego buljeći u svijet i dosađujući se.

Bogami, ne idem više amo. Osim ako budem morao. Jer ovako živjeti — i zbilja je glupo.

Prošla — prošla ta godinica.

Još tri, ako me ne uzmu u soldate. A nadam se — kako mi sve ide u koso — i to će me stići. Pa ako bude, neka vrag nosi!

To, da još samo mjesec dana imam tu biti, došlo mi je na um, kad sam smišljao, kako da to uredimo, da se nađemo ovih ferija.

Ja mislim ovako: Bit ću oko 1. jula u Zgbu. I to samo na koji dan, najviše četiri. To nije radi novaca, nego radi nečega drugoga, a možda ni toliko. Onda ako ti budeš u Sisku, mogu te pohoditi, i to neću trebati, da tvojoj mami padnem na vrat. Ili pak, ako ne bude drukčije, da se zaputim i do Zdenaca. Ja ću ti uostalom još javiti cijelu stvar. Ne znam još, kad se zapravo svršava semestar. A ima još i nešto drugo: Ovdje su ti sad bile demonstracije njemačkih djaka, pa su zaprijetili, da ćemo izgubiti semestar (zatvorit se univerza), ako ne prestanu. Sad se pako govori, da će njem. djaci čekati do 7. junia, tad je polovica semestra svršena, pa će onda opet demonstrirati. Ako bude tako, ne ćemo izgubiti semestar, ali svakako ne ću ni ja ostati u Beču. Dakle, kako vidiš, možda i prerano planiramo.

Pišeš za knjige. Ama znaš, da iskreno kažem, nema ti za me veće sekature, nego li pakirati i na poštu nositi. I onako nije sve skupa toga truda vrijedno, jer ja nemam i onako ništa vrijednoga. Ne znam, al ja se moram napinjati dok i jednu ansichtskartu pošaljem — zato jer je moram ići kupiti. I onako, ja sad još, ova dva dana, ne mogu poslati, jer nemam novaca (zadnji je odviše blizu) a kasnije, vidjet ću. Ne srdi se, al znaš, da sam u tom upravo nespretan.

Čitao sam ti nekidan Jelovšekove »Simfonije«. Čitam ti ja to — i gle! — nekako me dirnulo sve to. Ne da je bog zna što u njima, ali vidim, kako se onaj vječno razdražljivi, djetinjasti, revolucionarni itd., itd. čovjek — umirio. Zaljubio se, i sad sjedi uz svoju Zofku, i veseli se životu.

I ja njemu pisao. Htio sam mu samo to reći, kako me to veseli. A on odgovorio na dopisnici, i kanda bi htio, da si dopisujemo. Ali ja nemam za to nikakove volje. Odviše sam star, boga mi.

I ti se meni smiješ, što sam ono napisao o R.

Ovo ti je: meni je do vrh grla dosadio onakav život, kakav sam prije vodio. Glupo je bilo i djetinjasto živjeti uvijek u »selbstmörderisch Stimmungu« a kraj toga ipak — živjeti. I znaš, ovih ferija, zbilja mi je dolazilo, da svemu napravim kraj.

A onda je došlo to.

Ali ne, sad mi se neda pisati o tome. Kada budemo jednom zajedno, izbrbljati ćemo se i o tome.

Imao bi u budućoj sjednici Zvonimira čitati nešto o Gjalskom. I tako ti ja sada preživam njegove stvari. U, koliko ima patosa u toga »realiste«. A zbilja sam u neprilici. Nema dosta vremena da izradim, i uza to osjećam, da bi morao početi od Adama, kada bi htio reći ono što mislim o Gjalskomu, a da me shvate — »Spackao« sam i nekakovo pismo iz Beča za sarajevsku Nadu. Nekoliko razbacanih bilježaka. Zbilja, kad čovjek ovako živi, izgubi volju za svaki rad.

Dosta je, danas mi se više ne da.

17. juni. Do vraga. Prestrašio sam se, kad sam vidio datum na početku. Nije moguće, da tako dugo ovo leži u mom stolu.

A ja sam ovo vrijeme upravo glupo živio. Prolumpao jednostavno. Šta ćeš. Uvijek sve ne ide kako bi ja htio. Onda se ljutim i moram da utučem dane spavanjem, a noći lumpanjem.

O tom svemu uostalom — usmeno.

Dakle, još ću samo štošta pripisati o mom putu i našem sastanku. Odlazim iz Beča negdje između 5. i 10. To ću ti još točno javiti. Gdje ćeš biti u to vrijeme? Javi da znam. Najvolio bi da se sastanemo u Sisku ili Zagrebu. Za slučaj da bi mi nenadano imao što javiti, piši mi kartu na adresu: .... Javi i to, kuda da ti pišem iz Zagreba ili još iz Beča prije odlaska, i jeli moguće brzojaviti u Zdence? Ovaj put ne ostajem dulje u Zagrebu, dan, dva. Ako ti dođeš ostao bi dulje.

Dakle (opet sam počeo sa Dakle) u Zagrebu sam valjda 6. jula, a ti javi, gdje ćeš onda biti.

Zdravo.

Knjiga ti ne šaljem, već je i kasno. Ne srdi se. Pozdravi Adelu, a a tebi pozdrav od

Maloga.

Mali.

Tako sam ga nazivao, jer je bio nizak, ćoškast, svojeglav. Kao da ga vidim u nekoj čudnoj kapi, žustar, često otresit i nabusit, ali ne zao. Noći smo »probrbljali«, prodivanili prateći se do stana, moga, njegovoga, i opet tako, do bog zna koga doba.

Poslije se mnogo izmijenio. Beč, život o kojem govori u ovom listu, i štošta drugo učiniše ga drugačijim.

Dogurao je jednom i do Zdenaca. Ali više nije bio Mali, onaj zgodni Mali. Prevrtao se, muku je mučio, ali nije se više snašao. Bio je mnogo puta — gore— i možda još više puta — dolje.

Je li ono bilo svaki put spuštanje i penjanje, tko to može reći pouzdano.

Napisao je zbirku novela »Veliki grad«, i roman »Bijeg«.

Veliki grad i — Bijeg.

MIRKO BREYER, ZAGREB

IZ MLADIH DANA NOVOVJEKOG HRVATSKOG KAZALIŠTA

Dne 10. juna 1840. bila je u dotadanjem njemačkom zagrebačkom kazalištu prva čisto hrvatska predstava. Prikazivala se pred svečano raspoloženim i radosno uzbuđenim općinstvom uz silno povlađivanje naših ilirskih domorodaca Kukuljevićeva drama »Juran i Sofija ili Turci kod Siska«. Kao prijatan odjek iz daleke, mile nam davnine, doimlju nas se vijesti o

prvim onim drhtavim i plahim koracima i pokusima, o kojima reče Ivan Mažuranić u prologu, za uznositu onu zgodu ispjevanom, »da će — od toga — negda možebiti naši unuci slatke uživati plode.«

Novosadska glumačka družina pod vodstvom Tome Isakovića s mnogo dobre volje, ali posve nedostatnim umijećem, krčila je tada put hrvatsko-srpskoj riječi na zagrebačkoj pozornici. Ostali članovi družine uz Isakovića bili su: Ivan Kap de Morte, Stefan Karamat, Gjuro Anastasijević, Mitar Grujić, Petar Petrović, Maksim Brezovski i Savo Marković, a uz ove i gospođe: Katarina Ivanović i Sofija Anastasijević.

Tadašnje raspoloženje duhova najbolje nam posvjedočuje izjava »Ilirske čitaonice« kao poduzetnice kazališta. Tu se veli: »Premda bi novosadskim gostima, da se uzmu na fino sito kritike, jedva jedvice i nešto od imena umjetnika ostalo, ipak se je općinstvo vraćalo iz kazališta s najvećim zadovoljstvom.«

Osim pet puta prikazanog »Jurana i Sofije«, Novosađani su iznijeli za svoga dvogodišnjeg boravka još priličan broj domaćih, pa i prevedenih i prerađenih drama, komedija i veselih igara u Zagrebu i prilikom gostovanja u Karlovcu i Sisku.

Ali vrijeme za stalno hrvatsko kazalište ne bijaše još došlo, i početkom 1842. godine ostaviše Novosađani Zagreb i pođoše na poziv srpske vlade u Beograd.[1])

Sačuvala nam se, dosele neprioрćena, izvorna svjedodžba, što ju je u ime «Društva čitaonice ilirske zagrebačke« izdao njen predsjednik grof Janko Drašković, ujedno predsjednik »domorodnog teatralnog družtva«, glumcu Tomi Isakoviću, uz supotpis dra. Ljudevita Gaja, dra. Dimitrije Demetra i revnoga tajnika Vjekoslava Babukića. Evo od riječi do riječi tekst značajnog spisa, (po originalu iz moje zbirke autografa):

»Mi Grof Janko Drašković od Trakoštjana, ces. kr. komornik, sjajnoga reda sv. Stěpana ugarskoga m. kersta vitez itd., Predsědnik družtva čitaonice ilirske zagrebačke i ostali starešine dajemo na znanje svim i svakomu, kojim se pristoji: da je predložitelj ovoga našeg otvorenog lista, gospodin Toma Isaković, kao igraoc kod našeg domorodnog teatralnog družtva od 1a Lipnja 1840 do konca Listopada 1841 u Zagrebu, Karlovcu i Sisku věrno sudělovao i svojom marljivostju, věštinom i načinom predstavljanja, osobito u struci junačkih zadaćah obćenitu zadovoljnost i dopadnost stekao si, kroz cělo pako vrěme svojega pri našem domorodnom kazalištu bavljenja pošteno, čedno, mirno, učtivo i uljudno zaderžavao se: zato ga mi svakomu, ki bi njegovih uslugah trěbovao, kao verla i verstna čověka po najbolje preporučamo. Dano u Zagrebu dne 10. Veljače 1842.«

[1]) Vidi za ovo i za dalje potankosti: Andrić Nikola, Spomen-knjiga hrvatskog zem. kazališta. Zagr. 1895., na str. 14 i dalje.

Lijepi ovaj prilog povijesti najranijih nastojanja vrlih naših narodnih preporoditelja oko stvaranja čisto narodnoga kazališta, i spoljašnim svojim oblikom najprijatnije nas se doima. Što nam napose ne kazuju ona četiri imena potpisana na svjedodžbi! Koliko duboke i djelotvorne ljubavi prema domovini ona znače u mukotrpnoj službi oko unapređenja domaće kulture, bilo bi doista suvišno napose isticati i u ovim našim danima potencirane »stvarnosti« i tehničko-sportske savršenosti.

LIKOVNI ŽIVOT

BECIĆ-BABIĆ-MIŠE I »ZEMLJA«

Elipsa našeg likovnog života imala je ove godine dva izrazita pokusa: jedan predstavlja izložba grupe trojice (Becić—Babić—Miše), a drugi izložba grupe »Zemlja«. Postoji dakle u našem likovnom, to jest slikarskom životu prilično oštro konturirana diferencijacija. I dobro je da postoji, jer sama ta činjenica daje mu zanimljivost, boju i raznolikost. Postoje dakle, ako se hoće povući ekstremne konzekvence, i dva tabora, ali bitno nipošto neprijateljska — ma da bi do toga htjeli dovesti leaderi mlađe grupe — jer oba su tabora na istoj liniji iskrenog umjetničkog poštenja u svome stvaranju. U tom se pogledu diferencijacije ne smiju ni tražiti ni izazivati. Jedina je koja stvarno postoji ta: da godine stavljaju kamene međaše po neizbježivim fizikalnim zakonima uvijek i bezobzirno. Baš zato nema ni mjesta debati o starima i mladima, jer to nije novorođena pojava, već astronomski fakt kao dan i noć, kao ljeto i zima. Ljudi »Zemlje« su danas mladi, ali već sutra i prekosutra će na njihova platna pokucati faustovski problem godina, koji će ih poučiti mirnim starim i nepromjenljivim istinama o vječnoj mijeni i vječnom ponavljanju svega doživljenoga. Ne kažem ni to, da grupa trojice predstavlja neki naš areopag. Ali vrijeme jezdi i preskače preko sviju uspomena, ma kako organski duboke bile: Babić više ne simbolizira, Becić ne nacionalizira, a Miše ne stilizira. Oni danas samo slikaju, bez programatskih objašnjavanja i komentara. A tako će na vlas isto jednom biti i s ljudima od »Zemlje«. Samo, kad se jednom nakon mnogo decenija budu raščinjali i kolaudirali stari računi, onda će se na tom jednom od posljednjih sudova pitati ispovjednički, koliko je svaki pojedinac u svojim likovnim manifestacijama stvaralački dao svoje dane u neprijeporno poštenom kreativnom aktivitetu, tko nam ih je ostavio dokumentarno, bez obzira na neke evropske pomodne slikarske formule i sve one zamršene i često ne baš efemerne komponente, što se kao nevidljiva paučina pletu oko jedne slike ili oko čitavog jednog slikarskog oeuvrea. Samo to i ništa drugo je prvo pitanje u katekizmu historije likovnih umjetnosti, a tek u drugom se redu pita: zašto, kako, na koji način, kojom formom i kojom formulacijom.

Izložba »Zemlje« bijaše u septembru. To je bio njen drugi pohod pred javnost. Prošle godine, kad se ova grupa prvi put pojavila kao grupa s ouverturom i fanfarama, koje su naviještale ideologiju određenih smjernica i pretpostavljale program, ta je izložba dala u cijelosti mnogo nada, ali i mnogo povoda za kritiku. Ne za kritiku s desna, reakcionarnu i akademski konzervativnu, već za kritiku s lijeva: ideologija s jedne i rezultati s druge strane se nisu dovoljno prikrivali, oni nisu — kako se to u geometriji kaže — bili sukladni. Ove je godine izostala ouvertura fanfara, »Zemlja« nije izdala nikakav manifest, niti je apriorno tumačila svoj stav u svojim djelima, i zato je postupak i obračun s njom neisporedivo mnogo lakši. Kad slikari unapred pišu, onda se često otvaraju duboki jazovi između štampanih redaka i naslikanih platna. Ove godine nije toga bilo, i stoga naše razmatranje ne treba da se rascijepa, već može da se koncentrira samo na fakta kista i olovke.

Ideolog »Zemlje« i neosporno najpozitivnije lice u toj formaciji je slikar Krsto Hegedušić. Kod njega se osjeća izvjesno simpatično prkosno nastojanje, da opravda osnutak grupe »Zemlja«, kojoj je ime zaista od dubokog i velikog smisla. Hegedušić se je sav, čitavim svojim talentom i temperamentom bacio u mučan posao, da bude likovni dokumentator hrvatske zemlje i puka naših dana. Ovo mu treba honorirati iskrenim priznanjem, jer ma da mu taj stav u najdubljoj njegovoj unutrašnjosti možda i nije sasvim spontano urođen, on je pošten, stopostotno dosljedan i daleko od svakog frazerstva i manire. A inače je baš ovakav stav, ne samo u literaturi nego i u životu likovnom, i te kako u opasnosti, da izgubi mjeru i da se opasno približi frazi i maniri. Hegedušićeve Hlebine, Molve, sajmovi i proštenja imaju jak prirodni miris pravih doživljaja, ne samo kroničarski viđenih, nego i artistički proživljenih. Ali Hegedušić unatoč svojih sjajnih slikarskih kvaliteta nije tu ništa po prvi put otkrio i pronašao. Vide se u svakom njegovom ulju i crtežu asocijacije i izvjesni afinitet s dobro poznatom prošlošću i sadašnjošću. Imao je tri prvorazredna učitelja, i svatko mu može zavidjeti, što je baš njih odabrao. — Jedan je stari Petar Bruegel, koji je prije tri stoljeća slikao iste onakve seljake i bokce i kljaste i prljavu poderanu djecu, kakva se vuče i vere između licitarskih šatora i sajmara »Proštenja u Molvama«, a o hlebinskim crnim krmcima i volovima bijelim, rumenim i šarenim da i ne govorim. Ali i tu se primjećuje oslobađanje od robovanja uzoru i učitelju. Prošlogodišnja »Rekvizicija« bila je čista transpozicija Bruegelovog »Pokolja betlehemske djece«; ove se godine javljaju samo reminiscencije, ali autogeno svarene u tolikoj mjeri, da ih se Hegedušić više ne treba odricati. — Drugome je učitelju isto tako dobro poznato ime: George Grosz, dokumentator sablasnih velegradskih pločnika i nemilosrdni kritičar sadašnjice, u čijim je analitičkim linijama satkan Hegedušićev Bogdan Balog u samici, uapšenici za šumsku štetu, soldati i sajmari. — Treći učitelj nije slikar, ali je ipak u sadržajnom pogledu postigao dubok dojam na slikara Hegedušića. To je književnik Miroslav Krleža, koji je u mnogobrojnim svojim fragmentima proze jedini u čitavoj našoj literaturi fiksirao naše selo onakovo kakvo jest, daleko od svake nazdravičarske i idilične patriotske romantike, selo sa surim blatom do koljena, grubim životnim kontrastima, rudimentarnim nagonima, taj panonsko primitivni revir žandarma i financa, koji živi mitski upornim i ustrajnim potmulim disanjem, i koji je sam u sebi još uvijek zagonetna provalija patriarhalnosti, strasti, buntovništva i gladа. Ne bi bilo dobro, da prijatelji Hegedušićevi — ako su mu pravi prijatelji — svojim kukurikanjem izazovu njegovo trostruko odricanje; bar ne još za sada, dok je u visoko nabujalom stanju traženja, koje je na najsretnijoj liniji. Ali svim ovim konstatacijama i reminiscencijama nismo nipošto kanili umanjiti Hegedušićeve talentirane kvalitete u dinamici njegovih kompozicija, oštrom i kritičnom zapažanju kontrastnih detalja, i konačno u njegovom koloritu, koji voli čiste plohe boja ravno s palete, i koji ima u sebi neobično mnogo svježe, primarne i neposredne jedrine, dočaravajući onu pravu atmosferu naših prečesto preturobnih pejsaža.

Interesantno je, kako su se Hegedušićevi drugovi i subornici na istom frontu u suprotnosti s njim upravo programatski odrekli atmosfere. I to u prvom redu Vinko Grdan, koji se u tome vraća čak do starog naivčine — ali iskrenog naivčine — douaniera Rousseaua. Grdan ima neobično mnogo smisla za mirnu i uravnoteženu primitivističku stilizaciju pejsaža, ali pri tome škrtari s najbitnijim elementom viđenog svijeta: atmosferom. Kod njega je to tim ozbiljnija karakteristika, što se ne mijenja i ne miče s mrtve točke već priličan niz godina.

Postružnik Anton pokušava da stilizira ribarsko Primorje po tezama Hegedušićeve stilizacije Podravine, ali pri tome upada u neki hladni i kombinatorni racionalizam, koji je nerazumljiv, kad se na primjer hladna njegova Komiža uporedi s »Nagovaranjem«, u kojemu je zamjerno dosegnuto njegovo stremljenje za »novom stvarnošću«. Bez dalnjega je u cijelosti čitavi njegov koloristički rad slabiji od crteža, među kojima ima prvorazrednih dokumenata znanja, pametnog opažanja, i stanovitoj klasi gledalaca ne baš ugodne kritičke analize.

Ružička Kamilo nalazi se stalno u nekim perturbacijama i ne može da se ustali na jednoj određenoj liniji. To je svakako znak autokritičkog talenta, koji ipak ne bi smio da tako dugo oscilira lijevo i desno bez prave ravnoteže. Ružička je ovaj put napadno sličan Postružniku u svojim primorskim kompozicijama, ma da u pogledu kolorita ima pred njim izvjesnih prednosti, dok u rasporedu elemenata kompozicije zaostaje za Postružnikovim prirođenim ritmičkim osjećanjem. Njegove naklonosti za grotesku u grafici na granici su socijalne kritike i oporog humora, često suviše direktnog i brutalnog.

Tabaković Ivan ide u svojim likovnim manifestacijama najdalje. Približava se perfekciji crteža i primarno senzibilnom poimanju kolora. On pokazuje u svom razvoju najviše obrata od sviju. Stalno traži i nezadovoljan je s onim, što postizava, ali u tome se osjeća toliko impulzivnosti i vitaliteta pravog talenta. Uslijed toga se dešava, da se uz njegove fine akvarele odjednom pojave »Sufragette«, koje su na primjer bile sasvim nepotrebne. Njegovi crteži žive spontano, oni u sebi sretno spajaju artizam i dokumentarnost. Tabaković će još često izreći svoju riječ u našem likovnom životu, i o njemu treba najozbiljnije voditi računa.

Zasebna senzacija ove izložbe bilo je desetak akvarela seljačkih slikara Generalića Ivana i Mraza Franje iz Hlebina. Oni su učenici Hegedušićevi, i nema nikakve sumnje, da im je on dao glavne smjernice tehničke naravi slikanja, ostavljajući pri tome netaknutu njihovu primarnu djevičansku iskrenost, kojom oni vide i gledaju svijet oko sebe. Unatoč propagatorski spretne režije, da se ove simpatične seoske mladiće dovelo na izložbu »Zemlje« — ma da i u posebnu dvoranu — time nije umanjeno objektivno značenje njihovih radova. Ali držim, da je pitanje ovog i ovakovog slikanja u prvome redu pitanje psihološko. I to ne baš sasvim jednostavno, jer tu oko tih seljačkih slika ima kompleks od hiljadu pitanja o tome, kako je to i zašto je to. Svakako su Generalić i Mraz dva izrazita predstavnika čiste, prave i nepatvorene pučke umjetnosti, koja je ovaj put u suprotnosti sa svojim anonimitetom izbacila dva imena i prezimena, pokazavši da može i slikati, kao što zna rezbariti drvo, stvarati vezove, šarati uskrsna jaja i urešavati keramiku. Detaljna analiza mogla bi nas odvesti predaleko, izvan okvira ovog prikaza, pa smo se stoga ograničili samo na ovih par primjedaba.

Ove je godine zajedno s grupom »Zemlja« nastupio pod firmom gostovanja i jedan dio mlađih naših arhitekata, koji su izložili svoje građevne projekte. Izloženo je daleko više neispunjenih sanja s prvim nagradama i pohvalnicama na raznim natječajima, nego li realiziranih objekata. Nažalost je tome još uvijek tako, ali situacija nije desperatna, jer malo po malo i sigurno dolaze do riječi mlađi i najmlađi; dovoljno je pogledati nekoliko najnovijih zagrebačkih novogradnja, koje su doduše još uvijek bijele ptice u nizovima najnemogućnijih arhitektonskih groteska. Ali ipak: stvar ustrajno i dosljedno kreće na bolje.

Koliko je god pohvalna činjenica, da su jednom i arhitekti istupili u okviru jedne umjetničke izložbe, ipak držim da ne treba opravdavati konstataciju, kako između lijevih dvorana Umjetničkog Paviljona, gdje je bila »Zemlja«, i desnih, gdje su izložili arhitekti, — nije bilo nikakve idejne i ideološke veze. To su dva sasvim različita svijeta i gledanja na svijet, i to ne samo po svojim diferencijacijama uslovljenima materijalom i svrhom. No ako se sve svede i na zajedničku platformu mladosti i egzistenciju lijevoga krila u slikara i graditelja, onda i tu ima među arhitektima znatnih razmaka.

Nema sumnje, da je izložba arhitekta pokazala sjajne rezultate. Funkcionalna anti-ornamentalno-dekorativna, stvarna i higijenska arhitektura, taj san i ogorčena tridesetgodišnja borba Adolfa Loosa, pobijedila je definitivno i na svim linijama u svijetu, a zbog toga i kod nas. Naravski, kod nas tek u atelierima i risaonama, dakle teoretski i ideološki. Pobijedilo je sunce, zrak i higijena, pobijedila je proporcija, svrha i funkcija. Da li je to Pirhova pobjeda, i ne će li čitavi taj moderno-mondeni stil nove arhitekture postati samo varijacija varijanata izvjesnih klišeja, i nije li on blizu opasnom i neplodnom stereotipiziranju, o tome će se razgovarati za koji decenij, kad se izvjesne konzekvence dotjeraju do ekstrema. Ali danas se možemo zadovoljiti konstatacijom, da je i kod nas željezno-betonska konstrukcija, staklo i duh mašine pobijedio štuk, sadru i načičkanu lažljivost dekorativnih fasada, iza kojih su životni uslovi ljudi stanara, partaja i podstanara često bili apsurdni.

U tom znaku naši mlađi arhitekti, imajući svijetlu uspomenu svog zdravog i smionog preteče Viktora Kovačića, ostvaruju sve ono, što je u narodima sa mnogo desetaka milijuna već ostvareno u oblastima problema: kako da se gradi krov nad glavom, kako tvornica, bolnica i administrativno-reprezentativna ustanova. Sumirat ćemo bar letimično njihove rezultate.

Drago Ibler je potpuno kristalizirana ličnost s jakom individualnom notom. Njegove građevine su neka vrsta klasike tog modernog stila. On je racionalan i higijeničan, voli velike staklene prozore i harmonične dispozicije prostora. Ovih dana je ostvarena njegova dvostruka novogradnja Martićeva 13. — Vlaška 60., dva tipa modernih najamnih kuća, u kojima je posao stanovanja i praktičan i higijenski i udoban. Interesantno je, da Ibler ne zazire od lakog naginjanja polihromiji, dakle nečemu samo dekorativnom.

Sve ono, što je rečeno o temeljnim zasadama te nove graditeljske umjetnosti, nalazi se mutatis mutandis kod Horvata Lavoslava i Kauzlarića Mladena; tu je visoki stupanj arhitektonske inteligencije, ima invencije i smionosti. Pičman Josip ima još smioniju notu, on svoj graditeljsko-zidarski materijal inspirira još više na formama savremenih mašina, ali u tome nije nepopustljivo dosljedan, već varira i spretno se akomodira raznolikostima zadataka. Njegova banjalučka banska palača nije u rodu s njegovom sušačkom kavanom Continental.

Sve ovo, sa velikim plusom kreativne fantazije, spaja u sebi Planić Stjepan, jedna od najvećih nada naše mlade arhitekture. Planić dobro zna sve teorije o svrsi i funkcionalnosti, ali one nikad ne zarobljuju njegovu invenciju, tako da njegov opus već sada daje dojam izgrađene ličnosti s najinteresantnijim mogućnostima razvoja u čitavoj ovoj grupi.

Vrlo je interesantna figura Zdenka Strižića, hladna i racionalistička, germanski inducirana. Njegov uspjeh u natjecaju za operno kazalište u

Harkovu, gdje je dobio prvu nagradu pred svojim učiteljima Poelzigom i Le Corbusierom, svakako je nemala senzacija. Ipak se ne možemo oteti dojmu, da su njegove radnje u prvom redu atelierske, i kao takve prvotno od teoretskog i ideološkog značenja. Ali bilo bi potrebno, da se već jednom i u Zagrebu realizira koji od njegovih monumentalnih projekata, što tako smiono rješavaju čitave nizove naših regulatorno-urbanističkih problema. Treba dati riječ mladosti.

Kako je Berger Otti zapala upravo u izložbu »Zemlje« sa svojim dekorativnim kozmopolitsko-nezemaljskim tekstilom, to zacielo ne zna ne sámo ona, nego ni aranžeri te izložbe.

Izložba grupe trojice — Becić, Babić, Miše — već je prošle sezone, a pogotovo ljetos, imala značenje reprezentacije našeg likovnog niveau-a. Ova trojica naših slikara, tako različitih individualnosti ali jedne zajedničke duboko stvaralačke i artističke baze, daju svojim izložbama najrječitiji dokumenat o egzistenciji naše visoke umjetničke kulture, koja je sasvim naša, i koju registriramo s ponosom neovisnim od bilo kakvih lokalnih patriotizama. Neobično je sretna ideja, da su se ujedinile baš ove tri ličnosti, koje doduše nisu bez izvjesnih divergencija u svojim pogledima na život i slikanje, ali koje i po produktivnosti i po kvalitetama daleko nadvisuju svoju likovnu okolinu.

Ne bih htio da ponavljam one općenite konstatacije, što sam ih iznio prošle godine prigodom prve izložbe grupe trojice, pa ću se ograničiti samo na resumé ovogodišnjih rezultata, koji — naglašavam — u cijelosti i pojedinostima znatno nadvisuju ono, što je bilo izloženo prošle godine.

Temperamenat Vladimira Becića raste od slike do slike i iz godine u godinu u upravo bjesomučnom crescendu. Faktura njegovih ulja doimlje se danas kao impresija uhvaćena iz jurećeg vlaka, ali gledana okom koje u najmanjem diferencijalu vremena prodire u totalni smisao i srž forme i boje. Nevjerojatna dinamika bukti iz Becićevog kista, koji čupa fragmente viđenoga iz realne stvarnosti i prenosi ih zbijeno i sažeto u forme imaginarne stvarnosti likovnih iluzija. Becić, jedini reprezentant prve naše pionirske grupe trojice Kraljević—Račić—Becić, ostao je impresionist došavši do krajnjih granica tog slikarskog nazora na svijet, on se je toliko srodio s tim nazorom i apsorbirao ga u sebe i u svoju punokrvnu i iskonsku snagu, da se tu, na tim granicama prebacivanja viđenoga u stvoreno, gube sve dijalektičke spekulacije o prvotnim pitanjima načina i metode, a ostaje samo fakat velike čarolije pravog stvaranja. Slike mu sjaje u punoj rasvjeti, često okrutno podcrtanoj. A uza sav uskovitlani i vječno uzbuđeni temperamenat, u čitavom se njegovom slikarskom djelu osjeća monumentalnost jednog velikog sklada i logika čvrste ravnoteže. Kako je samo stabilan njegov »nature morte« s onom velikom ribom, stabilan u kolorističkoj intonaciji i harmoničnom odnosu forma. Pa onda stabilitet

velike njegove kompozicije »Familija« sa četiri figure vajarski modelirane, s rafiniranim kontrastima velikih sivih i žućkastih ploha u pozadini, iz kojih figure reljefno izbijaju izvan ravnine platna i okvira. Pejsaži iz Mostara i Zlarina, komponirani silnom snagom i fantazijom, pružaju sasvim nove kolorističke senzacije, tako da čak i kod samog Becića imaju značenje pravih iznenađenja.

Djelo Ljube Babića na ovoj izložbi nema zajedničkog naslova, ali bi se moglo nazvati epopejom hrvatskog pejsaža. Babić pristupa našem pejsažu sa svom svojom kritikom i analizom rezigniranog skeptika, ali ne može u sebi da zataji neku atavističku primarnu — ma da prikrivanu — ljubav za te naše vode, ravnice i bregove. On prilazi pejsažu gotovo neprijateljski, s izvjesnim protivljenjem i bunjenjem da je baš to taj njegov i naš rodni humus i rodni lapor i rodna glina, ali sukcesivno postaje prema njemu zaljubljenički nježan i hoće da ga nahukne svetačkom simboličkom aureolom. Nema ljepšega, no što je Babić — razdiran svim tim krajnostima u sebi i pred sobom — stvorio u svom malom ulju »Mrežnica«. Tu je onaj tipični, pravi i nepatvoreni komad naše rođene hrvatske zemlje: beznadno hladno modrikasto sivo nebo, smireno zeleno zrcalo rijeke, i sure i smeđe plohe polja, što ih naš hrvatski čovjek ruje i pluži i drlja onom tvrdoglavom upornošću, koja nadživljuje i najfantastičnije historijske peripetije. Iza te smeđe-zelenkaste i malo zamagljene slike krije se mnogo više, samo treba znati i htjeti doživjeti u njoj ono, što se tu samo skromno i gotovo geografski zove Mrežnica. A tako je isto s onim očajno i ukleto sivim »Velebitom«, sirovom brutalnom gromadom burama izbrijanog kamenja, preko kojega se razlila karminasta krv sunčevog zatona, i gdje se vuče jedna crna pognuta simbolička figura i nepatvoreno iskreno gledani pejsaži »Lika« i »Plješivica«, prezasićeni atmosferom, a onda u velikim dimenzijama »Izvor Zrmanje na tromedji«, gdje je komponirano jedno danteovsko priviđenje: vidi se perspektiva od hiljada godina unatrag i hiljada godina unapred, u kojoj se one stihijske velebitske klisure ruše u nedogledni ponor, u kojemu zelena rijeka smaragdno širi oko sebe toplinu tropske oaze. — Pravi vrisak najčulnijih boja klokoće na pejsažima dalmatinskim. Orebić u cvijeću i paomama i šarenim krovovima dočaran je gledanjem jedne preosjetljive slikarske pupile, koja je u visokoj mjeri opojena tim prejarkim bojama i šarama juga, mozaikalno raspršenim a opet tako harmonično povezanim na platnima. — A ne smije se zaboraviti ni ona sablasno stvarna studija pokupskog bokca s vodenim očima, tako tipično babićevska.

Ljubo Babić već preko jednog decenija radi i kao scenograf u našem teatru, i tu je dao djelo, koje ostaje najuže vezano sa čitavim dobom moderne naše scenske regeneracije. Babić je do svojih inscenacija već više puta izložio najprije svoje originalne makete, onda kolorirane basreliefe, zatim niz plastičnih modela, a u težnji da što vjernije prikaže svoju scenu,

on se je ovog puta poslužio uvećanim fotografijama svojih najkarakterističnijih scenskih likova, dajući na taj način najljepši sadržaj novije historije našeg teatra. Fotografija je — kažu — najobjektivniji dokumenat, kamera ne laže, ona reproducira samo stvarnost. Da, ali jednostrano, sasvim partajički. Jer kamera ne daje boju, atmosferu i rasvjetu žive scene. Sve su snimke snimljene kod jedne te iste stereotipne tako zvane pune pojačane bijele rasvjete, koja oduzima čar pravog života i registrira u najboljem slučaju samo forme, konture i tehničku realizaciju scene. Sve nam drugo kamera ostaje dužna, a ponajviše onaj iluzionistički dah scenskog života, koji je možda samo jednom i na jednoj predstavi u spletu tisuća komponenata preosjetljivog teatarskog aparata živio na sceni, a u život se ne da dozvati nikad više kao ni mrtvi čovjek. Scenografa prati u tom pogledu ista tragika kao i glumca, kojega je stvaranje tako vezano na vremenske diferencijale, da se uopće ne da fiksirati i tako sačuvati za naredne dane. Babić sve to dobro zna iz iskustva, ali zna i to, da je često ipak fotografija mnogo vjerniji dokumenat oživotvorene scene nego li prvotna maketa, koja je do svoje realizacije morala da doživi niz nedobrovoljnih peripetija.

Bez ikakvog umanjivanja vrijednosti morskih krajolika Becića (Zlarin) i Babića (Orebić) treba naglasiti da Jerolim Miše svoj dalmatinski pejsaž doživljuje najiskrenije i najstvarnije. Ali tako je u samoj naravi stvari, to je zacijelo u nagonima i u stanovitim hormonima, jer Miše je rođeni čovjek juga, koji svoje gleda svojim i najbližim očima. Dok je jug za Becića oštro ljeskanje bijeloga i patetika modrine, za Babića orgija palete, za Mišea je on nešto urođeno i prvotno, nešto samo po sebi razumljivo. Kod Mišea otpada svaka kompozitorska ili koloristička spekulacija, to je čisti doživljaj iznesen najneposrednijom spontanošću. Cijeli je Koločep pred nama na platninama i u uljanim bojama: one kamene kuće ispržene ljetnim podnevima i prohujane burama, prastare masline ispucalih debla i čudno savijenoga granja, i fenomen mora u svom kobaltnom i ultramarinskom plavetnilu, nad kojim zvižde bure i maestrali nadimlju oblake. Tu se osjećaju hiljade zima i ljeta, koje rišu i brišu lice prirode, tog najvećeg čovjekovog neprijatelja. Miše se uspinje nevjerojatno, naročito u svom koloritu, koji zna da bude rafiniran kao stare japanske svilene tkanine: vidi »nature morte« s lila tulipanima i žutim dinjama. A takvi su mu, više prepjevani no rođeni dalmatinski, njegovi proljetni procvali zagrebački voćnjaci s Voćarske ceste. Ali iz te serije se ne smije zaboraviti onaj zračni pogled na Zagreb sa smiono konsturiranom serpentinom ceste, sav u trepetanju proljetnih boja. — Vjeran je ostao Miše svojim sirotinjskim figurama, između kojih se snažno ističe ona modra dobroćudna stara pralja, tako plastično živa i iskrena. Ne bi bilo pravedno da se ne spomene i njegov snažni i zdravi autoportret s jakim karakterizacijama u svojoj plemenitoj jednostavnosti.

SADRŽAJ